

विषयानुक्रमः ।

मध्यमाधिकारः	...	...	...
स्पष्टाधिकारः	...	...	...
विषयनाधिकारः	...	...	...
चन्द्रयन्त्राधिकारः	...	...	...
सूर्ययन्त्राधिकारः	...	...	...
उदयास्ताधिकारः	...	...	...
चन्द्रग्रहेऽवस्थाधिकारः	...	...	...
चन्द्रच्छायाधिकारः	...	...	...
पञ्चयुत्यधिकारः	...	...	...
भयहयुत्यधिकारः	...	...	...
(पूर्वा दशाध्यायी)			
तन्त्रपरीक्षाध्यायः	...	...	...
गणितध्यायः	...	...	...

(पाटीगणितम् । अत्र परिकर्मेविंशतिरष्टौ व्यवहाराश्च सन्ति)

मध्यगत्याध्यायः	...	...	...
स्फुटगत्याध्यायः	...	...	...
विश्रान्तिराध्यायः	...	...	...
पक्षोत्तराध्यायः	...	...	...
ग्रहोत्तराध्यायः	...	...	...
कुतकाध्यायः	...	...	...

(अत्र कुट्टक-धनर्णादि-सङ्कलितादि-एकयर्णानेकयर्णभाषित-

समीकरण-यगप्रकृतय उदाहरणानि च सन्ति)

शङ्कुच्छायादिज्ञानाध्यायः	...	...	...
छन्दश्चित्तुत्तराध्यायः	...	...	...
गोलाध्यायः	...	...	...
यन्त्राध्यायः	...	...	...
मानाध्यायः	...	...	...
सञ्ज्ञाध्यायः	...	...	...
ध्यानयष्टापदेशाध्यायः	...	...	...
वेधसाधनम्	...	...	...

भूमिका ।

नित्यं श्रीजानकीजानिर्जयसौहृदं जगत्पतिः ।

अनन्तो जगदाधारोऽमृतस्य सेवया ॥

अथ ब्रह्मगुप्तेऽस्य सिद्धान्तस्य २४ अध्याय पृ. ४०७

श्रीचापवंशतिलके श्रीव्याघ्रमुखे नृपे शकनृपालात् ।

पञ्चाशत्संयुक्तेऽर्थशतेः पञ्चभिरतीतेः ॥

ब्राह्मः स्फुटसिद्धान्तः सज्जनगणितज्ञगोलवित्प्रीत्ये ।

विंशद्वर्षेण कृतो जिष्णुसुतब्रह्मगुप्तेन ॥

इति लेखानुसारेण शके १२० प्रादुर्भूत् ।

अथ 'जिष्णुसुत'—इति लेखात् तथा

शशिदृक्पाथे यद्विचित्रलनेपुणाऽव संस्करणम् ।

जिष्णुजमतं तदुक्तं न मन्मतं वक्ष्यि युक्तिमिह ॥

इति भास्करीयगणिताध्यायसूर्यग्रहणाधिकारवचनाद्भास्कर-

ग्रन्थे बहुवेनादृग्लेखाद्यास्य पिता जिष्णुगुप्त एवाथ न संशयः ।

बहूनां मतेऽयं जिष्णुगुप्तस्य पौत्रो गुप्तपदान्ताद्वैश्यकुलोद्भूतो रीवान-

गराधिपतेर्व्याघ्रभट्टेश्वरस्य प्रधानज्योतिषी किलासीत् (दृष्टव्या गण-

कतरङ्गणी पृ १६-१७)

संप्रति यूरपदेशीयविदुषामन्वेषणेन गुर्जरदेशमध्ये भिनमाल-

नाम्न्याम एवास्य जन्मस्थानं सिध्यति (See Indian Antiquary,

XVII., p 192, July, 1888)

श्रूयते चास्य महाकरणस्य खण्डखाद्याख्यस्य टीकायां बहू-

णकृतायामाचार्यविशेषणं 'भिल्लमालकाचार्य' इति । अस्माद्गुर्जर-

देशीयगणकानां मुख्यकथातोऽपि ब्रह्मगुप्तस्य जन्मस्थानं मिलमानकः
संप्रति मिलमालनाम्ना प्रसिद्ध एव सिध्यति ।

अयं मिलमालनामा यामो गुर्जरदेशोत्तरसीमि मालव-
(मारवाड) देशतो दक्षिणभागे, आबूपर्वतलूनीनद्योर्मध्ये तत्पर्वत-
द्वायुकोणे पञ्चयोच्चनान्तरे संप्रति प्रसिद्धः ।

तन्त्रपरीक्षाध्याये पृथुदककृतटीकायां 'कुलशोभेयमाचार्य
स्ये'ति लेखात् (दृष्टव्यमस्य ग्रन्थस्य १६० पृष्ठम्) मन्मतेऽयं नी-
चानां मिलादीनां पुरोहितोऽतो मिलमालकाचार्यत्वेन प्रसिद्धो नीच-
कुलोद्भूतः । नहि देशस्य कश्चिदाचार्यो भवतीति भृशं बुद्धिमद्वि-
शिष्टचिन्त्यम् ।

संप्रत्युपलब्धताम्रपट्टादिलेखाद्गुर्जरदेशे ख्रीष्टशक ७१६-
६४१ मध्ये चावडवंशीया राजान आसन् तथा चीनदेशीयदुश्मसंन
(Hieun Thsang) चरलेखानुसारेण तेषां राजधानी च 'मिलमाल',
आसीदित्यत्र न संशयः । चावडवंशीया एव ब्रह्मगुप्तकथापर्वशीया
राजान इतीतिहासतन्त्रविदामनुमितिः । मन्मते चापर्वशीयो व्याघ्रमु-
खनामा कश्चिन्नरपतिः सिन्धु (पञ्जाब) देशे बभूव (See Archaeo-
logical Survey of India Reports, Vol XIV., p 65, Sunit)

यद्वर्गीयाः सप्रदग्मुद्राः सिन्धु (पञ्जाब) देशे लुधियाना-
नामस्थाने चोपलब्धास्तथा यन्निदेशतः कश्चिद्विद्वान् बगदादनगरे
खलीफाआलमन्सर निकटे जगाम । (See Alberuni's India by
Dr. E C Sachau, Vol II, p 15.)

इदानीमपि ब्रह्मगुप्तस्य करणग्रन्थो बहु च सिन्धु-(पञ्जाब)
देशे प्रसिद्धः । तदीयकरणखण्डखादानुसारेण सारणीतो बहु
तद्वर्गे गणकाः पञ्चाङ्ग च रचयन्ति ।

यत्कृतमप्यास्य सिद्धान्तग्रन्थस्येका प्रतिः काशिकराजकीय-
पाठालयेता द्वितीया डा. शिबोसाहिबमहाशयतत्सृतीया चायोध्या
नरेशप्रधानज्योतिर्विष्ण्वीयसदतशर्मणो मया लब्धा । डा. शिबोमहा-
शयस्य पुस्तक कस्य चिट्ठे चण्देशीय (Deccan College, Poona.)
डे का पुस्तकस्य प्रत्यन्तरम् । इदं पुस्तक मया च श्रीयशदत्तपुस्तक-
चेकमातृकमेव । इदं पुस्तकचयमतीशगुदुं बहु च स्थलितं चास्ति ।

यत्पुस्तकानुसारेण व्यक्ताव्यक्ताध्याययोर्द्वादशाष्टशसंख्य-
योरङ्गलभाषायामनुवादः कोलब्रुकसाहिबेन कृतस्तत्पुस्तकमेतन्नयते ।
भिन्नमित्यसंगतं विभाति पाठावभेदात् । तत्पुस्तकस्य कुट्टकाध्यायः
संप्रति इण्डिया-आफिस-सरस्वतीभवने धर्तते (See Catalogue of
the Sanskrit Manuscripts in the Library of India Office
Part V., p. 995.)

युद्धकृताऽप्य सिद्धान्तस्य टीका या कोलब्रुकसाहिबेन
भारतयर्षे ह्युपलब्धा सा च संप्रति लखननगरे इण्डिया-आफिस-
सरस्वतीभवने धर्तते । तस्या एका प्रतिर्महद्वारेण श्री डा शिबो-
साहिबमहाशयेनात्पादिता साऽपि संप्रति मन्निकटेऽस्ति । अहो
इण्डिया-आफिस सरस्वतीभवने अस्य पुस्तकस्य युद्धकबन्धनकाले-
ऽनवधानतया पत्राण्यसङ्गतानि जातानि, बहु च खण्डितानि च
सन्ति । तानि कदाचित्पुनर्युक्तपत्राणां मध्ये स्थिरिति तेषां सम्यग-

* इदं पुस्तकं कस्य विन्नेयिनासरेलिखितस्य पुस्तकस्य प्रत्यन्तरमिति नि सशय
प्रतिभाति । ११ पन्ने ६ इत्याख्य स्थाने ७ इति लेखात् । अत्रमन्यत्रापि । यिसर्गात् परत
'क' स्थाने 'कू' इति लेखात् । यथा १२ पन्ने ६ पङ्क्ते । तथा विसर्गात् स्थाने 'व' इति
लेखात्, यथा १२ पन्ने १ पङ्क्ते । वाक्यपिरामेऽपि सन्धिकरणात् । यथा गोलाध्यायस्य,
२१ पन्ने २ पङ्क्ते 'सर्वमुपपन्नमुक्तमख्यपरेण । कुत्रचित् 'न' स्थाने 'नू' इति लेखात् ।
यस्मिन् पन्ने मेघिलासरे 'श्रीगणेशाय नमः' इति लेखाच्च ।

रचनाकाल एवास्य रचना सिध्यति (द्रष्टव्यमस्य ग्रन्थस्य पृ) तथा
 'नवतिथयोऽष्टिविभक्ता' इत्यादिगद्येन (द्रष्टव्यमस्य ग्रन्थस्य पृ-)
 खण्डखाद्यरचनातः पश्चात् सिध्यति ।

मन्मते केन चिदनभिज्ञेनेद गद्य प्रविष्ट वस्तुतः खण्डखाद्य-
 श्लोका ये मया टीकायां लिखितास्ते ध्यानगद्गेष्टेष्टाध्यायस्या गद्य
 पश्चादाचार्येण लाघवायै खण्डखाद्ये च पुनर्लिखितास्त इति ।

अस्य सिद्धान्तस्य द्वादशाध्याये गणिताध्याये पाटीगणित
 रूपेभ्यां पादकानां 'विनोदाय' 'निजटीकायां' चतुर्वेदाधार्यपृथूदक-
 टीकात उदाहरणानि सहस्रं लिखितानि । अष्टादशाध्याये कुट्टका-
 ध्यायसञ्ज्ञे च कोलत्रकानुपादानुसारेण द्विषाणि श्रुतितकृतानि सूत्र-
 नानि तदर्थेबोधकानि रचितानि तथा तटीयाः सूत्रसंख्याश्च सर्वत्र
 बिलिखिताः । विंशतितमाध्यायस्य छन्दश्चित्युत्तराभिधस्याशयः
 सप्रति मनसि न स्फुरति । अतो मूलग्रन्थोपलब्ध्या आर्या एव बिलि-
 खितास्ताश्च बुद्धिमद्विभृश विचिन्त्यास्तदर्थतोऽहमप्यनुयाहोऽन्ये-
 स्वपि सर्वव्याध्यायेषु मत्संशोधितान्यपि यदानी पुनर्विचारणीयानोति
 बुद्धिमत्सु सुजनेषु मदीयाऽभ्यर्थना ।

अत्र ग्रन्थे भगवद्भ्युत्पत्तिकारसमाप्तपर्यन्तं ग्रन्थसंख्या
३७६ (द्रष्टव्यमस्य ग्रन्थस्य १४४ पृ.)

तन्त्रपरीक्षाध्याये यं सं.	६३
गणिताध्याये	६६
मध्यगम्युत्तराध्याये	४८ (आचार्यलेखानुसारेणाचार्यार्थबुद्धिः)
स्फुटगम्युत्तराध्याये	५५ (आचार्यलेखानुसारतोऽपेक्षार्योऽधिका)
चिप्रश्नोत्तराध्याये	६०
यज्ञोत्तराध्याये	४७ (आचार्यलेखानुसारतोऽपेक्षार्योऽधिका)
शङ्कोत्तराध्याये	१०
कुट्टकाध्याये	१०९ (आचार्यलेखानुसारतोऽपेक्षार्योऽधिका)
शङ्कुच्छायादिज्ञानाध्याये	२०
छन्दश्चित्युत्तराध्याये	१६ (आचार्यलेखानुसारेणाचार्यार्थबुद्धिः).
गोलाध्याये	७०
	६३६
ग्रन्थाध्याये	५० (आचार्यलेखानुसारेणाचार्यार्थचतुष्टयमधिकम्)
मानाध्याये	१२
संज्ञाध्याये	१३
सर्वश्लोकसंख्या	१०२१

आचार्यलेखानुसारेण सर्वश्लोकसंख्या १०२० । अथ संज्ञा-
ध्यायस्योपसंहारश्लोकं हिस्या द्वादशार्था हीनाः क्रियन्ते तर्हि १००८
अथवाचार्योक्ता संख्याऽऽयातीति बुद्धिमद्विर्वचिन्त्यम् । (द्रष्टव्यमस्य-
ग्रन्थस्य पृ. ४०८)

ध्यानयहोपदेशाध्याये 'नवतिथयोऽष्टिविभक्ता इत्याद्यायांषट्
खण्डखाद्याद्विन्यमित्यत्र षट्-स्थाने सप्तक भवेत् । तर्हि उपखंडार
श्लोकं हित्वा द्वासप्ततिरायोणा भवति ।

खण्डखाद्यो वस्तुतः ६-० श्लोकोऽस्मान्महाकाव्येषु ।

'मिश्रेष्टान्तरगुणिता' भुक्तिर्दिश्यसे निशादले प्रथमे ।

राच्यर्धेऽष्टौष्टान्तरडता परे त्विष्टमिश्रयोगेन ॥

मिश्रेष्टोदयकाने राच्यर्धेनास्तमयकाले ।

पट्टा विभज्य लब्ध विशोध्य तात्कालिको भवति' ॥

षट्-पदानुरोधान्मया प्रथमार्थापूर्वाधौ द्वितीयोत्तरार्धौ चो-
पयुक्तं गृहीत्वेकार्यो षष्ठी मूलग्रन्थे स्थापितेति सुधीभिर्दृष्टम् ।

यत्सिद्धान्तभयप्रकारधिलसत्सत्सुवरत्नाकराद्-

द्विचाणि श्रमत समालभत तत्सूचाणि विद्वास्करः ।

तेने तेस्व शिरामणि निजगुणे सावत्सराणां वर-

म्नास्यामु तिलक सुधाकरकृती चक्रे जगन्मोहनम् ॥

अनुचितानि पदानि सुबुद्धितो गणितगोलज्वातविचारतः ।

वत विशोध्य वदन्तु महोदया इति निवेदयतीह सुधाकरः ॥

सुधाकरद्विषेदी ।

श्रीः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

ॐ नमः श्रीविष्ण्वल्लीविधिसिने गजवदनाय ।

अथ ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तस्य

पूर्वदशाध्याय्यां मध्यमाधिकारः ।

तच्चादौ यन्मार्गनिर्विघ्नसमाप्यथे महादेवं प्रणमति ।

जयति प्रणतसुरासुरमौलिगरत्रप्रभालुरितपादः ।

कर्त्ता जगदुत्पत्तिस्थितिविलयानां महादेवः ॥ १ ॥

जयति स दशरथमूनुस्त्रिपथगता पादसेविनी यस्य ।

द्विजराजोऽभूदस्य सुधाकरोऽनुग्रहेणेह ॥ १ ॥

आवृता बहुविधा पुरातनैर्ब्रह्मगुप्तकृतिरत्र भास्करैः ।

या पृथ्वाकविचारवर्चिता सम्प्रकाशयति तां सुधाकरः ॥ २ ॥

प्रणता ये सुरासुरस्तेषां मौलिगानि मानि खानि तेषां प्रभा-
भिर्दोषिभिः कुरितौ मिथीभूतौ पादौ यस्य स महादेवः । शेषं
स्पष्टार्यम् ॥ १ ॥

इदानीं यन्मारम्भे कारणमाह ।

ब्रह्मोक्तं ब्रह्मगणितं महता कालेन यत् *श्लथीभूतम् ।

अभिधीयते स्फुटं तज्जिष्णुसुतब्रह्मगुप्तेन ॥ २ ॥

ब्रह्मणोक्तं ब्रह्मोक्तं ब्रह्मगणितं ब्रह्मसिद्धान्तः । स च सम्प्रति शाक-
त्यसंहितान्तर्गत एकः । विष्णुधर्मोत्तरपुराणान्तर्गतो गद्यमयो द्वितीयः ।
पञ्चसिद्धान्तिकान्तर्गतः पञ्चधर्ममययुगवर्णनरूपस्तृतीयः । यद्यप्यत्र

ब्रह्मगुप्तेनैतेषां कृतमः स्फुटोऽभिधीयते-इति स्फुटं नास्ति तथाऽपि
 भगणादीनां मानैक्याद्ब्रह्मगुप्तेन विष्णुधर्मांतरपुराणान्तर्गतब्रह्मसिद्धान्त
 आगमत्वेनाङ्गीकृतः । पञ्चवर्षमययुगस्य तन्त्रपरीक्षाध्याये 'युगमाहुः
 पञ्चाब्द'मित्यादिना सहिताकारमतं प्रतिपादयत आचार्यस्य मते ल्यो-
 तिपक्षेदाह न ब्रह्ममतमिति स्फुटम् । वराहमिहिरमतादिव विह्वलमिति
 सुधीभिर्विचिन्त्यम् । 'अहो विष्णुधर्मांतरं चापि सम्यह न ब्रुवामि'मिति
 कमलाकरोत्प्रेक्षादपोति स्फुटम् । तस्मिन् सिद्धान्ते का का खिलता
 कालान्तरप्रशान्नाता तत्र का का ब्रह्मगुप्तेन स्फुटीकृता इति सर्व
 ब्रह्मगुप्तस्यै कुत्रापि नेपथ्यमस्ति । केवलं ब्रह्मगुप्तवाक्यप्रमाणादेव तस्य
 स्फुटत्वं सिद्धान्तविद्विने मान्यमिति विद्विभृशं विचिन्त्यम् ॥ २ ॥

इदानीं ल्योति-शास्त्रमूलभूतस्य सप्तहस्य भवज्ञस्य चलनमाह ।

ध्रुवतारामतिषड्ज्यातिअक्षं प्रदक्षिणगमादौ ।

पौष्णाश्विन्यन्तस्यैः सह ग्रहैर्व्रज्या सृष्टम् ॥ ३ ॥

स्पष्टार्थम् । 'सृष्ट्वा भवज्ञं कमलोद्भवेन'त्यादि भास्करोक्तमेतद-
 नुरूपमेव । (गणिताध्याय-मध्यमाधिकारस्य १३ श्लोको द्रष्टव्यः ।) ॥ ३ ॥

इदानीं कालस्य प्रवृत्तिमाह ।

चैत्रसितादेरुदयात् भानोर्दिनमासवर्षयुगकल्पाः ।

सृष्ट्यादौ लङ्कायां समं प्रवृत्ता दिनेऽर्कस्य ॥ ४ ॥

स्पष्टार्थम् । भास्करगणिताध्यायस्य १५ श्लोक एतदनुरूप एव ॥ ४ ॥

इदानीं कालमानानां विभागकल्पनामाह ।

प्राणैर्विनाडिकाक्षौ षड्भिर्घटिका विनाडिकाषष्ठ्या ।

घटिकाषष्ठ्या दिवसो दिवसानां त्रिंशन्ना भवेन्मासः ॥ ५ ॥

मासा द्वादश वर्षं विकलालिप्तं शराशिभगणान्तः ।

क्षेत्रविभागस्तुल्यः कालेन विनाडिकाक्षेन ॥ ६ ॥

स्पष्टार्थः । (भा ग १०-१८ श्लो) ॥ ५-६ ॥

इदानीं युगमानमाह ।

खचतुष्टयरदवेदा ४३२०००० रविवर्षाणां चतुर्युगं भवति ।

सन्ध्यासन्ध्यांशैः सह चत्वारि पृथक् कृतादीनि ॥ ७ ॥

युगदशभागो गुणितः .

कृतं १७२८००० चतुर्मिस्त्रिभिर्गुण १२६६००० स्वेता ।

द्विगुणो ८६४००० द्वापरमेके-

न सङ्गुणः ४३२००० कलियुगं भवति ॥ ८ ॥

स्पष्टार्थः । (भा० ग० २१-२२ श्लो) ॥ ७-८ ॥

इदानीं युगमाने विधेयं कथयति ।

युगपादानार्यभट्टश्चत्वारि समानि कृतयुगादीनि ।

यदभिहितवान् न तेषां स्मृत्युक्तसमानमेकमपि ॥ ९ ॥

आर्यभट्टो युगस्य महायुगस्य पादमितानि चतुर्धाशसमानि कृत-
युगादीनि चत्वारि समानि तुल्यान्येवाभिहितवान् कथितवान् । यत्
यस्मात् तस्मात् तेषां युगाद्ग्रीणा मध्ये एकमपि स्मृत्युक्तं न । यतो मनु-
स्मृत्यादौ युगपादा कृतादयो न समाः । अत आर्यभट्टाः समा युग
पादाः स्मृतिविहता इत्यर्थः । तथा आर्यभट्टः । 'युगपादा न ३ च,
इति । पौलिशसिद्धान्ते च दिव्यमानेन कृतादीनामष्टा मनुस्मृत्यादिवत्
पठिताः ।

तद्वाक्यं च ।

अष्टाचत्वारिंशन् पादविहीना क्रमात् कृतादीनाम् ।

अष्टास्ते शतगुणिता यदतुल्ययुगं तद्वैकल्यम् ॥ इति ॥ ९ ॥

इदानीं मनुम न कल्पमानं चाह ।

मनुरेकसप्ततियुगः

कल्पो मनवश्चतुर्दश मनूनाम् ।

आयन्तरान्तसन्निधु

कृतकालोऽस्माद्युगसहस्रम् ४३२००००००० ॥ १० ॥

कृतकालः कृतयुगसमानकालः । अर्थात् १८२८००० एतानि सौर-
वर्षाणि । शेषं स्पष्टायम् । 'मनुः समानगैर्गैरेति भास्करोक्तमेतदनुवृ-
त्ते । (भा० ग० २३-२४ श्लो०) ॥ १० ॥

इदानीं कल्पे विशेषं प्रतिपादयति ।

आद्यन्तरान्तसन्धिषु

कल्पमनूनां कृताब्दसमकालम् ।

नेच्छन्ति ये यदूनं

तेषां कल्पो युगसहस्रम् ४२६४०८००००० ॥ ११ ॥

ये कृताब्दसमकालमाद्यन्तरान्तेषु-आदिमध्यावसानेषु सन्धिं ने-
च्छन्ति तेषां मते यदूनं युगसहस्रं कल्पः । यतः कल्पे ममवस्थतुर्दश ।
समानगैर्गैरेकमनुः । अतः कल्पे युगमानम् = ०१ × १४ = १८४ ॥ ११ ॥

इदानीं कल्पे आर्यभटमतं कथयति ।

मनुसन्धिं युगमिच्छ-

त्पार्यभटस्तन्मनुयतः इस्-युगः ।

कल्पश्चतुर्युगानां

सहस्रमष्टाधिकं तस्य ४३५४५६००००० ॥ १२ ॥

आर्यभटोऽपि युगं युगसमं मनुसन्धिमिच्छति । यतस्तन्मते शक-
युगं एकमनुः । अर्थात् द्विसप्ततियुगैस्तन्मते एको मनुर्भवति । 'वर्गाव-
राणि वर्गं' इत्यादि-आर्यभटसङ्केतेन

श = ०० । ख = २ द्वयोर्योगेन शक = ०२ ।

(द्रष्टव्या मन्वीया गणकतरङ्गिणी) ।

आर्यभटेन समानगस्याने द्विनगयुगानि गृहीतानि । अतस्तन्मते
मनुसन्धिर्युगसमं इव फलितार्थं इत्यनुमीयते ।

अथैकस्मिन् कल्पे तन्मतेऽपि चतुर्दश मनवः । अत एकस्मिन् कल्पे

तन्मते युगानि = ७२ × १४ = १००८ । अतस्त्वतुर्युगाना सहस्रमष्टाधिक
मित्युपपद्यते ।

तथा चार्यभटः ।

काहो मनवो ठ १४ मनुयुग ३४ ७२ गतास्ते च ६ मनुयुग ह्ना २७ व ।
कल्पात्रैर्युगपादा ग ३ च गुरुदिवसाञ्च भारतात् पूर्वम् ॥

(दशगीतिका)

द्विष्यं वर्षसहस्रं सहस्रमाम्यं युगं द्विषट्कगुणम् ।

अष्टोत्तरं सहस्रं ब्राह्मो द्विषतो सहयुगानाम् ॥

(कालक्रियापा० श्लो० ८)

इदानीं रोमकं व्यवहयति ।

युगमन्वन्तरकल्पाः कालपरिच्छेदकाः स्मृतावुक्ताः ।

यस्मान्न रोमके ते स्मृतिवाच्यो रोमकस्तस्मात् ॥ १३ ॥

रोमकसिद्धान्ते युगमन्वन्तरादीना चर्चा नास्ति (द्रष्टव्या पञ्च
सिद्धान्तिका) अतो रोमकः स्मृतिवाच्य इति स्पष्टार्थम् ॥ १३ ॥

इदानीं सहयुगं परिभाषयति ।

कालर्क्षदेशयोगाद्भूयो ग्रहमन्दशीघ्रपातानाम् ॥

कल्पेन यतो योगस्ततः स्फुटं ग्रहयुगं कल्पः ॥ १४ ॥

अत्र धतुर्वेदाचार्यः । 'कालयोगश्चैत्रसितादेस्त्वयाद्धानो । अत्र
योगो पौष्णाश्विन्यन्तस्ये सह दहे । देशयोगो लङ्कायाम्-इति । तेना
यमर्थः । कालर्क्षदेशयोगाद्वय एवेतावन्त्या सामान्या पुनरपि ग्रहशीघ्रमन्द
पाताना यतो यस्मात् कल्पेनैव योगो नावाक् कृतस्तस्मात् कल्प एव
ग्रहयुगं स्फुटम्'-इति ॥ १४ ॥

इदानीं ग्रहाणा मन्दोच्चाना चलोच्चाना ग्रहपाताना च भा
षानाह ।

कल्पेऽर्क्षधुषितानां

भगणाः शून्यानि सप्त रद्वेदाः ४३२००००००० ।
 प्राग्वज्जता कुजगुरुशनि-
 शीघ्रोच्चानां स्वकक्षासु ॥ १५ ॥
 पञ्चाम्बराणि गुणगुण-
 पञ्चमुनिस्वरशरैर्मिताः शशिनः ५७७५३३००००० ।
 भौमस्य द्वियमशरा-
 दृपक्षवसुरसनवद्वियमाः २२६६८२८५२२ ॥ १६ ॥
 कृतवसुनवाष्टनवनव-
 षट्त्रिनवागेन्दवो ज्ञशीघ्रस्य १७६३६६६८६८४ ।
 जीवस्य शरैषूदधि-
 षट्पक्षद्विकृतरसरामाः ३६४२२६४५५ ॥ १७ ॥
 सितशीघ्रस्य यमलगो-
 वेदनवाष्टाग्निपक्षयमम्बनगाः ७०२२३८६४६२ ।
 अष्टनवपक्षमुनिरस-
 शररसननवोर्कपुत्रस्य १४६५६७२६८ ॥ १८ ॥
 स्वाष्टान्वयो ४८० वसुशर-
 वसुपक्षवचन्द्रवसुवसुसमुद्राः ४८८१०५८५८ ।
 द्विनवयमा २६२ द्वित्रिगुणाः ३३२
 शरैषुवसव ८५५ स्त्रिपञ्चरसाः ६५३ ॥ १९ ॥
 शशिवेदा ४१ मन्दाना-
 मर्कादीनां विलोमपातानाम् ।
 वसुरसरुद्रेन्दुगुण-
 द्वित्रियमाः २३२३१११६८ सप्तरसपक्षाः २६७ ॥ २० ॥
 शशियमशरा ५२१ गुणरसा- ६३
 स्त्रिनन्दवसवः ८६३ समुद्रवसुविषयाः ५८४ ।

चन्द्रादीनां पश्चात्

व्रजतोऽश्विन्यादिभगणस्य ॥ २१ ॥

स्पष्टार्थः ॥ एत एव भास्करेणापि सिद्धान्तशिरोमणौ पठिताः ।

(यद्यपि मध्यमाधिकार-भगणाध्याये १-६ श्लो.) ॥ १५-२१ ॥

इदानीं भधमादीनाह ।

परिवर्त्ताः स्वचतुष्टय-

शराब्धिरसगुणयमद्विवसुतिययः १५८२२३६४५०००० ।

रविभगणोना भानोः

सावनदिवसाः कुदियसास्ते ॥ २२ ॥

रविभगणा रव्यब्दा

द्वादशगुणिता भवन्ति रविमासाः ५१८४००००००० ।

भगणान्तरं रवीन्धोः

शशिमासाः ५३४३३३००००० सूर्यमासोनाः ॥ २३ ॥

अधिमासाः १५६३३००००० शशिमासा-

त्रिंशद्गुणिता १६०२६६६०००००० भवन्ति शशिदिवसाः ।

शशिसावनदिवसान्तर-

भवमानि तिथिः शशाङ्कदिनम् ॥ २४ ॥

सावनमुदयादुदयो

भानां चार्द्धं नृवत्सरोऽर्काब्दः ।

पितृदिवसाः शशिमासा

दिघ्नानि दिनानि रविभगणाः ॥ २५ ॥

स्पष्टार्थः इति श्लोकाः । भास्करेण सिद्धान्तशिरोमणावप्येता एव

भधमादीना मध्याः पठिताः । अतः किं विष्टेयमेनेति ॥ २२-२५ ॥

इदानीं कल्पगतयाह ।

कल्पपरार्द्धे मनवः

पट् कस्य गताश्चतुर्गुणत्रिघनाः ।

श्रीणि कृतादीनि कले-

गोऽगैकगुणाः ३१७६ शकान्तेऽब्दाः ॥ २६ ॥

नवनगशशिमुनिकृतनव-

यमनगनन्देन्दवः १६७२६४७१७६ शकनृपान्ते ।

सार्धमतीतमनूनां

सन्धिभिराद्यन्तरान्तगतैः ॥ २७ ॥

कस्य ब्रह्मणः कल्पपराधं कल्पस्य द्वितीयाधं पट् मनवश्चतुर्गु-
णानां त्रिघनाः सप्तविंशतिर्गताः । शेषं स्पष्टार्थम् ॥ २६-२७ ॥

गोत्रीन्दुविकृताङ्केन्यादि भास्करोक्तं द्रष्टव्यम् । (बह्वर्धित-मध्य-
माधिकारे श्लो० २८)

इदानीं कल्पगते आर्यभट्टमतं प्रतिपादयति ।

अधिकः स्मृत्युक्तमनोरार्यभटोक्तश्चतुर्गुणेण मनुः ।

अधिकं विंशांशयुतैस्त्रिभिर्गुणैस्तस्य कल्पगतम् ॥ २८ ॥

स्मृत्युक्तमनोः सकाशादायंभटोक्तो अनुरश्चतुर्गुणेणैकेन महायुगेना-
धिकः । अर्थात् मनुस्मृत्यादौ समानगैः २१ युगैरेको अनुरार्यभट्टमते च
७२ युगैः । अतोऽनयोरन्तरसम एकयुगसमोऽधिक इत्यर्थः । तस्यायंभ-
टस्य मतेऽतः कल्पादौ विंशांशयुतैस्त्रिभिर्गुणैरधिकं कल्पगतं भवति ।
अर्थादाचार्यमतेन पूर्वं यत् कल्पगतं तथाऽऽयंभटमतेन च यत् तयोरन्तरं
युगत्रयमेकयुगस्य विंशांशाधिक भवतीत्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । आर्यभट्टमते भारतादयोऽस्मिन् कल्पियुगारम्भात् पूर्वं
वर्तमानकल्पे ६ मनवो व्यतीता युगपादत्रयं च । तन्मते ७२ युगैरेको
मनुः कृतावयवश्च युगपादसमाः सर्वे समा इति पूर्वमेव सर्वं प्रतिपादितम् ।

अत आर्यभट्टमतेन कल्पादौ गतयुगानि = ७२ × ६ + १ = ४३३ ।

आचार्यमतेन कृतयुगे युवमानम् = ६ । आदिमध्यावसानेषु चत्वारि मनूनां

सप्तसन्धियु युगमानम् = $\frac{8 \times 1}{10} = \frac{8}{10}$ । यण्णां मनुनां मध्ये युगानि = ४२६ ।
 कृतत्रेताद्वापरयोगे युगमानम् = $\frac{8}{10} + \frac{8}{10} + \frac{8}{10} = \frac{24}{10}$ । सर्वगोत्रे कल्पादौ
 गतयुगानि = ४२६ + $\frac{24}{10} + \frac{8}{10} = ४२८ \frac{32}{10}$ । अतो द्वयोर्मतयोरन्तरे युगानि
 = $४३२ \frac{3}{4} - ४२८ \frac{32}{10} = ४३२ \frac{11}{20} - ४२८ \frac{16}{10} = ३ \frac{1}{20}$ अत उपपद्यते सर्वम् ॥२८॥

इदानीमहर्गणानयनमाह ।

कल्पगताब्दद्वादशघातश्चैत्रादिमासयुक्तोऽधः ।

शुणितो युगाधिमासै रविमासांशाधिमासयुतः ॥ २९ ॥

त्रिंशद्गुणस्तिथियुतः पृथग्युगावमगुणो युगेन्दुदिनैः ।

भक्तः फलावमोनोऽर्कसावनाहर्गणोऽर्कादिः ॥ ३० ॥

स्पष्टार्थः । सिद्धान्तशिरोमणिग्रहगणितमध्यमाधिकारे ग्रहान-
 यनस्य १-३ श्लोका द्रष्टव्याः ॥ २८-३० ॥

इदानीं ग्रहानयनमाह ।

इष्टग्रहभगणगुणादहर्गणात् कल्पसावनयुद्धतात् ।

भगणादि फलं मध्ये लङ्कायां भास्करोदयिकः ॥ ३१ ॥

स्पष्टार्थम् (मध्य-ग्रहा-श्लो-४) ॥ ३१ ॥

इदानीं निजानयनस्य प्रशंसाभाह ।

आनयति दिवसवारं स्मृत्यविरोधेन मध्यमथवा वा ।

ब्राह्मादन्यैस्तत्रैरार्यभटायैर्न कश्चिदपि ॥ ३२ ॥

ब्राह्मात्-आचार्योक्तासन्वादेव स्मृत्यविरोधेन स्मृत्यनुकूलेन हेतुना
 दिवसवारमर्यादग्रहणमयवा मध्यं मध्यग्रहान् आनयति गणक इत्य-
 ध्याहारः । आर्यभटायोरार्यभटादिप्रणीतैरन्यैस्तन्त्रैश्च कश्चिदपि मध्यान्
 ग्रहानहर्गणं च नाऽऽनयति स्मृतिविरोधादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

इदानीं वारप्रवृत्तिमाह ।

जगति तमोभूतेऽस्मिन् सृष्ट्यादौ भास्करादिभिः सृष्टेः ।

यस्मादिनप्रवृत्तिर्दिनवारोऽर्कोदयात् तस्मात् ॥ ३३ ॥

यस्मात्कृतोऽस्मिन् तमोभूते प्राकृतिकपलये सूर्योदयीनामभावादन्य-
कारमये जनति भास्करादिभिः स्पष्टे रचिते स्पष्टादौ दिनप्रवृत्तिर्जाता ।
अर्थात् रचनाकाले प्रथम रचये रचना अस्पर्शा कृता तत्र रचनाकाल एव
दिनप्रवृत्तिभूत् तस्मादकौदयादेव दिनवारे ज्ञेय इति ॥ ३३ ॥

इदानीमहर्गणेन कुत्र यद्वाः सिद्धा इत्याह ।

लङ्कासमयाम्भोत्तररेखायां भास्करोदये मध्याः ।

देशान्तरोनयुक्ता रेखायाः प्रागपरदेशेषु ॥ ३४ ॥

लङ्कासमयाम्भोत्तररेखायामर्णलङ्कायाम्भोत्तररेखाया ये तिष्ठन्ति
तेषां भास्करोदये मध्यमरव्युदयकाले मध्या यद्वा अहर्गणेन भवन्तीत्यर्थः ।
रेखाया प्रागपरदेशेषु च गणितागता यद्वा देशान्तरकालेन प्रमेयोनयु-
तास्तदा स्वनिरतोदयकालिका भवन्तीति सर्वं भास्करमध्यमाधिकारतः
स्फुटम् । अर्थादयान्तरसंस्कारेण घाततया स्वनिरतोदये यद्वा भवन्तीति
भास्करोदयान्तरसंस्कार घातीति इति ॥ ३४ ॥

इदानीं घाटादिमाह ।

दिनवारादिः पञ्चाद्विजयिनीदक्षिणोत्तरायाः प्राक् ।

देशान्तरघटिकाभिः पञ्चात् प्राग्भवति रव्युदयात् ॥ ३५ ॥

लङ्कादये घाटादिरिति परिभाषया 'अर्कौदयादूर्ध्वमधश्च ताभिः
प्राच्या प्रतीच्या दिनप्रवृत्ति' इति भास्करोक्त्या सर्वं स्फुटमेव ॥ ३५ ॥

इदानीं देशान्तरमाह ।

भूपरिधिः स्वस्वशरा रेखा स्वात्तान्तरांशसंयुजिताः ।

भगणांशहृताः फलकृतिहीना देशान्तरस्य कृतिः ॥ ३६ ॥

शेषपदगुणा भुक्तिर्भूपरिधिहृता कलादिलब्धसूक्ष्मम् ।

उज्जयिनीयाम्भोत्तररेखायाः प्राग्धनं पञ्चात् ॥ ३७ ॥

मध्यग्रहे स्फुटे वा भूपरिधिहृतात् पदात् गुणात् पठ्या ।

लब्धं घटिका अथ वा कर्म तियाकृषणं प्रवृत्तम् ॥ ३८ ॥

आधार्यमते भूपरिधिः = ५००० । अयं 'आसन्नर्षादुशगुणात् परं भूपरिधिर्भवे' इत्यादिना कुमुजङ्गसायकमूमिताद्यासात् सिध्यति । अत्र चैत्रदर्शनेनैव व्याख्या स्फुटा । कल्प्यते ध्रु, खसनि ध्रु, स्वयाम्योत्तरवृत्तम् । ख = स्वस्थानम् । नि = स्वनिरक्षस्थानम् । ध्रु, रेलेध्रु, = लङ्कायाम्योत्तरवृत्तम् । खनि = स्वदेशावांशसम्बन्धीनि योजना-

नि = $\frac{\text{भूप} \times \text{चक्षां}}{३६०}$ । लङ्कायाम्योत्तरवृत्ते 'रे' को-
ऽपि रेखादेशः । रेस = नाडीवृत्तसमानान्तरं लघु-
वृत्तम् । सनि = तद्वेखादेशावांशसम्बन्धीनि यो-
जनानि = $\frac{\text{भूप} \times \text{रेचक्षा}}{३६०}$ । खरे = रेखास्वदेशयोरन्त-

र्योजनानि । आचार्येण खरेसन्निभुजमृजुजात्येवं कल्पितम् । तत्र रेस-
मानमेव पूर्वापरान्तरं देशान्तरयोजनसमानम् । तद्वदनयनं जात्येव प्रयुज्या ।

रेस = $\sqrt{\text{रेख}^2 - \text{सप}^2} = \sqrt{\text{रेख}^2 - \left\{ \frac{\text{भूप}}{३६०} (\text{स्वदेचक्षा} - \text{रेचक्षा}) \right\}^2}$

ततो यदि भूपरिधना सहभुक्तिस्तदा देशान्तरयोजनैः किमिति कलादि
फलं प्राक्पश्चाद्वृत्तं धन मध्ययहे वा स्फुटे कार्यमित्यथे सम्बन्धः ॥

पञ्चसिद्धान्तिकायां वराहमिहिरानयनानुरूपमेवेदम् । (द्रष्टव्या
पञ्चसिद्धान्तिकाप्रकाशिका पृ. १२-१३)

अत्र भूपरिधिहृता स्पष्टभूपरिधिहृता तथा देशान्तरस्य रेखा
स्वदेशयोरन्तरस्य योजनात्मकस्येति व्याख्या समीचीना । घटिकादिकं
देशान्तरं त्रिंशो तिखिभुतघटिकासु ग्रह्यद्वेयम् । शेषं स्पष्टार्थम् ॥ ३६-३८ ॥

इदानीमब्दादौ दिनादित्याहादिसाधनमाह ।

कल्पगताब्दा गुणिता

रूपाष्टजिनैर्युगैर्नवाग्निसप्तनगैः ७७३६ ।

स्रस्वरसनवभिर्द्वे ६००० भक्ता

दिनावमान्यंशकाः शेषाः ॥ ३९ ॥

कल्पगताब्दा एकत्र कृपाष्टजिनैरुत्तरान्यत्र मृगाग्निसप्तनगे-
००३२गुणिताः । उभयत्र खखरसनप्रभिः २६००भक्ताः कलमात्रस्याने साव-
नदिनानि द्वितीयस्यानेऽधमनि भवन्ति । शेषाश्च क्रमेण दिनांशका अत्र-
मायकाश्च ज्ञेयाः ।

अत्रोपपत्तिः । भास्करप्रत्यक्षशुद्धिस्यदिनाद्यत्रमाद्यानयनवत् ।
अत्रोभयत्र खखरसनप्रभिः २६०० सप्रयेन कार्यमिति ॥ ३९ ॥

इदानीमब्दादावधिमाससाधनमाह :

तद्विगुणान्दयोगा अधिमासास्त्रिंशता कृता लब्धम् ।
शेषास्तिथयः शुद्धिर्दिनानि विकलं दिनांशेभ्यः ॥ ४० ॥

दिनांशेभ्योऽधमदिनांशेभ्यो विकलं सत् दिनानि शुद्धिर्भवति ।
अर्थादधिपतिथयः सप्तशेषाश्च येन रहिताः सत्यः शुद्धिर्भवति । शेषं
स्पष्टम् ।

अत्रोपपत्तिः । 'दिनाद्विषयाद्वादिद्विगुणाब्दयोग' इत्यादिना भा-
स्करोक्तेन स्फुटा ॥ ४० ॥

इदानीमब्दाधिपं लब्धहगणं आह ।

कल्पगताब्ददिनयुतः सूर्यायोऽब्दाधिपोऽब्दभगणवचः ।
कल्पाब्दहृतो भगणादिमध्यमाः सूर्यभगणान्ते ॥ ४१ ॥

चैत्रसिताद्यास्तिथयः शुद्धिविहीनाः पृथक् गुणा रुद्रैः ।
अवमांशेभ्यो यमनवरसगुणितेभ्यो विभक्तेभ्यः ॥ ४२ ॥
स्वच्छेदेन कलयुता कृतास्त्रिखानैः ७०३ फलावमविहीनाः ।
रविमेषादिद्युगणो मुनिहत् शेषोऽब्दपत्त्यादिः ॥ ४३ ॥

स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । 'तदब्दान्वितं भास्करादब्दः स्यादित्यादि
भास्करोक्तेनाब्दाधिपानयनवासना समया । तत्रा रज्यब्दात्ते ब्रह्मनयनं च

त्रैराशिकेनोपपद्यते । लघ्वहर्गणेऽत्रमानयनाद्यं च त्रिजनग ००३ चान्दारे
६८१९मितान्यवमानि स्वल्पान्तरतः प्रकल्प्यानुपातः कृतस्तद्व्या ।

अध्यादेगंततिषयः - इष्टति - अधिशेति । एता इद्वगुणास्त्रिजन
ग००३हृता अध्यादितयशेषयुताः

$$\begin{aligned} \text{अवमानि} &= \frac{१९ (इष्टति - अधिशेति)}{००३} + \frac{\text{वत्तये}}{६६००} \\ &= \frac{१९ (इष्टति - अधिशेति) + \frac{००३ \text{ वत्तये}}{६६००}}{००३} \\ &= \frac{१९ (इति - अधिशेति) + \frac{१९ \text{ वत्तये}}{६६००} + \frac{६६० \text{ वत्तये}}{६६००}}{००३} \\ &= \frac{१९ \left\{ इति - \left(अधिशेति - \frac{\text{वत्तये}}{६६००} \right) \right\} + \frac{६६० \text{ वत्तये}}{६६००}}{००३} \\ &= \frac{१९ (इति - शु) + \frac{६६० \text{ वत्तये}}{६६००}}{००३} \end{aligned}$$

अत उपपन्नमवमानयनम् । शेषं भास्करलघ्वहर्गणानयनवदिति
सर्वं निरवकाशम् ॥ ४१-४३ ॥

इदानीं व्यानयनमाह ।

शुगणात्सप्तत्यंशं स्वनवार्कांशाधिकं विशोऽध्यांशाः ।

मध्यमबुधसूर्यसिताः शीघ्रोच्चं कुजगुरुशनीनाम् ॥ ४४ ॥

अत्र गणितन्यासेनैव व्याख्या सुगमा ।

भागादत्र मध्यमरत्रिबुधगुक्राः = अह - $\left(\frac{\text{अह}}{३०} + \frac{\text{अह}}{३० \times १२६} \right)$ ।

आचार्यमतेन महीमितादहर्गणात् कलादिका

रत्रिगति = ५६ । ८ । १० । २२ । भास्करमतेऽन्तिमावयवे २२

स्याने २१ आयाति ।

अत्रोपपत्तिः । 'महीमितादहर्गणात् फलानि यानि तत्कटाः' इत्यादि भास्करविधिना मध्यमां गतिमावायं प्रकारेणानीय ततो त्रिलोमेन खण्डगुणनसक्केनादिना सर्वेषां मध्यमहानयनानामुपपत्तिः कर्तव्या किं अन्यगौरवेणेति ॥ ४४ ॥

इदानीं चन्द्रानयनमाह ।

त्रिगुणमवमावशेषं विभजेद्गुणसप्तशशिमिरासांशैः ।
पृथगधिकोऽङ्गो रविगुणतिथ्यंशैः संयुतश्चन्द्रः ॥ ४५ ॥
स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । आद्यायावमशेषं रुद्रकृतं भास्करावमशेषम् = $\frac{४३०}{११}$ । ततः 'स्यनगभागयुतेन दशाहतचयदिनोर्जरितेन कलान्वित' इति भास्करविधिना कलात्मकं फलं पट्टा विभज्य अतमवमशेषसमुद्बद्धमशात्मकं फलम् = $\frac{८० \text{ सप्ते}}{७ \times ११ \times ६०} = \frac{८ \times ३ \times \text{सप्ते}}{७ \times ११ \times ६ \times ३} = \frac{३ \text{ सप्ते}}{७ \times ११ \times ६ \times ३} = \frac{३ \text{ सप्ते}}{८१३}$ ।
= $\frac{३ \text{ सप्ते}}{८१३}$ स्वल्पान्तरात् । येषोपपत्तिर्भास्करेणा ज्ञेयेति ॥ ४५ ॥

इदानीं भौमबुधशीघ्रोच्चानयनमाह ।

एकादशल्लितांशा भौमः शरसप्तवसुभिः ८७५ रिन्दुयमैः २१ ।
कृतगुणितद्युगणांशाः पञ्चरसैः ६५ पट् बुधः शाप्रम् ॥ ४६ ॥

भौमः = $\frac{११ \text{ अह}}{३१}$ अशाः + $\frac{११ \text{ अह}}{८७५}$ कलाः ।

आवायंमतेन कलादिकं भौमगतिः = ३१ । २६ । २८ । ७ ।
इयमेव भास्करोक्ता च ॥

बुधशीघ्रोच्च भौमाद्यम् = ३ अह + $\frac{६ \text{ अह}}{६५}$ ।

आवायंमतेन आगादिका बुधशीघ्रोच्चगतिः = ३ । ३ । ३२ ।

१८ । २८ ।

इयमेव भास्करोक्ता च ॥

अत्रोपपत्तिरनयनोपपत्तिश्च सुममा ॥ ४६ ॥

इदानीं गुरुशुक्रशीघ्रोच्चातयनमाह ।

शुगणेपुषधो लिप्ता जीवः कृतशरगुणैः शरकलेनः ।

भागकलाः सितशीघ्रं विषयैर्वसवो विषय्याष्टौ ॥ ४७ ॥

$$\text{कलात्मको गुरुः} = २२४ + \frac{५२४}{३५४}$$

इषाहंगणेन कलादिका गतिः = ४ । ३६ । ६ । ६ ।

भास्वरोक्तापीयमेव ॥

$$\text{इव शुक्रशीघ्रोच्चम्} = \frac{८२४}{५} \text{ अशाः } + \frac{८२४}{६३} \text{ कलाः ।}$$

इषाहंगणे भागादिका गतिः = १ । ३६ । ० । ४४ । ३१ ।

भास्करमतेन ३१ स्थाने ३५ आगच्छन्त्यन्तिमात्रपथे ॥

अत्रापपत्तिरतिमुगमा रक्षादयनोपपत्तिरुत्पत्ता ॥ ४८ ॥

इदानीं शनि-चन्द्रोच्चातयनमाह ।

द्विगुणः कला दिनगच्छस्तिथिरामैर्द्धे कले च सूर्यसुतः ।

नवभिर्भागः सागरस्तश्चान्यवेदैश्च चन्द्रोच्चम् ॥ ४९ ॥

$$\text{कलात्मकः शनिः} = २२४ + \frac{२२४}{३१५}$$

आचार्यमते कलादिका गतिः = २ । ० । २२ । ५१ ।

इयमेव भास्वरोक्तापि ॥

$$\text{चन्द्रोच्च भागादम्} = \frac{२२४}{६} + \frac{२२४}{४००४}$$

आचार्यमते कलादिका गतिः = ६ । ४० । ५३ । ५६ ।

भास्वरोक्तापीयमेव ॥

अत्रापपत्तिरव पूर्यते ॥ ४९ ॥

इदानीं चन्द्रपातानयनमिष्टदिने ग्रहानयनं आह ।

भागो नन्दशशाङ्कैः शशिशून्यस्वरयमैश्च शशिपातः ।

रविमण्डलान्तिकयुता मध्या भगणान्तगाः शेषाः ॥ ४९ ॥

$$\text{भागात्मकश्चन्द्रपातः} = \frac{५४}{१६} + \frac{५४}{२३०१} ।$$

याचायमेते कलादिका गतिः = ३ । १० । ४८ । २२ ।

भास्करमतेऽन्तिमाद्ययवे २२ स्थाने २० आयाति ॥

रविमण्डलान्ते रविभगणान्तेऽर्धाद्व्यवधाने ये ग्रहाः पूर्वमनुपा-
तेन सिद्धान्ते रविमण्डलान्तिकाः कथ्यन्ते । तैरहर्गणोद्भवा युता इष्टदिने
उदयकाले ग्रहा भवन्ति । शेषा मन्दोच्चादयो गत्यल्पत्वाद्भगणान्तगा
रव्यवधानोद्भवा एवेष्टदिने शेषा इति ।

पातसाधनोपपत्तिर्ग्रहानयनोपपत्तिश्चदन्यस्यातिमुगमेति ॥ ४८ ॥

इदानीं ग्रहानयने विशेषं प्रतिपादयति ।

पादार्धविपाददिनै रात्र्यर्धास्तमयदिनदलौदयिकाः ।

ऊनाः कृत्वा तिथयो देशान्तरनाडिकोनयुताः ॥ ५० ॥

अत्र चतुर्वेदाचार्यः । 'पादार्धविपाददिनैरुनीकृत्य तिथयो यथा-
सङ्गं रात्र्यर्धास्तमयदिनदलौदयिका ग्रहा आगच्छन्ति । एतदुक्तं भवति ।
यास्मिन्मयोऽहर्गणानयने दीयन्ते ता यदि पादेनोना दीयन्ते यज्ज्वलश
भिर्घटिकाभिर्भुजा इत्यर्थः । तदा तत्र योऽहर्गणो भवति तेन ये ग्रहा
आनीयन्ते तेऽतीतार्धरात्रकालिका भवन्ति' ।

एव दिनाधीनादहर्गणाद्ये ग्रहास्तेऽतीतास्तकालिकाः । विपाद
दिनोनादहर्गणाद्ये ग्रहास्तेऽतीतदिनार्धकालिका । दिनोनादहर्गणाद्य
ये तेऽतीतदिनौदयिका भवन्तीत्यर्थः ।

एव प्रागपह्न देशान्तरनाडिकोनयुतास्तिथयो यत्रहर्गणाद्ये ग्रहा-
न्ते तदा स्वदेशे तत्तत्कालिका ग्रहा भवन्तीत्यर्थः ॥ ५० ॥

इदानीं कलिगतादेशं शुद्धाग्रानयनाय विशेषं रविमण्डलान्तिक-
ग्रहानयनार्थं प्रकारान्तरं चाह ।

कलिगतशुद्धिः प्राग्वत्

शुकाद्योऽब्दाविपोऽब्दभगणवधात् ।

क्षितिजस्य खत्रयाष्टर-

सप्तसप्तसुखाग्निवेदयुतात् ४३०८७६८००० ॥ ५१ ॥

बुधशीघ्रस्य खत्र्याम्बर-

रसनन्दाष्टाष्टवसुयमोदधिभिः ४२८८८६६००० ।

खचतुष्टययमशरगुण-

शशिन्निवेदैः ४३१३५२०००० सुरेन्द्रगुरोः ॥ ५२ ॥

भार्गवशीघ्रस्याम्बर-

खत्र्याष्टवेदाग्निस्त्रिभुक्तैः ४३०४४८००० ।

भास्करसुतस्य खत्रय-

रविगुणशरखदहनसमुद्रैः ४३०५३१२००० ॥ ५३ ॥

शून्यचतुष्टयपक्षे-

नुरामगुणनवभिः ६३३१२०००० रक्तमन्दस्य ।

इन्दोः खत्रययमशर-

नवपञ्चव्योमशरचन्द्रैः १५०५६५२००० ॥ ५४ ॥

खत्रययमनवपञ्चा-

ष्टरामधृतिभिः १८३८५६२००० शशाङ्कपातस्य ।

कल्पगतभगणघातात्

कुजादिमन्दोच्चपातानाम् ॥ ५५ ॥

भगणादि कल्पवर्षैर्लब्धं रविमण्डलान्तिका मध्याः ।

मेषादिद्युगणफलाधिका भवन्तीष्टदिनमध्याः ॥ ५६ ॥

कल्पवर्षेऽष्टा गतास्ते कलिगतास्तेभ्यः शुद्धिः कलिमतशुद्धिः प्राच्यत्
साध्या । अर्थात् कल्पगताब्देभ्यो यथा पूर्वं शुद्धिरानीता तथा कलिगता-
ब्देभ्यः साध्या किन्तु तत्र कन्यादौ शुक्रवारस्यितत्वाद्द्विपगवना
शुक्रवारात् कार्या । अष्टभगणवधादिति । कलिगताब्दानां बहुभवनानां
च वधात् पाठपठितस्वस्वत्वेपयुतात् कल्पवर्षेयद्गुणादि तत्र ते रवि-
मण्डलान्तिका मध्या यदा भवन्ति । ते च मेषादिद्युगणफलाधिका नवपञ्च

गंगाभवस्यैरधिका इष्टदिने मध्या यहा भवन्ति । शेषं स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । कलिगतशुद्धादीनामति सुगमा । रज्यब्दान्ते यदा-
नयनाय कल्पगताब्दानां स्रष्टद्वय कृतमाचार्येण कल्पात् कल्पादिपर्यन्त-
मेक कलेष्टवर्षपर्यन्त द्वितीयम् । ततोऽनुपातो यदि कल्पाब्दैर्ब्रह्मभ-
गास्तदा कल्पगताब्दैः किं जातोऽभीष्टवर्षान्ते भगणादिर्वहः = $\frac{\text{कल्प} \times \text{यम}}{\text{कय}}$

$$= \frac{\text{कल्पात् कल्पादिपर्यन्तवर्ष} \times \text{यम}}{\text{कय}} + \frac{\text{कलेर्गतस} \times \text{यम}}{\text{कय}}$$

यत्र प्रथमखण्डे यद्भगणशेषं तस्यैव तेषज्जा कृताऽऽद्याचार्येण ।

यथा कुम्भभगणाः = २२८६८२८५२२

कल्पादौ गतवर्षगणः = १८०२८४०००

अनयोर्घातः = ८१८९८००४३५८८२८ × ४३२०००

अन्तर्वर्षे ४३२००००००० विभज्य लब्धम् = ८१८९८२८४३५

शेष तेष = ४२८८८८६००० । यमन्येषा तेषा उत्पाद्या ॥५१॥ ५६॥

इदानीं रज्यब्दान्तघेनादिमध्ये कियन्ति सावनदिनानि तदर्थमाह ।

शुद्धीशब्धे शुद्धेऽवमशेषात् सावनयुगणसिद्धिः ।

ध्येकावर्मं गृहीत्वा शुणखमुनिपुतास्त शुद्धिश्चेत् ॥ ५७ ॥

शुद्धीरीशानमेकादशानां च वर्षेऽवमशेषाद्वज्यब्दान्ते भागानीताव-
मशेषात् यमनवरसगुणितात् खखरसनवहृतात् शुद्धु ततः सावनाहर्गणसि-
द्धिः 'हृतास्त्रिषागै फलावमविहीना' इत्यादिना चैवादावहर्गणसिद्धि-
र्भवतीत्यर्थः । यत्रावमशेषादेकादशशुद्धिवधस्य न शुद्धिर्विशोधन भवेत्तदा
रज्यब्दान्ते कल्पाद्यान्यवमानि तानि ध्येकानि कृत्वा शुणखमुनि ००३यु-
तादवमशेषात्तद्वध विशोधयेत-इति ।

अत्रोपपत्तिः । चैत्रादितिथिः ज्ञान्यमिता भवति तदा विषयीतशेष-
नेन ० - शु - - शु । ततो 'ऽवमशेषेभ्यो यमनवरसगुणितेभ्यो विभ-

$$\frac{\text{वर्षस्य लब्धये}}{\text{२६००}} - ११ \text{ शु}$$

जिभ्य' इत्याद्याचार्योक्तेनावमशेषम् = $\frac{\text{वर्षस्य लब्धये}}{\text{२६००}} - ११ \text{ शु}$ - इत्यर्थः ।

अत्र यदि $\frac{६६२ \text{ घटशे}}{६६००} \angle ११$ शु तदा अष्टावमशेष भवति तदा लब्धी रूपात्पा

भवति । अष्टात्मके शेषे धनाद्यै रूपायोजनेन $१ + \frac{\frac{६६२ \text{ घटशे}}{६६००} - ११ \text{ शु}}{६०३}$

$= \frac{६०३ + \frac{६६२ \text{ घटशे}}{६६००} - ११ \text{ शु}}{६०३}$ इदं चैत्रादावमशेष भवति - इति स्फु

टमेव । एष रव्यब्दात् माक् चैत्रशुक्लादौ विपरीताहर्गणस्य सिद्धिर्भवति ।
अयमेव चैत्रादाहर्गण इति लज्जाकौस्तुभ इति ॥ ५७ ॥

इदानीं चैत्रादेरहर्गणं ततो मध्यग्रहानयनमाह ।

चैत्रसिताद्योऽब्दपतिः शुद्धनाया दिनाब्दरूपयुतेः ।

तद्व्युगणादिनवारः शुद्धना मध्यमाः प्राग्वत् ॥ ५८ ॥

दिनानां पूर्वसाधितदिनाद्यस्य-अब्दानां कल्पगताब्दानां रूपस्य
च या युतिः सा दिनाब्दरूपयुतिस्तस्या, शुद्धनायाश्चैत्रसिताद्योऽब्द
पतिः साध्य । अर्थादिनाब्दरूपयुते शुद्धनाया यच्छेष तत्सप्ततष्ट
च रव्यादिकश्चैत्रादौ घातो भवेत्तत्तश्चैत्रादेर्योऽहर्गणो भवेत्तत्र चैत्रादि
घातादिनघातो ज्ञेयस्तस्माद्व्ये यद्वास्ते शुद्धनाः शुद्धिदिनोद्भवषष्ठैकमा-
स्तदा सौराब्दान्तात् पूर्वसाधिताः प्राग्वत् मध्यमा यद्वा स्युः । यदि
कश्चिद्विष्टवर्षं चैत्रादेरहर्गणं ततो यद्वा ततश्च सौराब्दात् मध्यमान्
यद्वा तद्वा तनुमिष्यति तेनैवमुपरि प्रतिपादितेन प्रकारेण कार्यमित्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । अमान्तरव्यब्दान्तमध्ये या इष्टतिययस्ता अधि
शेषतिथयस्ताभ्यो वर्षान्ततयशेषघटिका विशेष्य शुद्धिसत्रा कृता सैवा-
मान्तवर्षान्तमध्ये सावनदिनानि ।

कस्यादेरिष्टसौरवर्षान्त सावनानि दिनानि = ३६५ गव + दिनादि
एभ्योऽमान्तरव्यब्दान्तमध्ये यानि सावनानि शुद्धिमितानि तानि विशेष्य
चैत्रादौ सावनदिनानि = ३६५ गव + दिनादि - शु

एतानि मप्ततटानि वर्तमानवाराद्यं सैकानि ज्ञातश्चैत्रादायर्को-
ट्टारः = गव + १दिनादि + १ - शु । अत उपपन्नम् । शेषस्य वासना स्पष्टा ।
लघ्वहर्गणानयने कथं वारगणना कार्या इत्यत्र कमलाकरविशेषस्तत्त्ववि-
वेके द्रष्टव्यः । तेन कदाचिदुपयोगं विनैव चैत्रादौ वारो जायते । वा-
रार्थमहर्गणः सैको निर्रेकः कार्य इति मर्मं ज्योतिर्विदां स्फुटमेव किं लेख-
प्रयासेन ॥ ५८ ॥

इदानीं यहाणा बीजकर्माह ।

स्वस्वत्कार्क १२००० इताब्देभ्यो

गतगम्याल्पाः स्वशून्ययमल २०० इताः ।

लब्धं त्रिंशसायक ५ हतं

कलाभिरूनौ सदार्कैन्दू ॥ ५९ ॥

शशिवत् जीवे द्विंश हतं

चन्द्रोच्चे तिथि १५ हतं तु सितरीमे ।

ब्रीषु ५२ हतं च बुधोच्चे

द्विंशकु १ वेद ४ हतं च पातकुजयनिषु ॥ ६० ॥

जीवे गुरौ शशिवत् फलं देयम् । अथैवञ्चन्द्रे तत्रैव लिप्तिकाद्य-
गुरावप्युषं कार्यम् । शेषं स्पष्टार्यम् । 'स्वस्वत्कार्कैहताः कल्पयाताः समा'
इत्यादि भास्करोक्तमेतदनुरूपमेव ।

* अत्रोपलब्धिरेव वासना । 'यदुर्वसहस्रपटूं यावदुपचयस्ततोऽप-
चय इत्यत्रागमं एव प्रमाणं नान्यत् कारणं वक्तुं शक्यते' इति भास्करो-
क्ततीत्यत्र । 'द्विकुवेदहतं' चेत्यस्य स्थाने 'द्विकुवेदेः' इति पाठः साधु-
ग्रहन्तोऽपह्नात् ॥ ५९-६० ॥ -

इदानीमार्यभटमतीयेन्दुपातोच्चयोर्दूषणमाह ।

अकृतार्यभटः शीघ्रगमिन्दूर्ध्वं पातमल्पगं स्वगतैः ।

तिथ्यन्तग्रहणानां बुधार्चरं तस्य संवादः ॥ ६१ ॥

आर्यभटमते चन्द्रोच्चभगवाः कल्पे = ४८८२१८०००

आचार्यमते चन्द्रोच्चभगणा कल्पे = ४८८१०५८५८ ततोऽल्पाः ।

अत आर्यभट इन्द्रोच्च शीघ्रग शीघ्रगति स्वगतेराचार्योक्तगते
रुक्त कृतवान् ।

एषमार्यभटमते चन्द्ररातभगणा. कल्पे = २३२२२६०००

आचार्यमते चन्द्ररातभगणा कल्पे = २३२३१११६८ ततोऽधिकाः ।

अत आर्यभटेनाचार्यनिर्णीतपातगते स्वपातमल्पगमल्पगति कृत-
वान् । अतस्तस्य मते यदि कदाचित्तिष्यन्त्यहणाना मध्ये आचार्येण
सह सत्राद ऐक्य भवेत्तद् घुणात्तर ज्ञेयम् । यथा काष्ठाद्यवतमत्तणे
कदाचित् ककाराद्वत्तराकृतिरुत्पद्यते पान्तु तद्वत्तर घुणेन न घुट्टा
लिखित तथैव चार्यभटस्य ग्रहशादिव्यैक्य न तदुद्विभङ्गमित्यात्मप्रशसा
ऽऽचार्येण कृतेति ॥ ६१ ॥

भगणादिव्यार्यभटवाक्यानि च ।

युगरविभगणा. स्युष्ट शशि चयगियिङ्गुशुक्ल कु क्षिशिबुण्णन्ष्ट मास ।

शनि दुद्विष्व गुरु खिद्युभ कुज भद्रलिभुनष्ट भृगुबुध सौरा. ॥ १ ॥

चन्द्रोच्च क्षुप्रिध बुध सुगुशिशुन भृगु क्षपिबिबुध शेषाज्ञाः ।

क्षुनिनच पातविलोमा बुधाज्ञाजार्कदयाञ्च लङ्कायाम् ॥ २ ॥

(आर्यभटस्य सख्याप्रकाशनार्थं सङ्केतो गणकतरङ्गिण्या द्रष्टव्य.)

इदानीमात्मप्रशसामाह ।

मध्यगतिज्ञं वीक्ष्य श्रीपेणार्यभटविष्णुचन्द्रज्ञाः ।

सदसि न भवन्त्यभिमुखाः सिंहं दृष्ट्वा यथा हरिणाः ॥ ६२ ॥

मध्यगतिज्ञमाचार्यमध्यग्रहानयनवेत्तार घीत्य श्रीपेण-आर्यभट-
विष्णुचन्द्रोक्ताना मध्यग्रहानयनवेत्तारः सदसि अभिमुखा न भवन्ति यथा
हरिणाः सिंहं दृष्ट्वा तस्याभिमुखा न भवन्तीति स्पष्टोऽर्थः ॥ ६२ ॥

इदानीं मध्यमाधिकारस्योपसंहारमाह ।

पुनर्भगणमानयाताहर्गणदिनवारमध्यमाद्येषु ।

मध्यमगतिलिखन्त्यार्याणां प्रथमः कृनोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

इति श्रीब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते मध्यमाधिकारः प्रथमः ॥ १ ॥

चार्योणां त्रिषष्ट्याऽयं मध्यमगतिरध्यायः कृत इति ॥ ६३ ॥

मधुसूदनसूनुनादितो यस्तिलकः श्रीशुनेह त्रिष्णुजोत्ते ।

कृदि त विनिधाय नूतनोऽय रचितो मध्यगतो सुधाकरेण ॥

इति श्रीकपालुदससूनुसुधाकरद्विवेदित्रिरचिते आत्मस्फुटसिद्धान्त-

नूतनतिलके मध्यमाधिकारः प्रथमः ॥ १ ॥

अथ स्पष्टाधिकारः ।

तत्रादौ तदारम्भप्रयोगनमाह ।

यस्मान्न मध्यतुल्यः प्रतिदिवसं दृश्यते ग्रहो भगणे ।
तस्माद्दृक्तुल्यकरं वक्ष्ये मध्यस्फुटीकरणम् ॥ १ ॥

भगणे भवत्ये । शेष स्पष्टार्थम् ॥ १ ॥

इदानीमध्याह्न्या आह ।

अर्धज्या मनुयमला मुनियमवेदा वसुज्वलनपट्टकाः ।
रसकूनवसवः शशिपञ्चखेन्दवरचन्द्रशरसूर्याः ॥ २ ॥
पट्टदधिमनवो भूताग्निरसशशाङ्का मुनीन्दुवसुचन्द्राः ।
इन्दुनवनन्दचन्द्रा रसतिथियमला रवित्रियमाः ॥ ३ ॥
छिद्रेषुजिनाः कृतनवपञ्चयमा नन्दचन्द्रमुनिपक्षाः ।
दन्ताष्टयमा शुणरामनवयमाः शशियमखरामाः ॥ ४ ॥
ऋतुनवखगुणा नवशरचन्द्रगुणाः सप्तशून्ययमदहनाः ।
द्विजिनगुणास्त्रिरसरदाः स्वसप्तयमवह्नयो व्यस्ताः ॥ ५ ॥

मनुयमला इत्याद्वर्धन्याश्चतुर्विंशतिर्वत्सपादे सन्ति । व्यस्ता
उत्क्रमन्या इत्यस्यापि संग्रहः ।

अध्याह्न्याः क्रमज्याश्च चतुर्विंशतिः ।

२१४ । ४२० । ६३८ । ८४६ । १०५१ । १२५१ । १४४६ । १६३५ ।
१८१० । १९८१ । २१५६ । २३१२ । २४५८ । २५८४ । २७१८ । २८३२ ।
२९३३ । ३०२१ । ३०८६ । ३१५८ । ३२०० । ३२४२ । ३२६३ । ३२८० ।

इदानीमुत्क्रमन्या आह ।

मुनयोऽष्टयमास्त्रिरसा रुद्रशशाङ्काः समुद्रमुनिचन्द्राः ।
नववेदयमा मुनिगुणहुताशना वसुगुणसमुद्राः ॥ ६ ॥
भूमीन्त्रियेपवो रसनगर्तवश्चन्द्रशीतकरवसवः ।

शरवसुनन्दाः सागररुद्रशशाङ्का नवाङ्काः ॥ ७ ॥
 त्रिविषयवेदशशाङ्काः पञ्चाग्निरसेन्दवोऽन्धियमधृतयः ।
 अतिधृतिखयमा नवशशियमपक्षाः सागरद्विजिनाः ॥ ८ ॥
 रदरसयमला गुणवेदवसुयमाः पट्टविषयशून्यगुणाः ।
 खमुनिरदा व्यासार्धं नवरदचन्द्रा जिनांशज्या ॥ ९ ॥

उत्क्रमज्याश्चतुर्विंशतिश्च वृत्तपादेऽधो लिखिताः सन्ति ।

० । २८ । ६३ । १११ । १०४ । २४८ । ३३० । ४३८ ।

५५१ । ६०६ । ८११ । ८८५ । १११४ । १२८८ । १४५३ । १६३५ ।

१८२४ । २०१८ । २२१८ । २४२४ । २६३२ । २८४३ । ३०५६ । ३२७० ।

नवरदचन्द्रा = १३२८ जिनांशज्या परमक्रान्त्यशाना ज्याऽस्तीव
 सन्ततोपयोगित्वात् पठितेत्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । वृत्तपादे चतुर्विंशति क्रमज्या उत्क्रमज्याश्च

$\frac{६०}{२४} = \frac{६० \times ६०'}{२४} = २२५'$ क्रमाद्युष्ट्या आचार्येण खमुनिरद ३२७० व्यासार्धं

व्योत्यसिद्धिभिन्नाऽऽनीव पठिता इति सुगमा । तद्वया । भास्करादीना
 मते खमुपावकवेदराम ३४३८ व्यासार्धं प्रथमज्या स्वल्पान्तरात् २२५ । इय
 माध्यांशज्यासार्धना ३२७० नेत्र गुणा खमुपावकवेदराम ३४३८ कृता

जाताऽऽद्यांशज्या प्रथमज्या = $\frac{२५ \times ३२७०}{३४३८} = \frac{२५ \times ३२७०}{३८२} = \frac{७५}{१२९}$

= $\frac{४०८३५}{१२९} = २१४ \frac{१}{१२९} = २१४$ स्वल्पान्तरात् । एवमन्याः क्रमज्या उत्क्रम

ज्याश्च सिध्यन्ति ।

आचार्येण किमर्थं चिन्त्या खमुनिरद ३२७० मित्ता वृद्धीता इत्यस्य
 मीमांसा भूमिकाया अभिधीति । एष पठिताभिज्याभिश्चतुर्विंशतिभागाना
 ज्या १३२८ एतावती परमक्रान्त्यज्या भवतीति स्फुटा खानना ॥ ३-८ ॥
 इदानीं चापात् व्यानयनमाह ।

लिप्तास्तत्त्वयमहता लब्धज्या ज्यान्तराहतात् शेवात् ।

तिथिकृतिहृतात् फलयुता लब्धज्या ज्याग्रहणमेवम् ॥ १० ॥

तिथिकृतिः शतद्वयाधिका पञ्चविंशतिः = २२५ । शेष स्फुटार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । 'तत्त्वाश्विभक्ता असवः कला वे'त्यादि भास्करान
यनायपत्तिवत् स्फुटा ॥ १० ॥

इदानीं जीवातश्चापानयनमाह ।

ज्यां प्रोह्य शेषगुणितास्तत्त्वयमा ज्यान्तरोद्धृता लब्धम् ।

क्षेप्यं विशुद्धजीवासंख्यातिथिकृतिवधे चापम् ॥ ११ ॥

स्फुटार्थमुपपत्तिश्च ज्यासाधनवैपरीत्येन सुगमा ॥ ११ ॥

इदानीं मन्दशीघ्रकेन्द्रे केन्द्रबाहुकोटिज्ये चाह ।

मध्यादिशोध्य मन्दं शीघ्रात्संशोध्य मध्यमं केन्द्रम् ।

अयुजि गतयेययोर्युजि पदेऽन्यथा बाहुकोटिज्ये ॥ १२ ॥

अयुजि पदे गतयेययोगंतगम्ययोगाहुकोटिज्यं साध्या । अर्थात् दि-
पमपदे गताहुजज्या गम्यात् कोटिज्या साध्या । युजि समे पदेऽतोऽन्यथा
ऽर्थात् गम्याहुजज्या गतात्कोटिज्या साध्या । शेष स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । 'मृदूस्तेन हीनो यद्दे मन्दकेन्द्र'मित्यादि भास्कर-
रोक्तविधिना स्फुटा ॥ १२ ॥

इदानीं स्पष्टपरिधानयनमाह ।

त्रिज्याहृता भुजज्या युगयुक्परिधिद्वयान्तरगुणाप्त्या ।

युग्मान्तपरिधिरधिको हीने हीनोऽधिके स्पष्टः ॥ १३ ॥

भुजज्या केन्द्रज्या युगयुक्परिधिद्वयान्तरेण युग्मान्तोऽन्तपरिधौ
न्तरेण गुणा त्रिज्याहृता । आप्या लब्ध्या युग्मान्तपरिधिरधिकः कार्यो
यत्रोऽन्तपरिधेर्युग्मान्तपरिधिरल्पो भवेदधिके च लब्ध्या हीनः कार्य-
स्तदा स्पष्टः परिधिर्भवेत् ।

अत्रोपपत्तिः । त्रिज्यातुल्यया केन्द्रभुजज्यया यदि युग्मान्तोऽन्तप-
रिध्यन्तर लभ्यते तदेतत्केन्द्रज्यया किं लब्ध परिध्यन्तरस्य त्रयापचयत्रशाद्

धनार्थमित्यादिघासना सुगता ॥ १३ ॥

इदानीं भुजकोटिफले स्पष्टां कोटिं चाह ।

तद्गुणिते ज्ये भांशैर्हृते फले कोटिफलयुता त्रिज्या ।

आयन्तयोर्विहीना पदयोर्द्वितीययोः कोटिः ॥ १४ ॥

ज्ये भुजकोटिज्ये तेन स्पष्टपरिधिना गुणिते भागे ३६० हृते फले भुजकोटिफले भवतः । त्रिज्याऽऽयन्तयोः पदयोर्घातं मृगादिकेन्द्र कोटिफलेन युता काया । द्वितीययोः पदयोर्घातं कर्ष्यादिकेन्द्रे त्रिज्या कोटिफलेन विहीना कार्या तदा कोटिः स्पष्टा कोटिर्भवतीत्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । 'स्वेनाहते परिधिना भुजकोटिज्यै' तथा 'त्रिज्या तथा कोटिफलेन युता' इत्यादि भास्करोक्तैः विधिना स्फुटा ॥ १४ ॥

इदानीं कर्णानयन प्रकारान्तरेण भुजफलानयनं चाह ।

तद्भुजफलकृतियोगात् मूलं कर्णः पदेष्वयुग्युधु ।

स्वपरिधिगुणा क्रमोत्क्रमजीवा भांशैर्हृता मन्दे ॥ १५ ॥

तस्याः स्फुटकोटिर्भुजफलस्य च कृत्योयोगात् मूलं कर्णो भवेत् । अयुक्त्वपदे क्रमज्या केन्द्रक्रमज्या स्वपरिधिगुणा युग्मपदे केन्द्रोत्क्रमज्या स्वपरिधिगुणोभयत्र भागे ३६० हृता, मन्दे इत्यस्याने संबन्धः । एवमुत्क्रमज्यातो यत्फलं तत्परमे भुजफले हीन कार्यमित्यध्याहार्यम् ।

अत्रोपपत्तिः । कर्णानयने भास्करोक्तैः । प्रथमपदे गतांशानां क्रमज्या स्वपरिधिगुणा भांशहृता पूर्वप्रकारेण भुजफलं स्फुटमेव । द्वितीयपदे गतांशानां क्रमज्या गतोत्क्रमज्योर्नात्रिज्यासमा सा परिधिगुणा भांशहृता ज्ञातं भुजफलम् = $\frac{\text{परि (त्रि-उत्क्रमज्या)}}{\text{भाग}}$

= परमभुजफल - $\frac{\text{परि} \times \text{उत्क्रमज्या}}{\text{भाग}}$ । एवं युग्मपदे उत्क्रमज्यातो यत्फलं तेन परमं भुजफलं हीनं तदा वास्तवं भुजफलम् । एवं क्रमेण चतुर्षु पदेषु भुजफलम् ।

प्रथमपदे

कर्मज्याः प, पदान्ते परमं भुजफलम्
भाज

तृतीयपदे

कर्मज्याः प, पदान्ते परमं भुजफलम्
भाज

द्वितीयपदे

परमं भुजफलम् - $\frac{\text{उत्क्रमज्या} \cdot \text{प}}{\text{भाज}}$

पदान्ते शून्यं भुजफलम् ।

चतुर्थपदे

परमं भुजफलम् - $\frac{\text{उत्क्रमज्या} \cdot \text{प}}{\text{भाज}}$

पदान्ते शून्यं भुजफलम् ।

अत्रोत्क्रमज्यागतं फलं परमे भुजफले अथ कार्यमित्याध्याहारश्च-
तुर्वेदाचार्यमम्मतः । वस्तुत आचार्यमूत्रतो नायमर्थं उत्पद्यते ॥ १५ ॥

इदानीं पूर्वागतफलस्य त्रयस्य धनस्य ततो भुजफलं च संस्कारेणाह ।

क्षयधनधनक्षयास्तत्फलानि शीघ्रेऽन्यथा धनं धनयोः ।

क्षणमृणयोर्योगोऽन्तरमृणयस्तुल्ययोः शून्यम् ॥ १६ ॥

पूर्वागतफलानि मन्दे मन्दकर्मणि पदक्रमेण क्षय-धन-धन-क्षया
भवन्ति । शीघ्रे शीघ्रकर्मणि चान्यथाऽर्थात् पदक्रमेण धनक्षयक्षयधनानि
भवन्ति । ततो धनयोर्योगो धनमृणयोर्योगश्च अथ तथा क्षणधनयो-
न्तरं च संस्कारवशतो धनार्थं भुजफलं भवति । धनार्थयोस्तुल्ययोर्वशत्
शून्यमेव भुजफलमित्यर्थतः सिध्यति ।

अत्रोपपत्तिः । प्रथमद्वितीयपदयोर्मेषादिकेन्द्रम् । तृतीयचतुर्थपद-
योश्च तुलादिकेन्द्रम् । मेषादिकेन्द्रे मन्दकर्मणि भुजफलवापसमं मन्दफ-
लमृणं तुलादिकेन्द्रे च धनम् । अतः प्रथमे पदे भुजफलमृणं द्वितीये च क्षण-
म् । एव तृतीयचतुर्थपदयोर्भुजफलं धनं यतस्तस्माद्वनमन्दफलमुत्पद्यते ।

द्वितीयपदे भुजफलं पूर्वागतम् = परमभुजफ - $\frac{\text{प} \cdot \text{उत्क्रमज्या}}{\text{भाज}}$ धनार्थम्

त्यासेन भुजफलम् = - परमभुजफ + $\frac{\text{प} \cdot \text{उत्क्रमज्या}}{\text{भाज}}$ । एवं चतुर्थपदे पूर्वागतं

भुजफलं धनम् = परमभुजफ - $\frac{\text{प} \cdot \text{उत्क्रमज्या}}{\text{भाज}}$ । प्रथमे पदे अथ तृतीये धनं

मेघतुलादिकेन्द्रत्वात् प्रसिद्धमेव । एव पदक्रमेण फलानि मन्दे क्षयधन-

धनतयाप्यानि भवन्ति । शीघ्रे च व्याप्तशोधनेन केन्द्र साधितमतस्तत्र
मेधादिकेन्द्रे धनं तुलादिकेन्द्रे चण फलं भवति । अतस्तत्रान्यथा भुजफलं
साधितम् ॥ १६ ॥

इदानीं मन्दफल शीघ्रफल चाह ।

तच्चापं मन्दफलं फलयोगान्तरवशात् धनमृणं वा ।

शीघ्रफलं तद्गुणिताद्यासार्धात् कर्णलब्धधनुः ॥ १७ ॥

तस्य मन्दको.फलस्य चापं मन्दफल पूर्वसाधितयोः फलयोर्धा-
गान्तरवशाद् धनं वा चण भवति । व्यापार्धात् तेन पूर्वगततेन शीघ्र
भुजफलेन गुणितात् शीघ्रकर्णेन तस्माद्वस्तुतश्च तस्य धनुः शीघ्र फल
भवति ।

अत्रोपपत्तिः । भास्करमन्दशीघ्रफलसाधनविधिना स्फुटा ॥ १७ ॥

इदानीं स्फुटौ रविवन्द्याहाह ।

देशान्तरे खमध्ये भुजफलचापे भुजान्तरे च कृते ।

उन्मण्डलेऽर्कचन्द्रौ स्पष्टौ रविवरदले क्षितिजे ॥ १८ ॥

यदि खमध्ये स्पष्टमध्याह्ने स्फुटौ रविवन्द्यावपेक्षितौ तदा मध्ये
रवौ चन्द्रे वा भुजफलचापे मन्दफले भुजान्तरे देशान्तरे च सस्कृते
सति रविवन्द्यौ स्फुटौ भवतः । एवमुन्मण्डले स्वनिरक्षितक्षितिजे च फल
अयसस्कारेण स्फुटौ रविवन्द्यौ भवतस्तत्र रविवरदले रविवरार्धफले
च सस्कृते स्वक्षितिजे रविवन्द्यौ स्फुटौ स्तः । अर्कोदयास्तमययोरित्य-
विमश्लोकेन सप्रत्य इति ।

अत्रोपपत्तिः । भास्करविधिना स्फुटा ॥ १८ ॥

इदानीं चरार्धसंस्कारे विशेषमार्गभटदूषण चाह ।

अर्कोदयास्तमययोर्विना चरार्धेन रात्रिदिनदलयोः ।

न स्फुटमार्गभटोक्तं स्पष्टीकरणं स्फुटोक्तिरतः ॥ १९ ॥

रात्रिदिनदलयोर्धरात्रे दिनार्धे च चरार्धेन विना विना चरस
स्कारेण स्फुटौ रविवन्द्यौ भवतः ।

कार्यभटोक्त स्पष्टीकरणं न स्फुटमतः स्फुटोक्ति स्फुटीकरणस्योक्तिः कथं युक्ताऽस्ति - इत्यात्मस्फुटीकरणारम्भे कारणं कथयति ब्रह्म गुप्तं इति ।

अत्रोपपत्तिः । गोलयुक्त्या स्वदेशनिरुक्तयो रात्र्यधे दिनाधे च युगपदेव भवति । अतस्तत्र चरसंस्काराभाव इति स्पुटं गोलविदामिति ॥ १९ ॥

इदानीं स्पष्टीकरणार्थं रविचन्द्रयोर्मन्दपरिधिभागानाह ।

सूर्यस्य मनुद्वितयं त्र्यंशोनं दिनदले नतस्य प्राक् ।

तिथिघटिकाभिरुपंशाधिकेनमूनाधिकं पश्चात् ॥ २० ॥

शुद्धले जिनलिप्तोनं दशनद्वितयं द्विशरकलोनं प्राक् ।

पश्चात् युतोनमिन्दोः सूर्य इव ऋणे धने परिधिः ॥ २१ ॥

अणे वा धने मन्दफले सूर्यस्य दिनदले मनुद्वितयं त्र्यंशोनं कार्यम् । अर्थात् चतुर्दश भागा द्विधौभयत्र भागत्र्यंशेन हीनास्तदा ते अणे वा धने मन्दफले मध्याह्ने मन्दपरिधिभागा भवन्ति । अणे धने च फले मध्याह्नतः प्राक् पञ्चदशघटिकाभिर्नतस्य रवेर्दिनदलपरिधिमानं यथासक्यं त्र्यंशधिकेन कार्यम् । पश्चिमे कपाले च पञ्चदशभिर्घटिकाभिर्नतस्य रवेर्चण्डे धने च फले तद्दिनदलपरिधिमानं यथासक्यं भागत्र्यंशेनानाधिकं कार्यम् । एव प्राक् परत्वादुन्मण्डलस्य रवौ तस्य मन्दपरिधिभागा भवन्ति । एव चन्द्रस्य अणे धने च फले दशनद्वितयं जिनलिप्तोनं तदा शुद्धले मन्दपरिधिभागा भवन्ति । सूर्य इव प्राक् परत्वात् पञ्चदशघटिकाभिर्नते द्विधौ अणे च फले तद्दिनदलपरिधिमानं द्विशरकलोनम् । धने फले ताभिर्घटिकाभिः प्राक् परत्वाच्च ते द्विधौ तद्दिनदलपरिधिमानं द्विशरकलाभिः क्रमेण युतोनं तदा प्राक् परत्वादुन्मण्डलस्य द्विधौ तस्य मन्दपरिधिभागा भवन्ति ।

एवं रवेर्चण्डफले

धने मन्दफले

प्रागुन्मण्डलस्य रवौ = १४° १०'

मध्याह्ने = १३ १४०

पश्चिमोन्मण्डलस्य रवौ = १३ २०

प्रागुन्मण्डलस्य रवौ = १३° २०'

मध्याह्ने = १३ १४०

पश्चिमोन्मण्डलस्य = १४ १ ०

चन्द्रस्य षष्ठफलं	धने फले
प्रागुन्मण्डलस्य विधौ = ३०° । ४४'	प्रागुन्मण्डलस्य विधौ = ३०° । ४४'
मध्याह्ने = ३१ । ३६	मध्याह्ने = ३१ । ३६
परिमोन्मण्डलस्य = ३२ । २८	परिमोन्मण्डलस्य = ३० । ४४

अत्र भास्कराचार्यः । 'चतुर्वेदाचार्येणाप्युपलब्धिरिव वास्तनेत्यभिहितम् । यदीदृश्युपलब्धिरस्ति तदाऽस्माभिः किं नाङ्गीकर्तव्यमिति भावः ॥ २१ ॥

इदानीमभीष्टे नते स्फुटपरिधानयनमाह ।

तद्व्युदत्तपरिध्यन्तरगुणा हता त्रिज्यया च नतजीवा ।
ऊने धनमृणमधिके दिनार्धपरिधौ स्फुटः परिधिः ॥ २२ ॥

स्पष्टार्थमुपपत्तिश्च जैराशिकेन स्फुटा । 'तिथ्यन्तनाडीनतबाहु-
मौर्ध्वा लघ्याकंशीताशुकते विनिघ्ने' इति भास्करोक्तं द्रष्टव्यं स्पष्टाधि-
कारे ॥ २२ ॥

इदानीं मन्दफलस्य धनार्थत्वमाह ।

भुजफलचापं केन्द्रे यद्धारयूने रबावृत्ता मध्ये ।
स्वभुजफलचापमेवं यद्धारयधिके धनं भवति ॥ २३ ॥

यद्धारयूने केन्द्रे मेवादिकेन्द्रे यद्धारयधिके तुलादिकेन्द्रे मध्ये रवौ
भुजफलचापं मन्दफल क्रमेण षष्ठं धनं कार्यमिति ।

अत्रोपपत्तिः । 'तुलाजादिकेन्द्रे कल स्यार्थमेवं धृत्वा ज्ञेय' मित्या
दि भास्करोक्त्या स्फुटा ॥ २३ ॥

इदानीं रविचन्द्रस्फुटीकरणे विज्ञेयमाह ।

देशान्तराद्यमेवं स्पष्टीकरणं दिनार्धपरिधिभ्याम् ।
कृत्वा तत्तिथ्यन्तस्फुटपरिधिभ्यां स्फुटावसकृत् ॥ २४ ॥

एवं पूर्वोक्तं रविचन्द्रयोर्दिनार्धपरिधिभ्यां देशान्तराद्यं स्पष्टीक-
रन् कृत्वा स्फुटाभ्यां रविचन्द्राभ्यां सहणो तिथ्यन्तं साधयेत् । ततस्त-
त्तिथ्यन्तकालिकाभ्यां रविचन्द्रयोः स्फुटपरिधिभ्यां पुनः स्पष्टो रवि

चन्द्रौ कार्यौ ताभ्यां पुनस्तिथ्यन्तस्ततः पुनः स्फुटपरिधिभ्या स्फुटौ रवि
चन्द्रौ । ह्यमसकृत् स्फुटौ रविचन्द्रौ ग्रहयोगयोगिनौ भवत इति भास्क
रोक्त आचार्याभिप्रायः स्फुटः ।

श्रीब्रह्मगुप्तोक्तं नतकर्म सकृद्विधिनेव यथा स्यात् तथाऽन प्रद-
श्यते । कल्प्यते गणितागततिथ्यन्तकालस्यासकृत्साधितनतकर्मसकृत्तर
विचन्द्रोत्पत्तिथ्यन्तकालस्य चान्तर्गता घट्यः = या । तत्सबन्धिनीं ऽशाः =
६ या । गणितागततिथ्यन्तकाले रवेर्नैतकालांशाः = न । अनयोः संस्कारो
वास्तवतकालांशाः = न ± ६ या । यदि यस्या घटीभिर्गत्यन्तरकला लभ्यते
तदा 'या' घटीभिः का इति जाता 'या' घटीषु रविवन्द्रयोरन्तर-
कलाः = $\frac{(\text{चगक} - \text{रगक}) या}{६०} = ग.या ।$ (अत्र ग = गत्यन्तरम् = $\frac{\text{चगक} - \text{रगक}}{६०}$)

अथ 'तिथ्यन्तनाडीनतबाहुमौर्ध्वा' इत्यादि भास्करोक्तविधिना
वास्तवं नतकर्म सूर्यस्य = $\frac{\text{रक. ज्या (न ± ६ या)}}{४६३०} = \text{रक. ज्या (न ± ६ या)} ।$
चन्द्रस्य = $\frac{\text{चक. ज्या (न ± ६ या)}}{४३०५} = \text{चक. ज्या (न ± ६ या)} ।$

विधिना उज्याद्या = $\frac{२९^{\circ} \times ३^{\circ} ४१''}{१०^{\circ} \times ६६}$ अथ 'चापयोरिष्ठयोर्दोन्वयं' इत्या

दिना ज्या (न ± इया) = $\frac{\text{ज्यान कोज्याद्या}}{\text{त्रि}} \pm \frac{\text{कोज्यान उज्याद्या}}{\text{त्रि}}$

$$= \text{ज्यान} - \frac{\text{ज्यान उज्याद्या}}{\text{त्रि}} \pm \frac{\text{कोज्यान उज्याद्या}}{\text{त्रि}}$$

$$= \text{ज्यान} - \frac{\text{ज्यान } २९^{\circ} \times ३^{\circ} ४१''}{१०^{\circ} \times ६० \times १२०} \pm \frac{\text{कोज्यान } ३९ \times ६४}{१० \times १२०}$$

$$= \text{ज्यान} - \frac{\text{ज्यान या}^{\circ}}{\left(\frac{१००}{२९}\right)^{\circ} \times २} \pm \frac{\text{कोज्यान या}}{\frac{६००}{२९}}$$

$$= \text{ज्यान} - \frac{\text{ज्यान या}^{\circ}}{२ हा^{\circ}} \pm \frac{\text{कोज्यान या}}{हा} \left(\text{यत्र हा} = \text{हरः} = \frac{३००}{२९} \right)$$

$$\text{पूर्वरीत्या, य} = \frac{\text{ज्या (न ± इया)}}{\text{या}} = \frac{\text{ज्यान}}{\text{या}} - \frac{\text{ज्यान या}}{२ हा^{\circ}} \pm \frac{\text{कोज्यान}}{हा}$$

उभयत्र हरण गुणनात् । ध्रु = ध्रुवः = परः × हरः = $\frac{\text{ज्यान हा}}{\text{या}} - \frac{\text{ज्यान या}}{२ हा}$

± कोज्यान । समशोधनेन ज्यान-भक्तेन च । ± च = अपरः

$$= \frac{\text{ध्रु} \mp \text{कोज्यान}}{\text{ज्यान}} = \frac{हा}{या} - \frac{या}{२ हा} \quad \text{हेटगमेन । } २ हा^{\circ} - या^{\circ}$$

$$= \pm २ अ हा.या । समशोधनेन । या^{\circ} \pm २ अ हा.या = २ हा^{\circ} ।$$

सर्गपूरणेन, या^{\circ} \pm २ अ हा या + अ. हा^{\circ}

$$= अ हा^{\circ} + २ हा^{\circ} = हा^{\circ} (अ + २) । मूलबहणेन या \pm अ. हा$$

$$= हा \sqrt{अ + २} । अतः या = हा (\sqrt{अ + २} \mp अ) एतेन-$$

गत्यन्तरकला. दृष्टिभक्ता गत्यन्तरं भवेत् ।

फललिप्ताः स्वहाराप्ता रवीन्द्राश्च फले क्रमात् ॥

गत्यन्तरं फलवियोगद्वय विधोः प्राक्

स्ये तत्फलेऽन्यसमये युतिद्वय पराव्यम् ।

आभास्विनो विधुकरैर्विद्वता हरस्त-

चिन्न परेण भवति ध्रुवसंज्ञकं तत् ॥

स्वीयध्रुवो नतत्रकोटिगुणेन हीनो
 मैथ्या नतासुभवया विहृतोऽपरोऽस्य ।
 धर्मात् पदं करयुतादपरोनितं त-
 द्गुणध्रुवेवमिदं दण्डमुखं विधोः प्राक् ॥
 अस्वे फने रविफलात् स्वफलस्य घात्ये
 हीनान्यथा च सहितेष्टफनेन नूनम् ।
 तिथ्यन्तदण्डमिति रच भवेत् स्फुटा सा
 प्राक् चेद्विधोधनफलाल्पमयात्र सौरम् ॥
 तर्हि ध्रुवात् सनतकोटिगुणाद्विहान्यः
 साध्या विद्या गणितगोलविद्या मुदेव ।
 श्रीशङ्खगुप्तनतकमे भवेत् सुषुप्त-
 मेवं सङ्गत् सकलसज्जनरञ्जनार्थम् ॥

इति मद्रुक्तमुपपद्यते । अत्र विधोः प्रागित्यादिभिर्व्या विशेषोऽभि-
 हितस्तस्यापपत्तिर्धनयोगणितेनोक्ता । इति ॥

इदानीं ग्रहणे रविचन्द्रयोर्नतकालमाह ।

प्राक् पश्चाद्वा याभिर्घटिकाभिर्दिनदलाघ्नतः सूर्यः ।
 तिथ्यन्ते तद्विहितं त्रिंशद्घटिकावशेषाभिः ॥ २५ ॥
 विपरीतमर्धरात्रात् चन्द्रग्रहणे शशी रविग्रहणे ।
 सूर्यो यतो नतस्ताभिरेव घटिकाभिरिन्दुरपि ॥ २६ ॥

चन्द्रग्रहणे तिथ्यन्ते पूर्णान्तकाले प्राक् वा पश्चाद्वाभिर्घटिका-
 भिर्दिनदलात् दिनार्धतो नतो रविर्भवति तत् सूर्यस्य नतकालमानं वि-
 हितं भवति । ताभिर्घटिकाभिः क्विविशिष्टाभिस्त्रिंशद्घटिकावशेषाभि-
 र्विपरीतमर्धरात्रात् शशी नतो भवति । अर्थात् तिथ्यन्ते याभिर्घटिकाभि-
 रविर्नतस्ताभ्यास्त्रिंशद्घटिका विगोध्य ज्ञेयं शशिनोऽर्धरात्राद्विपरीतं नतं
 यदि रवेः प्राक् तत्रा शशिनः पश्चाद्वादि रवेः पश्चात्तदा शशिनः प्राक्
 नतमर्धरात्राद्व्यतीति । रविग्रहणे यतो याभिर्घटिकाभिः सूर्यो नत-
 स्ताभिरेव घटिकाभिस्तस्मिन्नेव कपाले चन्द्रेऽपि नत इत्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । चन्द्रग्रहणे पूर्णान्ते रविचन्द्रौ बद्धान्तरितावत
कर्ध्वयाम्योत्तरवृत्ताद्याभिघटिकाभौ रविर्नतस्त्रियता रक्षिताभिस्ताभि
विपरीतरूपाले शशी नतो भवति । रविग्रहे द्वयोरेकराश्याद्यधयव-
गतत्वादेककपाले समा एव नतघटिका इति सर्वं सिद्धान्तविदा
स्फुटयेत् ॥ २५-२६ ॥

इदानीं नतकर्मोह ।

दिनदलपरिधिस्फुटतिथि-

नतकेन्द्रज्यावधो गुणोऽर्कैन्द्वोः ।

इन्द्रतिष्ठति १६१भिर्नवनव-

वेदै ४६६ध्व्यासार्वकृति १०६६२६०० भक्तः ॥ २७ ॥

फलविकला वा सूर्ये प्रागृणमसकृन्ते धनं पश्चात् ।

केन्द्रफलमृणं चन्द्रेऽन्यथा धनं प्रागृणे स्पष्टौ ॥ २८ ॥

दिनदलपरिधिभ्या यौ स्फुटौ रविचन्द्रौ ताभ्यां या तिथिस्ति
प्यन्तस्तत्र यो नतो नतकालस्य केन्द्रस्य च न्ययोर्वधः कार्यः । य यदि
रवेस्तर्हि विधुनवभूमिभि १६१गुणितश्चन्द्रस्य चेत्तदा नवनववेदै ४६६गुणि-
तः । उभयत्र त्रिज्यायां १०६६२६०० भक्तः फल विकला भवति । प्राक्
नते सूर्ये तत्फलमृणं पश्चाद्वते च धनं कार्यम् । चन्द्रे तत्केन्द्रफल पूर्वा-
गत विकलात्मक प्राक् कपाले अथ मन्दफले धनं कार्यमन्यथा प्राक् वा
पश्चिमे अथमेव विधेयमेवमसकृन्तदा स्फुटौ रविचन्द्रौ वा भवतः ।
'तद्द्व्युदलपरिधन्तरागुण' इत्यादिना पूर्वं नतकर्मोनीतमिदानीं पुनः
माधितमतो 'सा' शब्दप्रयोगो युक्तः ।

अत्रोपपत्तिः । पूर्वप्रकारेण दिनाधं परिधिना मन्दफलकला रवेः

$$= \frac{224 \text{ दिव } \times \text{ ज्याके }}{298 \times \text{ भाज }} \quad \text{इतद्विकला} = \frac{60 \times 224 \times \text{ दिव } \times \text{ ज्याके }}{298 \times \text{ भाज }} \quad \text{रवेः परि-}$$

धन्तरम् = $\frac{1}{2} \times \frac{\text{ज्याव}}{\text{र}} \quad \text{ततोऽनुपातो यदि दिनाधं परिधिना पूर्वोक्ता}$
मन्दफलविकलास्तदाऽऽनीतेन परिधन्तरेण किं जाताः परिधन्तरसंज्ञ-

निम्नः फलविकला रवेः

$$= \frac{80 \times 324 \times \text{दिप} \times \text{लयाके} \parallel \text{ज्यान}}{2 \times 218 \times \text{भाश} \times \text{त्रि} \times \text{दिप}} = \frac{20 \times 324 \times \text{लयाके} \times \text{ज्यान} \times \text{त्रि}}{218 \times 360 \times \text{त्रि}}$$

$$= \frac{324 \times 3240 \parallel \text{लयाके} \times \text{ज्यान}}{12 \times 218 \times \text{त्रि}} = \frac{24 \times 9634}{218} \times \frac{\text{लयाके} \times \text{ज्यान}}{\text{त्रि}}$$

$$= \frac{80294}{218} \times \frac{\text{लयाके} \times \text{ज्यान}}{\text{त्रि}} = \frac{969 \text{ लयाके ज्यान}}{\text{त्रि}} \quad \text{। एव चन्द्रपरिधन्तरेण चन्द्र-}$$

गुणक उत्पद्यते । धनर्णवासना भास्करविधिना स्फुटा ॥ २०-२८ ॥

इदानीं भुजान्तरं स्फुटभुक्ति चाह ।

अर्कफलभुक्तिघाताद्भगणकलासं भुजान्तरं रविवत् ।

स्फुटभुक्तिरतीतैव्यग्रहान्तरं वर्त्तमानेऽह्नि ॥ २९ ॥

भगणकला अहोरात्रासवः । अतीतैव्यग्रहान्तरं दिनान्तरस्पष्ट-
ग्रहान्तरं वर्त्तमाने दिवसे स्फुटभुक्तिर्भवति । अर्थादद्यतनश्चस्तनस्फुट-
ग्रहयोरेतन्मैव तत्समयान्तराले स्फुटगतिर्भवतीति । शेषं स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । आचार्येण स्वल्पान्तरादर्वफलकलासमा एव
भास्वत्फनोत्थासवः स्वीकृतास्ततोऽनुपातेन वासना सुगमा । 'मध्यमा-
र्कादयात् प्राक् स्फुटार्कादयः स्यादृण्ये तत्फले' इत्यादिभास्करविधिना
धनर्णवासना 'दिनान्तरस्पष्टग्रहान्तरं स्याद् गतिः स्फुटा तत्समयान्त-
राले' इत्यादिभास्करोक्तिरेव स्फुटगतिवासना च सुगमेति ॥ २९ ॥

इदानीं नक्षत्रमेशेन रविचन्द्रयोर्गतिफलमाह ।

क्षयधनहानिधनानि प्राक् पश्चाद्व्यथा रवेरिन्दोः ।

प्राग्वत् पश्चात् स्वगतौ धनक्षयक्षयधनानि प्राक् ॥ ३० ॥

'दिनदलपरिधिस्फुटतिचिन्ते'त्यादिनाऽद्यतनश्चस्तनफलत्रिक-
लानां यदन्तरं तानि विकलात्मकान्यन्तराणि प्राक्कपाले रवेः केन्द्रप-
दवशेन क्षयधनहानिधनानि भवन्ति स्वगतौ पूर्वसाधितरविमन्दस्फुट
गतौ । पश्चात् कपाले चान्यथाऽर्थात् धनक्षयधनक्षयात्मकानि भवन्ति ।
इन्दोः पश्चात् कपाले प्राग्वत् । अर्थात् क्षयधनहानिधनानि भवन्ति ।

प्राक्कपाले च तान्येव धनतयतयधनानि भवन्ति चन्द्रमन्दस्पष्टगता-
धित्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । प्रथमपदे केन्द्रज्योपचीयते द्वितीये चापचीयते ।
एष तृतीये पदे केन्द्रज्योपचीयते चतुर्थे चापचीयते । रवेः प्राक्कपाले
नतकर्म अथ पश्चिमे च धन भवति । अतः प्रथमपदे अणफलस्योपच-
याचतकर्मान्तरमृण द्वितीये अणफलस्योपचयाचतकर्मान्तरं धनं तृतीये
पुनरपि अणफलस्योपचयाचतकर्म अथ चतुर्थे च अणफलस्योपचयाह-
नम् । पश्चिमकपाले नतकर्मणो धनत्वाद्यथा विपरीतं स्फुटमेव ।
चन्द्रस्य पश्चिमकपाले अणो धने च मन्दफले सर्वथा अणमेव नतकर्म ।
अतः सप्तधनहानिधनानि केन्द्रपदवशात् फलान्युत्पद्यन्ते । प्राक्कपाले
प्रथमपदे अणमन्दफले नतकर्मणो धनत्वात् केन्द्रज्याया उपचयत्वाच्च
नतकर्मान्तर धन भवति । द्वितीये पदे केन्द्रज्याया अपचयत्वात् नतक-
र्मान्तरमृण तृतीये पदे मन्दफलं धन नतकर्म अणं भवति केन्द्रज्याया
श्चोपचयोऽतो नतकर्मान्तरमृणम् । चतुर्थे केन्द्रज्याया उपचयत्वाच्चतकर्म-
णश्च सप्तधाचतकर्मान्तर धन भवतीति सर्वं निरवग्रहम् । दिनान्तरस्यह-
जगान्तर स्फुटा गतिरिति नियमात् द्वितीयदिनेऽपि तत्तद्दिननतकालसम-
एव नतकालस्तेन केन्द्रज्याया श्चोपचयापचयवशाच्चतकर्मान्तरमृणद्विती-
यगतिफलस्य धनार्थत्वं समुचितमेवेति स्फुट सिद्धान्तधित्वाद् ॥ ३० ॥

इदानीमात्मप्रशंसामाह ।

ब्रह्मोक्तमध्यरविशशितदुक्षतत्परिधिभिः स्फुटीकरणम् ।
कृत्वैवं स्पष्टतिथिर्दूरभ्रष्टान्यतश्चोक्तैः ॥ ३१ ॥

एष ब्रह्मोक्तमध्यरविशशितदुक्षतत्परिधिभिः स्फुटीकरणं कृत्वा
स्पष्टतिथिः साध्या । यतोऽन्येयामार्यभटादीना तन्त्रेषु य उक्ता मध्यर-
विशशिपरिध्यावृण्वन्ते स्पष्टतिथिर्दूरभ्रष्टा भवति-इति स्फुटोऽर्थः ॥ ३१ ॥

इदानीं व्यवहारोपयोगि रविवन्द्योः स्फुटीकरणमाह ।

स्वदिनार्धपरिधिसुजफलथापं मध्यार्कचन्द्रयोः कृत्वा ।

पूर्ववदन्यत् स्पष्टं संव्यवहारार्थमेवं वा ॥ ३२ ॥

स्वादिनाधेपरिधिना यदुजफलचापं मन्दफलं तदेव मध्यार्कचन्द्रयोः
कृत्वा संस्कृत्य अन्यद्वेशान्तरादि पूर्ववत् कृत्वा संव्यवहारार्थमेव वा स्पष्टं
स्पष्टीकरणं कार्यम् । ब्रह्मगुप्तेनेदं स्पष्टीकरणं नतकर्मसंस्कारमन्तरा
व्यवहारार्थं स्थूलं प्रतिपादितमिति स्फुटमेव परन्तु भास्करेणेदं स्थूलमेव
रविचन्द्रयोः स्पष्टीकरणं सूक्ष्मत्वेन सर्वकर्माहंमहीकृतम् । केवलं रविच-
न्द्रग्रहणयोरेव नतकर्मसंस्कार आनीतः । वाग्भताद्वेध 'मुहुः स्फुटातो
यद्यपि रवीन्दोस्सिधिसिधदं जिष्णुमुतो जगाद' इति भास्करेण ब्रह्मगु-
प्तमतमन्यथा प्रतिपादितमिति सुधीभिर्भृशं विचिन्त्यम् ॥ ३२ ॥

इदानीं भौमादिस्पष्टीकरणे कारणमाह ।

आर्यभटस्याज्ञानान्मध्यममन्दोच्चशीघ्रपरिधिनाम् ।

न स्पष्टा भौमाद्याः स्पष्टा ब्रह्मोक्तमध्योच्चैः ॥ ३३ ॥

स्पष्टार्थम् ॥ ३३ ॥

इदानीं भौमादीनां मन्दशीघ्रपरिधिभागान् स्फुटीकरणं चाह ।

मन्दोच्चनीचवृत्त-

स्य परिधिभागाः सितस्य विपमान्ते ।

नव ६ युग्मान्ते रुद्राः ११

शीघ्रौजान्तेऽग्निरसयमलाः २६३ ॥ ३४ ॥

युग्मान्तेऽपृथग्रयमा २५८ मन्दफलान्मध्यमः स्फुटो मध्यः ।

शीघ्रफलात् स्पष्टोऽसकृदेवं स्वफलैर्ज्ञगुरुसौराः ॥ ३५ ॥

बुधमन्दपरिधिभागा

वसुरामाः ३८ सुरगुरोस्त्रयस्त्रिंशत् ३३ ।

रविजस्य शून्यरामा ३०

ज्ञशीघ्रपरिधिर्द्विगुणचन्द्राः १३२ ॥ ३६ ॥

देवगुरोरपूरसा ६८ भास्करपुत्रस्य शरगुणाः ३५ स्पष्टाः ।

कुजशीघ्रकेन्द्रपदगतयेयाल्पज्या त्रिभागोनैः ॥ ३७ ॥

सप्तभिरंशैर्गुणिता ६ । ४० दलाऽद्वयराशिन्ययाप्तंशैः ।
अधिकेनः कुजमन्दो मृगकर्क्यादौ स्फुटो भवति ॥ ३८ ॥

तत्स्फुटपरिधिः खनगाः ७०

शीघ्रस्फुटपरिधिराप्तभागोनाः ।

वेदजिनाख्यंशोनाः २४३ । ४०

स्पष्टीकरणं कुजस्यैवम् ॥ ३९ ॥

मन्दफलं मध्येऽथ तच्छीघ्रफलस्य मध्यमे सकले ।

मध्येऽसकृत् क्षितिसुतः स्पष्टी भुक्तिः स्फुटा ग्रहवत् ॥ ४० ॥

शुक्रस्य मन्दनीचोच्चदृश्यस्य परिधिभागा विद्यमाने चोत्रान्ते
व ८ । युगमान्ते रुद्रा एकादश ११ । शीघ्रपरिधिभागा चोत्रान्ते २६३
युगमान्ते २१८ । मन्दफलान्मध्यमः सस्कृतः स्फुटो मध्ये मन्दस्पष्टो
भवति । शीघ्रफलात् मन्दस्पष्टः सस्कृतः स्पष्टोऽसकृत् । अर्थात् स्पष्ट-
ग्रहात् पुनर्मन्दफलमानीय तत्सस्कृतो मध्ये मन्दस्पष्टः साध्यस्तस्मा-
न्मन्दस्पष्टात्पुनः शीघ्रफलं विधाय तत्सस्कृतो मन्दस्पष्टः स्पष्टग्रहो
भवति । पुनरस्मात् स्पष्टग्रहात् पूर्ववन्मन्दस्पष्टस्पष्टो साध्यो यावद्वि-
शेष इति । एव बुधगुरुशनयः स्फुटा भवन्ति शुक्रवेधमित्यर्थात् एव
मिध्यति । बुधमन्दपरिधिभागाः ३८ । गुरोः ३३ । शनेः ३० । एते
चोत्रान्ते युगमान्ते च । अर्थाद्बुधगुरुशनिमन्दपरिधिभागेषु संस्कारा
भावः । बुधशीघ्रपरिधिभागाः १३२ । सुरगुरोः ६८ । भास्करपुत्रस्य
शनेः ३५ । एतेषु बुधगुरुशनिशीघ्रपरिधिभागेष्वपि संस्काराभावः सर्वत्रै-
ककृत्वात् ॥ कुजशीघ्रकेन्द्रं यस्मिन् एदे स्यात्तत्र गतयेययोगंतगम्य-
योगेऽत्या भागास्तेषां ज्या कार्या, सा त्रिभागोनेः सप्तभिरंशैर्गुणिता
दलाद्वयराशिन्यया पञ्चवेदभागन्यया भक्ता । आप्तामृगकर्क्यादिशीघ्र
केन्द्रे कुजमन्दः कुजमन्दोऽथ क्रमेणाधिको हीनश्च कार्यः । एवं स्पष्टी-

* दिवाधराशिन्ययाकाशे-इति पाठान्तरम् ।

दिवाधराशिन्यया = सार्धराशिन्यया इति अनुवैदाचार्य ।

+ स्फुटमन्दनीचोच्चदृश्यपरिधिः ।

करणोपयोगि कुजमन्दोच्चं स्फुटं भवति । तत्स्फुटपरिधिस्तत्स्फुटमन्द-
परिधिः । अर्थात् भौमस्य मन्दपरिधिभागाः ७० । त्र्यंशोना वेद-
जिना २४३ । ४०' भागा मन्दोच्चसंस्कारार्थं ये पूर्वमाप्ता भागास्तैः
सर्वदा कनास्तदा भौमस्य स्फुटः शीघ्रपरिधिः स्यात् । तत एव वक्ष्य-
माणं कुजस्य स्पष्टीकरणं भवति । मध्ये गणितागते मध्यमभौमे प्रथमं
मन्दफलमर्धं धनं वा ऋणं यथागतं देयम् । ततो मध्यमैर्धर्ममन्द-
फलसंस्कृतमध्यमभौमेर्धर्ममन्दफलसंस्कृतान्मध्यमभौमाद्यच्छीघ्रफलं तस्याध-
यथागतं धनं वा ऋणं देयम् । पुनरर्धफलद्वयसंस्कृतान्मध्याद्यान्मन्दफलं
तत्संस्कृतान्मध्याद्याच्छीघ्रफलं च ते सकले सम्पूर्णं मध्ये गणितागते भौमे
देये ततो जगुहयनिवदसहस्रं कार्यं दावद्विधेयः । एवं तितिसुतो भौमः
स्पष्टो भवति । स्फुटा भुक्तिरव ग्रहवत् साध्या । अर्थात् दिनान्तरस्पष्ट-
खगान्तरमेव तत्समणान्तराले ग्रहस्फुटभुक्तिर्भवति । भास्कराचार्याक्त
स्पष्टीकरण सर्वमेतदनुरूपमेव । किन्तु शनेमन्दपरिधिभागा अत्र ३०
भास्करेण ५० एहीताः । एवमत्र शनेः शीघ्रपरिधिभागा ३५ भास्करेण
च ४० एहीताः । केन हेतुना भास्करेण भास्करपुत्रस्य परिधिभागेषु
वैषम्यं कृतमिति सुधीभिर्विभावनीयम् । चतुर्वेदाचार्यटीकाया यादृशः
पाठस्तादृश एवाम्नाभिर्मूले निवेष्टितः ।

अत्रोपपत्तिः । पृथुव्यामिना चतुर्त्रंदाचार्येणोपलब्धित्वाभिहिता ।
यदीदृशी ब्रह्मोपलब्धित्वाहिं यदि दृग्गणितैक्यकृतार्हिं मान्येवेति ॥ ३४-४० ॥

इदानीं मन्दस्पष्टां स्फुटां गतिं वाह ।

ग्रहमन्दकेन्द्रभुक्ति-

ज्यान्तरगुणिताऽऽद्यजीवया २१४ भक्ता ।

लब्धं स्फुटपरिधिघ्नं

भगणांशहतं कलाभिस्तु ॥ ४१ ॥

मृगकक्ष्यादावूनाधिका स्वमध्यमगतिः स्फुटाऽर्केन्द्रोः ।
शीघ्रगतिं मन्दफलस्फुटभुक्तयूनां कुजादीनाम् ॥ ४२ ॥

शीघ्रफलं भोग्यज्यासङ्कुणितं त्वाद्यजीवया विभजेत् ।

फलगुणितं व्यासार्धं विभाजयेत् शीघ्रकर्णेन ॥ ४३ ॥

लब्धेना शीघ्रगतिः स्फुटभुक्तिर्भवति लब्धमधिकं चेत् ।

शीघ्रगतेः शीघ्रगतिं लब्धात् संशोध्य वक्रगतिः ॥ ४४ ॥

मन्दकेन्द्रज्याक्रियमाणे यद्वोग्यखण्डं तद्वच व्यान्तरष्टेनोच्यते ।
तेन व्यान्तरेण ग्रहमन्दकेन्द्रगतिगुणिताऽऽद्य २१४ जीवया भक्ता लब्ध
स्फुटमन्दपरिधिगुणितं भगणांशैर्हृतं लब्धाभिः कलाभिर्मृगकक्ष्यादिकेन्द्रे
स्वमध्यमगतिरुनाधिका तदा रवीन्द्रोः स्फुटा भुक्तिरन्येषां कुजादीनां
मन्दस्पष्टा गतिर्भवति ।

शीघ्रगतिः शीघ्रोच्चगतिः स्वमन्दस्पष्टगत्यना तदा कुजादीनां
शीघ्रकेन्द्रगतिर्भवति । तां शीघ्रफलस्य व्यापां क्रियमाणायां या भोग्य-
जीवा व्यान्तरं तथा सङ्कुणितं कृत्वाऽऽद्यजीवया भजेत् । यत्फलं
तेन व्यासार्धं सङ्कुण्य शीघ्रकर्णेन विभाजयेत् । शीघ्रोच्चगतिलब्धेना
कुजादिकानां स्फुटभुक्तिर्भवति । चेत्फलं फलं शीघ्रोच्चगतेरधिकं तदा
लब्धात् शीघ्रोच्चगतिं विशेष्य शेषं कुजादीनां वक्रगतिर्भवतीति ।

संशोध्यतिः । वैराशिकेन । यदि शरद्विदस २२५ मितेन चापेन
भोग्यखण्डं लभ्यते तदाऽऽद्यतनश्चस्तनकेन्द्रान्तरेण केन्द्रगतिमितेन किम् ।
लब्धमद्यतनश्चस्तनकेन्द्रव्ययोरन्तरम् । मन्दगतिफलसाधने तस्फुट-
मन्दपरिधिगुणं भागैर्हृतं भुजफलान्तरं भवति । तत् पञ्चविदसगुणमाद्य-
जीवया भक्तं स्वव्यान्तराज्जातमद्यतनश्चस्तनमन्दफलान्तरं गतिफलम्

$$= \frac{\text{केग} \times \text{भोर्ध}}{२२५} \cdot \frac{\text{स्फुट}}{३६०} \cdot \frac{२२५}{\text{आज्या}} = \frac{\text{केग} \cdot \text{भोर्ध}}{\text{आज्या}} \cdot \frac{\text{स्फुट}}{३६०} । एवं शीघ्रकर्मणि शीघ्र-$$

$$\text{फलस्य शीघ्रकेन्द्रगत्यधिकशीघ्रफलस्य च व्ययोरन्तरम्} = \frac{\text{शीकेग} \times \text{शी फ भोर्ध}}{२२५}$$

इदं त्रिव्यागुणं शीघ्रकर्णैर्हृतं स्थूलं स्फुटकेन्द्रव्यान्तरं भवति तदाद्य-
चापगुणमाद्यज्याहृतं जाता स्थूला स्पष्टकेन्द्रगतिः

$$= \frac{\text{शीकेग} \cdot \text{भोर्ध}}{२२५} \cdot \frac{\text{त्रि}}{\text{शीक}} \cdot \frac{२२५}{\text{आज्या}} = \frac{\text{शीकेग} \cdot \text{भोर्ध}}{\text{आज्या}} \cdot \frac{\text{त्रि}}{\text{शीक}} इत्यानयनमुपपद्यते ।$$

शेषोपपत्तिभास्करविधिना स्फुटा । इदं सर्वं स्थूलं तात्कालिक-
भोग्यव्यवहारेन सूक्ष्ममित्येतदर्थं 'कलाशब्दाङ्कान्तरशिञ्जिनीघ्नी' स्याद्वि-
भास्करविधिस्तथा तदुपपत्तिप्रकारश्च मदीयस्तत्त्वविवेकटिप्पण्या वि-
लोकनीय इति ॥ ४९-४४ ॥

इदानीमिदं स्पष्टीकरणं कस्मै न देयमित्याह ।

देयमसुताय नेदं शपथैरपि दत्तसुकृतनाशाय ।

यात्राविवाहजातकफलस्फुटरत्नं यतः स्पष्टैः ॥ ४५ ॥

यतो दत्तस्य सुकृतं दत्तसुकृतं तस्य नाशाय भवति । तथा स्पष्टैः
खेटैरेव यात्राविवाहजातकफलानां स्फुटत्वं भवति । अतः शपथैरपीदं
स्पष्टीकरणमसुताय न देयम् । अथोद्भूताय विरोधिताय शिष्याय परी-
क्षिताय देयमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

इदानीमार्यभटादीनां दूषणमाह ।

मेवादितः प्रवृत्ता नार्यभटस्य स्फुटा युगस्यादौ ।

श्रीपेणस्य कुजाद्याः खेटाः सर्वे हि विष्णुचन्द्रस्य ॥ ४६ ॥

दूरभ्रष्टाः स्पष्टाः श्रीपेणार्यभटविष्णुचन्द्रेषु ।

यस्मात् कुजादयस्ते विदुषां नैवादरस्तस्मात् ॥ ४७ ॥

आर्यभटस्य श्रीपेणस्य विष्णुचन्द्रस्य च सर्वे खेटाः कुजाद्या युग-
स्यादौ मेवादितो न प्रवृत्ता अतस्ते स्फुटा न सन्तीत्यर्थः । तेषां मते
युगादौ कुजाद्याः सर्वे खेटा मेवादौ नासन् ॥ ४६ ॥

यतः श्रीपेणार्यभटविष्णुचन्द्रेषु अर्थांतेषां तन्त्रेषु ते कुजादयः स्पष्टा
दूरभ्रष्टा न दृष्योग्यास्तस्माद्विदुषां मध्ये तेषां तन्त्राणां नादर इति ॥ ४७ ॥

इदानीं भौमादीनां वक्रावक्रत्वमाह ।

अग्न्यष्टिभिः १६३ रिषुमनुभिः १४५

शरसूयैः १२५ रिषुरसेन्दुभिः १६५ स्त्रिभवैः ११३ ।

* सूर्याद्या विष्णुचन्द्रस्येति पाठान्तरम् ।

† यस्मात् कुजादयस्तेषु न विदुषामादरस्तस्मात्-इति पाठान्तरम् ।

शीघ्रफलं भोग्यज्यासङ्गुणितं त्वाद्यजीवया विभजेत् ।
 फलगुणितं व्यासार्धं विभाजयेत् शीघ्रकर्णेन ॥ ४३ ॥
 लब्धेना शीघ्रगतिः स्फुटभुक्तिर्मवति लब्धमधिकं चेत् ।
 शीघ्रगतेः शीघ्रगतिं लब्धात् संशोध्य वक्रगतिः ॥ ४४ ॥

मन्दकेन्द्रज्याक्रियमाणे यद्भोग्यज्या तदा व्यान्तरशब्देनोच्यते ।
 तेन व्यान्तरेण यद्भोग्यज्या तदा व्यान्तरशब्देनोच्यते ।
 स्फुटमन्दपरिधिगुणितं भगणायैर्हृतं लब्धाभिः कलाभिर्मृगकर्म्यादिकेन्द्रे
 स्वमध्यमगतिरुनाधिका तदा रवीन्द्रेः स्फुटा भुक्तिरन्येषा कुजादीनां
 मन्दस्यष्टा गतिर्भवति ।

शीघ्रगतिः शीघ्रोच्चगतिः स्वमन्दस्यष्टगत्या तदा कुजादीनां
 शीघ्रकेन्द्रगतिर्भवति । ता शीघ्रफलस्य ज्याया क्रियमाणा या भोग्य
 जीवा व्यान्तर तया सङ्गुणिता हत्वाऽऽद्याजीवया भजेन । यत्फलं
 तेन व्यासार्धं सङ्गुण्य शीघ्रकर्णेन विभाजयेत् । शीघ्रोच्चगतिलब्धेना
 कुजादिकानां स्फुटभुक्तिर्भवति । चेत्फलं फल शीघ्रोच्चगतेरधिकं तदा
 लब्धात् शीघ्रोच्चगतिं विशोध्य शेष कुजादीनां वक्रगतिर्भवतीति ।

अत्रोपपत्तिः । चेदाशिकेन । यदि शरद्विद्वस २२५ मितेन चापेन
 भोग्यज्या लभ्यते तदाऽऽद्यतनश्चस्वनकेन्द्रान्तरेण केन्द्रगतिमितेन किम् ।
 लब्धमद्यतनश्चस्वनकेन्द्रज्योरन्तरम् । मन्दगतिकलसाधने तास्फुट
 मन्दपरिधिगुणं भायेर्हृतं भुजफलान्तरं भवति । तत् पञ्चद्विद्वसगुणमात्र-
 जीवया भक्त स्वस्थान्तराज्ज्ञातमद्यतनश्चस्वनमन्दफलान्तरं गतिफलम्

$$= \frac{\text{कोन} \times \text{भोग्य}}{२२५} \cdot \frac{\text{स्फुट}}{३६०} = \frac{\text{कोन} \times \text{भोग्य}}{\text{चाप्या}} \cdot \frac{\text{स्फुट}}{३६०} \quad \text{इव शीघ्रकर्मेणि शीघ्र-}$$

$$\text{फलस्य शीघ्रकेन्द्रगत्यधिकशीघ्रफलस्य च ज्ययोरन्तरम्} = \frac{\text{शीकोन} \times \text{शी क भोग्य}}{२२५}$$

इदं त्रिज्यागुणं शीघ्रकर्णेर्हृतं स्थाने स्फुटकेन्द्रज्यान्तरं भवति तदाद्य-
 चापगुणमात्रज्याहृतं जाता स्थानां स्फुटकेन्द्रगतिः

$$= \frac{\text{शीकोन} \times \text{भोग्य}}{२२५} \cdot \frac{\text{त्रि}}{\text{चाप्या}} = \frac{\text{शीकोन} \times \text{भोग्य}}{\text{चाप्या}} \cdot \frac{\text{त्रि}}{\text{शीक}} \quad \text{इत्यानयनमुपपद्यते ।}$$

शेषोपपत्तिर्भास्करविधिना स्फुटा । इत् सर्वं स्थूलं तात्कालिक
भोग्यखण्डेन सूक्ष्ममित्येतदर्थं 'कलाशब्दाङ्कान्तरशिञ्जिनीघ्नी' त्यादि
भास्करविधिस्तथा तदुपपत्तिप्रकारश्च मदीयस्तत्त्वसिधेकटिप्पण्या वि-
लोकनीय इति ॥ ४१-४४ ॥

इदानीमिदं स्वष्टीकरणं कस्मै न देयमित्याह ।

देयमसुताय नेदं शपथैरपि दत्तसुकृतनाशाय ।

यात्राविवाहजातकफलस्फुटत्वं यतः स्पष्टैः ॥ ४५ ॥

यतो दत्तस्य सुकृतं दत्तसुकृतं तस्य नाशाय भवति । तथा स्पष्टैः
खेटैरेव यात्राविवाहजातकफलानां स्फुटत्वं भवति । अतः शपथैरपि
स्वष्टीकरणमसुताय न देयम् । अर्थाद्वक्ताय विरोधिताय शिष्याय परी-
क्षिताय देयमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

इदानीमायं भटादीनां दूषणमाह ।

मेवादितः प्रवृत्ता नार्यभटस्य स्फुटा युगस्यादौ ।

श्रीपेणस्य कुजाद्याः *खेटाः सर्वे हि विष्णुचन्द्रस्य ॥ ४६ ॥

दूरभ्रष्टाः स्पष्टाः श्रीपेणार्यभटविष्णुचन्द्रेषु ।

यस्मात् कुजादयस्ते विद्वषां नैवादरस्तस्मात् ॥ ४७ ॥

आर्यभटस्य श्रीपेणस्य विष्णुचन्द्रस्य च सर्वे खेटाः कुजाद्या युग-
स्यादौ मेवादितो न प्रवृत्ता अतस्ते स्फुटा न सन्तीत्यर्थः । तेषां मते
युगादौ कुजाद्याः सर्वे खेटा मेवादौ नासन् ॥ ४६ ॥

यतः श्रीपेणार्यभटविष्णुचन्द्रेषु अर्थात्तेषां तन्त्रेषु ते कुजादयः स्पष्टा
दूरभ्रष्टा न दृष्टव्यास्तस्माद्विद्वषां मध्ये तेषां तन्त्राणां नादर इति ॥ ४७ ॥

इदानीं भौमादीनां वक्रावक्रत्वमाह ।

अग्न्यष्टिभि १६३ रिपुमनुभिः १४५

शरसूयै १२५ रिपुरसेन्दुभि १६५ श्चिबवैः ११३ ।

* मृगाद्या विष्णुचन्द्रस्येति पाठान्तरम् ।

† यस्मात् कुजादयस्तेषु न विद्वषामादरस्तस्मात्-इति पाठान्तरम् ।

शीघ्रान्त्यकेन्द्रभागे-

भौमादीनां भवति वक्रम् ॥ ४८ ॥

अक्रांशकैश्च ६०स्तदुनैरनुवक्रं तदधिकोनभागकलाः ।

मन्दफलस्फुटभुक्तयूनशीघ्रभुक्त्या कृता दिवसाः ॥ ४९ ॥

मन्दफलस्फुटभुक्तिर्मेन्दुस्पष्टा गतिस्तदूना शीघ्रगतिः शीघ्राच्च गतिः शीघ्रमेन्द्रगतिर्भवति । तथा तदधिकोनभागकला कृता गतेष्वपि द्वि-
वसा भवन्ति । शीघ्रान्त्यकेन्द्रभागेरसकृद्विधिनाऽविशेषकर्मणि स्थिरीभूतैः
केन्द्राशैरिति । शेष स्पष्टार्थम् । द्वायकेन्द्रभागेस्तिरूपैः अरेन्दैरित्यादि
तथा 'अवक्रजवाप्तमयोदयोक्तभागाधिकोना' इत्यादि च भास्करोक्तमे
तदनुवक्रमेव । गणिताध्यायस्पष्टाधिकारस्य ४१-४४ श्लोकाः द्रष्टव्याः ।

अत्रोपपत्त्यर्थं मत्कृता यद्वलावश्यासना विलोक्या ॥ ४८-४९ ॥

इदानीं वक्रातिवक्रानुवक्रपरिभाषामाह ।

शीघ्रात् स्फुटग्रहोनाच्छेषे मध्यस्फुटान्तरार्धं वा ।

अधिके घनमृणमूने स्फुटग्रहान्मध्यमे चापि ॥ ५० ॥

राशिषु चतुर्षु वक्रं षट्स्वतिवक्रमनुवक्रमष्टासु ।

अप्राप्ताऽतीतकला भुक्त्यास्यैवोद्धृता दिवसाः ॥ ५१ ॥

स्फुटग्रहोनात् शीघ्रात् शीघ्राच्चात् यच्छेषं तस्मिन् स्फुटग्रहान्म-
ध्यमे ग्रहेऽधिके मध्यस्फुटयोरन्तरार्धं घन स्फुटग्रहान्मध्यमे ऊने तदन्त-
रार्धं हीन कार्यम् । एवं सस्कृतेषु चतुर्षु राशिषु वक्र षट्सु राशिषु अतिव-
क्रमष्टासु राशिषु अनुवक्रं च ज्ञेयम् । अत्राप्यप्राप्तातीतकलाः । अर्थात् यथा
वक्रज्ञाने दृष्टदिने 'शीघ्रात् स्फुटग्रहोना' इत्यादिविधिना शेषं मध्यस्फु-
टान्तरार्धमस्कृतं यदि राशिचतुष्कादित्य तदा सस्कृतस्य राशिचतुष्कस्य
चान्तरं या' कलास्ता अप्राप्तकला । एवं चेत् सस्कृत राशिचतुष्कादधिकं
तदा तयोरन्तरं अतीतकला भवन्ति । सा एव्यगता, कलाः । अस्य सस्कृ-
तस्य भुक्त्येव अर्थात् गतेष्वदिनयोः 'शीघ्रात् स्फुटग्रहोना' इत्यादिवि-
धिनाऽऽनीतयोः सस्कृतयोरन्तरतुल्यया भुक्त्या कृता दिवसा भवन्ति ।

अत्रोपपत्तिः । कलायै वक्रातिवक्रानुवक्राणां संज्ञा संहिताकारव-
दुपनिबद्धा । एष्यातीतदिवसानयन त्रैराशिकेन सुगमम् ॥ ५०-५१ ॥

इदानीं भौमादीनामुदयास्तसंभवमाह ।

अष्टमैः २८ कृतचन्द्रैः १४

सुनीन्दुभिः १७ भौमजीवरविजानाम् ।

उदयः प्रागस्तमय-

स्तदूनचक्रांशकैः ३६० पञ्चात् ॥ ५२ ॥

स्वशरैः ५ र्जिनैः २४ र्जसितयो-

रिषुतिधिभिः १५५ सुनिनगेन्दुभिः १७७ पञ्चात् ।

उदयास्तमयौ व्यस्तौ

मण्डलभागैः ३६० स्तदूनैः प्राक् ॥ ५३ ॥

मण्डलभागैश्चक्रांशैस्तदूनैः प्राक् व्यस्तादुदयास्तौ भवतः । अथोत्
बुधशुक्रयोः पश्चादुदयकेन्द्रांशैर्हनाश्चक्रांशास्तयोः प्रागस्तकेन्द्रांशा भव-
न्ति । एवं पश्चादस्तकेन्द्रांशैर्हनाश्चक्रभागाः प्रागुदयकेन्द्रांशा भवन्ति ।
त्रेयं स्पष्टार्थम् । 'प्राच्यामुदेति तितिनोऽष्टदक्षे' रित्यादि भास्करोक्तमे-
तदनुकूपमेव । (गणिताध्यायस्पष्टाधिकारस्य ४४ श्लोको द्रष्टव्यः ।)

अत्रोपपत्त्यर्थं मदीया ग्रहलाघववासना निरीक्षणीयेति ॥ ५२-५३ ॥

इदानीं स्वदेशे कथं स्पष्टा भवन्तीत्येतदर्थमाह ।

स्पष्टा शुक्रात्रिदलयो रव्युदयास्तमययो रविचरार्धात् ।

एष्ये अधिकोऽस्तीतादवक्रितो वक्रितो हीने ॥ ५४ ॥

पूर्वं ये भौमाद्याः साधितास्ते द्युरात्रिदलयोर्दिनार्धे वा निशीथे
यथागताः स्पष्टाः स्युः । अथोत् तत्र चरसंस्काराभावः । यदि रश्मिदये वा
रश्मस्तमये साधिपास्तदा रविचरार्धात् रविचरफनसंस्कारात् स्वदेशे
उदये वाऽस्तमये ते स्पष्टा भवन्ति । अस्तीताद्गृहाद्यादि एष्य चागामि-
दिनोद्भवः स्पष्टो ग्रहोऽधिकस्तदाऽवक्रितो मार्गो यदि हीनस्तदा वक्रितो
वक्रो ज्ञेय इति सर्वे स्फुटम् ।

अत्रोपपत्तिः स्फुटा ॥ ५४ ॥

इदानीं यञ्चज्यानयनमाह ।

जिनभागज्यागुणिता सूर्यज्या व्यासदलहृता लब्धम् ।

इष्टापक्रमजीवा विपुवदुदग्दक्षिणा सधितुः ॥ ५५ ॥

इष्टापक्रमवर्ग त्रिज्यावर्गाद्विशोध्य शेषपदम् ।

विपुवदुदग्दक्षिणतः स्वाहोरात्रार्धविक्रम्भः ॥ ५६ ॥

क्रान्तिज्या विपुवच्छायया गुणा द्वादशोद्धृता क्षितिजा ।

स्वाहोरात्रेऽनष्टा व्यासार्धेनाहता भक्ता ॥ ५७ ॥

स्वाहोरात्रार्धेन क्षयवृद्धिज्याधनुस्तरप्राणाः ।

तेऽपद्धृता विनाज्यो विनाडिका नाडिकाः षष्ठ्या ॥ ५८ ॥

सूर्यज्या रविभुजज्या । इष्टापक्रमवर्गमिष्टक्रान्तिज्याधर्गम् । स्वाहोरात्रार्धविक्रम्भो व्युज्या । स्वाहोरात्रे व्युज्याश्रिते क्षितिजा क्षितिज्याऽर्घात् कुज्या साऽनष्टा एयरु स्यात् । स्वाहोरात्रार्धेन व्युज्यया । क्षयवृद्धिज्या चरज्या । शेषं स्पष्टार्धम् । 'युक्तायनाशादयमः प्रसाध्यः' इत्यादि भास्करोक्तमेतदनुवृत्तमेव । (गणितोपध्याय स्वर्गाधिकारस्य ४० श्लोको द्रष्टव्यः) ।

अत्रोपपत्तिश्च भास्करोक्ता सिद्धान्तविदां स्फुटा ।

रविभुजज्या, क्रान्तिज्या, व्युज्या, क्षितिज्या, चरज्या-इति यञ्चज्यानयनमत्र । आचार्यप्रतेऽयत्तभागाभावोऽतो यथागतरविरेश समनो रविः । भास्करोक्त सायनरवेर्भुजज्या साधिता । इत्यत्र तन्मते विशेष इति ॥ ५५-५८ ॥

इदानीं चरक्रममाह ।

चरदलघटिकागुणिता भुक्तिः षष्ठ्या हृता कलाद्याप्तम् ।

अणमुदयेऽस्तमये धनमुत्तरगोलेऽन्यथा याम्ये ॥ ५९ ॥

स्पष्टार्धम् । 'चरभुक्तिर्धुनिशासुभक्ता' इत्यादि भास्करोक्तमेत

वनुरूपमेव । (गणिताध्याय स्पष्टाधिकारस्य ५३ श्लोको द्रष्टव्यः ।)

अत्रोपपत्तिश्च त्रैराशिकेन स्फुटा ॥ ५८ ॥

रदानो दिनरात्रिमानमाह ।

दिनमानरात्रिघटिकाश्चरार्धघटिकाभिरुत्तरे गोले ।

पञ्चदश युक्तहीना याम्ये हीनाधिका त्रिगुणाः ॥ ६० ॥

स्पष्टार्थम् । ' वरघटीरहिता रहिताः क्रमा ' इत्यादि भास्क-

रोक्तमेतदनु रूपमेव । (गणिताध्याय-स्पष्टाधिकारस्य ५२ श्लोको द्रष्टव्यः ।)

अत्रोपपत्तिश्च गोलयुक्त्या स्फुटा ॥ ६० ॥

रदानो ब्रह्मणा नक्षत्रानयनमाह ।

भान्यश्विन्यादीनि ग्रहलिप्ताः खखवसूद्धता ८०० लब्धम् ।

भुक्तिदृते गतगम्ये दिवसाः षष्ठ्या गुणं घटिकाः ॥ ६१ ॥

गतगम्ये गतगम्यकले भुक्तिदृते गतगम्या दिवसा भवन्ति । तच्छेषे षष्ठा गुणे पुनर्भुक्त्या दृते घटिका भवन्ति । ' ग्रहकलाः सखीन्दुजना दृताः खखगत्रै. ' इत्यादि भास्करोक्तेन येषां व्याख्योपपत्तिश्च स्फुटा ॥ ६१ ॥

(गणिताध्याय-स्पष्टाधिकारस्य ६० श्लोको द्रष्टव्यः ।)

रदानो तिथ्यानयनमाह ।

अर्कौनचन्द्रलिप्ताः खयमः*स्वरभाजिताः फलं तिथयः ।

गतगम्ये षष्टिगुणे भुक्तयन्तरभाजिते घटिकाः ॥ ६३ ॥

स्पष्टार्थम् । ' रविर्मेविंशतीन्दुलवा दृता. ' इत्यादि भास्करोक्त-

विन्यम् ॥ ६२ ॥ (गणिताध्याय स्पष्टाधिकारस्य ६६ श्लोको द्रष्टव्यः ।)

रदानो योगानयनमाह ।

रविचन्द्रयोगलिप्ताः खखवसुभिर्भाजिताः फलं योगाः ।

गतगम्ये षष्टिगुणे भुक्तिसमासोद्धृते नाव्यः ॥ ६३ ॥

स्पष्टार्थम् । सप्तत्युपलभ्यतुर्ब्रह्मचार्यटीकायामियमायां नेपल

भासे ॥ ६३ ॥

इदानीं रविचन्द्रान्तरमाह ।

राश्यंशकलाविकलाः स्फुटमासान्तेऽंशलिप्तिकाविकलाः ।
पञ्चान्ते तिथ्यन्ते समा रवीन्द्रोः कलाविकलाः ॥ ६४ ॥

स्पष्टार्थम् । 'यातेष्यनादीगुणिता स्वभुक्ति' रित्यादि भास्करोक्त
तथा 'मासान्ते रविशशिनौ समौ भवेता' मित्यादि लङ्गात्क व विवि-
न्यम् ।

अत्रोपपत्तिः ।^१ रविचन्द्रयोरन्तरं यद्वा द्वादशभागसमं तदैका
तिथिरिति ज्योतिर्विदां परिभाषा । स्फुटमासान्ते त्रिंशत् तिथयः ।
अतो रविचन्द्रान्तरभागाः $(= ३० \times १२ = ३६०^{\circ})$ वा शून्यसमाः । अतो
राश्याद्यावयवे रविचन्द्रौ समौ । पञ्चान्ते पञ्चदशतिथयः । अतो रविच-
न्द्रान्तरम् $= १५ \times १२^{\circ} = १८०^{\circ} = ६$ राश्यः । अतो रविचन्द्रावंशाद्याव-
यवैः समौ । अन्यथा कथं तयोरन्तरे केवलं राश्य एव भवन्ति । एवं
कस्मिन्नपि तिथ्यन्ते रविचन्द्रयोरन्तरभागा द्वादशापवर्त्या एव । अतस्त-
दन्तरे कलाविकलासमत्वादेव केवलं भागा उत्पद्यन्ते इति गणितविदां
स्फुटमेव ॥ ६४ ॥

इदानीं श्वरकरणान्याह ।

कृष्णचतुर्दश्यन्ते शकुनिः पर्वणि चतुष्पदं प्रथमे ।
तिथ्य*र्धेऽन्ते नागं किंस्तुघ्नं प्रतिपदाद्यर्धे ॥ ६५ ॥

स्पष्टार्थम् । 'शकुनिर्तोऽसितभूतदलादनु' इति भास्करोक्तमेत-
दनुपमेव ॥ ६५ ॥ (गणिताध्याय-स्पष्टाधिकारस्य ६६ श्लोको द्रष्टव्यः ।)

इदानीं श्वरकरणान्याह ।

व्यर्केन्दुकला भक्ताः श्वरसगुणैर्लब्धमूनमेकेन ।
श्वरकरणानि ववादीन्यगङ्गतयेषे तिथिवदन्यत् ॥ ६६ ॥

अत्राचार्येण व्यर्केन्दुकला श्वरीता भास्करोक्त 'रविरसैर्विश्वीन्दु
जवा जूताः' इत्याद्यात्मश्वरे रविचन्द्रान्तरांश श्वरीताः । अतस्तत्र

बहु हरोऽत्र षष्टिगुणाः सप्तगुणाः ३६० । येषं सर्वे भास्करोक्त चिन्त्य-
म् ॥ ६६ ॥ (गणिताध्याय-स्पष्टाधिकारस्य इह श्लोको द्रष्टव्यः ।)

इदानीमवशिष्ट स्फुटगत्युत्तराध्याये वक्ष्यामीत्येतदर्थमाह ।

इह नोक्तानि बहुत्वात् स्पष्टगतेरुत्तरेऽभिधास्यामि ।
संक्रान्तिभतिधिकरणव्यतिपाताद्यन्तगणितानि* ॥ ६७ ॥

स्पष्टार्थम् ॥ ६७ ॥

इदानीमध्यायोपहारमाह ।

उपापरिधिस्पष्टीकरणदिनगतिचरार्थभतिधिकरणेषु ।

स्फुटगतिरध्यायः सप्तषष्टिरार्या द्वितीयोऽयम् ॥ ६८ ॥

इति श्रीब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते स्पष्टाधिकारो द्वितीयः ॥ २ ॥

स्पष्टार्थप्रमाणम् ॥ ६८ ॥

मधुसूदनसूनुनादितो यस्तिलकः श्रीपुत्रेह विष्णुनाम्ने ।

हृदि तं विनिधाय नूतनेऽयं रचितः स्पष्टगतेः सुधाकरेण ॥

इति श्रीकपालुदत्तसूनुसुधाकरद्विवेदिविरचिते ब्राह्मस्फुटसिद्धान्त-

नूतनतिलके स्पष्टाधिकारो द्वितीयः ॥ २ ॥

अथ त्रिप्रश्नाधिकारः ।

सत्रादौ दिग्ज्ञानमाह ।

पूर्वापरयोर्विन्दुं तुल्यच्छायाप्रयोर्दिगपराऽऽद्यः ।

पूर्वान्यः क्रान्तिवशात् तन्मध्याच्छङ्कुतलमितरे ॥ १ ॥

पूर्वापरकपालयोस्तुल्यच्छायाप्रयोर्वौ विन्दुं तत्राऽऽद्योऽपरा यश्चि-
मा दिक् । अन्यः पश्चिमकपालस्ये रवौ य उत्पद्यः स पूर्वा दिक् । अत्र
पूर्वापरकपालयोस्तुल्यच्छायाप्रयोर्वौ क्रान्ती तयोर्धशाद्वेद उत्पद्यत इत्य-
ध्याहार्यम् । तयोर्छायाप्रयोर्मध्य तन्मध्यं तस्माच्छङ्कुतलं शङ्कुमूलपर्यन्त
या रेखा तत्रेतरं याम्यासौम्ये भवत इत्यर्थः । अत्रैतदुक्तं भवति । जलवत्
समीकृताया भूमावभीष्टदिने तद्दिनमाध्याह्निकच्छायाप्रमाणात्तोऽधिकेन
कर्कटकेन वृत्तमुत्पाद्य वृत्तमध्ये द्वादशाङ्गुलशङ्कुनिवेश्य । तस्य प्राक्
कपालस्ये सवितरि यत्र पश्चिमभागे वृत्तपरिधौ छायापं लगति तत्राद्यो
विन्दुः कार्यः । पुनः पश्चिमकपालस्ये रवौ तस्यैव शङ्कोभापं यत्
पूर्वभागे वृत्तपरिधौ निर्गच्छति तत्रान्यो विन्दुः कार्यः । आद्यः पराऽन्यः
पूर्वा दिग्यवहारोपयोगिनी ज्ञेया । तद्गता रेखा पूर्वापरा तस्या तयोर्छा-
याप्रयोर्मध्य यत्तस्माच्छङ्कुमूलगामिनी रेखा दक्षिणोत्तरा । तत्र याम्योत्तरे
भवत इति बुद्धिमत्तानुक्तमपि ज्ञायते । अत्र क्रान्तिवशाद्विक्रमाधने कथ
भेद उत्पद्यते इत्येतदर्थं चतुर्विंशवार्यं कर्णवृत्तायान्तरं यत् स्वटीकाया
आधित तदेव भास्करोत्थं 'तत्कालापमजीवयोस्तु विचरद्वाकर्णमित्या-
हता' दिव्यादिनोपनिबद्धम् । 'वृत्तेऽम्भःसुसमीकृततितितगते' इत्यादि
भास्करोक्तमेतदनुक्तमेव ।

यत्रोपपत्तिभास्करोक्तैश्च स्फुटा । कर्णवृत्तायान्तरदानेनापि न स्फुटा
प्राची भास्करादिविधिना भवतीत्येतदर्थं मदीया दिग्गीमासा विलोक
नीया किमत्र गौरवेणेति ॥ १ ॥

इदानीं भाधमरेखां तद्वशतोऽपि दिग्ज्ञानमाह ।

त्रिच्छायाग्रजमत्स्यद्वयमध्यगसूत्रयोर्युतिर्यत्र ।

सोत्तरगोले याम्या शङ्कुतलादक्षिणे सौम्या ॥ २ ॥

छायाग्रभ्रमरेखा सूत्रयुतेर्वृत्तपरिधिरग्रस्पृक् ।

मध्यच्छायाऽन्तरमुदगितरक्षा शङ्कुमण्डलयोः ॥ ३ ॥

इष्टेऽङ्गि दिग्मध्यस्थशङ्कोरछायात्रयं ज्ञात्वा तदग्रैर्मत्स्यद्वयमुत्पा-
द्य तन्मुखपुच्छमध्यगरेखयोर्वच युतिः सोत्तरगोले याम्या दिग् ज्ञेया । यदि
जिनाल्याले देशे कदाचिच्छङ्कुमूलादक्षिणे छायाये सा युतिर्भवति तदा सा
सौम्या ज्ञेया ॥ २ ॥ सूत्रयुतेर्मत्स्यद्वयमुखपुच्छनिर्गतसूत्रयुतेर्यो वृत्तपरिधिः
सोऽयस्पृक् छायाग्रस्पृक् भवति । अतः परिधिरैव छायाग्रभ्रमरेखा
भाधमरेखा भवति । शङ्कुमण्डलयोः शङ्कुमूलभाधमरेखयोर्वदन्तरं सैव मध्य-
च्छाया दिनाधं छाया भवतीति । सा चोदग् वेतरद् दक्षिणा भवति ।
अथैज्जिनाधिकातेदेशे मध्यच्छाया सर्वदोतरा भवति । उत्तरगोले
जिनाल्याले देशे यदा रेखतरा क्रान्तिरेखाधिका तदा शङ्कोर्मध्याङ्गे
छाया दक्षिणाभिमुखी भवति । 'इष्टेऽङ्गि मध्ये प्राक् परचातृते वातुत्रया-
न्तरे । मत्स्यद्वयान्तरयुतिस्त्रिस्पृक् सूत्रेण भाधमः' । इति संप्रतिप्रसिद्धसू-
र्यमिद्वान्तेऽप्येवमेव । ललादिभिरप्येवमेवोदितं स्वतन्त्रे । भास्करेणाप्येव
'भाचितयाद्वाधमणं न सदस्माद् दिक् पलायं चे' त्यादिना भाधमणस्य
खण्डनं कृतम् ।

मैरौ यदि रेविक्रान्तिरेकस्मिन् दिने स्थिरा स्यात्तर्हि भाधमरेखा
वृत्तपरिध्याकारा स्यात् । वस्तुतोऽभीष्टदेशे भाधमरेखा कीदृशी-इत्येत-
दयं मन्त्रतं भाधमरेखानिरूपणं द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

इदानीं द्वादशाङ्गुलशङ्कोर्भुजानयनमाह ।

छायावृत्तेर्ज्याया कर्णगुणा व्यासदक्षहताऽर्काग्रा ।

विषुवच्छाया याम्या तदन्तरैक्यं भुजोऽस्याग्रे ॥ ४ ॥

कर्कोषा कर्णगुणा क्वायाकर्णगुणा व्यासदलहता तदा क्वायावृत्ते
क्वायाव्यासाधौ द्वयवृत्तेऽर्कोषाऽर्थोत् कर्णवृत्ताया भवेत्तथा विषुवच्छाया
पलभा सदा याम्या भवेत्तदन्तरैक्य भुजः स्यात् । भिन्नदिशोरन्तरमेकदि-
शोर्योगः सस्कारदिक्को भुजः स्यादिति ।

अत्रोपपत्तिः । 'त्रिभन्याहृतार्कोषका कर्णनिग्री भवेत् कर्णवृत्ता-
शक्ता व्यस्तगोला' इत्यादि भास्करविधिना स्फुटा । भास्करेण क्वायाव-
प्राच्यपरयोः अन्तरं भुज इत्यङ्गीकृत्य कर्णवृत्ताया व्यस्तगोला पलभा सौम्या
च कल्पिता । इहाऽऽचार्येण लघुशुद्धमूलप्राच्यपरयोः अन्तरं भुज इति
स्वीकृत्यापलभे यथा दिक्के एव स्यादिति इति सिद्धान्तविदां स्फुटम् ।

अस्य भुजस्याये इत्यये संबन्धः ॥ ४ ॥

इदानीं कोटिसाधनमाह ।

शङ्कुः प्राच्यपरायाश्चायाभुजकृतिविशेषमूलं यत् ।

तत् प्राच्यपरा क्वायाभुजाग्रयोः अन्तरं कोटिः ॥ ५ ॥

प्राच्यपराश्चायाः सकाशात्पथादिगतस्य भुजस्याये शङ्कुः शङ्कु-
मूलमिति ज्ञेयम् । क्वायाभुजकृत्योर्विशेषादन्तरान्मूलं यद्वेत्तदेव क्वाया-
भुजाग्रयोः अन्तरं प्राच्यपरा पूर्वापररेखाकृता कोटिर्भवेदिति ।

अत्रोपपत्तिः । शङ्कुमूलप्राच्यपरयोः अन्तरं तदेव द्विजैपरीत्येन
द्विगमध्यगतस्य शङ्कोरक्वायावस्य पूर्वापररेखायाश्चान्तरमेतौ 'द्विक्सूत्र
सम्पातगतस्य शङ्कोरक्वायावपूर्वापरभुजमध्यम् । दोर्दोः प्रभावेन विशेषो-
मूल कोटिर्निराह प्रागपरा ततः स्या' इति भास्करोत्पादशिष्टा धामना
स्फुटा । इह शङ्कुमूलस्य प्राच्यपरायाश्चान्तरं भुजः । शङ्कुमूलद्विगमध्या
वधिच्छाया तदुमान्तरपदं पूर्वापररेखाया क्वायावभुजाग्रयोः अन्तरं कोटि
इति सर्वं स्फुटम् ॥ ५ ॥

इदानीं शङ्कुक्वायावयोः स्थितिमाह ।

दिक्मध्ये क्वायाग्रं कुत्वा शङ्कोर्ययादिशं ग्रमणम् ।

दिक्मध्ये स्थितशङ्कोरक्वायाग्रं ग्रमति विपरीतम् ॥ ६ ॥

पूर्वापररेखातः शङ्कुमूलं यद्विक्लं भवति तद्विपरीत दिग्मध्यस्थितं
शङ्कोरक्षायाय भवतीति स्फुटोऽर्थः ।

वासना च पूर्वस्तोक्तः स्फुटाः ॥ ६ ॥

इदानीं विषुवत्कर्णमाह ।

शङ्कुर्लम्बरक्षायाच्चज्या तद्वर्गसंयुतेर्मूलम् ।

विषुवति विषुवत्कर्णरक्षायाकर्णोऽन्यदा शङ्कुः ॥ ७ ॥

विषुवति विषुवदिने मध्याह्ने द्वादशाङ्कुलशङ्कुरेख लम्बो लम्बज्या

कल्या । तत्र या छाया साऽऽतज्या च कल्या । तद्वर्गसंयुतेर्मूलं स विषु
वत्कर्णो भवति । अन्यदाऽन्यस्मिन् दिने मध्याह्नादन्यस्मिन् काले वा
पूर्वविधिना य, कर्णो उत्पद्यते स द्वादशाङ्कुलशङ्कोरक्षायाकर्णो भवति ।

अत्रोपपत्तिः । 'क्रियतुलाधरमङ्गमपूर्यतेऽयनलक्ष्येतिदिनैर्विषुव
दिनम्' इति भास्करोक्तेन तत्र मध्याह्ने छाया विपुषती । ततः शङ्कुप
लभाकर्णयोगपदान्मूलं विषुवत्कर्णं, स्फुट एव । त्रितया कर्णः । लम्बज्या
कोटिः । अतज्या भुजः । इत्यतलेत्रस्य सजातीयमपवर्त्तितं लघु पलभा
लेत्रमतोऽस्य कोटिभुजयोर्लम्बातल्ये नामनी समुचिते एवेति । शङ्कुरित्य
स्याये सबन्धः ॥ ७ ॥

इदानीं सजाविशेषानाह ।

उन्नतजीवा कोटिरक्षाया दृग्ज्या भुजो नतज्या वा ।

कर्णरक्षायावृत्ते व्यासार्धं द्वयमतोऽन्यत्र ॥ ८ ॥

शङ्कुः । उन्नतजीवा वा कोटिः । इत्येकपर्यायिनः शब्दाः । एव
छाया दृग्ज्या नतज्या चेते शब्दा एकपर्यायाः । यत्रेते भुजकोटी तस्मिन्
छायावृत्तेऽनयोर्भुजकोट्योर्वर्गेण यः कर्णस्तदेव व्यासार्धं ज्ञेयम् । अतो-
ऽस्मादन्यत्रापि द्वयं ज्ञेयम् । अर्थात् कोटिभुजरचैति यद्द्वयं तद्द्वयं तयो-
र्वर्गेयोगपदव्यासार्धाद्वे वृत्ते कल्पनीयमिति ॥ ८ ॥

इदानीं लम्बातल्ये आह ।

शङ्कुच्छायाकृत्योस्त्रिज्याकृतितत्समासगुणहतयोः ।

मूले लम्बाक्षज्ये तदंशकास्तदनुभागाः ॥ ६ ॥

शुद्धशब्देन द्वादशाङ्गुलशुद्धस्तथा छायाशब्देनात्र पलभा रहते ।
तेनायमर्थः । द्वादशकृतिः पलभाकृतिश्च त्रिज्याकृतिगुणा । उभयत्र
तत्कृतिसमासेन तयोः शुद्धपलभयोर्वर्गयोगेन हृता । तन्मूले क्रमेण लम्बा-
क्षज्ये भवतः । तयोर्धनुर्भावाश्च तदंशका लम्बाक्षभागा भवन्ति ।

अत्रोपपत्तिः । यदि पलकर्णवर्गस्य द्वादशवर्गः कोटिवर्गः पलभा-
वर्गश्च भुजवर्गः लभ्यते तदा त्रिज्यावर्गस्य किं जाते

$$\text{लम्बाक्षज्यवर्गः} = \frac{१४४ \text{ वि}^२}{१४४ + \text{वि}^२} \quad \text{तथा ऽक्षज्यवर्गः} = \frac{\text{वि}^२ \text{ वि}^२}{१४४ + \text{वि}^२}$$

अत उदयचं मूलोक्तम् । अन्यत्सुगममिति ॥ ६ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेण लम्बाक्षज्ये चाह ।

विपुवत्कर्णहृते वा शङ्कुच्छायाहते पृथक् त्रिज्ये ।

अक्षज्येतरजीवे लम्बाक्षशिरोत्क्रमज्योने ॥ १० ॥

त्रिज्ये पृथक् शुद्धच्छायाहते द्वादशपलभाहते विपुवत्कर्णहृते वा
लम्बाक्षज्ये भवतः । लम्बाक्षशिरोत्क्रमज्योने त्रिज्ये चाक्षज्येतरजीवे
अक्षज्यालम्बाक्षज्ये भवतः । अर्धोत्क्रमज्योना त्रिज्याऽक्षज्या । अर्धो-
त्क्रमज्योना त्रिज्या लम्बाक्षज्या ।

अत्रोपपत्तिः । पूर्वार्धस्यानन्तरार्धोक्तप्रकारान्तर्गता । उत्तरार्धस्य
ज्योत्पत्त्या सुगमा ॥ १० ॥

पुनः प्रकारान्तरेण लम्बाक्षज्ये चाह ।

नवतेर्लम्बाक्षशान् प्रोह ज्या चेतराक्षलम्बाक्षज्ये ।

शङ्कुच्छायागुणिते छायाद्वादशहृते वान्ये ॥ ११ ॥

लम्बाक्षशान् नवतेः प्रोह हित्वा ज्या साध्या तदा सा या
प्रकारान्तरेणेतरो ज्या स्वादधीन्लम्बाक्षेननवतेर्ज्याऽक्षज्या । चाक्षशि-
रोनवतेर्ज्या लम्बाक्षज्या । अक्षलम्बाक्षज्ये शङ्कुच्छायानुणिते द्वादशपलभाहते
ततः क्रमेण छायाद्वादशहृते पलभाद्वादशहृते तदा वा प्रकारान्तरेणाऽन्ये

लम्बातज्ये भवति । अर्थादतज्या द्वादशगुणा पलभाहता लम्बज्या भवति । लम्बज्या पलभाहता द्वादशगुणाऽतज्या भवति ।

अत्रोपपत्तिः । पूर्वार्धस्य ज्योत्यस्या सुगमा । उत्तरार्धस्याततेना नुपातिनातिमुगमा ॥ ११ ॥

इदानीं पुनः प्रकारान्तरेणाह ।

लम्बाक्षज्यावर्गं प्रोक्ष्य त्रिज्याकृतेः पदं वान्या ।

अन्यत्र सर्वदोषतनतजीवांशानयनमेवम् ॥ १० ॥

त्रिज्याकृतेर्लम्बज्यावर्गं प्रोक्ष्य पदं बाह्यं साऽन्याऽतज्या भवेत् । एव त्रिज्याकृतेरतज्यावर्गं प्रोक्ष्य पदं बाऽन्या लम्बज्या भवेदिति । एवमन्यत्र सर्वदोषं नतोऽतजजीवांशानयनं कायम् । अर्थादुच्यतज्यावर्गोऽनात् त्रिज्यावर्गात् पदं नतज्या । नतज्यावर्गोऽनात् त्रिज्यावर्गात् पदमुच्यतज्या ततश्चापासयोर्भागा भवन्ति ।

अत्रोपपत्तिः । ज्योत्यश्चमिद्वान्तेन स्फुटा । 'चिन्त्ये पृथक् कोटि भुजादते तौ कर्णादृते लम्बपलज्ये स्त' इत्यादि भास्करप्रकारा लम्बा सज्यानयने आवायप्रकारसमा एव ॥ १२ ॥ (गणिताध्यायत्रिप्रश्नाधिकारस्य १८ श्लोको द्रष्टव्यः ।)

इदानीं दिनार्धं नताशकान्त्यशज्ञाने मतिः पलज्ञानमाह ।

इष्टदिनार्धं नतांशकान्त्यंशैश्चान्तरं क्रियतुलादौ ।

अक्षांशा याम्यायां छायायामन्तरमजादौ ॥ १३ ॥

क्रियतुलादौ सधितरि क्रमेणैष्टदिनार्धं नताशना कान्त्यशाना सैक्यमन्तरं वाच्यभागा भवन्ति । अक्षादौ मेघादौ रवौ मध्याह्नच्छायाया याम्याया सत्या नताशकान्त्यशान्तरमेव पलभागा भवन्ति ।

अत्रोपपत्तिः । 'नताशापमाशान्तरं तुल्यदित्ये युतिर्भिचदित्ये पलाशा भवेयु' इति भास्करविधिना स्फुटा ॥ १३ ॥ (गणिताध्याय-त्रिप्रश्नाधिकारस्य १९ श्लोको द्रष्टव्यः ।)

इदानीं मेधादिराशौना चरत्स्वरदशाधनमाह ।

मेघवृषमिथुनजीवा स्वाहोरात्रार्धचरदसप्राधान ।

प्राग्वत् कृत्वा स्वाधो विशेष्य चरत्स्वरदकप्राधाः ॥ १४ ॥

मेघवृषमिथुनजीवात्. स्वाहोरात्रार्धं द्युष्वाकृते प्राग्वत् स्वधार्मि-
कारोक्तविधिना 'जिनभावन्यानुकृता' इत्यादिना वरासूत्रं कृत्वा तावत्
स्वाधो विशेष्य चरत्स्वरदप्राधा मेधादिराशिव्यस्य त्रैया इति ।

अत्रोपपत्तिः । 'मेधादिराशिव्यस्य यानि चरत्स्वरदोदकः धर्ति-
शोधनानी' इत्यादिभास्करविधिना स्फुटा (स्वधार्मि. नक्षित्री.) ॥ १४ ॥

इदानीं लङ्गोदयसाधनमाह ।

मिथुनाहोरात्रार्धं क्रियाद्यहोरात्रदसहस्रं गुणितम् ।

तज्ज्याभिरासत्पापान्तराणि लङ्गोदयप्राधाः ॥ १५ ॥

स्वधार्म्यम् ।

उपपत्तिश्च 'मेधादिजीवा निरुद्धद्युष्वाकृतां द्युष्वा कृता स्वधार्मि-
नक्षत्रा वा' इत्यादिविधिना स्फुटा (स्व धार्मि. नक्षि. ॥) ॥ १५ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेण लङ्गोदयसाधनमाह ।

ज्याधर्मीत् कान्तिज्याधर्मीनास्तत्पदाहता त्रिज्या ।

स्वाहोरात्रार्धहता बाधभ्रान्तरास्यधवा ॥ १६ ॥

स्वधार्म्यम् ।

अत्रोपपत्तिः । 'इहस्य राशेरुदती ज्यधर्मा द्युयोस्त्रिभस्वापि
कृतीकृतानाम्, इत्यादि भास्करविधिना स्फुटा । (नक्षित्रीभाष्य स्फुटा
कारस्य ५४ श्लोको दृश्यः ।)

इदानीं स्वदेहोदयसाधनमाह ।

स्वचरासुभिस्त्रयुताः क्रमोत्क्रमस्थैः क्रमोत्क्रमस्थालो ।

उदयप्राधा व्यस्ताभ्यां तात्कालिकं कृत्वा ॥ १७ ॥

ते स्वदेहचरावता मेधादिराशिव्योदयाः क्रमस्था उत्क्रमस्थाश्च
प्राधाः । ततस्ते यथाक्रमं क्रमोत्क्रमस्थे स्वचरासुभिस्त्रयुताः क्रमो मेघ-

पूर्वापरस्त्रातः शङ्कुमूलं यद्विष्क भवति तद्विपरीतं दिग्मध्यस्थित
शङ्कोरक्षायाय भवतीति स्फुटोऽयः ।

वासना च पूर्वस्तोक्तः स्फुटाः ॥ ६ ॥

इदानीं विषुवत्कर्णमाह ।

शङ्कुर्लम्बरक्षायाश्च ज्ञ्या तद्वर्गसंयुतेर्मूलम् ।

विषुवति विषुवत्कर्णरक्षायाकर्णोऽन्यदा शङ्कुः ॥ ७ ॥

विषुवति विषुवदिने मध्याह्ने द्वादशाङ्गुलशङ्कुरेण लम्बो लम्बज्या
कल्प्या । तत्र या छाया साऽन्यथा च कल्प्या । तद्वर्गसंयुतेर्मूलं स विषु-
वत्कर्णो भवति । अन्यद्वाऽन्यस्मिन् दिने मध्याह्नादन्यस्मिन् काले वा
पूर्वविधिना यः कर्णो उत्पद्यते स द्वादशाङ्गुलशङ्कोरक्षायाकर्णो भवति ।

अत्रोपपत्तिः । 'क्रियतुलाधरसङ्क्रमपूर्वतोऽयनलवोत्पदिनैर्विषुव-
दिनम्' इति भास्करोक्तेन तत्र मध्याह्ने छाया विषुवती । ततः शङ्कुप-
लभावर्गयोगपदान्मूलं विषुवत्कर्णः स्फुट एव । त्रिज्या कर्णः । लम्बज्या
कोटिः । अतज्या भुजः । इत्यतश्चेत्रस्य सजातीयमपवर्त्तितं लघु पलभा
चेत्रमतीत्यस्य कोटिभुजयोर्लम्बावस्थे नामनी समुचिते एवेति । शङ्कुरित्य-
स्यापि संबन्धः ॥ ० ॥

इदानीं संज्ञाविशेषानाह ।

उन्नतजीवा कोटिरक्षाया दृग्ज्या भुजो नतज्या वा ।

कर्णरक्षायावृत्ते व्यासार्धं द्वयमतोऽन्यत्र ॥ ८ ॥

शङ्कुः । उन्नतजीवा वा कोटिः । इत्येकपर्येषाः शब्दाः । एवं
छाया दृग्ज्या नतज्या चेते शब्दा एकपर्येषाः । यचेते भुजकोटी तस्मिन्
छायावृत्तेऽनयोर्भुजकोट्योर्विशेषेन यः कर्णस्तदेव व्यासार्धं ज्ञेयम् । अतो-
ऽस्मादन्यत्रापि द्वयं ज्ञेयम् । अर्थात् कोटिर्भुजश्चेति यद्द्वयं तद्द्वयं तयो-
र्वर्गयोगपदव्यासार्धाद्वे वृत्ते कल्पनीयमिति ॥ ८ ॥

इदानीं लम्बावस्थे आह ।

शङ्कुच्छायाकृत्योस्त्रिज्याकृतितत्समासगुणहतयोः ।

इदानीं मेघादिराशौना चरखण्डसाधनमाह ।

मेघवृषमिथुनजीवा स्वाहोरात्रार्धचरदलप्राणान् ।

प्राग्वत् कृत्वा स्वाधो विशेष्य चरखण्डकप्राणाः ॥ १४ ॥

मेघवृषमिथुनजीवातः स्वाहोरात्रार्धं व्युत्पाद्यते प्राग्वत् स्पष्टाधि-
कारोक्तविधिना 'जिनभावाव्यागुणिता' इत्यादिना चरामून् कृत्वा तान्
स्वाधो विशेष्य चरखण्डप्राणा मेघादिराशिनयस्य ज्ञेया इति ।

अत्रोपपत्तिः । 'मेघादिराशितितयस्य यानि चरखण्डोऽधः पति-
शोधितानी' इत्यादिभास्करविधिना स्फुटा (स्पष्टाधि- गणिताः) ॥ १४ ॥

इदानीं लङ्कोदयसाधनमाह ।

मिथुनाहोरात्रार्धं क्रियाद्यहोरात्रदलहृतं गुणितम् ।

तज्ज्याभिराप्तचापान्तराणि लङ्कोदयप्राणाः ॥ १५ ॥

स्पष्टायम् ।

उपपत्तिरथ 'मेघादिजीवा त्रिदशमैव्यां लुग्या हृता स्वस्वदि-
नज्यया वा' इत्यादिविधिना स्फुटा (स्प- अधि- गणि- तः) ॥ १५ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेण लङ्कोदयसाधनमाह ।

ज्यावर्गात् क्रान्तिज्यावर्गोनास्तपदाहता त्रिज्या ।

स्वाहोरात्रार्धहृता चाध्यापान्तराण्यधवा ॥ १६ ॥

स्पष्टायम् ।

अत्रोपपत्तिः । 'एकस्य राशेरुद्धती ज्याया द्वयोस्त्रिभस्यापि
हृतीकृतानाम्, इत्यादि भास्करविधिना स्फुटा । (गणिताध्याय स्पष्टा-
कारस्य ५४ श्लोको द्रष्टव्यः ।)

इदानीं स्वदेशोदयसाधनमाह ।

स्वचरासुभिहनयुताः क्रमोत्क्रमस्यैः क्रमोत्क्रमस्थास्ते ।

उदयप्राणा व्यस्ताभ्यां तात्कालिकं कृत्वा ॥ १७ ॥

ते पूर्वप्रकारगता मेघादिराशित्रयोदयाः क्रमस्था उत्क्रमस्थाश्च
ध्यायाः । ततस्ते यथाक्रमं क्रमोत्क्रमस्यैः स्वचरासुभिहनयुताः सन्तो मेघा-

द्विषणा स्वदेशे उदया भवन्ति । तत एत एव व्यस्तास्तुताद्विषणा
मुदयप्राणा शेषाः । अर्के तात्कालिकं ह्यस्या' इत्यस्यै सबन्धः ।

अधोपपत्तिः । 'तेऽध्यात्रिभूषा गुणगोऽद्विचन्द्राः'—इत्यादिभास्क
रविधिना स्फुटा (स्य अधि गणिः च.) ॥ १७ ॥

इदानीं स्वदेशे लग्नानयनमाह ।

रविभुक्तहीनराशेः कला गुणाः स्वोदयासुभिर्भक्ताः ।

राशिकलाभिर्लब्धाः प्रभासुभ्योऽसवः शोध्याः ॥ १८ ॥

प्रक्षिप्य राश्यभुक्तं शेषासुभ्यः क्रमेण यावन्तः ।

शुध्यन्त्युदयाः सूर्ये तावन्तो राश्यः क्षेप्याः ॥ १९ ॥

शेषात्रिंशद्गुणिताद्विशुद्धस्योदयासुभिर्विभजेत् ।

लब्धं भागादि रवौ प्रक्षेप्यं स्यात्तथाकृते लग्नम् ॥ २० ॥

रविभुक्तहीनराशेः कला भोग्यकला । प्रशनासुभ्य दृष्टकालासुभ्यः ।

राश्यभुक्त राशिभोग्यभागान् सूर्ये प्रक्षिप्य संयोज्य । शेष स्पष्टार्थम् ।

अधोपपत्तिः । 'तात्कालिकार्केण युतस्य राशेरभुक्तभागेर्गुणितोद
यात् स्वात्' इत्यादि भास्करविधिना स्फुटा । (विष च गणिः)

॥ १८-२० ॥

इदानीं लग्नान्न कालानयनमाह ।

रविराश्यभुक्तलिप्तास्तदुदयगुणिता हता गृहकलाभिः ।

लब्धं प्राणाः स्याप्याः प्रक्षिप्यार्के गृहाभुक्तम् ॥ २१ ॥

तावत्सूर्ये राशीन् क्षिपेत् समं राशिभैर्याचत् ।

क्षिप्तगृहाणां प्राणान् प्रक्षिप्य स्थापितेष्वसुषु ॥ २२ ॥

तदधिककलोदयवर्धं राशिकलाभिर्भजेत् फलप्राणान् ।

प्रक्षिप्य प्राणेषु प्राणाः सूर्योदयादसकृत् ॥ २३ ॥

गृहाभुक्त भोग्यकला । राशिभैर्यलग्नराशिभिः । सम तुल्यम् । तद
धिककला लग्नभुक्तकला । उदयो लग्नराश्युदयप्राणाः । शेष स्पष्टा
र्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । 'अर्कस्य भोग्यस्तनुभुक्तयुक्तो मध्योदयाग्रः समयो
विनस्तादि' त्यादि भास्करविधिना स्फुटा (चि प्र. ग. च) ॥ २१-२३ ॥

इदानीं विलोमतान तत कानानयनमाह ।

प्रागुदये प्रश्नासुभिरुनोऽर्को भुक्तराशिभिर्लग्नम् ।

कृतवैवमूनमर्कं लग्नसमं प्राग् भवेत् कालः ॥ २४ ॥

प्रश्नासुभि प्राक् पूर्वमुदये लग्नेऽपेक्षिते भुक्तराशिभिर्भुक्तभागै-
र्भुक्ते राशिभिश्चाकं कनस्तदा लग्न भवेत् । तानात् कालानयने चाकं
लग्नसममून कृत्वा यत्र प्राग् सूर्योदयात् प्राक् काल इष्टकालो भवेत् ।
अर्थाद्वैवमूनैर्यैराशिभिर्हूनोऽर्को लग्नसमो भवेत्तत्सन्धिनाममूनो योग
इष्टकालो भवेत् ।

अत्रोपपत्तिः । 'भुक्तासुगुह्येऽपिरीतलग्न भुक्ताशनेहासलबोनि
तोऽर्कः । इत्यादि भास्करविधिना स्फुटा (चि प्र. ग) ॥ २४ ॥

इदानीमिष्टशङ्कुमाह ।

गतशेषाल्पस्याहः सौम्येतरगोलयोरचरार्धेन ।

ऊनाधिकस्य जीवा स्वाहोरात्रार्धसङ्गणिता ॥ २५ ॥

त्रिज्याहृता युतोना क्षितिज्यया सौम्ययाम्ययोरब्देदः ।

छेदोऽवलम्ब्यकगुणो ध्यासार्धविभाजितः शङ्कुः ॥ २६ ॥

अहः दिवसस्य गतशेषयोः सौम्यस्तस्यायोऽनुधत्तकालस्य सौम्ये
तरगोलयोरचरार्धेन क्रमेणोनाधिकस्य जीवा सूत्र द्युज्यासङ्गुणा चि
ज्याहृता कला भवतीत्यर्थः । सा सौम्ययाम्ययोगैर्गोलयोः क्षितिज्यया
युतोना छेद इष्टहृतिर्भवति । स छेदोऽवलम्ब्यकेन लम्ब्यया गुणो ध्या
सार्धेन त्रिज्यया विभाजितः शङ्कुरिष्टो भवेदिति ।

अत्रोपपत्तिः । 'अयोचताद्रूनयुताल्लरेणे' त्यादिभास्करविधिना छेदो
नयन सुगमम् । ततस्त्रिज्यया यदि लम्ब्यया कोटिस्तदा छेदेन कि
जात इष्टशङ्कुरिति ॥ २५-२६ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेण शङ्कु ततो दृश्या माह ।

विषुवत्कर्णविभक्तरब्देदो वा द्वादशाहतः शङ्कुः ।

शङ्कुकृतिविहीनाया व्यासार्धकृतेः पदं दृग्ज्या ॥ २७ ॥

स्पष्टार्थम् । उपपत्तिरवावर्तेनःनुपातेन स्फुटा ॥ २७ ॥

इदानीं क्वायाकर्णावाह ।

दृग्ज्या द्वादशगुणिता विभाजिता शङ्कुना फलं छाया ।
व्यासार्धं छेदहृतं विषुवत्कर्णाहतं कर्णः ॥ २८ ॥

स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । पूर्वार्धस्य 'दृग्व्यात्रिजोषे रविसङ्कुणे ते शङ्कुदृते
भास्त्रणो भवेत्' मित्यादिभास्करविधिना स्फुटा । कर्णानयनेऽनुपातो
यदि विषुवत्कर्णेन द्वादश कोटिस्तदा छेदेन किं जात इष्टशङ्कुः ।
पुनरिष्टशङ्कुना यदि त्रिज्या कर्णस्तदा द्वादशशङ्कुतशङ्कुना किं जात-
इत्यायाकर्णः = $\frac{त्रि \times १२}{१२} = \frac{१२ त्रि}{१२ छे} = \frac{त्रि. त्रि}{छे}$ । अत उपपत्तं कर्णानयनम् ।

इदानीं प्रकारान्तरेण कर्णानयनमिष्टान्त्यां वाह ।

गुणितं वा द्वादशभिर्व्यासार्धं शङ्कुना हृतं कर्णः ।

जीवा क्षयवृद्धिज्यायुतहीना ज्या क्रियतुलादौ ॥ २९ ॥

जीवा गतशेषान्यस्य गोलक्रमाच्चरार्धानयुतस्य । अर्धात्
सूत्रम् । सा क्षयवृद्धिज्या घट्यया क्रियतुलादौ युतेना । एवं व्या-
दृष्टान्त्या भवेत् ।

अत्रोपपत्तिरतिस्पष्टा ॥ २९ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेण छेदाख्यानयनमाह ।

स्वाहोरात्रार्धगुणा व्यासार्धविभाजिताऽथवा छेदः ।

शङ्कादि प्राग्ज्यास्वाहोरात्रार्धघातहृता ॥ ३० ॥

सा पूर्वभाधितेष्टान्त्या दृग्ज्यागुणा त्रिज्याहृताऽथवा प्रकारान्त-
रेण छेद इष्टहृतिः स्यात्ततः प्राग्ज् शङ्कादि भवेत् । ज्याया इष्टा-
न्त्यायाः स्वाहोरात्रार्धस्य दृग्व्यायाश्च यो घातस्तेन हृता वा व्यासार्ध-
कृतिरित्ये संवन्धः ।

अत्रोपपत्तिः । पूर्वार्धस्यातिसुगमा । उत्तरार्धस्यादिमस्त्रोक्तेन सह भविष्यति ॥ ३० ॥

इदानीं प्रकारान्तरेण द्वायाकर्णं शङ्कु चाह ।

व्यासार्धकृतिर्गुणिता विषुवत्कर्णेन वा भवेत् कर्णः ।
लम्बगुणो वा घातः शङ्कुर्न्यासार्धकृतिभक्तः ॥ ३१ ॥

घातो वाऽर्कगुणस्त्रिज्याविषुवत्कर्णवधद्वतः शङ्कुः ।
कर्णकृतेः संशोध्य द्वादशवर्गं यदं द्वाया ॥ ३२ ॥

घात इष्टान्याकुल्याघात । शेष स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । इष्टान्या कुल्यागुणा त्रिज्याकृता वातरश्मेद-

= $\frac{\text{ज्या कु}}{\text{त्रि}}$ । ततो 'व्यासार्धं द्वेष्टृत विषुवत्कर्णोद्गत कर्ण' इत्यादिना

द्वायाकर्णं = $\frac{\text{त्रि}^2 \text{ विक्}}{\text{ज्या कु}}$ । 'त्रिज्यार्धघातः युतिहृत्तर. स्या'दित्यादि भा

स्त्रोक्तेन विधिना इष्टशङ्कु. = $\frac{१२ \text{ वि} \times \text{ज्या कु}}{\text{त्रि} \times \text{विक्}} = \frac{१२ \text{ ज्या कु}}{\text{त्रि विक्}}$

= $\frac{१२ \text{ वि} \cdot \text{ज्या कु}}{\text{विक्}^2} = \frac{\text{लज्या ज्या कु}}{\text{त्रि}^2}$ इत्यनेन शङ्कानयनमुपपद्यते ।

द्वायानयनोपपत्तिरतिसुगमा ॥ ३१-३२ ॥

इदानीमिष्टच्छेदान्त्ययोर्विशेषमाह ।

अल्पाः प्रश्नासूनां यदि बह्वक्षरदलासहः क्षितिजा ।
हृतयोना जीवोना ज्ञयवृद्धिज्योक्तवच्छेषम् ॥ ३३ ॥

अदि प्रश्नासूनामिष्टासूना सख्या अल्पाश्चरासहस्र बहव बल
रोगे तदा चरासुभ्य इष्टासूनपास्य शेषस्य जीवा सूत्रसज्ञा स्यात् ।
सा कुल्यागुणा त्रिज्याभक्ता ऽर्धात कला स्यात् । तथा हृतयोना क्षि-
तिजा कुल्या द्वेष्टा भवेत् तथा ज्ञयवृद्धिज्या चरज्या च जीवया सूत्रम-
हृतयोना शेषमिष्टान्त्या स्यात् । तस्य इष्टहृत्यन्याभ्यां शेष शङ्कादि
उक्तवत्साध्यमित्यर्थः । अत्र वस्तुतुदाशायस्याधीवृत्ती व्याख्या ।

अत्रोपपत्तिः । 'यत्र क्वचिच्छ्रुतिविधौ यदेह शोध न शुध्येति-
परीतशुद्धा' इत्यादि भास्करविधिना विपरीतशोधनेन स्पृष्टा ॥ ३३ ॥
(गणिताध्याय-त्रिप्रश्नाधिकारस्य ६३ श्लोको द्रष्टव्यः ।)

इदानीं हृत्यन्त्ययोः साधनमाह ।

स्वाहोरात्रार्धमुदग्दक्षिणयोः क्षितिजया युतविहीनम् ।
शुदलान्त्यज्या त्रिज्या क्षयवृद्धिज्यायुतोनान्त्या ॥ ३४ ॥

उदग्दक्षिणयोगैल्लयोः स्वाहोरात्रार्धं कुन्या क्षितित्यया यथा
क्रमं युतविहीनं तदा शुदलान्त्यज्या हृतिर्भवेत् । एवं गोलक्रमेण त्रिज्या
क्षयवृद्धित्यया चरज्या युतोनान्त्या स्यादिति ।

अत्रोपपत्तिः । 'क्षितित्ययैवं कुगुणश्च सा हृतिश्चरज्ययैवं त्रिगुणो-
ऽपि सान्त्यका' इत्यादि भास्करविधिना स्पृष्टा (त्रि प्र. वणि.) ॥ ३४ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेणोष्टकर्णसाधनमाह ।

छेदहृता शुदलान्त्या दिनार्धकर्णेन सकुणा कर्णः ।
भक्ता ज्ययाथवान्त्या दिनार्धकर्णाहता कर्णः ॥ ३५ ॥

शुदलान्त्या हृतिर्दिनार्धकर्णेन दिनार्धच्छायाकर्णेन गुणा छेदेन
हृत्या हृता फलं कर्ण इष्टकर्णो भवेत् । अथवाऽन्त्या दिनार्धकर्णगुणा
ज्यया इष्टान्त्यया भक्ता कर्णो भवेत् ।

अत्रोपपत्तिः । 'त्रिज्यार्कघातः श्रुतिदृष्टः स्या' इत्यादिभास्कर-
विधिना मध्याह्नशङ्कुः = $\frac{१० \text{ त्रि}}{\text{मज}}$ । ततोऽक्षतेजानुपातेन यदि हृत्या दि-

नार्धशङ्कुस्तदेष्टहृत्या किं जात इष्टशङ्कुः = $\frac{१० \text{ त्रि} \cdot \text{हृ}}{\text{मज} \cdot \text{हृ}} = \frac{१० \text{ त्रि}}{\text{मज}} \cdot \frac{\text{हृ}}{\text{हृ}}$
ततो 'दृग्वात्रिजीवे रविशङ्कुणे ते शङ्कुवृत्ते भास्करयौ भवेताम्'-इत्यादि-

भास्करोक्तेन इष्टच्छायाकर्णः = $\frac{१० \text{ त्रि} \cdot \text{मज} \cdot \text{हृ}}{१० \text{ त्रि} \cdot \text{हृ}} = \frac{\text{मज} \cdot \text{हृ}}{\text{हृ}}$

= $\frac{१० \text{ त्रि} \cdot \text{मज} \cdot \text{हृ}}{१० \text{ त्रि} \cdot \text{हृ}} = \frac{\text{मज} \cdot \text{हृ}}{\text{हृ}}$ । अत उपपन्नं सर्वम् ।

हृतिः = $\frac{\text{विक्र}}{१२} \cdot \frac{१२ \text{ त्रि}}{\text{इकाक}} = \frac{\text{त्रिक त्रि}}{\text{इकाक}}$ । अतः कुज्यासस्कारेण कलानयनं सुग-
मम् । ततो व्युज्यानुपातेन लब्धं सूत्रम् । तस्य धनुस्त्र्यष्टलादुक्तकाल-
स्तत्र चरसस्कारेण स्वदेशे पूर्वापरकपालयोश्चतकाल एव दिनगतशेष-
प्राणाः । आप्तं सूत्रं नतकालक्रोडिज्यासमं व्यासार्धतः विशोध्य शेष
नतकालोत्क्रमज्या । उक्रमज्याखण्डेस्तज्वायः पूर्वापरकपालयोर्नतप्राणा
भवन्तीति सर्वं स्फुटम् ॥ ३८-४० ॥

इदानीं प्रकारान्तरेणोक्तकालं नतकालं चाह ।

स्थाहोरात्रार्धेन व्यायाकर्णेन भक्तायाः ।

त्रिषुवत्कर्णगुणाय व्यासार्धकृतेः फलं सौम्ये ॥ ४१ ॥

क्षयवृद्धिज्याहीनं युक्तं याम्ये धनुश्चरप्राणैः ।

सौम्ये युतं विहीनं याम्ये प्रागपरयोः प्राणाः ॥ ४२ ॥

अज्ञो गतावशेषाः फलमन्त्याया विशोध्य शेषस्य ।

धनुस्तक्रमजीवाभिः पूर्वापरयोर्नतप्राणाः ॥ ४३ ॥

त्रिषुवत्कर्णगुणाय व्यासार्धकृतेः स्थाहोरात्रार्धेन व्युज्याया व्याया-
कर्णेन च भक्तायाः फलं ब्राह्मम् । तत् सौम्ये गोलि क्षयवृद्धिज्याया चरज्या
या हीनं याम्ये युक्तं यद्वेत्तस्य धनुस्तत्रगोलि चरामुभिर्युतं याम्ये विहीनं
तदा पूर्वापरकपालयोर्ज्ञो द्विवसस्य गतावशेषा उक्तकालो भवेत् ।
इव स्पष्टार्थम् ।

कत्रोपपत्तिः । इष्टशङ्कुः = $\frac{१२ \text{ त्रि}}{\text{इकाक}}$ । ततः इष्टहृतिरसत्वेनानुपा-

तेन = $\frac{\text{विक्र}}{१२} \cdot \frac{१२ \text{ त्रि}}{\text{इकाक}} = \frac{\text{विक्र त्रि}}{\text{इकाक}}$ । व्युज्यानुपातेन इष्टान्त्या = $\frac{\text{विक्र त्रि}^१}{\text{व्युज्या इकाक}}$

अन्यत् सर्वे भास्करनिग्रहनाधिकारतः स्फुटम् ॥ ४१-४३ ॥

इदानीं पुनः प्रकारान्तरेणोक्तकालं नतकालं चाह ।

दिनदलकर्णगुणान्त्या व्यायाकर्णोद्भूता फलो नान्त्या ।

शेषस्योत्क्रमजीवा धनुर्दिनार्धाभ्रतप्राणाः ॥ ४४ ॥

चरदलजीवोनाधिकफलक्रमज्याधनुश्चरार्धेन ।

युतहीनं पूर्वाह्ने दिवसगतं शेषमपराह्ने ॥ ४५ ॥

अन्या दिनाधिकर्णनं गुणा दृष्ट्यायाकर्णनं भक्ता यल्लब्धं तत्
फलसंज्ञं ज्ञेयम् । शेषं सुगमम् ।

अत्रोपपत्तिः । दिनदलशङ्कुः = $\frac{१०० \text{ वि}}{\text{दिवक}}$ । दृष्टशङ्कुः = $\frac{१०० \text{ वि}}{\text{दिवक}}$ । दिना

धंशङ्कुकोट्या यदि हतिलभ्यते तदाभीष्टशङ्कुना किं जातेष्टहृतिः
= $\frac{\text{दृ. दिवक}}{\text{दिवक}}$ । ततो व्युज्यानुपातेनेष्टान्या = $\frac{\text{वि दृ दिवक}}{\text{दु दिवक}} = \frac{\text{अन्या दिवक}}{\text{दिवक}}$ ।

इष्टान्याया एव फलसंज्ञा । गोलक्रमात् चरदलजीवोनाधिकं च फलं
सूत्रसंज्ञं भवति तस्य क्रमज्याखण्डैर्धनुस्त्रयङ्गुलादुत्तकालस्ततो दिनगत
शेषानयनं सुगमम् । शेषवासना चातिस्पृष्टा ॥ ४४-४५ ॥

इदानीं नवत्यधिकवाधस्योत्क्रमज्यां चित्वातोऽधिकाया उत्क्रम-
ज्यायाश्चापं चाह ।

उत्क्रमजीवाभ्यधिकक्रमज्यया संयुतं धनुर्धनुषा ।

व्यस्तविशुद्धौ हीनाश्चरासवः पूर्ववच्छेषम् ॥ ४६ ॥

अत्र व्यासार्धं नवतिः कलाः खखाब्धिवाणाः ५४०० इति द्वय-
मध्याहार्यम् । तेनायमर्थः । खखाब्धिवाण्येभ्यो यावत्त्यः कला अभ्यधि-
कास्तासां क्रमज्यया युतं व्यासार्धं (चित्वा) खखाब्धिवाणाधिकवा-
धस्योत्क्रमज्या स्यात् । एव चित्वातो यावत्त्यधिकोत्क्रमज्या क्रमज्याखण्डै-
स्तत्त्वापं खखाब्धिवाण्यैः संयुतं धनुः स्यात् । एवमुत्तराग्रे चरासुभ्य
उत्तकालासवो यदात्यास्तदा व्यस्तविशुद्धिस्तस्यां सत्यां धनुषोत्तका-
लासुभिश्चरासवो हीनास्तज्ज्या विपरीतं सूत्रसंज्ञं भवेत् । ततः शेषमि-
ष्टहृत्यादिकं पूर्ववन्नेयं किन्तु धनुर्योरोन्तरमेव योग इति बीजयुक्त्या
सुधिया योगे त्रियोगो विधेयः ।

अत्रोपपत्तिः । विपरीतक्रियया सुगमा ॥ ४६ ॥

इदानीं सममण्डलस्योऽर्कं छायाकर्णसाधनमाह ।

द्वादशविषुवच्छायागुणिते पृथगक्षलम्बजीवे वा ।

क्रान्तिहृते सममण्डलकर्णौ प्राग्वत् पृथक् छाये ॥ ५३ ॥

अतस्तत्र द्वादशगुणा वा लम्बज्या विषुवच्छायागुणा । एते द्वे
क्रान्तिहृते क्रान्तिज्याहृते तदा सममण्डलकर्णौ भवतः । ताभ्या प्राग्वत्
पूर्वविधिना पृथक् छाये साधये ।

अत्रोपपत्तिः । अतस्तेजानुपातेन समशङ्कुः = $\frac{\text{वि. क्रान्त्या}}{\text{अतस्तत्रा}}$ । ततो

'दृज्यात्रिजीवे रविसङ्कुणे ते शङ्कुहृते भाग्यप्रणौ भवेता' मित्यादिभा-
स्करविधिना सममण्डलकर्णः = $\frac{१२ \text{ वि.}}{\text{अतस्तत्रा}} = \frac{१२ \text{ वि. अतस्तत्रा}}{\text{वि. क्रान्त्या}} = \frac{१२ \text{ अतस्तत्रा}}{\text{क्रान्त्या}}$

= $\frac{१२ \text{ अतस्तत्रा लम्बज्या}}{\text{लम्बज्या क्रान्त्या}} = \frac{\text{वि. लम्बज्या}}{\text{क्रान्त्या}}$ । अत उपपत्तौ प्रकारौ ॥ ५३ ॥

इदानीं कोणशङ्कुरानयनमाह ।

अर्काप्रावर्गोनं त्रिज्यावर्गार्धमर्ककृतिगुणितम् ।

आद्योऽन्योऽप्राद्वादशविषुवच्छायावधो हृतयोः ॥ ५४ ॥

विषुवच्छायाकृत्या ह्यगसंयुतयान्यकृतियुतादायात् ।

'पदमन्ययुतविहीनं सौम्येतरगोलयोः शङ्कुः ॥ ५५ ॥

विदिशोः सौम्येतरयोरुत्तरगोले पदेनयुक्तोऽन्यः ।

सममण्डलदक्षिणेन च छाया नाडिकाः प्राग्वत् ॥ ५६ ॥

अथ व्याख्या 'त्रिज्यावर्गार्धतोऽप्राज्यावर्गानाद् द्वादशाहता 'वि-

त्यादिप्रसिद्धमूर्यसिद्धान्तप्रकारेण स्फुटा ।

अत्रोपपत्तिः । कोणशङ्कुस्योऽर्कं शङ्कुमूलप्राचपरयोरन्तरं शङ्कुमूल-
दक्षिणोत्तरयोरन्तरेण सममिति त्रैभूमितः स्फुटम् । अथ शङ्कुप्रमाणं

य । ततोऽनुपातेन शङ्कुतलम् = $\frac{\text{वि. य}}{१२}$ । उत्तरदक्षिणगोलयोः क्रमेण भुज-
मानम् = $\text{अ. य.} + \frac{\text{वि. य}}{१२}$ । भुजवर्गौ त्रिगुणो दृज्यावर्गौ = $२ \left(\frac{१२ \text{ अ. य.} + \text{वि. य}}{१२} \right)^२$

$$= \frac{१४४ अ^२ + २४ अ वि य + वि^२ य^२}{७२} = वि^२ - य^२$$

समशोधनादिना (७२ + वि^२) य^२ + २४ अ वि य

$$= ७२ वि^२ - १४४ अ^२ = १४४ \left(\frac{वि^२}{२} - अ^२ \right)$$

$$वा, य^२ + \frac{२४ अ वि य}{७२ + वि^२} \cdot य = \frac{१४४ \left(\frac{वि^२}{२} - अ^२ \right)}{७२ + वि^२}$$

आचार्येण यगुणकार्धस्यान्यसत्ता व्यक्तपदीयाशमानस्याऽऽद्यसंज्ञा कृता । तौ द्युगसयुतयो त्रिषुवच्छायाकृत्या कृतावपि अन्याद्यौ भवतः ।

एव कृते जातौ पतौ य^२ + २ अन्य य = आद्य । ततो वर्गविधिना

$$य^२ + २ अन्य \cdot य + अन्य^२ = अन्य^२ + आ$$

$$\therefore य + अन्य = \sqrt{अन्य^२ + आ}$$

$$वा य = \sqrt{अन्य^२ + आ} \pm अन्य$$

अत उपपन्नम् । यदा त्रिष्यावर्गार्धतोऽयावर्गोऽधिकस्तदातरगोले आद्यस्य अणत्वात् कोणशङ्कुचतुष्टयमुत्पद्यते दक्षिणगोले च कोणशङ्कोर भाव इत्यादि सर्वे भास्करसिद्धान्तशिरोमणितः स्फुटम् ॥ ५४-५६ ॥

इदानीं भुजद्वयज्ञानात् पलभामाह ।

प्राच्यपराशङ्कतलान्तरद्वयव्यस्तकर्णवधविवरम् ।

समदिशि विषुवच्छायाव्यदिगैक्यं कर्णविवरहृतम् ॥ ५७ ॥

प्राच्यपराशङ्कतलान्तर शङ्कुमूलप्राच्यपरान्तरम् । अर्थात् द्वादशाङ्कुलशङ्कोर्भुजः । एव भुजद्वयस्य व्यस्तकर्णवधस्य समदिशि विवरमन्यदिशैश्च कर्णयोर्विवरेण कृत विषुवच्छाया भवति ।

अत्रोपपत्तिः । 'भाद्वयस्य भुजयोः समाशयोर्व्यस्तकर्णहृतयोर्ध दन्तरम्' इत्यादिभास्करविधिना स्फुटा ॥ ५७ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेण पलभानयनमाह ।

छायावृत्ताग्रोना सौम्येन युतान्तरेण धाम्येन ।

विषुवच्छायाजादिषु तुलादिषु तथान्तरं हीनम् ॥ ५८ ॥

ह्यायावृत्ताया यथादिक्का कर्णशृत्ताया सौम्येन चन्तरेण द्वादश-
कुलशुद्धतलाच्यपरान्तरेणार्थाद् भुजेनोना याम्येन भुजेन च युता । एवं
मजाद्विषु राशिषु अर्थादुत्तरगोले । तुलादिषु चार्थाद्वृत्तिगोले तथैव
तदन्तरं भुजमानं हीनं ह्यायावृत्तायया तदा विषुवच्छाया भवतीत्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । इष्टच्छायावृत्तायासंस्कारेण भुजो भवति । तच्च भुजो
तु शुद्धतलं विषुवती । अथा ह्यायाकर्णशृत्ताया यथादिक्का । उत्तरगोले
सममण्डलप्रवेशात् पूर्वं ह्यायावृत्ताया पलभोना सौम्यो भुजोऽतः सौम्येन
भुजेनोना ह्यायावृत्ताया पलभा । सममण्डलप्रवेशादुपरि पलभातस्त्वाया-
वृत्ताया शुद्धा भवति ततोऽवशिष्टं दक्षिणो भुजोऽतस्तेन युता साऽवा
विषुवती भवति । दक्षिणगोले सर्वदा विषुवतीहरयावृत्ताययोर्मध्येन
भुजमानमतस्तच्छायावृत्तायया हीनं पलभा भवेदिति स्फुटमेव ॥ ५८ ॥

इदानीमिष्टच्छायावृत्ते पलभाययो. सस्यानमाह ।

इष्टच्छायावृत्ते तदग्रयोर्यदुदयास्तमयसूत्रम् ।

अनुपातात्तच्छायावृत्ते विषुवच्छायायान्तरमिहाग्रा ॥ ५९ ॥

इष्टच्छायावृत्ते पूर्वोपराशयोर्यं तदवे अर्थाच्छायावृत्ते परिणते
अये तयोर्गते सूत्रमुदयास्तसूत्रम् । तच्छब्दोः । तस्य रवे. शकुस्तच्छाया
स्तस्यानुपातात् प्रपातान्मुलादुदयास्तसूत्रपर्यन्तमन्तरं विषुवच्छाया भव-
ति । एवमिहास्मिन् ह्यायावृत्ते भुजविषुवतीभ्यामवा च त्रया-रति
फलितार्थो बोध्यः ।

अत्रोपपत्तिः । महाशुद्धावुदयास्तसूत्रात् शकुमूलपर्यन्तं शुद्धतलं
तच्च द्वादशकुलशुद्धे चातलेत्रसाजात्याच्छायावृत्तीयादयास्तसूत्राद्भुज-
कुमूलपर्यन्तमन्तरं पलभेति सर्वं गोलविदा स्फुटमेवेति ॥ ५९ ॥

इदानीं भुजच्छायाभ्या कान्तिव्यानयनमाह ।

शकुप्राच्यपरान्तरविषुवच्छायाकुलान्तरं याम्ये ।

उदगैक्यं त्वम्बगुणं चायाकर्णोद्भूतं कान्तिः ॥ ६० ॥

शकुप्राच्यपरान्तरं तच्च शकुसन्धी भुज । विषुवच्छाया पलभा

प्रसिद्धा । याम्ये याम्यभुजेऽनयोः कुनान्तरमुदगुत्तरभुजेऽनयोरेक्य यत्तल-
म्यगुणं लम्बज्यागुणं छायाकर्णोद्भूतं फलं क्रान्तिः क्रान्तिज्या स्यादिति ।

अत्रोपपत्तिः । उत्तरगोले पूर्वविधिना याम्यो भुजः = वि - कज्या
= भु । अतः कर्णवृत्ताया = वि - भु । दक्षिणगोले सर्वदा याम्यो भुजः
= वि + कज्या = भु । अतः कर्णवृत्ताया = भु - वि । एवं याम्ये भुजे भुजप-
लभयोरन्तरं कर्णवृत्ताया फलिता । उत्तरगोले सौम्यो भुजः = कज्या - वि
= भु । अतः कज्या = वि + भु । एवं कर्णवृत्तायानयनमुपपन्नम् । कर्ण

वृत्ताया त्रिज्यागुणा छायाकर्णोद्भूता जाताऽऽया = $\frac{\text{कर्ण} \cdot \text{त्रि}}{\text{छाया}}$ । इयं लम्ब-

ज्यागुणा त्रिज्याभक्ताऽतलेनसाजात्याज्जाता क्रान्तिज्या = $\frac{\text{त्रिज्या} \cdot \text{कज्या}}{\text{छाया}}$ ।

अत उपपद्यते क्रान्तिज्यानयनम् ॥ ६० ॥

इदानीं क्रान्तिज्यातो रव्यानयनमाह ।

क्रान्तिर्ज्यासार्धगुणा जिनभागज्याहृता घनुरजादौ ।

कर्क्यादौ चक्रार्धात् प्रोह्य तुलादौ सभाधेन ॥ ६१ ॥

चक्रात् प्रोह्य मृगादौ स्फुटोऽसकृद् धनमृण्ये धने त्वृणकम् ।

अर्कोऽस्माद्वेशान्तरयुगयुगतो मध्यमः प्राग्वत् ॥ ६२ ॥

क्रान्तिः क्रान्तिज्या व्यासार्धेन त्रिज्याया गुणा जिनक्यया हृताऽर्को-
दोर्ज्या भवति । तदनुर्वर्षस्य प्रथमपादेऽजादौ राशित्रये स्फुटः मूर्यः ।
कर्क्यादौ राशित्रये तद्वेनुस्वक्रार्धात् प्रोह्य शेषं स्फुटार्कः । एव तुलादौ
राशित्रये तद्वेनुषा सभाधेन समः स्फुटोऽर्कः । मृगादौ राशित्रये च चक्राद्-
वृत्तादशराशिभ्यस्तद्वेनुः प्रोह्य शेषं स्फुटोऽर्को ज्ञेयः । तत्रासकृदृण्ये मन्द-
फले धनं धने च ऋणं मन्दफलं देयं तदा स्वदेशे मध्यमाऽर्को भवति ।
अस्माद्वेशान्तरयुगयुगतः । अर्थात् प्राग्देशान्तरफलसहितात् पश्चिमदे-
शान्तरफलरहितादस्मात् स्वदेशीयमध्यमार्कात् प्राग्दक्षिणतागतो मध्य-
मः स्यादित्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । विपरीतक्रियया स्फुटा । 'तद्वेनुवाक्ये चरणे वर्षे-

स्याकैः प्रजायतेऽन्येषु' इत्यादिभास्करविधिना पदवशाद्विज्ञानं सुग-
ममिति ॥ ६१-६२ ॥

इदानीं शशिशृङ्गेवतौ रश्मिशङ्कुयं विज्ञेयमाह ।

शशिशृङ्गेवत्यर्थं रात्रेर्गतशेषनाडिकाशङ्कुः ।

विपरीतगोलविधिना राज्यधार्कान्तराभिर्ध्या ॥ ६३ ॥

पश्चिमदिशि शृङ्गेवत्यर्थं रात्रेर्गतनाडिकाभिह्वताभिः प्राग्दिशि
च रात्रिशेषनाडिकाभिह्वताभिः 'गतशेषात्पस्याहः' इत्यादिना विप-
रीतगोलविधिना रवेः शङ्कुः साध्यः । यदि नताभिर्नाडीभिरकंशकुरपेक्षि-
तस्तदा राज्यधार्कान्तराभिर्नतनाडिकाभिः स शङ्कुरानेयः ।

अत्रोपपत्तिः । 'निशाद्यशेषैरसुभिर्गतैर्वा' इत्यादिभास्करशृङ्गे-
वतिविधिना स्फुटा । दृश्यशृङ्गेवतौ रवेः क्षितिजाधस्यत्वादधोया-
म्योत्तरवृत्तावतकालोऽपेक्षितोऽतो राज्यधार्कान्तरतो नतनाडिकासाध-
नायातिदेशं चकाराऽऽचार्यः ॥ ६३ ॥

इदानीमयामुदयास्तसूत्रं चाह ।

क्षितिजेऽग्रा प्राच्यपरा क्रान्तिस्त्रिज्यागुणाऽवलम्ब्यहता ।
द्विगुणमुदयास्तसूत्रं तन्त्रिज्याकृतिवियुक्तपदम् ॥ ६४ ॥

क्रान्तिः क्रान्तिज्या त्रिज्यागुणाऽवलम्ब्येन लम्बज्यया हृता तदा-
ऽग्रा स्यात् । इयमग्रा क्षितिजे प्राच्यपरा भवति । अर्थात् क्षितिजे
प्राचि प्रतीच्या च प्रागपरस्वस्तिकाभ्या यथादिक्काऽग्रा भवतीत्यर्थः ।
तस्मिन्त्रिज्याकृतिवियुक्तपदं द्विगुणमुदयास्तसूत्रं भवेदिति ।

अत्रोपपत्तिः । कुज्या भुजः । क्रान्तिज्या कोटिः । अग्रा कर्णः ।
इत्यतस्त्रेण प्रसिद्धम् । ततो यदि लम्बज्याकोट्या त्रिज्या कर्णस्तदा
क्रान्तिज्याकोट्या किं ज्ञाताया = $\frac{\text{क्रान्तिज्या त्रि}}{\text{लम्बज्या}}$ । अथात्रगोणान्त्रिज्यावर्गोत् पद-
मयाकोटिज्या तद्द्विगुणमेवोदयास्तसूत्रं प्रसिद्धमिति ॥ ६४ ॥

इदानीं शङ्कुतलानयनमाह ।

अक्षज्याशङ्कुवधात्तन्मूलकलम्बोदयास्तमयसूत्रात् ।

दक्षिणतः शङ्कुतलं दिवसे रात्रौ तदुत्तरतः ॥ ६५ ॥

स्यष्टार्घ्यम् ।

अत्रोपपत्तिः । अवधशतो दिवाऽहोरात्रवृत्तानि दक्षिणतो रात्रा-
वुत्तरतो नतान्यतो दिवा शङ्कुतलं दक्षिणं रात्रावुत्तरं भवति । अतस्त्रैत्रा-
नुपात्तेन शङ्कुतलानयनं स्फुटम् ॥ ६५ ॥

इदानीमध्यायोपसंहारमाह ।

दिग्गन्धात्तत्स्वोदयलग्नच्छायादिपूपदिष्टेषु ।

षट्षष्ट्यार्याणां त्रिप्रश्नाध्यायस्तृतीयोऽयम् ॥ ६६ ॥

इति श्रीब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते त्रिप्रश्नाध्यायस्तृतीयः ॥ ३ ॥

स्यष्टार्घ्यम् ॥ ६६ ॥

मधुसूदनमूनोदितो यस्मिन्नक्षः श्रीष्टुनेह जिष्णुर्लोके ।

हृदि तं धिनिधाय नूतनोऽयं रवितः प्रथमविधौ मुधाकरेण ॥

इति श्रीकपालवत्समूनमुधाकरद्विवेदिरचिते ब्राह्मस्फुटसिद्धान्त-

नूतनतिलके त्रिप्रश्नाधिकारस्तृतीयः ॥ ३ ॥

अथ चन्द्रग्रहणाधिकारः ।

तत्रादौ तदारम्भे कारणमाह ।

कालज्ञानं प्रायः पर्वज्ञानार्थमिष्यते सद्भिः ।
शशिभास्करग्रहणयोर्वीस्तवभेदाः स्फुटा भेदैः ॥ १ ॥
दिग्दर्शयलनवेलानिमीलनोन्मीलनस्थितिविमर्दाः ।
स्पर्शच्छायाभेदशसेष्टग्रासपरिलेखाः ॥ २ ॥
भेदाश्चतुर्दश तयोः रिन्धर्कग्रहणयोः परिज्ञानात् ।
यस्माद्भेदज्ञानं तस्माद्ग्रहणे प्रवदयामि ॥ ३ ॥

सद्भिः सद्गणकैः प्रायो बाहुल्येन पर्वज्ञानार्थं कालज्ञानमिष्यते ।
तद्विपरीतेनार्थेन पर्वज्ञानात् कालज्ञानं च स्फुटम् । कालज्ञानाच्छादि-
क्रिया स्फुटेति कलितार्थः । शशिभास्करग्रहणयोर्वीस्तवभेदा
दिग्देशकालावरणाद्यास्ते भेदैर्वैत्यमायौ स्फुटाः । चतुर्दश भेदाश्च
दिग्दर्शयलनवेलानिमीलनोन्मीलनस्थितिविमर्दाः स्फुटाः । (दिग्भेदश्चन्द्रस्य प्राक् प्रवहण रश्मिः
पश्चात् । वर्षाभेदश्चन्द्रस्याधोत्पाधोद्विधासौ धूमादयो वर्षा रश्मिः सर्वदा
लघुः । लनभेदश्चन्द्रग्रहे स्पर्शमोतोद्भवलने प्राक्पश्चिमतो द्वे
रविग्रहे पश्चिमपूर्वतः । वेला समयश्चन्द्रग्रहे सदा तिष्ठन्त एव मध्य-
ग्रहः सूर्यग्रहे स नियमो नैव । निमिलनोन्मीलने च शशिसूर्यग्रहणयो
र्मिथो व्यस्ताशतो भवत इति तत्रापि भेदः । स्थितिश्च चन्द्रग्रहे महती
रविग्रहे लघुरिति । एव विमर्दकालश्च चन्द्रग्रहे महान् रविग्रहे लघुः ।
स्पर्शः स्पर्शकालनिर्णयश्च चन्द्रग्रहे स्थित्यधोद्विग्रहे लघुनसकृतस्थि-
त्यधोत् । छायाभेदश्च प्रवहणादिषु स्वस्वशुभेदात् प्रसिद्धः । मोक्ष-
भेदश्च चन्द्रग्रहे पश्चाद्विग्रहे प्राक् मोक्षः । वासभेदश्चन्द्रग्रहे शरतो
रविग्रहे नतिसकृताच्छरतः । इष्टवासभेदश्चन्द्रग्रहे तस्मात्तद्विग्रहे नतिस-
कृतस्थित्यधोत् रविग्रहे नतिसकृतशरत् स्थित्यधोत् । परिलेखभे-
दश्च चन्द्रग्रहे गणितगतशरत् रविग्रहे नतिसकृतात् । एवमत्र दिक्

१ । वर्षे २ । चलन ३ । वेला ४ । निमीलन ५ । उन्मीलन ६ । स्थिति
७ । विमर्द ८ । स्पर्श ९ । छाया १० । मोक्ष ११ । शस १२ । दृष्ट
यास १३ । परिलेख १४ । चतुर्दश भेदाः ।) यस्मादिन्द्रकैवहणयोः
परिज्ञानादिति चतुर्दशभेदज्ञान भवति तस्माच्छशिरवियहणे अह प्रव
ह्यामीति ॥ १-३ ॥

इदानीं तात्कालिकीकरणमाह ।

तिथिगतगम्ये भुक्तिगुणे भुक्त्यन्तरहृते फलोनयुतौ ।
रविशशिनौ समलितौ पातस्तात्कालिको भवति ॥ ४ ॥

तिथिगतगम्ये तिथिगतगम्यकले भुक्तिगुणे रविभुक्त्या चन्द्रभुक्त्या
च गुणे । उभयत्र रविचन्द्रभुक्त्यन्तरेण हृते । गतचालने फलोनौ गम्ये
फलयुतौ रविशशिनौ । एष तौ तात्कालिकौ तिथ्यन्ते समलितौ भवतः ।
एष पातगत्या पातोऽपि तात्कालिको भवति ।

अत्रोपपत्तिः । तिथिगतगम्ये कले पट्टिगुणे रविचन्द्रगत्यन्तरभक्ते
गतेष्व्या घटिकास्ता गतिगुणाः पट्टिहृताश्चालनकलाः स्युः । एवमत्र
पट्टितुल्ययोगुणहरणेनोपादयोक्ता क्रियोत्पद्यते ॥ ४ ॥

इदानीं तिथ्यन्ते शकलानयनमाह ।

खत्रिघन २७० गुणा व्यासार्धभाजिता चन्द्रपातयोगज्या ।
चित्तेपकलाः सौम्याः पद्मारयूनेऽधिके याम्याः ॥ ५ ॥

पद्मारयूने चन्द्रपातयोगे सौम्या अधिके याम्या चित्तेपकला
भवन्ति । शेष स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । 'सपाततात्कालिकचन्द्रदेव्यां खभैर्हृते' त्यादिभा-
स्करविधिना स्फुटा ॥ ५ ॥

इदानीं विम्बान्याह ।

रविशशिभुक्ती भवदशगुणे नखैः स्वरजिनैर्हृते माने ।
तत्त्वाष्टगुणितभुक्त्योर्विवरं षष्ठ्या हृतं तमसः ॥ ६ ॥

रविशशिभुक्ती भवदशगुणे नखैः स्वरजिनैर्हृते अर्थाद्विवगतिरे-
कादशगुणा नखदशहृता । चन्द्रगतिर्दशगुणा स्वरजिनैर्हृता तदा रवि-

चन्द्रयोर्मन्त्रे विद्यमाने भवतः । तत्त्वाष्टगुणितभुक्तयोः षष्ठ्यविंशतिगुण-
रविगतेरष्टगुणितचन्द्रगतेश्च विवरं यस्या दूतं तमसो राहोर्विद्यमान
भवेत् ।

अत्रोपपत्तिः । 'भानोर्गतिः स्वदशभागयुतार्धता' इत्यादिभास्कर-
विधिना रवि = $\frac{११ रग}{२०}$ । चरि = $\frac{३ रग}{७४} = \frac{३ रग}{७४} = \frac{१० रग}{७४०} = \frac{१० रग}{२४९}$ स्व

स्यान्तरात् । 'भानोर्गतिः शरद्वता रविभिर्विभक्ता' इत्यादिभास्करविधि-
ना राहुवि = $\frac{२ रग}{१४} = \frac{५ रग}{१२} = \frac{८ रग - ३१ रग}{६०}$; अत उपपन्नं सर्वम् ॥ ६ ॥

इदानीं यासमानमाह ।

आद्यच्छादकमानैर्यार्धं विक्षेपहीनितं क्षलम् ।

सर्वग्रहणं ग्राह्यादधिके खण्डग्रहणमूने ॥ ७ ॥

स्पष्टार्थप्रमाणम् ।

अत्रोपपत्तिः । 'यच्छादकमण्डलैक्यखण्ड शरीरं स्यति
तत्प्रमाणं' इत्यादिभास्करविधिना स्फुटा ॥ ७ ॥

इदानीं स्थितिविमर्दार्धानयनमाह ।

आद्येन युतेनस्य छादकमानस्य तद्वत्कृतिभ्याम् ।

विक्षेपकृतिं प्रोक्त्य पदे तिथिवत् स्थितिविमर्दाधे ॥ ८ ॥

पदे तिथिवत् । आद्येन पदे षष्ठिगुणे रवितन्द्रगत्यन्तरेण दूते
स्थितिविमर्दार्धं भवतः । शेष स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । मानार्धयोगान्तरयोः । कृतिभ्यामित्यादिभास्कर-
विधिना स्फुटा ॥ ८ ॥

इदानीममकृतिविधिना स्थितिविमर्ददलयो स्फुटीकरणमाह ।

षष्ठ्या विभाजिता स्थितिविमर्ददलनादिकागुणा स्वगतिः ।

आदौ रवीन्दुपातेष्वमसकृत् तेषु घनमन्ते ॥ ९ ॥

स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । 'स्थित्यर्थेनाङ्गीगुणिता स्वभुक्ति' रित्यादिना 'एवं विमर्दार्धकनोनयुक्ते' त्यादिना च भास्करविधिना स्फुटा ॥ ९ ॥

इदानीं निमीलनोन्मीलनकालानयनमाह ।

स्पर्शान्निमीलनं स्थितिदले विमर्दार्धहीनिते पश्चात् ।

मोक्षादर्वागुन्मीलनं विमर्दस्तदैक्यार्धः ॥ १० ॥

स्थितिदले स्पर्शस्थित्यर्थं विमर्दार्धहीनिते काले स्पर्शात् पश्चात् निमीलनं भवति । एवं मोक्षस्थित्यर्थं उन्मीलनविमर्दार्धहीनिते काले मोक्षादर्वाक् पूर्वमुन्मीलनं भवति । तयोर्निमीलनोन्मीलनयोः कालयो-
र्धागार्धा विमर्दः । अर्थाद्योगार्धकालपर्यन्तमेव ह्यादकविम्बे छायावि-
म्बस्य निमज्जनं भवति ।

अत्रोपपत्तिः । स्थित्यर्थविमर्दार्धपरिभाषातः स्फुटा ॥ १० ॥

इदानीमिष्टयासानयनमाह ।

भुक्तयन्तरमिष्टोऽनस्थितिदलघटिकागुणं हृतं षष्ठ्या ।

बाहुः प्राग्वत् तत्फलहीनयुतैः सूर्यशशिपातैः ॥ ११ ॥

तात्कालिकविच्छेपः कोटिस्तद्वर्गयुतिपदं कर्णः ।

मानैक्यार्थात् कर्णं विशोध्य तात्कालिको ग्रासः ॥ १२ ॥

इष्ट स्यात्किंकादिकं तत् सजातीय स्थितिदलं च दृष्टीत्वान्तरं कर्तव्यम् । शेषं स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्त्यर्थं भास्करभुजानयनं द्रष्टव्यम् । (य. ग. चन्द्रय. श्लो. १५-१६ ॥) ॥ ११-१२ ॥

इदानीमिष्टयासात् कालानयनमाह ।

असकृद्ग्रासकलोऽनप्रमाणयुतिदलकृतेर्विशोध्य कृतिम् ।

तात्कालिकविच्छेपस्य शेषमूलं कृतं तिथिवत् ॥ १३ ॥

प्रग्रहणस्थित्यर्थात् प्रोक्ष्य प्रग्रहणतो भवेत्* कालः ।

मौक्षं विशोध्य मौक्षस्थित्यर्थात् प्राग् भवेन्मोक्षात् ॥ १४ ॥

यासक्तो न प्रमाणयुतिदलकृतेषां मोक्षमानैक्यार्धवर्गात् तात्कालिक-
कशरस्य कृति विशोध्य शेषमूनं तिथिप्रदसकृत् कृतम् । अर्थात् शेषमूलं
यष्ट्या गुण्य रश्मिचन्द्रगत्यन्तरकृतं फलकालेन रश्मिचन्द्रपातात् प्रचाल्य
तात्कालिकवित्तेपं प्रसाध्य तस्मात् पुनर्यासक्तो न प्रमाणेत्यादिनाऽस-
कृत्वाः शेषमूलकाल स्थिरीभवति तं प्रबहकस्थित्यर्थात् स्पर्शिकस्थि-
त्यर्थात् मोक्षं हित्वा बहकृतः स्पर्शादनन्तरं कालो भवेदर्यात् स्पर्शानन्त-
रमेतावतोऽष्टकाले तावानिष्टयासो भवति । एवं समेष काले मौक्षं
मौक्षसबन्धिनं मौक्षस्थित्यर्थाद्विशोध्य शेषं मौक्षात् प्रागेष्टकालो भवेत् ।
अर्थात् मौक्षात् प्राक् तावतोऽष्टकाले तावानेष्टेष्टयासो भवेत् । एषमिष्ट-
यासाह द्विष्टकाल उत्पद्यते । एकः स्पर्शानन्तरमन्यो मौक्षात् प्रागिति ।

अत्रोपपत्तिः । तत्कालशरस्याज्ञानान्तर्यकालिकशरात् कर्म कृत
मौक्षाऽसकृद्विधिना स्फुटकालसाधनमुचितम् । शेषोपपत्तिः 'यासो न प्र-
माणैक्यदलस्य वर्गाद्वित्तेपकृत्या रहिता' दित्यादिभास्करविधिना स्फुटा
॥ १३-१४ ॥

इदानीं स्पर्शादिव्यवस्थितिमाह ।

स्फुटतिथ्यन्ते मध्यं प्रग्रहणं स्थितिदलो न केऽभ्यधिके ।

मौक्षो निमीलनोन्मीलने विमर्दार्धहीनयुते ॥ १५ ॥

स्पष्टार्धमुपपातश्च स्फुटा । 'मध्यग्रहः पूर्वविरामकाले' इति
भास्करोक्तमेतदनुकूपमेव ॥ १५ ॥

इदानीमसवलनसाधनमाह ।

प्राक् पश्चात्तविषुवज्ययोर्वर्षात् त्रिज्यया तत्रापांशैः ।

उत्तरपाम्ये पूर्वा विषुववृत्तात् त्रिमे प्राच्या ॥ १६ ॥

प्राक् पश्चात्तविषुवज्ययोर्वर्षात् त्रिज्यया तत्रापांशैः । नतः समग्रदलीया
जतभगास्तेषां या स्या । या च विषुवज्याऽसल्या तयोर्वर्षात् त्रिज्यया
बद्धास्तस्य चापांशैस्त्रिमे बद्धाश्चिज्ययान्तरे उत्तरपाम्ये प्राक्पश्चात्-

तक्रमेण याह्या याह्यवृत्तीया विषुववृत्तस्य पूर्वा भवति सममण्डलादि-
त्ययेण सहान्वयः ।

अत्रोपपत्तिः । 'तेषां क्रमज्या पलशिञ्जिनीघ्नी भक्ता द्युमौर्व्या'
इत्यादिभास्करविधिना स्फुटा । आचार्येण द्युज्यास्याने त्रिज्या स्थूला
रहीता । नतशब्देन यद्यहोरात्रे नतकालो दृश्यते तदा चलनवासनया
ऽप्यन्तं स्थूलमाचार्योक्तमन्तवलन भवेदिति चापीयत्रिकोणमित्या चल
नानयनेन स्फुटम् ॥ १६ ॥

इदानीमायन चलनमाह ।

सममण्डलाविषुवतो ग्राह्यात् त्रिगृहाधिकाद्दुग्ग्याम्यैः ।
क्रान्त्यंशैरपमण्डलपूर्वास्याश्चन्द्रविक्षेपः ॥ १७ ॥

सममण्डलादिति पूर्वेषु श्लोकेन सहान्वयः । ग्राह्याच्छन्द्रपदे
चन्द्रात् सूर्यपदे सूर्यात् किञ्चिद्विष्टात् त्रिगृहाधिकात् राशित्रयसहिताद्वे
क्रान्त्यंशस्तैरद्वयाम्यैर्विगुणतो नाडीवृत्तात् त्रिभान्तरैऽपमण्डलपूर्वां क्रा
न्तिमण्डलीया तात्कालिकी पूर्वा स्यादिति । अस्याः क्रान्तिवृत्तपूर्वायाः
सक्राशाद्याम्योत्तरश्चन्द्रविक्षेपो भवति-इति प्रसिद्धोऽर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । सत्रिभण्डक्रान्त्यया द्युज्यावृत्तेऽयनचलन भवति ।
आचार्येण स्थूलाद्युज्या त्रिज्यामिता रहीता । अतः क्रान्त्यैवायन
चलनम् । तच्छायाशाः सत्रिभण्डद्विक्रा उत्तरयाम्या अयनचलनाशा भव
न्तीति सधे भास्करायचलनवासनातः स्फुटम् ॥ १८ ॥

इदानीं स्पष्टचलनमाह ।

एकान्यदिशोर्युतिवियुतेर्ज्या प्रग्रहणमध्यमोक्षेषु ।
चलनं निमीलनोन्मीलनेष्टकालेष्वतोऽन्यदिशाम् ॥ १८ ॥

एकदिशोरत्तजायनचलनवापयोर्युतिरेन्यदिशोर्वियुतेर्ज्यो स्पर्शमध्य-
मोक्षकालेषु चलन स्फुट भवति । एव निमीलनोन्मीलनेष्टकालेषु स्फुटं
चलन साध्यम् । अतोऽस्माद्वलनादन्यदिशामानयन कार्यम् । अर्थादेक-
स्माद्वृत्ताद्यावद्विरशैरन्यवृत्तस्य पूर्वा चलति तावद्विरशैरन्या दिशश्च
चलन्तीति तामामानयन सुगमम् ।

अत्रोपपत्तिः । 'तयोः पलोत्थायनयोः समाश्रयो' रित्यादिभा-
स्करविधिना स्फुटा । तत्र भास्करेण मानैक्यार्धवृत्ते स्फुट वलन परि-
णाम्यते । आचार्येण च त्रिज्यावृत्ते यथामत तथैव स्थापितमिति । इह
स्फुट वलन परिलेखार्थमुपयुक्तम् । परिलेखविधि चात्र वक्ष्यत्याचार्यः ॥ १८ ॥

इदानीं ग्रहणे वर्णमाह ।

आद्यन्तयोः स धूम्रः कृष्णः खण्डग्रहेऽर्धतोऽभ्यधिके ।
ग्रासे स कृष्णताम्रः सर्वग्रहणे कपिलवर्णः ॥ १९ ॥

आद्यन्तयोश्चन्द्रः स धूम्रो वर्णो भवति । अर्धोद्ग्रहादौ ग्रह-
णान्ते च चन्द्रो धूम्रवर्णो भवति । कृष्णताम्रः कृष्णरक्तो भिन्नाञ्जनच्छ-
द्विरित्यर्थः । शेष स्पष्टार्थम् । स्वल्पच्छन्ने धूम्रवर्णः, सुधायो' रित्यादिभा-
स्करोक्तमेतदनुष्ठप्येव ॥ १९ ॥

इदानीमस्याध्यायस्योपसंहारमाह ।

मानविमर्दस्थितिदलवलनेष्टग्राससमकलाद्येषु ।
चन्द्रग्रहणाध्यायो विंशतिरार्याश्चतुर्थोऽयम् ॥ २० ॥

इति श्रीब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते चन्द्रग्रहणाधिकारश्चतुर्थः ॥४॥

समकलः पूर्णान्तकालो मध्यग्रहसमयः । शेष स्पष्टार्थम् ॥ २० ॥

मधुसूदनमूनोदितो यस्तिलकः श्रीपुणेह जिष्णुजाते ।

हृदि त विनिधाय नूतनोऽय रचितश्चन्द्रयुतो सुधाकरेण ॥

इति श्रीकपालव्रतमूनसुधाकरद्विवेदिविरचिते ब्राह्मस्फुटसिद्धान्त-

नूतनतिलके चन्द्रग्रहणाधिकारश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

अथ सूर्यग्रहणाधिकारः ।

तत्रादौ तदारम्भप्रयोजनमाह ।

दृग्गणितैक्यं न भवति यस्मात् पञ्चज्याया रविग्रहणे ।
तस्माद्यथा तदैक्यं तथा प्रवक्ष्यामि तिथ्यन्ते ॥ १ ॥

उदयज्या=यथा । मध्यज्या=वल्लभनताशज्या । रविग्रहः । दृग्ग-
तिः=विचित्रग्रहः । दृक्तेप=विचित्रभनताशज्या । यवमार्यभटादिभिः
यस्वज्याया रविग्रहणे यदानयनमुपनिबद्धं तद्व्याख्यादृग्गणितैक्यं न
भवति तस्माद्यथा तयोदृग्गणितयोरैक्यं स्यात् तथाऽऽनयनमहं प्रवक्ष्या-
मीति । तिथ्यन्ते इत्यस्याये सबन्धः । संप्रति प्रसिद्धसूर्यसिद्धान्तोऽपि
पूर्वोक्तपञ्चज्यायैवाक्यग्रहणानयनम् । यौलिने च चन्द्रस्यापि एषः सूर्य-
ग्रहणे यस्वज्याः साधिता इति दृग्गणितविधानेन तत्र रविग्रहणमुपनि-
बद्धम् ।

तथा च स्वटीकायां चतुर्वेदाचार्यः ।

'यस्वज्याया यस्वज्याविधानेन रविग्रहणं यदाचार्यैरुपनिबद्धम् ।
तद्व्याख्या । उदयज्या, मध्यज्या, शङ्कुज्या, दृग्गतिज्या, दृक्तेपज्या च ।
एताभिचार्यभटादिभिस्तथा यौलिनेतन्त्रे यस्वज्यायोरुदयमसः स्वदिनग-
तयेव वरदलक्रान्त्यादिभिः कल्पिताः । एव तत्र दृग्गणितविधानेन रवि-
ग्रहणं यदुपनिबद्धं तादृशमन्तर्भवति । ये च तत्र दोषास्तानाचार्य-
एव वक्ष्यात तन्त्रपरीक्षाध्याये ध्यमपि तत्रैव व्याख्यास्यामः ।'

इदानीं लम्बनावनत्योर्भाषाभाषमाह ।

विचित्रभलप्रसमेर्जे न लम्बनं तदधिकोनके भवति ।
तस्य क्रान्तिज्योदक् यदाक्षजीवासमा न तदा ॥ २ ॥
अवनतिरतोऽन्यथा भवति सम्भवे तदुदयैर्विलम्बसमम् ।
कृत्वा तदुदितघटिकास्तच्छङ्कस्तचरप्राणैः ॥ ३ ॥

तिथ्यन्ते गणितागतदर्शान्तकाले पूर्वविधिना चिप्ररनोक्तेन लग्नं
 कृत्वा विचित्रं कार्यम् । तेन विचित्रलगनेन समेऽर्के रवौ सति लग्नं
 न भवति । तस्माद्विचित्रादधिके खाने रवौ लग्नं भवतीत्यर्थे एव
 सिध्यति । एव तस्य विचित्रस्योत्तरा क्रान्तिज्या यदा स्वदेशात्तज्जीवासमा
 तदाऽवनतिर्न भवति अतोऽन्यथा चावनतिर्भवति । लग्ननाशनयोः
 सम्भवे च तदुदयैः स्वदेशीयराशुदयैर्विलग्नसमं कृत्वाऽर्धादूनस्य भोग्यो-
 ऽधिकभुक्त्युक्ते मध्येदयाद्य इति चिप्ररनोक्तविधिं कृत्वा तदुदितघटि
 कास्तस्य विचित्रस्य गता घटिका साध्याः । ततस्तत्स्वरूपार्णोर्विचित्र-
 रासुभिस्तच्छुद्धिं विचित्रशुद्धिं 'दिनगतशेषात्पस्य' इत्यादिविधिना साध्यः ।

अत्रोपपत्तिः । लग्ननाभावे 'न लग्नं विचित्रलग्नसुखे रवा'-
 वित्यादिभास्करविधिना स्फुटा । एवमवनतिरानयनस्य दृक्तेषां पीनत्वा-
 द्वादा दृक्तेषां भावस्तदाऽवनतेरभावः । आचार्येण स्वल्पात्तदेष्टे याम्यो
 तत्तद्वत् एव स्वल्पान्तराद्विचित्रस्यति प्रकल्प्य तस्य व्युदलवत् क्रान्त्य-
 लसंस्कारेण नताशाभावस्यानमानीतमुत्तरक्रान्तिसमेऽन्ते । विचित्रोदित-
 घटिकादिज्ञान एव चिप्ररनोक्त्या सुगमम् ॥ २-३ ॥

इदानीं लग्ननानयनमाह ।

त्रिज्याकृतेऽब्रतुर्गुणशङ्कुहतायाः फलेन भक्तायाः ।
 तात्कालिकार्कराशिप्रयोनलग्नान्तरज्यायाः ॥ ४ ॥
 लग्नघटिका लब्धं लग्नात् तात्कालिकात् त्रिरारयूनात् ।
 ऋणमधिकेऽर्के हीने धनमसकृत् पञ्चदश्यन्ते ॥ ५ ॥

स्पष्टार्थप्रायाद्वयम् ।

अत्रोपपत्तिः । 'त्रिभोजनान्तराणि प्रकल्प्ये' त्यादि भास्करविधिना
 स्फुटा । वास्तवलग्ननादिज्ञानाय मदीय बह्व्यकरण विलोकनीयम् ॥ ५ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेण लग्ननमाह ।

कर्णगुणाद्यासार्धाब्रसुवेदविभाजितात् फलविभक्ता ।
 लग्ननाश्वो भास्करविचित्रमलग्नान्तरज्या वा ॥ ६ ॥

व्यासाधात् कर्णगुणाद्विचित्रिभक्त्याकर्णगुणात् तस्माद्वसुधेद-४८
भाजिताद्यत् फलं तेन विभक्ता भास्करविचित्रिभलग्नान्तरव्या फलं वा
लम्बननाद्यः स्युः ।

$$\text{अत्रोपपत्तिः । पूर्वविधिना लम्बननाद्यः} = \frac{४८ \text{ व्या (२० वि)} }{\text{वि}} \cdot \frac{\text{विश}}{\text{वि}}$$

$$= \frac{४ \times १२ \text{ व्या (२० वि)} }{\frac{१० \text{ वि}}{\text{विश}} \cdot \text{वि}} = \frac{४८ \text{ व्या (२० वि)} }{\text{विश्राज वि}} = \frac{\text{व्या (२० वि)} }{\frac{\text{विह्राज वि}}{४८}}$$

अत उपपन्नम् ॥ ६ ॥

इदानीं स्पष्टदर्शान्ते रविशशिपातानां चालनान्याह ।

रविशशिपातगतिकला लम्बनघटिकागुणा हृताः पष्ट्या ।

यदि लम्बनमृणमृना धनमधिकाः स्वफललिप्ताभिः ॥ ७ ॥

स्पष्टार्थाऽऽयां ॥ ७ ॥

इदानीं विचित्रिभनताशद्विक्ताधनमाह ।

अक्षज्याया विचित्रिभलग्नात् स्वक्रान्तिरुत्तरार्कस्य ।

इन्दोर्वा यद्यधिकाऽवनतिः सौम्याऽन्यथा याम्या ॥ ८ ॥

विचित्रिभलग्नाद्या स्वक्रान्तिरर्थाद्विचित्रिभक्रान्तिज्योत्तरा सा यद्यक्ष-
ज्याया अधिका तदाऽर्कस्य वा चन्द्रस्यावनतिर्विचित्रिभनतज्या सौम्या
जेयाऽन्यथा सदा याम्या जेया ।

अत्रोपपत्तिः । 'सौम्येऽपमे विचित्रिभलेऽधिकेऽत्ता' दित्यादिभास्क-
रविधिना स्फुटां ॥ ८ ॥

इदानीं रवितन्द्रयोर्दृग्गतिसाधनमाह ।

विचित्रिभलग्नाद् उत्तरदक्षिणविक्षेपहीनसंयुक्तम् ।

शङ्कुधनुरुत्तरायामधिकोनं दक्षिणावनतां ॥ ९ ॥

तज्ज्येन्दुशङ्कुराद्यः सवितुर्दक्षेपमण्डले युक्ते ।

अपमण्डलेन भानोश्चन्द्रस्य विमण्डलेन युक्ते ॥ १० ॥

उत्तराया विचित्रिभावनता विचित्रिभलग्नाद्या उत्तरा वा दक्षिणा
विक्षेपस्तेन शङ्कुधनुर्विचित्रिभलग्नशङ्कुवाप क्रमेण हीनं संयुक्तं च कार्यम् ।

दक्षिणावनतौ च तदेव शुद्धचापमुत्तरेण वित्तपेणाधिकं दक्षिणेनानं
कार्यम् । एव सम्प्रत चाप यत् तज्ज्या इन्दोः शुद्धर्यान्वन्दस्य विचित्र-
शुद्धदृग्गतिरित्यर्थः । सवितुः सूर्यस्याद्याः पूर्वसाधितो विचित्रशुद्धरेव
दृग्गतिरिति ।

दृक्क्षेपमण्डले विचित्रभलानन्दमण्डलेऽपमण्डलेन युक्ते भानोर्दृ-
ग्गतिर्विमण्डलेन युक्ते चन्द्रस्य दृग्गतिरिति । अत्रैतदुक्तं भवति । दृक्क्षे-
पमण्डलं यत्र क्रान्तिमण्डले लानं तस्य विन्दोर्विचित्रभलानस्य शुद्धः
सूर्यस्य दृग्गतिः । तदेव दृक्क्षेपमण्डलं यत्र चन्द्रविमण्डले लानं तस्य
विन्दोः शुद्धचन्द्रस्य दृग्गतिः ।

अत्रोपपत्तिः । क्रान्तिवृत्ते यत्र दृक्क्षेपमण्डलं लानं तस्माद्विम-
ण्डलाधधि दृक्क्षेपमण्डले चापाशाः स्वल्पान्तराद्विचित्रभलानशरसमाः ।
अत उच्यते विचित्रभाधनतावुत्तरे विचित्रशरे द्वयोर्धागेन दृक्क्षेपमण्डले
खाधाद्विमण्डलाधधि चापाशाश्चन्द्रदृक्क्षेपचापाशाः - विन + विश । एते
नवतिश्च्युताश्चन्द्रदृग्गतिचापाशाः = ९० - विन - विश = विशचा - विश ।
एव दक्षिणे विचित्रशरे चन्द्रदृक्क्षेपचापाशा - विन - विश । दृग्गतिः
= ९० - विन + विश = विशचा + विश । दक्षिणावनतौ च विपरीतसं-
स्कारः स्फुटः । अत उपपद्यते चन्द्रदृग्गतिसाधनम् । दृक्क्षेपमण्डलं
क्रान्तिवृत्ते लम्बरूपं न विमण्डले । अतश्चन्द्रदृक्क्षेपतो या चन्द्रनतिः
सा न कदाचिदप्राप्तिऽतस्तत्संस्कारेण न स्फुटा नतिरिति सिद्धान्तविदा
स्फुटमेव । भास्करेणापि प्रथममेतन्मतानुसारेण 'दृग्यैव या विचित्रभल-
ानशुद्धौ' रित्यादिविधिना चन्द्रदृक्क्षेपं प्रसाध्य तद्वशात् स्फुटा नति
कृत्वा यश्चात् सूर्यमण्डलाधिकारान्ते 'शशिदृक्क्षेपाधं यद्विचित्रभलाने
शुणाऽत्र संस्कारणम्' - इत्यादिनेदमानयनं खण्डितम् ॥ ९-१० ॥

इदानीं स्पष्टा नतिमाह ।

त्रिज्यावर्गावृत्तौ स्थशङ्कुवर्गेण तत्पदे दृग्ज्ये ।

रविशशिमध्यगतिगुणे तिथिगुणितव्यासदलभक्ते ॥ ११ ॥

तच्छायागुणिते वा मध्यगती तिथिगुणस्वकर्णहृते ।

फलयोर्दिक्सांम्येऽन्तरमवनतिरैक्यं दिगन्यत्वे ॥ १२ ॥

दृक्ष्ये रविचन्द्रयोर्दृक्तेषां स्वस्वमध्यगतिगुणे तिथिगुणितव्या-
सदलेन पञ्चदशगुणितत्रिज्यया भक्ते हृते पृथक् पृथक् रविचन्द्रयोरनन्ती
भवतः । वा तयोर्मध्यगती तयोर्दृक्तेषामदृग्ज्ययोर्ये क्राये ताभ्यां गुणिते
तिथिगुणस्वच्छायाकर्णे हृते तयोरनन्ती भवतः । शेष स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । प्रथमानयनस्य 'दृक्तेषु इन्दोर्निजमध्यभुक्तितिथ्यं-
शनिघ्ना'दित्यादिभास्करविधिना स्फुटा ।

$$\text{प्रथमप्रकारेण नतिः} = \frac{\text{दृक्षे} \cdot \text{मग}}{१५ \text{ त्रि}} = \frac{\frac{१० \text{ दृक्षे}}{\text{यिग}} \times \text{मग}}{१५ \times \frac{१० \text{ त्रि}}{\text{यिग}}} = \frac{\text{यिग} \cdot \text{मग}}{१५ \text{ यिग} \cdot \text{त्रि}}$$

अनेन द्वितीयः प्रकार उपपद्यते । तयोरनन्त्योर्दिक्सांम्येऽन्तरं द्विगुहे
चैक्यं लम्बितरखेलंस्मितचन्द्रस्य 'दक्षिणोत्तरमन्तरमवनतिसंज्ञं गोलविज्ञं'
स्फुटम् ॥ ११-१२ ॥

इदानीं स्फुटशरमाधनं मित्यर्थसाधनं चाह ।

संयोगान्तरमवनतिशशाङ्कविक्षेपयोः समान्यदिशोः ।

स्फुटविक्षेपः शशिवत् स्थित्यर्थविमर्ददलनाज्यः ॥ १३ ॥

स्पष्टार्थमुपपत्तिश्च 'स्पष्टोऽत्र आणो नतिसंस्फुतोऽस्मा'दित्यादि-
भास्करविधिना स्फुटा ॥ १३ ॥

इदानीं स्फुटस्थितिविमर्दार्थसाधनमाह ।

प्राग्बल्लभ्वनमसकृत् तिथ्यन्तात् स्थितिदलेन हीनयुनात् ।

अधिकोनं तन्मध्यादणयोस्नाधिकं धनयोः १४ ॥

यद्यधिकं स्थित्यर्थं तदान्तरेणान्ययानमृणमेकम् ।

अन्यजनं तदैक्येनाधिकमेवं विमर्दार्थं ॥ १५ ॥

तिथ्यन्तात् स्पष्टदशान्तात् चन्द्रवहणवदागतेन मित्यन्तरेण हीन-
युतात् प्राग्बल्लभ्वनमसकृत् तिथिना लम्बनं कार्यं यावदविक्षेपः । अत्रैतदुक्तं भवति

स्पर्शकालज्ञानाय तिथ्यन्तात् स्थितिदलेनोनात् मोतकालज्ञानाय च स्थिति-
दलेन सहितात् तिथ्यन्तादसकृद्विधिना लम्बन स्थिर कार्यम् । तल्लम्बनं
यदि मध्याह्नशान्तकालिकात्तल्लम्बनादधिकोनं भवेदयंत् स्पार्शिक मध्य
कालिकादधिक मौक्तिक चेन भवेत् तथा मध्यस्पर्शकालभवे मध्यमोतका
लभवे च द्वे लम्बने ऋणे भवतस्तदा तयोर्ऋणयोरन्तरेण पूर्वसाधित
स्थित्यधंमधिक कार्यम् । यदि मध्याह्नलम्बनात् स्पर्शभवमून मोतभवम-
धिक तथा मध्यस्पर्शभवे मध्यमोतभवे च द्वे लम्बने धने भवतस्तदाऽपि
तयोर्धनयोरन्तरेण स्थित्यधंमधिक कार्यम् । ऋणयोर्धनयोरच यद्यन्यथा
भवेत् अथौदृणयोर्मध्याह्ननाधिक स्पर्शमोतभव धनयोरधिकोन स्पर्शमो-
तभव मध्यात् तदा तयोर्ऋणयोरन्तरेण स्थित्यधंमून कार्यम् । अथ यदि एक
लम्बनमृणमन्यदुन भवेत् तदा तयोर्ऋणेन स्थित्यधंमधिक कार्यम् । एव
स्पार्शिक मौक्तिक च स्थित्यधं भवति । एव द्वे समीकनोन्मीलनकालिके
विमर्दाधं च स्फुटे भजत । अयोद्वया शशिवत् स्थित्यधं एहीत्वा
स्फुटस्थित्यधं साधित तथैव स्थित्यधंस्याने शशिवत्तदौधं एहीत्वा स्फुट
मर्दाधंद्वय साध्यमिति ।

अत्रोपपत्तिः । कल्प्यते स्थिरीभूतानि स्पर्शमध्यमोतकालिकानि
लम्बनानि क्रमेण ल_१, ल_२, ल_३, ऋणानि । मध्यम स्थित्यधं = स्थि ।
गणितागतद्वयान्तकाल. = द, तदा

$$\text{स्फुटस्पर्शकाल.} = \text{द} - \text{स्थि} - \text{ल}_1 = \text{स्व}$$

$$\text{स्फुटमध्यकाल.} = \text{द} - \text{ल}_2 = \text{म}$$

$$\text{स्फुटमोतकाल} = \text{द} + \text{स्थि} - \text{ल}_3 = \text{मो}$$

$$\text{अतः स्पर्शिक स्फुटस्थित्यधं} = \text{स्वास्फुस्य} = \text{म} - \text{स्व} = \text{स्थि} + \text{ल}_1 - \text{ल}_2$$

$$\text{मौक्तिक स्फुटस्थित्यधं} = \text{मोस्फुस्य} = \text{मो} - \text{म} = \text{स्थि} + \text{ल}_2 - \text{ल}_3$$

अतो यदि ल_१ > ल_२ तथा ल_२ > ल_३ तदा ल_१ - ल_२, ल_२ - ल_३
इत्यद्वय धनम् । यदि तानि लम्बनानि धनानि तदा पूर्वविधिना
ल_१ - ल_२, ल_२ - ल_३, अनयोर्माने ल_२ - ल_१, ल_३ - ल_२ भविष्यत । अतस्तदा

यदि ल_१ ७ ल_१ तथा ल_१ ७ ल_१ तदा ल_१ - ल_१, ल_१ - ल_१ एतद्द्वय धनमन्यथा चणमिति स्पष्टम् ।

अथ विचित्रभतः प्राक् स्पर्शः पश्चान्मध्यकालस्तदा ल_१ चण ल_१ धनम् । तदा ल_१ - ल_१ मान ल_१ + ल_१ इदं धनं भविष्यति । स्पर्शकलम्बने धने विचित्रभतः पश्चिमस्ये रवौ ततोऽप्ययं मध्यकालस्य स्थिते मध्यकालिक लम्बनं सर्वदा धनमेवातस्तत्र धनणत्वस्थितिर्न । अथैव विचित्रभतः प्राग्यदि मध्यकाल पश्चान्मोक्षस्तदा ल_१ चण ल_१ धनम् । तदा पूर्वविधिना ल_१ - ल_१ अस्य ल_१ + ल_१ एतादृशी स्थितिः सर्वदा धनात्मिका स्यादतो यद्वेकमृणमन्यहूनं तदा सर्वदा तद्वैक्येनाधिकं स्थित्यर्थं स्फुटं स्थित्यर्थं भवतीति मदीयो विचारः सुधीभिर्भूय विचिन्तनीयो येनाचार्योक्तं स्पष्टमुपपद्यते ॥ स्फुटस्पर्शमोक्षकालाज्ञानात् प्रथमं ल_१, ल_१ स्थाने स्थूलं ल_१ गृहीतम् । तेन स्प = द - स्थि - ल_१ = द - ल_१ - स्थि = स्पष्टदर्शान्त - स्थि । एवं स्थूलमोक्षकाल - स्पष्टदर्शान्त + स्थि । अतः स्पष्टतिथ्यन्तात् स्थितिदलानाधिकात् प्रथमं लम्बनानयनमुचितं स्थितिदलं च स्फुटं स्पर्शमोक्षकालिकशरवशात् तात्कालिकमुचितम् । इह ॥ मध्यकालिकस्पष्टशरवशात् स्थितिदलं स्थिरं गृहीत्वाऽऽनयनं कृतमत इदं स्थूलं सूत्रार्थमये प्रकारान्तरं घट्यत्याचार्यः ॥ १४-१५ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेण स्फुटस्थितिमर्दाधानयनमाह ।

स्फुटतिथ्यन्ताल्लम्बनमसकृत् स्थित्यर्थहीनयुक्ताद्या ।

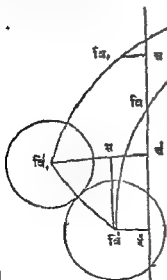
तत्स्फुटविक्षेपकृतस्थित्यर्थानयुततिथ्यन्तात् ॥ १६ ॥

तत्स्पष्टतिथिच्छेदान्तरे स्फुटे स्थितिदले विहीनयुतात् ।

स्वविमर्दार्थेनासकृदेवं स्पष्टे विमर्दार्थे ॥ १७ ॥

प्रथमं स्थित्यर्थानयुतात् स्फुटतिथ्यन्तात् स्पष्टदर्शान्ताल्लम्बनमानेयम् । पुनस्तत्स्फुटविक्षेपकृतस्थित्यर्थानयुततिथ्यन्ताल्लम्बनमानेयमेवमसकृत् । अत्रैतदुक्तं भवति । यथा स्पर्शकालज्ञानाय प्रथमं मध्यकालिकस्पष्टशरवशात् स्थित्यर्थं साध्यं तदूनात् स्फुटतिथ्यन्ताल्लम्बनं नतिश्च साध्या । तात्कालिकसपातचन्द्रवशात् शरः साध्यः । नतिशर-

संस्कारेण स्पष्टवित्तेयः साध्यस्तस्माच्छिष्यदणवत् स्थित्यर्थं साध्य तदूनात् तिष्यन्ताद्वर्णितागतात् पुनस्तम्बनं, नतिः, स्पष्टशरः, स्फुटस्थित्यर्थं च सर्वमानेय यावद्विषेयः । अविशेषे यस्तम्बनं तत् तात्कालिकस्फुटवित्ते-
यजनितस्थित्यर्थानगणितागतदर्शान्ते यथागत धनं वा चण संस्कार्यम् ।
एव स्फुटः स्पर्शकालः । एव स्थित्यर्थयुक्तान तिष्यन्तात् स्फुटमोक्षकालो
भवति । तत्स्फुटतिष्यच्छेदान्तरे स्फुटे स्थितिदत्ते भवतः । अर्थात् तत्स्फु-
टस्पर्शकालस्य वा स्फुटमोक्षकालस्य स्पष्टतिष्यच्छेदस्य स्पष्टदर्शान्तका-
लस्य चान्तरे स्पर्शमौलिके स्पष्टे स्थितिखण्डे भवेताम् । एवं यदा स्थित्य-
र्थेन स्पष्टे स्थितिखण्डे साधिते तथैवासकृत्कर्मणा स्वविमर्दाधेन स्पष्टे
विमर्दाधे साध्ये । अर्थात् पूर्ववदसकृद्विधिना स्फुटो समीतनोन्मीलनकालो
प्रसाध्य तन्मध्यकालान्तरयोः समाने स्पष्टे विमर्दखण्डे ज्ञेये । 'तिष्यन्ता-
द्वर्णितागतात् स्थितिदत्तेनानाधिकास्तम्बन'मित्यादिभास्करोक्तमेतदनु-
वृत्तम् । इहाचार्येण प्रथम मध्यकालतम्बनमेव सूत्रात् स्पर्शं मोक्षे च कल्पि-
तमित्यनेनासकृत्कर्मणि न काचिद्द्वानिरिति ज्योतिर्विद्वां प्रसिद्धमिति ।

अत्रोपपत्तिः ।
गर्भवित्तिज्ञात् कियतीष्टघ-
टिकासु पृष्ठाभिप्रायेण स्पर्शकालो भव-
तीति किलापेक्षितम् । वक्ष्यते यदा पृष्ठा-
भिप्रायेण स्पर्शः १५ भूत् तदा वि = रविकेन्द्रम्
= रविस्थानम् । वि_१ = चन्द्रविम्बकेन्द्रम् । च
= चन्द्रस्थानम् । चचर = क्रान्तिवृत्तखण्ड
म् । स = सस्वस्तिकम् । अवि_१ वि_१ = चन्द्रदृ-
ष्टमण्डलम् । अवि वि वि = रविदृष्टमण्डलम् ।
वि_१ = लम्बितचन्द्रविम्बकेन्द्रम् । वि = लम्बि-
तरविम्बकेन्द्रम् । वि_१ च = चन्द्रस्य स्फुटश-
रः । वि_१ = रविनतिसमो रवेः स्पष्टशरः ।

विंस = क्रान्तिवृत्तसमानान्तरवृत्तम् ।
वि_१ स = स्फुटस्पर्शकाले स्पष्टशरः ।

विं वं = मानैश्वर्यार्थम् । एतानि चापानि लघुत्वात् मारुतेषाका-
राण्याचार्यैः कल्पितानि । अतो विंविं स जात्ये विं वं, विं स वर्गान्त-
रपदसमाः स्फुटस्थित्यर्थकलाः = विंस = रं चं = स्फुटस्थिक । चं = चन्द्र-
लम्बनकलाः = चलक । वि = रं रविलम्बनकलाः = रलं । अनयो रविच-
न्द्रलम्बनयोस्तन्तरकलाः (= ल, क) षट्तिगुणा रविवन्द्रगत्यन्तरकलाहृता
आचार्यसाधिताः स्पर्शे लम्बननाद्यः = ल, । तथा स्फुटस्थित्यर्थकलाः (=
स्फुटस्थिक) षट्तिगुणा गत्यन्तरहृता आचार्योक्त स्फुटं स्थित्यर्थं घटिकात्म-
कम् = स्फुटस्थि । अथैतस्मिन् स्पर्शकाले गर्भाभिप्रायेण रविवन्द्रान्तर-
कलाः = चवि = चरं - विरं = चरं + च चं - विरं

= स्फुटस्थिक + चलक - रलक = स्फुटस्थिक + ल, क । एतद्व-
टिकाः = स्फुटस्थि + ल, । गणितागतदर्शान्ते गर्भाभिप्रायेण रविवन्द्रान्तर-
राभावः स्पर्शकाले च ततः प्रागानीतान्तरं तयोः स्फुटस्थि + ल, एतावतीषु
घटिकासु । अतो गणितागतदर्शान्तकालादागता इष्टघटिका विशेषाध्य-
स्फुटस्पर्शकालः

= द - स्फुटस्थि - ल, । स्फुटस्पर्शकाले स्पष्टस्थितिदललम्बनयो-
रतानादसकृत्कर्मोदितमेव । एवं मोक्षसंमीलनोन्मीलनेष्वपि चैवसंस्थया
स्फुटा वासना । अनया मन्त्रेण युत्या भात्करोक्तं च सर्वं स्फुटमुपपद्यते ।
शेषवासना स्फुटा ॥ १६-१७ ॥

इदानीं विशेषमाह ।

शशिवद्वाहुः स्फुटविक्षेपकृतस्थितिदलेन सङ्गुणितः ।
स्पष्टस्थित्यर्थहृतो भवति मुजः पूर्ववच्छेषम् ॥ १८ ॥

आसात् कालः शशिवत्
स्पष्टस्थितिदलगुणोऽसकृद्भक्तः ।

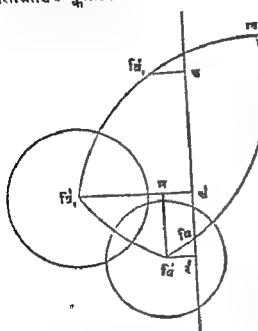
स्फुटविक्षेपकृतस्थिति-

दलेन शोध्यः स्थितिदलात् स्यात् ॥ १९ ॥

आसात् शशिवत् कानः 'शेषमूलं कृतं तिष्ठिव'दित्यनेन चन्द्र-

दण्डविधिना यः कानः म ज्ञेयः । जेवणाक्या 'जेव जहाङ्गुवरसोक्तमचे' ।
स्याद्विभास्यविधिना स्फुटा । (भुध. उता. १८-१९) ।

फल्यते विविधतः प्राक् स्पष्टस्पर्शकालादनन्तरमिष्टकाले इ, खमे
इष्टयामोऽपेक्षितः । इत्येवमस्या चेदम् । अत्रापि स्पष्टमिष्टयार्थावपत्ति-
लिपितचेचमङ्गुतानि बोध्यन्ति ।

अत्र वि, म
= इष्टकाले स्प-
ष्टशरः । वि म = इष्टकाले
भुजकला यज्ज्ञानमचापे
सितमस्ति । ततः चेचयु-
क्त्या भुजकला = वि म = स
च = स वि + वि र - स र
= स वि - इतं ∴ स वि
= भुज + इतं । अत्र
स र - वि र = इष्ट-
कालिस्तम्यनकला । स वि
= इष्टकाले गर्भाभिप्रायेण
रविदन्त्रान्तराशाः । ततः
पूर्वजद्वभंसितितज्ञादिष्टयासे
इष्टकालः

= द - भुध - इतंघ ।

पूर्वसाधितस्पष्टस्पर्शकाल. = द - स्फुस्यि - लं,

स्पर्शकालादनन्तरमिष्टकाले इष्टकालः

= (द - भुध - इतंघ) - (द - स्फुस्यि - लं)

= स्फुस्यि + लं - इतंघ - भुध = द

∴ भुध = स्फुस्यि + लं - इतंघ - द ... (१)

अथ पूर्वसाधितः

स्पष्टद्वर्शकालः = द - लं,

स्पष्टस्यजंकालः = द - स्फुस्थि - ल_१

द्वयोरन्तरेण स्पर्शिक स्पष्टस्यतिदलम्

= स्फुस्थि + ल_१ - ल_२ = स्पस्थि । अथ यदि स्पष्टस्यतिदलेन ल_१ - ल_२

इद लम्बनान्तर तदा स्पर्शादनन्तर इमितेन कालेन क्रिमित्यनुपातेन यदि

वास्तवमान - (ल_१ - इलघ) मस्येद $\frac{द (ल_१ - ल_२)}{स्पस्थि}$ कल्प्यते तदा-

ऽस्या (१) स्मिधुत्यापनेन

भुघ = स्फुस्थि - द + $\frac{द (ल_१ - ल_२)}{स्पस्थि}$

= $\frac{स्फुस्थि स्पस्थि - द \{स्पस्थि - (ल_१ - ल_२)\}}{स्पस्थि}$

= $\frac{स्फुस्थि स्पस्थि - द स्फुस्थि}{स्पस्थि} = \frac{स्फुस्थि (स्पस्थि - द)}{स्पस्थि}$

भुजघटिका गत्यन्तरकलागुणा षष्टिभक्ता जाता भुजकलाः

= भुज = $\frac{स्फुस्थि}{स्पस्थि} \times \frac{मग्न (स्पस्थि - द)}{स्पस्थि ६०} = \frac{स्फुस्थि \times चन्द्रपक्षधधभुज}{स्पस्थि}$

अनेन भुजकलानयनमुपपद्यते । एवमते व्यस्तविधिना भुजघटीतो घीष्ट

स्पष्टस्यतिदलमानम् = स्पस्थि - द = $\frac{भुघ स्पस्थि}{स्फुस्थि}$ । इष्टयासकालिकस्पष्ट-

शराज्ञानान्मध्यकालिकस्पष्टशरतः कर्म कृतमतेऽतकृत्कर्म युक्तमेव यत

स्तात्कालिकशराज्ञानात् स्फुटस्यतिदलादिकस्याज्ञानमिति । एव स्पष्ट-

स्यतिदलानुपातते । यदि ल_१ - इलघ अस्य मानमानोभते तदा भुजा-

दिसाधन मूल्यमाचार्याक्तम् । अनुपातस्य नियतैरूपत्वात् तादृशानु-

पातेन लम्बनान्तर न मूल्यमायात्यत आचार्याक्त स्यूतमानयनम् । तदेव

भास्करस्यापि स्यूतमानयनमते मदीय मूलम् ।

चेत् स्पष्टस्यतिस्रण्डकेन जनित तत्कालमध्येऽन्तर

स्पष्ट लम्बनयोरिद भवति कि तर्हीष्टकालेन चेत् ।

मूल्य स्यादनुपातजातमनिश दोरादिक कोविद

श्रीमद्भास्करसत्यकारविलसत् सत् स्यात् तदाऽर्कयहे ॥

इदं युक्तमेवेति सिद्धान्तविद्विर्भूतं विविच्यनीयम् ॥

एष मौक्तिकेष्टेऽपि क्षेत्रस्यया स्फुटा वासना ॥ १८-१९ ॥

इदानीमादेश्यानादेश्यानाह ।

चलनादि शशिवदन्यदग्रहणं तैत्तयाद्रवेरनादेश्यम् ।

द्वादशभागादूनं स्वच्छत्वात् षोडशादिन्दोः ॥ २० ॥

षोडशात् षोडशभागात् । शेष स्पष्टार्थम् । चन्द्रग्रहणाधिकारे
'इन्दोर्भागः षोडश खण्डितोऽपि' इत्यादिभास्करोक्तमेतदनु रूपमेव
(च. घ. श्लो. ३७) ॥ २० ॥

इदानीमात्मप्रशामाह ।

न स्फुटमार्यभटादिष्वर्कग्रहणं यतस्ततः स्पष्टम् ।

शङ्कुज्यया कृतं लघु लघुतरमेवं रवेर्ग्रहणम् ॥ २१ ॥

शङ्कुज्यया वित्रिभशङ्कुना मया लघु कृतमित्याचार्याशयः । एष
मये व्यत्ययापकारेण खेदग्रहणं रविग्रहणसाधनं लघुतरं च भवति ।
शेष स्फुटार्थम् ॥ २१ ॥

इदानीं लघुकर्मेणा लम्बननतिसाधनमाह ।

लघ्नात् त्रिराशिहीनादपक्रमाच्छांशयुतिविशेषोनात् ।

भत्रितयाज्ज्या खेदस्त्रिज्यार्धकृतेः फलेन हृता ॥ २२ ॥

वित्रिभलग्राकान्तरजीवा घटिकादि लम्बनं लब्धम् ।

वित्रिभलग्रापक्रमविक्षेपाच्छांशयुतिवियुतेः ॥ २३ ॥

जीवा शशाङ्कभास्करमध्यममुत्तयन्तरेण सङ्गुणिता ।

पञ्चदशभिर्गुणितया विभाजिता त्रिज्ययाऽवनतिः ॥ २४ ॥

त्रिराशिहीनाङ्गमाद्वित्रिभात् कान्यथा ये तेषामज्ञाताना चैक
दिशा युतिर्विभ्रद्विशा विशेषः स्यत्पत्ति देशे वित्रिभस्य याम्योत्तरवृ
त्तासत्त्वे स्थितत्वाद्वित्रिभनताया भवन्ति । तदूनाद्वित्रितयाद्वाशित्रयाज्ज्या
वित्रिभशङ्कुस्त्रिज्यार्धकृतेः खेदो भवति । खेदात् त्रिज्यार्धकृतेयत् फल

तेन वित्रिभलनार्कान्तरण्या कृता लब्ध घटिकादि वा लम्बन भवेत् ।
वित्रिभलनापमाशाना वित्रिभशराशानामवाशाना चैकदिशा युतेर्विभि-
चदिशा वियुतेर्जीवा चन्द्रदृक्क्षेपः । सा रविवन्द्रमध्यगत्यन्तरेण सङ्गुणिता
पञ्चदशभिर्गुणितया त्रिज्यया विभाजिताऽवनतिः स्यात् ।

अत्रोपपत्तिः । याम्योत्तरवृत्त एव सुखार्थं वित्रिभ प्रकल्प्य दिना-
र्धवत् तत्तताशा उच्चताशश्च साधिता । उच्चताशजीवा वित्रिभशङ्कुः प्रसि-
द्ध्यस्ततः पूर्वविधिना लम्बनघटिका. = $\frac{४ ज्या (२० वि)}{त्रि} \cdot \frac{विज्य}{त्रि} = \frac{ज्या (२० वि)}{४ विज्य}$

अनेन लम्बनानयनमुपपद्यते ।

अथ पूर्वसाधितवित्रिभनताशेषु वित्रिभशर सङ्कल्प्य विमण्डला-
ब्धि चन्द्रदृक्क्षेपवापाशा साधिता. सुखार्थं तत्समा रविवृक्क्षेपवापाशा.
स्यूता अङ्गीकृता. । अतस्तयोर्दृक्क्षेपौ समौ जातौ । ततो 'रविशशि
मध्यगतिगुणे' इत्यादिविधिना एषक् एषक् नती प्रसाध्य तयोरन्तर
कृतिमिति सुगमा वासना ॥ २२-२४ ॥

इदानीं विशेषमाह ।

पूर्ववदन्यत् स्पष्टं ब्रह्मोक्तस्पष्टसूर्यशशिपातैः ।

नार्यभटादिभिरुक्तं यतोऽस्फुटास्ते ततोऽस्पष्टम् ॥ २५ ॥

अन्यदवशिष्टं स्थित्यर्थादिसाधनं पूर्णवत् । एव ब्रह्मोक्तस्पष्टसूर्य-
शशिपातैर्यवणं स्पष्टं दृढयोग्यं भवति । यत आर्यभटादिभिर्न स्पष्टसूर्य-
शशिपाता उक्तास्ते ऽस्फुटा न दृष्टियोग्यास्ततस्तदुक्तै रविशशिपातैर्यव-
णमस्पष्टं न दृष्टियोग्यमित्यर्थः ॥ २५ ॥

इदानीं ग्रहणे वर्णमाह ।

अङ्गुलमात्रे विरते रक्तः शशिमण्डले भवेद्वर्णः ।

भानोस्तु पुनः कृष्णो वर्णः सर्वत्र निर्दिष्टः ॥ २६ ॥

शशिमण्डले चन्द्रविम्बेऽङ्गुलमात्रे विरते विरामता गते भानोर्वर्णो
रक्तो भवेत् । अर्थाद्वियवहणे चन्द्रविम्बस्य छादकत्वादङ्गुलमात्रेऽपि

विरते यत्र यामाभावोऽर्घ्याद्वाद्रविधिव्यमवादिष्ट तद्रक्तमेव प्रवर्तते ।
 अवादिष्टमद्भुनमात्रं वा यथेच्छं ततोऽप्यल्पं भवेत् । अन्यत्र सर्वत्र तु
 पुन हृण्यवर्णो ग० कैर्निर्दिष्टः कथितः । अर्घ्यादुक्तं रविधिव्यमकुलान्त
 या यथेच्छं ततोऽप्यधिकं सर्वदा हृण्यमेव भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

इदानीमुपसंहारमाह ।

इष्टग्रासविमर्दस्थित्यर्थावनतिलम्बनाद्येषु ।

आर्यापङ्क्तिविंशत्याऽर्कग्रहणं पञ्चमोऽध्यायः ॥ २७ ॥

इति श्रीब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते रविग्रहणाध्यायः पञ्चमः ॥ ५ ॥

स्पष्टार्यम् ॥ २७ ॥

मधूमूदनसूनुनादितो यस्तिलकः श्रीष्टुनेह जिष्णुजोतिः ।

हृदि तं विनिधाय नूतनोऽयं रचितः सूर्ययुतौ सुधाकरेण ॥

इति श्रीकृष्णानुवृत्तसूनुमुधाकरद्विषेद्विरचिते ब्राह्मस्फुटसिद्धान्त-

नूतनतिलके सूर्यग्रहणाधिकारः पञ्चमः ॥ ५ ॥

अथोदयास्ताधिकारः ।

तत्रादौ तदारम्भप्रयोजनमाह ।

ग्रहभास्कुरान्तरैः प्राक् पश्चादुर्कग्रहान्तरैर्यस्यात् ।

स्वांशैर्दृश्यादृश्यास्तस्माद्वक्ष्ये तदानयनम् ॥ १ ॥

प्राक् पूर्वेति तत्र ग्रहभास्कुरान्तरैः स्वांशैः स्वकालांशैः पश्चात् पश्चिमवृत्तितिकेऽर्कग्रहान्तरैः स्वकालांशैर्यतो यथासङ्गं यद्वा दृश्यादृश्या भवन्ति तस्मात् तदानयनं यद्वाकान्तरानयनं ध्वेऽहमिति । अर्थात् प्राक्वृत्तितिके यस्मिन् दिने ग्रहोदयादनन्तरं कालाशघटीभी रवेरुदयस्तस्मिन् दिने ग्रहो रात्रिशेषे दृश्यो भवति । एव यस्मिन् दिने पश्चिमवृत्तितिके रव्यस्तानन्तरं कालाशघटीभिर्ग्रहस्यास्तमयस्तस्मिन् दिने सायंकाले ग्रहस्यादृश्यत्वम् । अत उदयास्तज्ञानं यद्वाकान्तरघटिकाधीनं तदानयनायामध्यायोऽवश्यमारम्भणीय इति ॥ १ ॥

इदानीमिनासवभावेन ग्रहाणां दृश्यादृश्यत्वमाह ।

प्रागूनभुक्तिरूनो दृश्योऽदृश्योऽन्यथा रवितः ।

दृश्योऽधिकगतिरधिकोऽदृश्यः पश्चादुग्रहोऽल्पगतिः ॥ २ ॥

रजितं ऊनो रवेरूनभुक्तिर्ग्रहो प्राक् प्राच्या दिशि रात्रिशेषे रवितः कालाशान्तरितो दृश्यो भवति । अन्यथा रवेरधिकगतिर्ग्रहो रवितः ऊनः प्राच्या दिशि रात्रिशेषे रवितः कालाशान्तरितोऽदृश्यो भवति । एवमधिकगतिर्ग्रहो रवितोऽधिकः कालाशान्तरितः पश्चात् पश्चिमाया दिशि दृश्यो भवति । अल्पगतिश्च रवितोऽधिकः कालाशान्तरितस्तत्रैवादृश्यो भवति ॥

अत्रोपपत्तिः । 'रवेरूनभुक्तिर्ग्रहः प्रागुदेतीत्यादिभास्करविधिना स्फुटा (य. ग. उ. अ. श्लो ४) ॥

इदानीं ग्रहविम्बोदयास्तज्ञानसाधनार्थमायनदृक्कर्मसाधनमाह ।

विक्षेपसत्रिराशिकान्तिबधो व्यासदलहतो लिप्ताः ।

शोऽध्यास्तयोः समदिशोर्यदन्यदिशोस्तयोः श्वेप्याः ॥ ३ ॥

सत्रिराशिक्रान्तिः सत्रिमयहक्रान्तिज्या द्युज्याश्रुते आयनवलनमा-
चायंमते स्यूतां द्युज्यां त्रिज्यामितां प्रकल्प्य तदेवायनं चलनम् । तयो-
र्विद्वेषायनवलनयोः । शेषं स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । 'आयनं चलनमस्फुटेपुणः मङ्गलं द्युगुणभाजितं
हतम्' इत्यादिभास्करविधिना द्युज्यां त्रिज्यासमां राश्युदयासून् राशि-
कलामितान् १००० प्रकल्प्य स्फुटा ज्ञेयाः । वस्तुतो विम्बीयद्युज्याऽऽय-
नदृक्कर्म मूलम् भवति, भास्करेणापि स्थानीयद्युज्यां एहीत्वा स्यूतमेवेद-
मानीतमिति सिद्धान्तविदां स्फुटम् ॥ ३ ॥

इदानीमवज्ञं दृक्कर्मोहः ।

विषुवच्छायागुणिताद्विषेपाद्वादशोऽनृतात् सौम्यात् ।

फलमृणधनं धनमृणं याम्यादुदयास्तमयलग्ने ॥ ४ ॥

सौम्यात् शरात् फलमुदयलग्नसाधने फलं कलात्मकमृणमस्तलग्न-
साधने च धनं याम्याद्विषेपाच्च फलं क्रमेण धनमृणं ज्ञेयं पूर्वसाधिताय-
नदृक्कर्मसंस्कृतपक्षे तदेवास्तलाने भवतः ।

अत्रोपपत्तिः । त्रितये स्यूतादवज्ञासममवज्ञलनं कदम्बाभिमुखं
गणितगतशरं च स्वल्पान्तराद्भुवाभिमुखं स्पष्टशरं च प्रकल्प्य 'लम्ब-
ज्याऽऽद्यं ज्ञेयं स्याद्वलनं किं स्फुटेपुणा' इत्यादिभास्करविधिना त्रि-
ज्यासमां द्युज्यां राश्युदयासून् खपाष्टेन्दुममान् प्रकल्प्यातत्रदृक्कर्मकला
= $\frac{\text{ज्याध} \cdot \text{ध} \cdot \text{त्रि} \cdot \text{ध}}{\text{ज्यालन}} = \frac{१२}{१२}$ । 'अथ तैः शरे तु याम्यात्तरे क्रमविलोमविधानल-
न' मित्यादिभास्करोक्तेन उत्तरे शरेऽतत्रदृक्कर्मकलाभिमुखे दक्षिणे शरे
युतः कृतायनफलः खेट उदयास्तलग्नं भवति । अस्तलग्नसाधने तु सौम्ये
शरेऽतत्रदृक्कर्मकलामहितो याम्ये रश्मितः सवदुः कृतायनफलः खेटो
यदे पश्चिमवृत्तितरेऽस्त गते प्राक्वृत्तितरे यस्तलनं तदस्तलानं भास्क-
रमते । इहाचार्येण तस्मात् बहुराशिं विशेष्य पश्चिमवृत्तितरे यदेऽस्त-
गते यदस्तलनं तदेव यहास्तलनं कल्पितमिति ॥ ४ ॥

इदानीं ग्रहाकारान्तरघटिकाज्ञानमाह ।

प्राग्भूतमाद्यमधिकं पञ्चाङ्गलगादुग्रहोदयोऽस्तमयः ।

षड्भूयुतमन्यदुदयैर्घटिकाः कृत्वोन्नमधिकसमम् ॥ ५ ॥

प्राक्कृतितिजे आद्यमुदयलग्न लानाद्वा सूर्यादून तदा ग्रहोदयो भवति । परत्वात् तितिजे लग्नाद्वा सूर्यात् षड्भूयुत षड्राशिसहितमन्य दस्तलग्नमधिकं तदा ग्रहास्तमयो भवति । अज्ञानमधिकसम कृत्वाऽयो-
दूनस्य भोगोऽधिकभूक्तयुक्तो मध्योदयाद्य इत्यादिभास्करविधिना उदयै-
स्त्रदेशोदयैर्लग्नग्रहान्तरे घेनासम्भवेन ग्रहोदयज्ञानाय रविग्रहोदयलग्ना-
न्तरेऽस्तज्ञानाय षड्भूभाकारस्तलानान्तरे घटिकाः साध्या इत्याचार्यो
भिप्रायः ।

अत्रोपपत्तिः । 'प्राग्भूतग्रहः स्यादुदयाप्यलग्न'मित्यादिभास्कर-
विधिना स्फुटा ॥ ५ ॥

इदानीं कालाज्ञानमाह ।

द्वादशभिः शीतांशुः सितजीवज्ञशनिभूमिजा नवभिः ।

द्युत्तरवृद्धैरन्तरघटिकाषड्गुणितकालांशैः ॥ ६ ॥

शीताशुद्वादशभिः कालांशैः । शुक्रगुरुबुधशनिभौमा द्युत्तरवृद्धैर्न-
वभिः कालांशैर्दृश्यादृश्या भवन्ति । अर्थात् शुक्रस्य नव ९ । गुरो
९ + २ = ११ । बुधस्य ११ + २ = १३ । शने १३ + २ = १५ ।
भौमस्य १५ + २ = १७ । पूर्वं या ग्रहाकारान्तरघटिकाः साधितास्ताः
षड्गुणिताः कालांश ६० भवन्ति तैरिष्टैः कालांशैरित्येषे सन्नयः ।

अत्रोपपत्तिः । कालांशसाधने आगमप्रमाणम् । वस्तुतो ग्रहाणां
नीचोच्चवशाद्विषयहान्तरसूत्रवैलक्षण्याच्च वेधेनापि गोलयुक्त्या स्थिराः
कालांश असम्भवा एवेति कमलाकरमत तत्त्वविशेषे तथ्यमेवेति ज्योति-
र्विद्विश्चिन्त्यम् । 'दखेन्दवः शैलभुवश्च शक्रा' इत्यादिभास्करविधिना
चन्द्रादीना कालांशः ।

च. १२ । भौ. १७ । बु. १३ । गु. ११ । शु. १० । श. १५ ।

आचार्योक्ताः च. १२ । भौ. १७ । बु. १३ । गु. ११ । शु. ९ । श. १५ ।

द्वयोर्मतयोर्वंधुगुणकालाशयोरैकैकमन्तरम् ॥ ६ ॥

इदानीमुदयास्तयोगंतैष्यद्दिनमाधनमाह ।

दृश्यादृश्यैर्युतिवदग्रहार्कभुक्तयन्तरैक्यलब्धदिनैः ।

ऊनाधिकलिप्ताभ्यां प्राग्वत् तात्कालिकैरसकृत् ॥ ७ ॥

पुनसाधितैरिष्टकालाशेदृश्यादृश्ये षष्ठितकालाशेष ऊनाधिक
लिप्ताभ्यां यहाकंभुक्तयन्तरैक्यलब्धदिनैस्तात्कालिकैरिष्टकालाशे प्राग्वत्
सकृद्विधिना युतिषद्वयुतिषद्वयुदयास्तयोगंतैष्यद्दिनसाधन कार्यमित्यर्थः ।
अथैतदुक्तं भवति । षष्ठितेष्टकालाशान्तरकृता यहाकंगत्यान्तरभक्ता यहे
अक्रिणि तु यहाकंगतियोगभक्ता लब्धा षष्ठितकालाशेष्य दृष्टाधिके उदये
गता दृष्टात्पे एष्या दिवसा ज्ञेया । एवमस्तविचारं षष्ठितकालाशेष्य
दृष्टात्पे गता दृष्टाधिके वैष्या दिवसा ज्ञेया । लब्धदिनैस्तात्कालिकाभ्यां
दृश्यहाकाभ्यां पुनस्तात्कालिका दृष्टकालाशा साध्यास्तै प्राग्वत् पुनगे
तैष्या दिवसा एवमसकृत्प्राग्वद्विशेषः ।

अत्रोपपत्तिः । 'उक्तेभ्य ऊनाभ्यधिका यदीष्टा श्वेटीद्वयो गम्य-
गतस्तदा स्याद्वि'त्यादिभास्करविधिना स्फुटा । इहाचार्येण च म्यूला
राग्युदयासव खाभाष्टभूकलामिता अद्दीकृता इति ॥ ७ ॥

इदानीं नित्योदयास्तसाधनमाह ।

प्रतिदिनमुदयास्तमयावसकृत् तात्कालिकग्रहविलग्नैः ।

सूर्यास्तमयौदयिकौ शीतांशोः पूर्णिमास्यन्तः ॥ ८ ॥

तात्कालिकग्रहविलग्नैरसकृत् प्रतिदिनमुदयास्तमयौ साध्याः ।
अर्थाद्व्यस्मिन् काले ग्रहोदितघटीज्ञानमपेक्षितं तदा तात्कालिकं ज्ञानं
ग्रहोदयपलानं च कृत्वा पूर्ववत् तयोऽन्तरे घटिका प्रसाध्य ताभिपेक्षं प्रसाध्य
तस्य पुनरुदयपलानं प्रसाध्य तात्कालिकात् स्थालानात् पुनरिष्टघटिका
साध्याः । एवमसकृत् । एवमस्तकालज्ञानार्थमस्तलब्धात् सप्तदशात् कर्म
कर्मग्रहम् । एव पूर्णिमास्यन्तं ग्रहमचन्द्रदर्शनदिनात् पूर्णिमापर्यन्तम्
भीष्टदिने शीतांशोऽश्वत्थस्य सूर्यास्तमयौदयिकौ सूर्यास्ताद्वयं सूर्यादयः

दक्षमयौदयिकौ कालौ साधौ । अर्थात् सूर्यास्तात् प्राक् पश्चाद्वा कति-
घटिकाभिरवन्त्रोदयोऽस्ते वा सूर्योदयात् प्राक् पश्चात् कतिघटिका-
भिरवन्त्रोदयोऽस्ते वेति सर्वं प्रसाध्यमित्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । यद्वाकान्तरकालानपनेन स्फुटा ॥ ८ ॥

इदानीमिनासचभावेन चन्द्रोदयास्तावाह ।

उदयास्तमयाचिन्दोः कालांशैरर्कसंमितैः कार्यौ ।

हीनत्वं त्वधिकत्वं तदन्तरे योगकालः स्यात् ॥ ९ ॥

अर्कसंमिते, कालांशैर्योदद्वादशकालांशैरिन्द्रोदयस्योदयास्त-
मयौ साधौ । अत्र पठितकालांशेभ्य इष्टकालाज्ञाना यदि हीनत्वं वाऽ-
धिकत्वं भवेत् तदा तदन्तरे तयोः पठितेष्टकालांशोरन्तरे योगकालो
योगवद्बुधयोगवत् कालः स्यादिति सप्तमश्लोकेन स्फुटोऽर्थः इति ॥ ९ ॥

इदानीमुदयास्तयोर्वेधगुर्वविशेषमाह ।

उदयास्तविधौ रविवहुधयोघादासफलयुतेनो ज्ञः ।

तैत्तल्याद्गुरुर्विहीनस्तरसमलितेन भागेन ॥ १० ॥

बुधशीघ्राद्बुधशीघ्रोच्चाद्रविवद्यदाप्त मग्नं फल मन्दफलं भवेत् तेन
यथागतेन बुधो युते वीर्यः कार्यः । इतादृशो बुध उदयास्तसाधने
याज्ञः । अत्रैतदुक्तं भवति । बुधशीघ्रं मध्यरविं प्रकल्प्य तस्मान्मन्दफलमा-
नीयं तेन संस्कृतो बुध उदयास्तविधौ याज्ञः । एतेन बुधकालांशेषु
वेतव्यं सूचितम् । एवं गुरुस्तत्समलितेन मध्यमगुरुसमं मध्यमरविं
प्रकल्प्य यन्मन्दफलं भागात्मकं तत्समकलाभिज्ञेन भागेनैकेन च विहीन
उदयास्तविधौ याज्ञः । कस्मात् । तैत्तल्यात् । यथाद्गुरुर्विधौ विपुलमत
एव कालांशवेतव्यं भवति ।

अत्रोपपत्तिश्चैव साधना ॥ १० ॥

इदानीं शुक्रकालांशेषु विशेषमाह ।

मानात्पश्चात् पश्चाद्दयोऽस्तमयः सितस्य दशभिः प्राक् ।
पश्चान्मानमहत्त्वादस्तमयोऽष्टाभिरुदयः प्राक् ॥ ११ ॥

सितस्य पश्चात् पश्चिमाया दिशि दशभिः कालाद्यैश्च । प्राग-
स्तमपश्च दशभिरेव भवति मानात्पश्चात् । यतस्तदा शुक्रा मार्गो भवति ।
अनुगतेरच्चासत्त्वाद्विष्य लघु भवति तस्मात् कालाद्या अधिकाः पठि-
ताः । एव तस्य पश्चादस्तमयः प्रागुदयश्च नीचामघत्वादुक्तत्वाच्च
विष्यमान विपुल भवति तस्मान्मानमदृष्टादष्टाभिरेव न्यूनैः कालाद्यै
भवति । भास्करेणाप्याचार्योक्तामीदृशो बेलवय्यक्रियामवलम्ब्य तारतम्येन
'अशुक्रयोर्वक्त्रयोर्द्विहीनाः' इत्युक्तम् ।

अत्रोपपत्तिरूपलब्धिरेव ॥ ११ ॥

इदानीमायं भट्टकृष्णमात्मप्रशसा चाह ।

आर्यभटः क्षेत्रांशैर्दृष्ट्यादृष्टान्पदुक्तवांस्तदसत् ।

दृग्गणितविसंवादाद्दृग्गणितैक्यं स्वकालांशैः ॥ १२ ॥

आर्यभटः कालाद्यान् विधाय क्षेत्रांशैः कान्तिवृत्तीयप्रहाकांन्तरा
शैरेव पडाया दृष्ट्यादृष्ट्ययोराचार्योक्तादन्यत् साधन यदुक्तवान् तद्दृ-
ग्गणितविसंवादात् दृग्गणितयोर्विरोधादसत् । स्वकालांशैराचार्योक्त-
कालांशैश्च दृग्गणितैक्यं भवत्यत आचार्योक्त साधनमेव समीचीन-
मिति ॥ १२ ॥

तथा चाचार्यार्यभटः ।

चन्द्रोऽग्नेर्द्वन्द्वदशभिरविवक्षितोऽकांन्तरस्थितैर्दृश्यः ।

नवभिर्भृगुभृंगोस्तैर्द्विधिकैर्द्विधिकैर्यथाशक्त्याः ॥

(गोलाया श्लो. ४)

इदानीमध्यायोपसंहारमाह ।

दृग्गणितप्रदृष्टिभागप्रहोदयास्तमयनादिकाद्येषु ।

उदयास्तमयाध्यायः षष्ठो द्वादशभिरार्याभिः ॥ १३ ॥

इति श्रीब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते उदयास्ताधिकारः षष्ठः ॥ ६ ॥

कृतान्तमुक्तयलानमस्तलान च । दृष्टिभागाः कालाद्याः । षष्ठ
स्यष्टार्थम् ॥ १३ ॥

मधुसूदनसूनुनोदितो यस्तिलकः श्रीपृथुनेह जिष्णुकोक्ते ।
 कृदि त विनिधाय नूतनोऽय रचितोऽस्तौदयिके सुधाकरेण ॥
 इति श्रीकृपालुवत्ससूनुसुधाकरद्विवेदिविरचिते ब्राह्मस्फुटसिद्धान्त-
 नूतनतिलके उदयास्ताधिकारः श्रव्यः ॥ ६ ॥

अथ चन्द्रशुक्लौन्नत्यधिकारः ।

तत्रादौ रवेरपरि चन्द्र इति पुराणमतं खण्डयति ।

सितवृद्धिहानिवीर्यादि शशाङ्काज्जायते कथं गणितात् ।
उपरि रवेरिन्दुश्चेद्वर्गार्धं सदा शुक्लम् ॥ १ ॥

चेद्यदि रवेरपरि इन्दुस्तदा गणिताद्गणितागतात् शशाङ्काज्ज-
न्दात् सितवृद्धिहानिवीर्यादि कथं जायते । अथोद्गणितविधिना चन्द्रस्य
शुक्लोपव्यापचयमानं हृष्याङ्गुलमानं च कथं जायते यतस्तादृशस्थितौ
भौमगुरुशनिवत् सदा अर्वागधे पूर्वार्धे नृदृश्यं खण्डं शुक्लं स्यात् परन्तु
वृष्ट्या सदा शुक्लं नोपलस्यतेऽतो रवेरपरि नेन्दुरिति स्फुटम् । तथा रवेर-
धश्चन्द्रं प्रकल्प्य गणितविधिनाऽऽनीतं शुक्लादि दृष्टियोग्यं भवति तेन
रवेरधश्चन्द्र इति स्फुटम् ॥ १ ॥

इदानीं चन्द्रविम्बे मितमसितं चाह ।

रविदृष्टं सितमर्धं कृष्णमदृष्टं यथाऽऽतपस्यस्य ।
कुम्भस्य तथासन्नं रवेरधःस्यस्य चन्द्रस्य ॥ २ ॥

तथासन्नं तादृगेव । अन्यत् स्पष्टम् ॥ २ ॥

इदानीं गणितेन कथं शुद्धौचतिर्भवतीत्यत्र कारणमाह ।

सितशुभ्रतं यतोऽर्कः सितासितं शुक्लपचान्ते ।
अर्वागधं पश्चाद्गणिताच्छुक्लौन्नतिस्तस्मात् ॥ ३ ॥

यतो यदिदृशि अर्केस्तत्रैव सितं शुक्लमुच्यते दृष्टिगतं भवति । शुक्ल-
पचान्ते पूर्णिमान्ते च अर्वागधे पूर्वार्धे रविसंमुखस्य सितं पश्चादधे
नृदृश्यखण्डं चासितमुपलस्यते । तस्माद्रविचन्द्रान्तरवशतो गणितात्
शुद्धौचतिः साध्या भवतीति ॥ ३ ॥

इदानीं शुद्धौचतिकाले सूर्यास्ताच्छन्द्रास्तपरेन्तं गतत्वेवघटीसाधनमाह ।

रविचन्द्रपातलग्नौः स्वकान्त्युदयात् स्वलग्नगतयोषाः ।

घटिकाः स्वचरार्धास्तात् स्वेष्टौ रविशीतगू कृत्वा ॥ ४ ॥

स्वचरार्धास्ताद्व्यस्तात् स्वलानगतशेषाः शशिन उदयलानस्य गताः शेषा वा घटिकाः साध्याः । कैः । रविचन्द्रपातलानैस्तथा स्वक्रान्त्युदयाच्च । अत्रैतदुक्तं भवति । रव्यस्तकाले रविश्चन्द्रः पातो लानम् । एतानि कृत्वा तैः स्वक्रान्त्या चन्द्रक्रान्त्या उदयाच्चन्द्रोदयलानाञ्चोदयलानस्य गता वा शेषा घटिका जनस्य भोग्योऽधिभुक्त्युक्तौ मध्यादयाञ्च इत्यनेन विधिना साध्याः । सूर्यास्तानन्तरं यावतीभिर्घटिकाभिश्चन्द्रास्तस्ता गता घटिकाः । सूर्यास्तात् प्राग् यावतीभिर्घटिकाभिश्चन्द्रास्तस्ता एव घटिकाः । एवं प्राक्चित्तिले रव्युदयाङ्गता एव चन्द्रोदयघटिकाः साध्या इत्यर्धादवगम्यते । यस्मिन् दिने सूर्यास्तादनन्तरं कालांशघटिकातोऽधिकाभिश्चन्द्रास्तः, रव्युदयात् प्राक् कालांशघटिकातोऽधिकाभिश्चन्द्रोदयस्तस्मिन्नेव चन्द्रदर्शनं सति दर्शने शुद्धौचित्यः साध्या । सितशुद्धौचित्यश्च विम्बाधौल्ये चन्द्रसितेऽत एव भास्करेण मासान्तपादे प्रथमे च शुद्धौचित्यः साधिता । द्वितीयतृतीयपादयोश्च विम्बाधौल्यं कृण्यं भवति । अतस्तत्र कृण्यशुद्धौचित्यमभवति । इत्याचार्येण शुद्धौचित्यद्वयं साध्यते तदर्थं पादचर्चा न कृता । भास्करेण नहि स्पष्टा कृण्यशुद्धौचित्यैरेकपलक्यत इति मनसि संप्रधार्य सितशुद्धौचित्यैरेव साधिता । उक्तं च 'द्वितीयतृतीययोरेव चरणयोर्ब्रह्मगुप्तादिभिः कृण्यशुद्धौचित्यिरानीता सा मम न संमता । नहि नरैः कृण्यशुद्धौचित्यं स्पष्टोपलभ्यते' । स्वेष्टौ स्वेष्टकालिकौ रविशीतगू रविचन्द्रौ कृत्वा विक्षेपक्रान्त्यंशाः साध्या इत्यध्याहार्यम् ॥ ४ ॥

इदानीं चन्द्रस्पष्टक्रान्त्यसाधनमाह ।

विक्षेपशश्यपक्रमधनुषोर्योगान्तरं समान्यदिशोः ।

तज्ज्येन्द्रपक्रमज्या स्वाहोरात्रार्धतो रविचत् ॥ ५ ॥

समान्यदिशोः विक्षेपशश्यपक्रमधनुषोः शशिशरापक्रमचापयोर्योगान्तरं यत् तज्ज्या इन्द्रपक्रमज्या शशिनः स्पष्टापमज्या रविचत् स्वाहोरात्रार्धतश्चन्द्रस्य विम्बीयाहोरात्रसृष्टादुच्यते ।

अत्रोपपत्तिः । गणितगतः कदम्बप्रोतीयश्चन्द्रश्च ह्यधुनाभि-
मुखः चाचार्यैः प्रकल्पितः । ततः स्थानीयक्रान्तिशरयोः संस्कारेण
विश्याहोरात्रवृत्तपर्यन्तं चन्द्रस्पष्टक्रान्तिरानीता । अत्र 'ब्रह्मगुणादिभिः
स्वल्पान्तरत्वात् कृतः स्फुटः' इत्यादि भास्करवचनं प्रसिद्धमिति ॥ ५ ॥

इदानीं रविचन्द्रयोर्भुजसाधनमाह ।

स्वक्रान्तिज्ये त्रिज्याशुणे हृते लम्बकेन रविशशिनोः ।
अग्रे पृथक् स्वशङ्कुतलतुल्ययुतिरन्यदिग्वियुतिः ॥ ६ ॥

लम्बकेन लम्बज्यया हृते तदा रविशशिनोर्ये भवतः । अथा
पृथक् स्वशङ्कुतलतुल्ययुतिरन्यदिग्वियुतिः कार्ये । एवं रविचन्द्रयोर्भुजो
भवतः । अथात् स्वाध्यास्वशङ्कुतलयोः समदिशोर्योऽपि विभिन्नदिशोर-
न्तरं संस्कारद्विको भुजः स्यादिति ।

अत्रोपपत्तिः । क्रान्तिस्थानोऽयानयनस्य शङ्कुतलावाप्तं स्कारेण
भुजानयनस्यापि सुगमा ॥ ६ ॥

इदानीं स्पष्टभुजं कोटिकर्णौ चाह ।

पृथगन्तरसंयोगौ भुजो यतोऽर्कात् शशी समान्यदिशोः ।
हज्यावर्गात् स्वात् स्वात् पृथक् स्ववर्गं विशेष्य पदे ॥ ७ ॥
वियुतसहिते रवीन्द्रोरेकान्यकपालसंस्थयोराद्यः ।
रविशशितृक्षङ्कुन्तरमन्योऽहगृहस्थशङ्कुक्षयम् ॥ ८ ॥
आध्यान्यवर्गयोर्युतिमूलं पूर्वापरा भुजात् कोटिः ।
भुजकोटिकृतिर्युतिपदं तिर्यक् कर्णोऽस्य चन्द्रोऽग्रे ॥ ९ ॥

तयोः पृथक्संयोगोर्भुजयोः समान्यदिशोरन्तरसंयोगो क्रमशो भुजः
स्पष्टो भुजो भवेत् । शर्कोत्पत्तौ यद्विधिं शशी सैव भुजस्य त्रिज्येया ।
स्वात् स्वात् हज्यावर्गात् पृथक् स्थापितस्य स्वस्वभुजस्य वर्गं विशेष्य पदे
चाह । एवं पूर्वोपररेखाया रविशशिनोः कोटी भवतः । एकान्यकपालसं-
स्थयो रवीन्द्रोस्तयोः कोट्योर्वियुतसहिते ये भवतः स आद्यो ज्ञेयः ।

रविचन्द्रयोरेककपालस्ययोः कोट्योरन्तर विभिन्नकपालस्ययोश्च योग
आद्यो भवतीत्यर्थः । रविशशिदृक्शङ्खान्तरमन्यो भवति । अयोद्यादि रवि-
चन्द्रौ द्वौ त्रितित्तिजादुपरि तदा तयोर्दृक्शङ्ख एकजातीयौ भवताऽतस्त-
योरन्तरमन्यसङ्गं भवति । यदि एकः त्रितित्तिजादुपरि अन्यः त्रितित्तिजादध-
स्तदाऽधः स्यस्यादृक्शङ्खदुर्ध्वस्यस्य दृक्शङ्खः । अतोऽनयोरेक्य तदान्यो
भवति ॥ आद्यान्ययोर्वर्गयुतिमूलं भुजात् पूर्वासाधितात् कोटिः पूर्वापरा
भवति । भुजकोटिक्रतियुतिपद तिर्धक् कर्णः स्यात् । अस्य कर्णस्याग्रे
चन्द्रश्चन्द्रविष्वक्केन्द्रमिति ॥

अत्रैवपक्षिः । अत्रैकस्मिन् गोले रविचन्द्रौ प्रकल्प्य विष्वक्
न्तरमूत्ररूपः कर्णं साध्यते । रविचन्द्रौ चन्द्रशङ्खद्वयं यो लम्बस्तन्मूला-
च्चन्द्रविष्वक्केन्द्रपर्यन्तमन्यसङ्गम् । लम्बमूलात् पूर्वापररेखायाः समनान्तरा
हता या रेखा तस्या उपरि रविकेन्द्रात् हतो यो द्वितीयो लम्बस्तन्मूलात्
प्रथमलम्बमूलपर्यन्तमेव क्षेत्रयुत्तपाऽऽद्यमज्ञा । तयोराद्यान्ययोर्वर्गयुतेः
पदं द्वितीयलम्बमूलाच्चन्द्रविष्वक्केन्द्रपर्यन्त रेखा द्वितीयलम्बापरि रेखा-
गणितैकादशाधाययुत्तपा लम्बरूपा भवति । द्वितीयलम्बश्च पूर्वासा-
धितस्मट्भुजसमः । तयोर्वर्गयोगपदमेकगोलीयरविचन्द्रयोर्विष्वक्का-
न्तरमूत्रं कर्णो भवति । एवमत्र भुजकोटिकर्णो यस्मिन् धरातले तत्
त्रितित्तिजधरातले समप्रोतधरातलवच्च लम्बरूपमतो द्रष्टुः संमुखे नेत्र
क्षेत्रमादर्शयत् । अत एवास्य क्षेत्रस्य भास्करेण स्वशङ्खोक्तौ पण्डित
कृतम् । रवीन्द्वोरन्तरार्धन्या द्विगुणाऽयमेव कर्णो भवति । भुजकर्णव-
र्गान्तरपदं सेयमेव कोटिरिति शङ्खोक्त्युत्तराधिकारं आचार्येण ।

‘व्यर्केन्द्रधंभुजस्या द्विगुणाऽर्केन्द्रन्तर भवति कर्णः ।

तद्वर्गान्तरपदमिदमिन्दुभुजापान्तर कोटिः’ ॥

इत्यनेन प्रकारान्तरं दर्शितम् । अत एव भास्करः । ‘तत् क्षेत्रं
ब्रह्मगुप्तेन रवीन्द्वोरन्तरार्धन्या द्विगुणां कर्णं प्रकल्प्य तद्भुजवर्गान्तरपद
कोटिरिति यत् अत्र प्रकल्पितं तत् तिरस्वीनं ज्ञातम् । नहि द्रष्टु-

दृष्टिसंमुखमादशंयत्' । भास्करजसगुप्तयोः प्रकाशे चन्द्रोच्चतिर्न समीचीनेति कमलाकरेण तत्त्वविवेके स्पष्टं प्रतिपादितम् । चास्तवा कथं चन्द्रोच्चतिर्भवत्येतदर्थं मट्टिरचितं चास्तवचन्द्रचन्द्रोच्चतिसाधनं विनो-
प्यम् ॥ ०-८ ॥

इदानीं विशेषमाह ।

एवं तावद्यावत् पदयोराद्यन्तयोः शशिनि चार्कात् ।
रविरर्धचक्रयुक्तः कल्प्यो द्वित्रिपदयोरर्कः ॥ १० ॥

एवमर्कात् प्रथमचतुर्थपदयोः शशिनि चन्द्रे सति क्रिया कार्या । अर्थादेवं मासान्तपक्षे वा प्रथमे भुजकोटिकर्णादिकं भवति । द्वित्रिपदयो रविरर्धचक्रयुक्तः चन्द्राग्निसहितः स चार्कः कल्प्यः । अर्थात् सप्तद्वयमै रविं प्रकल्प्य भुजकोटिकर्णादिकमानेयम् । एवं भुजकोटिकर्णः कल्प्य-
चन्द्रोच्चतिरित्युक्त इत्यर्थत एवावगम्यते ॥ १० ॥

इदानीं सिताकुलमाधनमाह ।

व्यर्केन्दुदलभुजांशाः शशिमानगुणाः सितं नवतिभक्ताः ।
द्विगुणांशोत्क्रमजीवा तावद्यावन्नवतिरंशाः ॥ ११ ॥
नवतेरधिकंशानां क्रमज्यया संयुतोत्क्रमा त्रिज्या ।
चन्द्रप्रमाणगुणिता द्विगुणव्यासार्धभक्ताऽन्यत् ॥ १२ ॥
प्रथमं शुक्लं रात्रौ दिक्सेऽन्यत् सन्ध्ययोस्तदैक्यार्धम् ।
कर्णो ज्या रविदिग् भवति तस्य सितं श्रवणगत्या ॥ १३ ॥

व्यर्केन्दुदलभुजांशाः शशिविम्बमानगुणा नवतिभक्ताः कलं सितं सिताकुलानि । अयं प्रथमः प्रकारः । अथ द्वितीयप्रकारः । यावद्विच-
न्द्रयोरन्तरांशा नवतिरंशा स्युस्तावत् पूर्वसाधिता व्यर्केन्दुदलभुजांशा द्विगुणाः कार्यास्तत्र येऽंशास्तेषामुत्क्रमज्या कार्या । यद्यन्तरांशा नवते-
रधिकास्तदाधिकांशानां या क्रमज्या तथा त्रिज्या संयुता । एवमुत्क्रमा-
ऽर्धादुत्क्रमज्या साध्या । एवं योत्क्रमज्या सा चन्द्रविम्ब-
मानेन गुणिता द्विगुणव्यासार्धेन द्विगुणत्रिज्याया भक्ताऽन्यत् सितं सि-

साकुलानि भवन्ति । यदि रात्रौ शुद्धोर्वतिः साध्यते तदा प्रथमप्रकारा-
गतं शुक्लं सिताकुलं याद्वयम् । दिवसे चेत् तदाऽन्यत् द्वितीयप्रकारागतं
शुक्लं याद्वयम् । सन्ध्ययोः सूर्योदये सूर्यास्ते च तयोः प्रथमद्वितीयप्रकारा-
गतयोः सितयोरेक्यार्धसमं शुक्लं याद्वयम् । रविवन्दान्तराशानां
त्या पूर्णवैध रविदिक् कर्णा भवति । तस्य चन्द्रस्य सितं च अत्रणगत्या
भवति । अर्थाद्रविकर्णगत्यैव शौक्ष्ण्यं दीयते ।

अत्रोपपत्तिः । यदि नवत्यन्तरेण चन्द्रविम्बार्धसमं शुक्लं तदाऽभी-
ष्टरविवन्दान्तरेण किं जातं सिताकुलमानम् = $\frac{\text{अ. विमा}}{६० \times २}$
= $\frac{\text{अदल विमा}}{६०}$ । द्वितीयं सितमन्तरांशोत्क्रमव्ययाऽनुपातेन साधितं

ललोक्तवत् । द्विसि = $\frac{\text{उज्या विमा}}{\text{वि} \times २}$ ।

रात्रौ सुदृशा चन्द्रान्ज्वलभागो विपुलो विलोक्यते । दिने रवि-
तेजसा दृष्टिदोषादल्पः सितभागो लत्यते । सन्ध्योरश्वेवं दर्शने सितवैद्य-
म्यमुपलस्यत इति तारतम्येनाधिकमल्पं तद्योगार्धसमं च सितं कल्पितमा-
धार्येण । वास्तवसितं तूत्क्रमव्ययातोऽप्यल्पं तदर्थे मदीयं वास्तवचन्द्रश-
ुद्धीकृतिसाधनं विलोक्यम् ॥ ११-१३ ॥

इदानीं परिलेखसूत्रसाधनमाह ।

शशिमानवर्गपादो मानार्धसितान्तरार्धभक्तयुतः ।

परिलेखसूत्रमस्मात् शुक्लेऽर्धाल्पे च परिलेखः ॥ १४ ॥

शशिमानवर्गस्य चतुर्धांशो मानार्धस्य सिताकुलस्य च यदन्तरं
तस्यार्धेन भक्तं फलं तदर्थेन युतं परिलेखसूत्रं स्यात् । अस्मात् परिलेख-
सूत्रादधाल्पे शुक्ले परिलेखो भवति ।

अत्रोपपत्तिः । मानार्धसितान्तरमेव 'व्यर्कन्दुकोट्यंशशरेन्दुभागो
हारो भवति स एव कोटिकर्णान्तरम् । शशिमानार्धं च भुजः । ततो
'भुजादुर्गितात् कोटिकर्णान्तरात्' मित्यादिभास्करविधिना कर्णमान-

अथ चन्द्रच्छायाधिकारः ।

तत्रादौ तदारम्भप्रयोजनमाह ।

प्राक् चन्द्रलग्नयोरस्तलग्नशशिना यतोऽन्तरं पश्चात् ।

प्रतिदिनमिन्दुच्छाया यतस्तदानयनमभिधास्ये ॥ १ ॥

प्राक् चित्तिजे यतश्चन्द्रलग्नयोरन्तरं पश्चात् चित्तिजेऽस्तलग्नश
शिनोरन्तरं च प्रतिदिनं यत् तेनैवेन्दुच्छाया ज्ञायते तथा यत् इन्दुच्छाया-
तस्तदन्तरं च ज्ञायतेऽतस्तदानयनं छायायनमभिधास्ये कथयिष्ये
इति ॥ १ ॥

इदानीमितिकर्तव्यतामाह ।

प्रग्रहणकालिकैरिष्टकालिकैरर्कलग्नशशिपातैः ।

कृत्वोदयास्तलग्ने स्वचरमाणान् शशाङ्कस्य ॥ २ ॥

यदि प्रग्रहणे चन्द्रग्रहणस्यर्ककाले छायाज्ञानमभीष्टं तदा प्रग्रहण-
कालिकैरन्येष्वेष्टकालिकैः सूर्यलग्नशशिपातैः शशाङ्कस्योदयास्तलग्ने स्वच-
रमाणान् चन्द्रवरासूत्रं कृत्वा चनष्टाः स्थाप्या इति ॥ २ ॥

इदानीं चन्द्रस्य दृश्यादृश्यत्वमाह ।

यद्यधिकमुदयलग्नादूर्ध्वं पश्येत्पुनस्तमयलग्नात् ।

तत्र तदा शशाङ्को हरयः सति दर्शने छाया ॥ ३ ॥

लग्नं तात्कालिकं प्राक्चित्तिजे कान्तिवृत्तस्य लग्नप्रदेशः । तत्रादि
चन्द्रोदयलग्नादधिकं पश्येत्पुनस्तमयलग्नाच्चानं तदा चन्द्रो दृश्यो
भवति । दर्शने सति छाया साध्या ।

चक्रोपपत्तिः । उदयलग्नसमे लग्ने चन्द्रः प्राक्चित्तिजे उदेति ।

आचार्ययोदयास्ताधिकारे पश्चिमचित्तिजस्ये ग्रहविम्बे पश्चिमचित्तिजलग्न-
स्यायमग्रहणप्रदेशस्यास्तलग्नसंज्ञा कृताऽतस्तदा सग्रहमास्तलग्नं प्राक्-
चित्तिजे लग्नं भवति तस्माद्विष्टलग्ने न्यूनं उदयलग्नाद्याधिके विम्बे चि-

तिज्ञादुपरि घत्तेत इति गोलयुक्त्या स्फुटम् । अतश्चन्द्रदर्शने सति तच्छा-
यासाधनमुचितमिति 'निशीष्टलानादुदयास्तलग्ने न्यूनाधिके यस्य खगः
स दृश्यः' इति भास्करोक्तमेतदनु रूपमेव ॥ ३ ॥

इदानीं चन्द्रोच्चतकालसाधनमाह ।

लग्नसममुदयलग्नं षड्ग्रहयुक्तास्तमयलग्नसमम् ।

पूर्वापरयोः कृत्वा गतशेषाः स्वोदयैर्घटिकाः ॥ ४ ॥

पूर्वापरयोः तितित्तयोः क्रमेणोदयलग्नं लग्नसमं लग्नं च षड्ग्रह-
युक्तास्तमयलग्नसमं कृत्वाऽर्थात् पाक् तितित्तत्रे उदयलग्नमोग्यकालो लग्न-
भुक्तकालो मध्योदयाश्चेषां स्वदेश्युदयैर्योगं कृत्वा पश्चिर्मातितित्तत्रे च लग्न-
मोग्यकालः सयहभास्तलग्नभुक्तकालो मध्योदयाश्चेषां योगं कृत्वा चन्द्रस्य
गतशेषा घटिकाः साध्याः ।

अत्रोपपत्तिः । लग्नात् कालसाधनविधिना स्फुटा ॥ ४ ॥

इदानीं चन्द्रशुद्धसाधनमाह ।

गतघटिकाः शेषा वा स्वदिनार्धसमा यदेन्दुरस्त्यर्थे ।

गतशेषनाडिकाभिर्नताभिरथ वाऽर्कवच्छङ्कुः ॥ ५ ॥

पूर्वसाधिता गतघटिका वा शेषघटिका यदा स्वदिनार्धसमाश्च-
न्द्रदिनार्धसमास्तदेन्दुरर्थं याम्योत्तरवृत्तेऽस्तीति ज्ञेयम् । अथ गतशेष-
नाडिकाभिस्त्रिप्रश्नोक्त्या चन्द्रवरं विधायार्कवच्छन्द्रशुद्धः साध्यः । अथ वा
चन्द्रवराच्चन्द्रदिनार्धे प्रसाध्य गतशेषनाडिकाभिश्चन्द्रनतघटिकाः कृत्वा
ततो नताभिरर्कवच्छन्द्रशुद्धः साध्य इति ।

अत्रोपपत्तिः । शुद्धसाधने त्रिप्रश्नोक्तैश्च ॥ ५ ॥

इदानीं रविविन्दयोः स्फुटशुद्धसाधनमाह ।

शङ्कुधनुषोऽधिकस्य स्फुटप्रमाणार्धलितिकाभिर्ज्या ।

रविशशिमध्यगतिकलातिथ्यंशेनोनिता ह्रदः ॥ ६ ॥

स्फुटप्रमाणार्धलितिकाभिरधिकस्य शङ्कुधनुषो ज्या साध्या सा
रविशशिमध्यगतिकलातिथ्यंशेनोनिता ह्रदो हरः स्यात् । द्वादशभिर्गुणि-

ताया दृज्याया इत्यपिमेव महान्वयः । अत्रैतदुक्तं भवति । रविस्फुटश-
ङ्कुसाधनार्थं तद्वर्णितागतशङ्कोश्चापं कार्यम् । तत्र रविविम्बकलाधे-
प्रविष्य ज्या कार्या । सा ज्या च रविमध्यगतिपञ्चदशांशेनोन्निता
स्फुटशङ्कुः स्यात् । स ह्येव केन्द्रः । चन्द्रस्फुटशङ्कुसाधने च चन्द्रस्य विम्ब-
कलाधे चन्द्रगणितागतशङ्कुचापे प्रविष्य या ज्या सा चन्द्रगतिपञ्चद-
शांशेनोन्निता ।

अत्रोपपत्तिः । रविविम्बयोरेपरि ये दृष्टमण्डले तत्र केन्द्रादुर्ध्व-
वित्तिजावधि गणितागताः शङ्कुचापकलाः । दृष्टमण्डलं च विम्बोर्ध्वप्र-
देशे जाधोसन्ने यत्र लानं तस्मात् केन्द्रावधि स्फुटविम्बाधकलाः । तद-
धिका गर्भशङ्कुचापकला गर्भवित्तिजादूर्ध्वविम्बप्रदेशस्योन्नतांशास्तज्या च
तत्प्रदेशस्य गर्भीयः शङ्कुस्तत्र स्वगतिपञ्चदशांशसमाः कुच्छबकला
विशेष्य पृष्ठशङ्कुरानीत आचार्येण । कर्ध्वप्रदेशस्य पृष्ठशङ्कुर्मुनीश्वरेणापि
स्वसिद्धान्तसार्वभौमि साधितस्तत्खण्डनं च कमलाकरेण तत्स्वविवेके
ज्ञायाधिकारे सम्यक् कृतम् । पृष्ठशङ्कुरनुपातेन भास्करादीनां मतेन
विज्ञातीयत्वेन त्वाच्च स्फुटा ज्ञायाऽऽगच्छति इत्यस्यापि मीमांसा कमला-
करस्यैव तत्र समीचीना । यदि बह्यादिना विम्बस्य सर्वप्रदेश कर्ध्व-
प्रदेशातिरिक्तरेखो भवेत् तदैवोर्ध्वप्रदेशाच्छङ्कोश्चाया स्फुटोपलभ्यते ।
अन्यथा विम्बकेन्द्रादागता शङ्कुयोपरि किरणरेखा या तद्वरोधत्रयेनैव
शङ्कुच्छाया स्पष्टोपलभ्यत इति सिद्धान्तविदामतिरोहितमेवेति ॥ ६ ॥

रदानीं स्फुटच्छायासाधनमाह ।

द्वादशभिर्गुणिताया दृज्याया इष्टमङ्गुलाप्तं यत् ।

तत् प्रग्रहणे ज्ञाया स्फुटा विधोरन्यथाऽऽसन्ना ॥ ७ ॥

द्वादशभिर्गुणिताया दृज्यायाश्चेदहतेन यदिष्टमङ्गुलाप्तं तत्
प्रग्रहणे बह्यकाले विधोश्चन्द्रस्य स्फुटा ज्ञाया स्यादन्यथाऽऽसन्ना
स्वत्वान्तरा । अर्धोत्पदा चन्द्रसर्वग्रहणे उन्मीलनप्रदेश इव विधोर्दृष्टम-

यदलीय ऊर्ध्वप्रदेशस्तदैधानेन साधनेन स्फुटा कायाऽन्यथा तु स्थूले-
त्याचार्योक्तं समीचीनमेवेति ।

अत्रोपपत्तिः । 'स्वभुक्तितिथ्यंशविधिलिप्ता ना महान् लघुरि-
त्यादिभास्करोक्तेन स्फुटा तत्र या स्थूलता सा कमलाकरेण सम्य-
गुपपादितेति तत्त्वविवेके तच्छायाधिकारो द्रष्टव्यः ॥ ७ ॥

इदानीं मध्यच्छायासाधनमाह ।

स्पष्टापक्रमभागेर्मध्यच्छायार्कवच्छशाङ्कस्य ।

शशिवद्भौमादीनामृचाणां तु स्वककुब्जशात् ॥ ८ ॥

अर्कवच्छशाङ्कस्य मध्यच्छाया मध्याह्नाच्छायाऽर्धाद्याम्योसरवृत्तस्ये
चन्द्रे तस्य स्पष्टापक्रमभागेः साध्या । अर्धाद्याया क्रान्त्यन्तांशसंस्कारेण
श्वेर्मध्यनतांश उच्यतांशश्च साधितास्ततः शुद्धनुपातेन मध्यच्छाया
त्रिमरणाधिकारे साधिता तथैव चन्द्रस्पष्टापमभागेर्ध्याम्योसरवृत्तस्ये चन्द्रे
तन्मध्यच्छाया साध्या शशिवद्भौमादीनां नक्षत्राणां च स्वककुब्जशात्
स्पष्टापमदिग्बशात् स्पष्टापमांशेच्छाया साध्येत्यर्थः ॥ ८ ॥

इदानीमुपसंहरामाह ।

इह नोद्विष्टं यत्तद्ग्लवि बहु गतशेषनाहिकाद्येषु ।

आर्याभिर्नवभिरयं चन्द्रच्छायाऽष्टमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

इति श्रीब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते चन्द्रच्छायावि-

कारोऽष्टमः ॥ ८ ॥

इह चन्द्रच्छायाधिकारे यद्वहु नोद्विष्टं तद्ग्लवि चन्द्रेऽर्धा-
चन्द्रच्छायोत्तराधिकारे खल्वे-इति । गतशेषनाहिकाद्येषु नवभिरा-
र्याभिश्चन्द्रच्छायाऽष्टमोऽध्यायो गत इति ।

मधुसूदनसूनुनोदितो यस्ति लकः श्रीष्टुनेह निष्पुनोक्ते ।

इति तं विनिधाय नूतनोऽयं रचितो भेन्दुविधौ सुधाकरेण ॥

इति श्रीरूपानुदत्तसूनुसुधाकरद्विवेदिविरचिते ब्राह्मस्फुटसिद्धान्त-

नूतनतिलके चन्द्रच्छायाधिकारोऽष्टमः ॥ ८ ॥

अथ ग्रहयुत्यधिकारः ।

तत्रादौ यद्वाणां मध्यविम्बकला मध्यमविम्बकलाश्चाह ।

शून्येशा ११० यमतिथियः १५२

षडगाः ७६ षट्त्रीन्दवः १३६ खगुणचन्द्राः १३० ।

क्रान्तेर्विच्छेपकलाः कुजबुधशुक्रशुक्ररविजानाम् ॥ १ ॥

(भूगजलिप्ता भक्ताः कुजादिदृश्याशसमितैलंश्वाः ।

मध्यममानकलाः स्युः कुजबुधशुक्रशुक्ररविजानाम् ॥ २ ॥)

स्पष्टार्थम् । 'विच्छेपलिप्ताः सितिजादिकानां'मित्यादि तथा

'व्यहृषीषवः सचरणा अतवः' इत्यादिभास्करोक्तमेतदनु रूपमेव ।

इहाचार्यमतेनोदयात्साधिकारस्य ६ श्लोकेन पठितान् दृश्याशान् संवत्स्र भौमादीनां मध्यमविम्बकलाः ।

भौ = ३१ - ४' । ४६" ॥ बु = ११ - ६' । १४" ॥ शु = ११ - ०' ।

२२" ॥ शु = २१ - ८' । ० ॥ श = ११ - ५' । २४" ।

२४" भौ = ४' । ४६" ॥ बु = ६' । १४" ॥ शु = ०' । २२" ॥

शु = ८' । ०" ॥ श = ५' । २४" ॥ भास्करमतेन भौ = ४ । ४५ ॥ बु

= ६ । १५ ॥ शु = ७ । २० ॥ शु = ८ । ० ॥ श = ५ । २० ॥

एता मध्यविम्बकलाः प्रायः स्वल्पान्तरादाचार्योक्तसमा एव ।

अद्यान द्वितीयाऽऽयां पुस्तकेषु नोपलभ्यते । मया वक्ष्यमाणं स्फुटमानक-
लानयनमाचार्योक्तं मनसि सध्यायोचार्यार्थप्रदायिनी द्वितीया नूतना
रचिता । मूलपुस्तकेषु चुटिरस्ति । यत आचार्योक्तोपसंहारेऽस्मिन् अध्ये
बह्विंशतिरायां न पूर्यतेऽनया सह च पूर्यते । इति सुधीभिर्भूषं
विचिन्त्यम् ॥ १-२ ॥

अथ विम्बकलानां स्फुटीकरणमाह ।

व्यासार्ध संयुक्तं त्रिगुणान्त्यफलज्ययाऽन्त्यकर्णानम् ।

स्वरदग्धं स्वदगंशैर्गुण्याऽन्त्यफलज्यया भक्तम् ॥ ३ ॥

स्फुटमानकला भूमिजबुधसुरगुरुशुक्रसूर्यपुत्राणाम् ।

नाघःस्थयोज्ञसितयोरसन्नत्वाद्वेरसितम् ॥ ४ ॥

व्यामार्धं त्रिज्यामानं त्रिगुणान्त्यफलज्यया समुक्तम् । अन्त्यकर्णेन स्थिरीभूतेन शीघ्रकर्णेनाने सप्तविंशत्या गुणं कालांशैर्गुण्याऽन्त्यफलज्यया भक्तं भूमिजबुधसुरगुरुशुक्रशनीनां स्फुटमानकला भवन्ति । सूर्योदधःस्थयोज्ञ-
धशुक्रयोः शशिवचासितं भवति । कस्मात् । खेरासन्नत्वाद्विकटत्वादिति ।

अत्रोपपत्तिः । मध्यमविम्बमानस्य त्रिभागसममुज्जनीचयोरपचयो-
पचयमुपलब्धवान्तरे त्रिज्याकर्णान्तरेणापचयोपचयज्ञानार्थमनुपातः । य-
द्यन्त्यफलज्यामितेन त्रिज्याशीघ्रकर्णान्तरेण विम्बमानत्रिभागसमश्चया-
पचयस्तदा त्रिज्येष्टशीघ्रकर्णान्तरेण किं लब्धं त्रिज्यातोऽधिके शीघ्रकर्णे
मध्यमविम्बाद्विशोऽध्यात्वे च शीघ्रकर्णे मध्यमविम्बे पक्षिष्य जाताः

$$\text{स्फुटमानकलाः} = \text{मधि} - \frac{\text{मधि} \cdot (\text{शीक} - \text{त्रि})}{\text{अफज्या}}$$

$$= \frac{\text{मधि}}{\text{अफज्या}} (\text{अंफज्या} + \text{त्रि} - \text{शीक})$$

$$\text{वा स्फुटमानकलाः} = \text{मधि} + \frac{\text{मधि} (\text{त्रि} - \text{शीक})}{\text{अफज्या}}$$

$$= \frac{\text{मधि}}{\text{अफज्या}} (\text{अंफज्या} + \text{त्रि} - \text{शीक})$$

उभयत्र मध्यमविम्बकलास्याने $\frac{८१}{८५}$ इत्युत्थाप्य जाताः

$$\text{स्फुटविम्बकलाः} = \frac{८१ (\text{अफज्या} + \text{त्रि} - \text{शीक})}{\text{अफज्या दृष्ट्य}}$$

इत्युपपद्यते स्फुटविम्बमानकलानयनम् । भास्करोक्तं च तदुप-
पद्यतेऽनेन । सूत्रमदूरदर्शकयन्त्रादिना बुधशुक्रयोरपि शशिवत् सितवृद्धि-
हानित्वं शङ्कावतिशयोक्तमभ्यते । आचार्यसमये तादृश्ययन्त्राणामभा-
वाद्दृष्ट्या शङ्कावतिः सितसितविम्बमितिश्च नोपलब्धाऽतोऽनुमानेन
खेरासन्नत्वादित्यादिकल्पना न समीचीनेति सर्वे स्फुटम् ॥ ३-४ ॥

इदानीं युतिकालज्ञानार्थमाह ।

भुक्तपन्तरेण भक्तं ग्रहान्तरं फलदिनैरधिकमुक्तौ ।

प्राग्गतौ पश्चाद्युतिरधिके वक्रिणोर्व्यस्तम् ॥ ५ ॥

एको वक्त्री भुक्तयोर्युत्योनः प्रागथाधिकः पश्चात् ।

ग्रहयोरन्तरलिप्तास्तयैव भक्ताः स्वभुक्तिगुणाः ॥ ६ ॥

ग्रहान्तर मागयोर्ग्रहयोर्भुक्तपन्तरेण कृत फल दिनानि भवन्ति ।
अधिकमुक्तौ ग्रहेऽल्पभुक्तेरधिके युति प्राग्गतौ वाच्या । उतगतौ ग्रहे
ऽधिकभुक्तेरधिके पश्चादप्या युतिर्वाच्या । द्वयोर्ग्रहयोर्वक्रिणोर्व्यस्ता युति
र्यात् पूर्वविधिना गतलघवे यथा । एष्यलघवे च गता वाच्या । यद्वेको
ग्रहो वक्त्री तदा ग्रहान्तर भुक्तयोर्युत्या भक्त फल दिनानि वाह्याणि ।
वक्त्री चेन्मार्गग्रहादूनस्तदा फलदिनैर्युति प्राग्गताऽथाधिकश्चेत् तदा
पश्चादप्या वाच्या । अथ ग्रहयोश्चालनमाह । ग्रहयोरन्तरलिप्तास्त-
यैव पूर्वप्रतिपादितस्यनुसारेण गत्योरन्तरेण वा योगेन भक्ता स्वभु-
क्तिगुणाश्चालनकला भवन्ति । तत्संस्कार चापिमरलोकेन ग्रहस्थित्याचार्य ॥

अत्रापपत्ति । त्रैशिकेन 'दिवोरुत्तरान्तरलिप्तिकौषाद्रत्योर्वि-
योगेन कृता'दित्यादिभास्करोक्तविधिना स्फुटा । गतेष्वप्या युतिस्तथा चा-
लनफल च सप्त सुगममिति ॥ ५ ६ ॥

इदानीं चालनफलस्य धनार्थत्वमाह ।

स्वफलमृणं प्राक् पश्चाद्युतौ धनं वक्रिणि व्यस्तम् ।

समलिप्तौ बुधसितेशीघ्रचन्द्रपातेषु च स्वफलम् ॥ ७ ॥

प्राग्युतौ गत योग स्वफल पूर्वागतमृण पश्चाद्युतावेवयोगे धन
भवति । वक्रिणि ग्रहे च चालन अस्त देय गतयोगे धनमेवयोगे
अणमित्यर्थ । इव ग्रहो युतो समलिप्तौ तुल्यो भवति । इव यदि
केनापि ग्रहेण सह बुधशुक्रचन्द्रा युति कुर्वन्ति तदा बुधशुक्रशीघ्रोच्चयो-
श्चन्द्रपाते च पूर्वागत स्वचालनफल देयम् ।

अत्रापपत्ति । चालनधनार्थत्वासुगमा । बुधशुक्रयोः चरानयन

तच्छीघ्रोच्चशब्दवति । चन्द्रपातस्य च गतिर्देनन्दिनी वर्ततेऽतस्तेषु शर-
ज्ञानाय चालनं युक्तिकालेऽप्याश्रयकम् । अन्येषां पातानां गतिश्च वर्षश-
तेनापि नोपलभ्यतेऽतस्तच्चालनं युक्तिकाले शून्यमेवेति सर्वं स्फुटम् ॥ ७ ॥

इदानीं स्फुटपातसाधनमाह ।

बुधसितपातेऽव्यस्तं मन्दफलमुपान्त्यशीघ्रफलम् ।

शेषाणां स्फुटपाताद्विज्ञेयो मध्यमायोगात् ॥ ८ ॥

बुधशुक्रयोर्गणितागतपाते मन्दफलमव्यस्तं यथागतं धनयं देयम् ।
तत्रोपान्त्यशीघ्रफलं व्यस्तशीघ्रफलं च देयम् । एवं तयोः पातौ स्फुटौ
भवतः । शेषाणां भौमशुक्रशनीनां पाते च केवलमुपान्त्यशीघ्रफलं व्यस्त-
शीघ्रफलं देयम् । एवं तेषां पाताः स्फुटा भवन्ति । तस्मात् स्फुटपाता-
न्मध्यमायोगाद्विज्ञेयो भवति । अत्रैवदुक्तं भवति । स्फुटपाताद्विज्ञेयः
साध्यस्तदा स्फुटपाते स्फुटं ग्रहं सयोग्यं तस्मात् सपाताद्व्यप्यमायवि-
धिना शरः साधनीयः । बुधशुक्रयोः शरानयनार्थं च तच्छीघ्रोच्चयोर्ग-
थागतं तात्कालिकं स्फुटशीघ्रफलं संस्कार्य शीघ्रोच्च स्फुटे कार्यं तत-
स्ताभ्यां तत्स्फुटपातमहिताभ्यां शरानयनमिति ।

अत्रोपपत्तिः । 'ये चात्रपातभगणाः षड्विंशतिः कुम्भो' रित्यादि
तथा 'पातेऽप्यत्र शीघ्रफलं विलोम'मित्यादि भास्करविधिना स्फुटा । तत्र
भास्करस्य वासनाभाष्यं च निरीक्षणीयम् ॥ ८ ॥

अथ गणितागतपातादेव शरसाधने विधिमाह ।

मन्दफलस्फुटशशिने विज्ञेयो भौमजीवरविज्ञानाम् ।

मन्दफलाव्यस्तस्फुटशीघ्राद्बुधशुक्रयोरथवा ॥ ९ ॥

अथवा मन्दफलस्फुटशशिने मन्दस्पष्टचन्द्रस्य तथा भौमजीव-
रविज्ञानां मन्दस्पष्टकुजशुक्रशनीनां गणितागतात् पातादेव विज्ञेयः
साध्यः । बुधशुक्रयोश्च मन्दफलाव्यस्तस्फुटशीघ्राद्व्याघागतमन्दफलसंस्कृ-
तशीघ्रोच्चाद्गणितागतपाताच्च शरः साध्यः । इति सर्वं पूर्वप्रदर्शितभा-
स्करवचनतः स्फुटम् ॥ ९ ॥

इदानीं युतिकाले ग्रहशरसाधनमाह ।

समलितस्फुटमध्यात् स्वपातयुक्ताज्जशुकयोः शीघ्रात् ।
जीवा विक्षेपगुणा हृताऽन्त्यकर्णेन विक्षेपः ॥ १० ॥

समलितस्फुटमध्याद्युतिभालिकमन्दस्पष्टात् । शीघ्राद्यधगतम-
न्दफलसकृतशीघ्रोच्चात् । अन्यकर्णेन स्थिरीभूतेन शीघ्रकर्णेन । शेषं
स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । 'मन्दस्फुटात् खेचरतः स्वपातयुक्तादुन्नये' त्यादि-
भास्करविधिना स्फुटा ॥ १० ॥

इदानीं युतिकाले ग्रहयोर्दक्षिणोत्तरान्तरमाह ।

अन्तरयोगौ तुल्यान्यदिशोर्विक्षेपयोर्ग्रहान्तरकम् ।
आर्यभटादिवेवं समलितिकयोर्मुक्तिग्रहयोः ॥ ११ ॥

तुल्यान्यदिशोर्विक्षेपयोर्अन्तरयोगौ दक्षिणोत्तर ग्रहान्तरक भवति ।
एवमार्यभटादिविषयं भटादितन्त्रेण समलितिकयोर्ग्रहयोर्मुक्तिमुत्तिसाधन-
मस्ति । एव गोलयुत्तया कद्रव्यप्रोक्ते युतिरायं भटादौरानीता साऽऽचार्य-
समतता न । आचार्यसमतता युति समसूत्रे तदर्थमपे चक्ष्यति ॥ ११ ॥

इदानीं कद्रव्यप्रोक्तीया युतिर्न समीचीनाऽत्र दृष्टान्तमाह ।

चित्रास्वातिबहुदये यथाऽन्यथाऽश्ने तथा युतौ ग्रहयोः ।
न भवति दृग्गणितैक्यं यथा तदैक्यं तदुक्तिरतः ॥ १२ ॥

यथा द्वयोर्ग्रहयोश्चदये उदयलग्ने न्यूनाधिके अपि तयोस्ते कस्त-
लग्ने अन्यथाऽप्योदयिकन्यूने भवत परन्तु तयोर्ग्रहयोर्मुतिश्चित्रास्वातिब-
हुवति । चित्रायाः क्रान्तिवृत्ते यत् स्थानं तदेव स्वात्मा न तथापि तयोः
प्रतिदिनं ग्रहशीत्यङ्गुलमपे कार्यमित्यामार्थ्ये शङ्कौ समप्रोक्तीया युति
भवति । इव ग्रहयोः क्रान्तिवृत्तीयस्थानवैषम्येऽपि युतिर्भवति सा
च कद्रव्यप्रोक्तीययुतितो भिन्ने काले । अत आर्यभटादिमतेन ग्रहयोर्मुति-
समप्रोक्तीयाया न दृग्गणितैक्य भवति । अतो यथा तदैक्यं तयोर्ग्रहयो-

रैक्यं युतिर्दृग्गणितैश्च तदा तदुक्तिस्तुतिमाधनेऽक्तिरविता । चित्रा-
स्वात्योर्युत्यर्थं मदीया द्विगुमीमांसा विलोभ्या ॥ १२ ॥

रदानो ममप्रोतीययुतिमाह ।

ग्रहयोः स्वोदयलग्ने समलिप्तिकयोस्तदस्तलग्ने च ।
उदयैः स्वोदयलग्ने सपङ्ग्रहस्वास्तलग्नसमे ॥ १३ ॥
कृत्वैवं दिनघटिका ग्रहयोः स्वोदयविलग्नयोस्तनम् ।
ऊनं चास्तविलग्नोदय्या त्वधिके युतिरतीता ॥ १४ ॥
ऋणमूनं धनमधिकं स्वोदयलग्नात् स्वमस्तलग्नं चेत् ।
भक्तास्तदन्तरकलाः पृथक् पृथक् स्वदिननाडीभिः ॥ १५ ॥
ऋणयोर्वा धनयोर्वाऽन्तरेण युत्या धनर्णयोर्भक्ताः ।
अन्तरलिप्ताः स्वोदयविलग्नयोर्लब्धघटिकाभिः ॥ १६ ॥
उदयास्तविलग्नान्तरकला गुणाः स्वदिननाडिकाभक्ताः ।
लब्धकलाधिकमूनं स्वास्तविलग्नोदयलग्नम् ॥ १७ ॥
यद्यधिकमूनमेवं समलिप्ता स्वोदयायुतौ ग्रहयोः ।
रात्रिविलग्नोदनावधिकौ पङ्ग्रहयुतादुदृश्यौ ॥ १८ ॥

एकस्मिन् कदम्बप्रोते यदा युतिर्ज्ञाता तदा तात्कालिकौ यदौ
समलिप्तिकौ भवतः क्रान्तिवृत्ते स्थानैक्यात् । अथ तयोः समलिप्तिक-
योर्ग्रहयोर्दृश्यास्माधिकारविधिना तदा स्वोदयलग्ने तदस्तलग्ने च
कार्यं । तत उदयैः स्वदेशराशुदयैः स्वोदयलग्ने सपङ्ग्रहस्वास्तविल-
ग्नसमे कृत्वाऽर्थात् स्वोदयैः स्वोदयलग्नस्य भोग्यकालं सपङ्ग्रहपदास्त-
लग्नस्य भुक्तकालं मध्यादयांश्चैकीकृत्यैवं ग्रहयोर्दिनघटिकाः स्वस्वदिन-
मानघटिकाः माध्याः । यदि द्वयोर्ग्रहयोर्दृश्यालग्नयोर्मध्ये यदूनं तदन्यग्रह-
स्यास्तलग्नात् सपङ्ग्रहादप्यूनं तदा युतिरेषा वाच्या । चेदूनमुदयलग्नम-
न्यग्रहास्तलग्नात् सपङ्ग्रहादधिकं तदा युतिरतीता गता वाच्या ।

एवं गतागतं समागमं परिज्ञाय समप्रोतीययुतिज्ञानार्थं संस्का-
राद्यं धनर्णत्वमाह । ऋणमूनं धनमधिकमिति । यदि स्वमस्तलग्नं सप-

इभस्वास्तलानं स्वेदयलनादूनं भवति तदा वक्ष्यमाणसंस्कारफलमृणं
 यत्राधिकं तदा धनं ज्ञेयमिति । भक्तास्तदन्तरकला इति । स्वेदयलान-
 मण्डभास्तलग्नयोरन्तरकलाः पृथक् पृथक् स्वदिनमानघटिकाभिराप्ताः ।
 द्वे फले प्राक्प्रतिपादितधनयोर्द्धिते पृथक् स्थाप्ये । अथ फलाभ्यां संस्का-
 रानयनमृणयोर्वा धनयोर्विति । यदि द्वे फले धने वा ऋणे तदा तयो-
 रन्तर कार्यम् । यदि एक धनमन्यदृणं तदा तयोर्युतिः कार्यम् । एवमेते-
 नान्तरेण युत्या वा बहोदयलानयोरन्तरकला विभक्ता लब्ध घटिकादिकं
 याह्यम् । एतावद्विलम्बघटिकाभिर्द्वयुतिरेषा वा गता भवतीति ज्ञेयम् ।
 अथोदयास्तविनान्तरकलाः स्वेदयलानमण्डभास्तलग्नान्तरकला ल-
 ङ्घ घटिका भर्तुणा, स्वदिनमानघटिकाभिर्भक्ताः फलकलाभिरधिक स्वे-
 दयल न कार्यं यदि मण्डभास्तलग्नादूनं यत्राधिकं तदोनं कार्यम् । एवं
 स्वेदयात् स्वस्वेदयलनादूहयोर्धुतौ समप्रोतीयाया युतौ बहो सम
 लिप्तौ भवतः । तौ च रात्रिविलभाद्रात्राविष्टलभादूनौ मण्डएहादि-
 ष्टलभाच्चाधिकौ तदा दृश्यौ भवत इति चतुर्विंशत्यध्यायसमाप्ता व्याख्या ॥

अत्रोपपत्तिः । बह्विम्ब यत्रा प्राक्प्रतिज्ञस्य तदा क्रान्तिवृत्तस्य
 यः प्रदेशः क्षितिजलानस्तदुदयलानममस्तात्कालिकयहस्यानशरादिनोद-
 यलानसिद्धिर्गतयुक्त्या भवति । इहाचार्येण कदम्बप्रोतीययुतिकालिक-
 मेव स्थानशरादिक स्वल्पान्तराद्बह्विम्बोदयकालिकमङ्गीकृत्योदयलानं
 साधितम् । तथा तत्रैव शरादिक पश्चिमक्षितिजस्ये बह्विम्बेऽपि प्रकल्प्य
 पश्चिमक्षितिजस्ये बह्विम्बे क्रान्तिवृत्तस्य यः प्रदेशः पश्चिमक्षितिजलान-
 मस्तलानं साधितं तत् बह्विम्बुत बह्विम्बास्तकाले प्राक्प्रतिज्ञे लग्न-
 मिति स्फुटम् । उदयलाने बह्विम्बोदयः मण्डभास्तलग्ने चास्तः । अत-
 स्तदन्तरे स्वेदयेया 'कनस्य योग्योऽधिकभुक्तयुक्तो मधोदयाद्य' इत्य-
 नेन घटिकास्ता बह्विदिनमानघटिकाः । तावत्कालपर्यन्तं बह्विम्ब
 क्षितिजोपरि भवतीति बह्विदिनमानसत्रा समुचिते । अथ यस्य बह्वि
 म्बस्य प्रथममुदयः यत्रादस्तमयस्तेन सहान्यबह्वयोगः क्षितिजादुपरि

भविष्यति यतोऽन्यदहः प्रथममुल्लङ्घ्यादावेवास्तमेत्यतस्तदा युतिरे-
ष्याऽन्यथा गतेति युक्तिः सिध्यति ।

उदयलग्नं बह्विम्बोदयेऽस्तलग्नं सप्तद्वभं लग्नं च यथास्तकाले-
ऽतो यहदिनमानघटिकासु उदयलग्नस्य चलनमुदयलग्नसप्तद्वभास्तलाना-
न्तरसमम् । तदन्तरं यथाऽल्यं भवति तथा सप्तद्वभास्तलानस्य न्यूनाधि-
कत्वं कल्प्यम् । अर्थात् सप्तद्वभास्तोदयलग्नयोरेकस्मादन्यस्य विशेषणेन
यत्रात्पावशेषस्तस्यैवान्यस्य न्यूनत्वमिति युक्तिः सिद्धम् । यथा यदि
सप्तद्वभास्तलग्नं तुलान्तम् = ० । उदयलग्नम् = २ वृषान्तम् । तदा
० - २ = ५ । २ - ० = ० । अत उदयलग्नमून सप्तद्वभस्तलग्नं चाधिक-
मिति ज्ञेयम् । एवं यत्र सप्तद्वभास्तलग्नम् = १ । उदयलग्नम् = २ । तत्र
१ - २ = ११ । २ - १ = १ । अतोऽत्र सप्तद्वभास्तलग्नमूनं ज्ञेयम् । अथ
यहदिनमानघटिकाभिर्यदि तदुदयलग्नस्य गतिरुदयसप्तद्वभास्तलग्नान्त-
रसमं तदैकया घट्या किम् । जातेरुदयवेगेनैकघटिकाया स्वस्वोदयल-
ग्नगतिः । यदि उदयलग्नगत्यैरन्तरैरेका घटिका तदा स्वोदयलग्नयो-
रन्तरेण किं लब्धाः समप्रातीययुतिकाले गता ग्या वा घटिकास्ताभि-
र्युतिकाले स्वोदयलग्नस्य यावच्चलनं तत्संस्कारेण समप्रातीयौ समलि-
प्तिकौ यतौ भवत एव । एवमुदयलग्नस्य समानवेगेन चलनमङ्गीकृत्या-
नुपातेन युतिकालः स्यूतोऽयनाचलनदृक्कर्मणोः प्रतिचयं घनतय्यादुदयल-
ग्नगतेरसमानवेगत्वादिति स्फुटं सिद्धान्तविधिः । विजातीययोरुदयल-
ग्नगत्यैरन्तरं तद्व्यागसमं भवतीति धनार्णवसमना सर्वा स्फुटा । भास्क-
रेण यहयोधुंभमूत्रे युतिरानीता सा च 'चित्राम्यातिष' इति प्रतिपाद-
यताऽऽचार्येण नाङ्गीकृता । यतो नहि चित्रास्वात्योर्धुंभप्रातीयस्यानैक्य-
मस्ति । अतस्तयोर्धुंभप्रातीययुतेरसम्भव एव । रात्राविष्टलानाङ्गनः सप्त-
द्वभेष्टलानाद्योऽधिकः स तितितोपरिगतत्वाद् दृश्यो भवति । एवं
यहस्य स्वल्पे शरे क्रान्तिशस्तीयस्यानासव एवोदयलग्नेऽन्यथा स्वेष्टल-
नाद्यस्यादयलग्नमल्पमतनान चाधिकं स एव दृश्य इति युक्तियुतं
यावत्प्रामिति ॥ १३-१८ ॥

इदानीं भेदयोगलम्बनज्ञानार्थमाह ।

एवं मानैक्यार्थादधिके मध्यान्तरे युतिर्ग्रहयोः ।
स्थित्यर्धविमर्ददले हीने ताराग्रहोद्भूतौ ॥ १९ ॥
लम्बनमर्कग्रहणवदसकृत् स्वावनतिलिप्तिकास्पष्टौ ।
तात्कालिकविलेपो तदन्तरैक्यं समान्यदिशोः ॥ २० ॥
विलेपो मध्यान्तरमूर्ध्वस्यच्छादको ग्रहोऽधःस्थः ।
मानैक्यार्थादधिके नातिस्पष्टा स्फुटोक्तिरतः ॥ २१ ॥

एवं मध्यान्तरे ग्रहयोः केन्द्रान्तरे मानैक्यार्थादधिके ग्रहयोर्युति-
र्ज्ञेया । मानैक्यार्थाद्वीने मध्यान्तरे च कदम्बप्रोतीययुतिकालमेव गर्भाय-
वशान्तं प्रकल्प्य मूर्ध्वग्रहणवत् स्थित्यर्धविमर्ददले साध्ये । एव ताराग्र-
होद्भूतौ ताराग्रयो यो ग्रहो भौमादग्रस्तस्योर्ध्वान्तवक्ष्य च या युतिस्त-
स्यामपि ज्ञिया भवतीति मसिद्धम् ॥

कदम्बप्रोतीययुतिकाले मूर्ध्वग्रहणवदमल्लम्बन प्रसाध्यम् । ग्रह-
योः स्वावनतिलिप्तिकाभिः स्पष्टौ तात्कालिकौ विलेपो च कृत्वा तयोः
समान्यदिशोरन्तरैक्यं स्पष्टौ विलेप एव मध्यान्तर केन्द्रान्तरं कल्प्यम् ।
अनोर्ध्वस्य ग्रहस्याधःस्थो ग्रहरक्षादकः कल्प्यः । एव मूर्ध्वग्रहणवत् सर्व-
प्रकल्प्य स्फुटस्थित्यर्धविमर्ददले साध्ये । इदानीं पूर्वसाधितसमप्रोतीय-
युतौ विशेषमाह मानैक्यार्थादधिके इति । केन्द्रान्तरे मानैक्यार्थाद-
धिके पूर्वसाधिता समप्रोतीया युतिर्नातिस्पष्टा भवति अर्थात् सूत्रा-
भवति । अतः स्फुटोक्तिः स्फुटयुतिसाधनस्योक्तिरुचिता ।

अत्रोपपत्तिः । 'मानैक्यार्थाद्द्वारविधरेऽस्य भवेद्भेदयोग'
इत्यादिभास्करोक्तेन स्फुटा ॥ १९-२१ ॥

अथ स्फुटयुतिसाधनमाह ।

ऊनदिनोदितयुषितादधिकदिनाद्नदिनइताह्वयम् ।
अधिकं प्राग्युतिरुनं यद्यधिकदिनोदितात् पश्चात् ॥ २२ ॥
अन्तरमाद्यो भूयोऽन्यदिष्टघटिकाफलोन्युतयोश्च ।

प्राक् पश्चाद्वाऽन्तरयोस्तदन्तरेणोद्धृतादाद्यात् ॥ २३ ॥

युत्पाऽन्यथेष्टघटिका-

गुणितात् फलनादिका यथाऽऽवशत् ।

प्राक् समलिप्तिककालात्

पश्चाद्वा ग्रहयुतिर्भवति ॥ २४ ॥

यस्मिन् काले कदम्बप्रोतीयो समलिप्तिकौ ग्रहौ जातौ तस्मिन् काले स्वदेशोदयैलंग्न साध्यम् । भगोल परिधाय्य तौ ग्रहौ प्राक्वित्ति-
लस्यौ कृत्वा तयोद्दयलाने च साध्ये ततस्तात्कालिकलग्न-ग्रहोदयल-
ग्नान्तरे लग्नात् कालसाधनवद्वहदिनगता घटिकाः साध्याः । ता
एवेहाचार्योक्ता दिनोदिता घटिका ज्ञेयाः । दिनमानघटिकाश्च द्वयो-
र्ग्रहयोः पूर्वमानीता एव । अथ यस्याल्पदिनप्रमाणं तस्य गता घटिका
कनदिनोदिता घटिकाः । यस्य अधिकं दिनप्रमाणं तस्य गता अधिकदिनो-
दिताः । अन्यदिनप्रमाणमूनदिनमधिकृदिनप्रमाणमधिकृदिनमित्याचार्ये-
स्य सङ्केतसोनायमर्थः । अधिकृदिनादूनदिनोदितगुणितादूनविनहृताद्व-
ल्लभ्य तद्वदधिकृदिनोदितादधिकं तदा युतिः प्राग्जाता गतेत्यर्थः ।
यद्यन तदा युतिः यश्चादभविष्यतीति वेदितव्यम् । लब्धघटिकाऽधिक-
दिनोदितघटिकान्तरमाद्यसज्जं भवति । इष्टघटिकाफलानयुतयोर्द्वयोर्ग्रह-
योरेवमन्यदर्थान्यसज्जमानेयम् । एतदुक्तं भवति । गतयुतौ गता एष्ययुता-
वेष्ट्या इष्टघटिका कल्यास्ताभिस्तौ ग्रहौ प्रचास्य तयोद्दयलानादिना
संयोगतघटिका आनीय 'कनदिनोदितगुणितादित्यादिना पुनरन्तर साध्यं
तदन्यसज्जं ज्ञेयम् । यद्यन्तरद्वयेनापि प्राग्गता वा परवादेष्ट्या युतिस्तदा
इष्टघटिकागुणितादाद्यात् तदन्तरेणाद्यान्ययोरन्तरेण हृतात् फल ना-
दिका आद्यवशात् समलिप्तिककालाद्गता वेष्ट्या भवन्ति । अन्यथा एकेन
गतऽपरौष्ट्या युतिस्तदाऽऽद्यान्ययोर्युत्या हृतात् फलनादिका ज्ञेयाः ।

अत्रोपपत्तिः । त्रैशिकेन यद्यनदिनमानेनोनदिनोदिता घटिका
स्तदाऽधिकृदिनमानेन किं युतिकालेऽधिकृदिनोदितघटिका भवन्ति ।
एवमत्राचार्येण ग्रहयोर्दिनमानगतघटिकामध्ये तुल्या निष्पत्तिरङ्गीकृता

स्वल्पान्तरतः । यदि लघ्वघटिका अधिकदिनगतघटिकातोऽधिका तदा
युतिर्गताऽन्यथैवेति स्फुटा । द्वयोरन्तरमाद्यमज्ज कल्पितम् । २४-
घटिकाभिर्यहो प्रवाल्य पुनरन्तरमन्यमज्ज कृत्वाऽनुपातः । यद्याद्या-
न्यान्तरतुल्येनापचयेनेष्टघटिकास्तत्राऽऽद्यममापचयेन किं फलमादि-
काभिराद्यकालात् प्राक् पश्चाद्वाऽन्तरस्थाऽऽद्यममापचयादभाषोऽतस्तत्र
युतिरिति यद्वगतिश्चरगत्योर्वैलक्षण्यादसकृत् कर्म समुचितं तत् स्वल्पान्त-
रादाद्योऽस्यकृमिति । विज्ञातोद्ययोराद्यान्ययोरन्तरे बीजक्रियया तयो-
र्युतिहत्यकृते तथा तदा भक्तात् फलं बाह्यमित्यादि स्फुटं बीजविदा
मिति ॥ २२-२४ ॥

इदानीं कदा युतिर्भवतीत्याह ।

स्वदिनघटिकाविभक्तस्तदुदितपरदिवसनादिकाघातः ।
तुल्यः परोदिताभिर्घटिकाभिर्यदि युतिर्ग्रहयोः ॥ २५ ॥

तदुदितपरदिवसनादिकाघातः स्वदिनघटिकाविभक्तो यदि परो-
दिताभिर्घटिकाभिस्तुल्यस्तदा तयोर्ग्रहयोर्युतिर्भवतीति वेदितव्यम् । अत्रै-
तदुक्तं भवति । एकस्य गता घटिकाः परस्य दिनमानघटिकाभिर्गुणा एकस्य
दिनमानेन कृता फलतुल्या यदि परस्य गतघटिका म्युस्तदा तयोर्ग्रहयोः
कद्वयग्रहोतीया युतिर्ग्राह्येति पूर्वभाषितयुतिकालतः स्फुटम् ॥ २५ ॥

इदानीमपसहाय्याह ।

विज्ञेयमानसमकलदिनघटिकास्वोदयास्तलग्नाद्यैः ।
षड्विंशत्यार्याणां नवमो ग्रहमेलनाध्यायः ॥ २६ ॥
इति श्रीब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते ग्रहयुत्यधिकारो नवमः ॥ ६ ॥

ममकलौ समलितौ यतौ । शेष स्पष्टायम् ।

मधुसूदनसूनुर्गदितो यस्तिनकः श्रीपृथुनेह त्रिष्णुनेति ।

हृदि तं विनिधाय नूतनोऽयं रचितो योगविधौ सुधाकरेण ॥

इति ब्राह्मणानुब्रतसूनुसुधाकरद्विवेदिरचिते ब्राह्मस्फुटसिद्धान्त-
नूतनतिलके ग्रहयुत्यधिकारो नवमः ॥ ६ ॥

अथ भगवद्भुक्त्यधिकारः ।

तत्रादौ भद्रवानाह ।

अष्टनखैर्मये गवि रदलिप्तो नैर्गुणस्वरैर्मिधुने ।

कर्कटके गुणपोडशधृतिभिः सिंहे नवत्रिघनैः ॥ १ ॥

कन्यायां पञ्चनखैस्तुलिनि त्र्यतिधृतिभिरलिनि सेपुकलैः ।

द्विधतुर्दशातिधृतिभिर्धनुषि शशाङ्कमनुनखतत्त्वैः ॥ २ ॥

मकरेऽष्टनखैः कुम्भे नखपट्विंशैर्भये मुनित्रिंशैः ।

पृथग्भिन्यादीनां भुवकांशैर्योगतारास्थैः ॥ ३ ॥

अश्विन्यादीनां योगतारास्थैरैर्ध्वकांशैर्वक्ष्यमाणविधिना यद्वेण
सह योगः साध्यः । कैः । मेषेऽष्टनखैः । अर्षादशिन्या मेषस्याष्टाशाः ।
भरण्या विशत्यशा ध्रुवकास्तैः । वृषे रदलिप्तो नैस्तैरेवाष्टनखैर्यैः ।
जसिकाया वृषस्याष्टाशा द्वात्रिंशत्कलोना । रोहिण्या वृषस्य विशत्यशा
द्वात्रिंशत्कलोनास्तैः । मिथुने गुणस्वरैः । मृगशीर्षस्य मिथुनस्य त्रयो-
ऽशाः । आर्द्राया मिथुनस्य सप्ताशास्तैः । कर्कटके गुणपोडशधृतिभिः ।
पुनर्वसो. कर्किणस्त्रयोऽशाः । पुष्यस्य कर्किणः पोडशाशाः । आश्लेषायाः
कर्किणोऽष्टादशाशास्तैः । सिंहे नवत्रिघनैः । मघाया. सिंहस्य नवाशाः ।
पूर्वफल्गुन्याः सिंहस्य सप्तविशत्यशास्तैः । कन्याया पञ्चनखैः । उत्तर-
फल्गुन्याः कन्यायाः पञ्चाशाः । हस्तस्य कन्याया विशत्यशास्तैः ।
तुलिनि त्र्यतिधृतिभिः । चित्रायास्तुलायास्त्रयोऽशाः । स्वातिस्तुलाया
एकोनविशत्यंशास्तैः । अलिनि सेपुकलैर्द्विधतुर्दशातिधृतिभिः । विशा-
खानुराधाज्येष्ठाना क्रमेण वृश्चिकस्य पञ्चकलासहिता द्विशक्रेनविशति
भागास्तैः । धनुषि शशाङ्कमनुनखतत्त्वैः । मूलपूर्वाषाढोत्तराषाढाभिजिता
क्रमेण धनुष एक-चतुर्दश-विशति-पञ्चविशतिभागा ध्रुवास्तैः । मकरे-
ऽष्टनखैः । अश्वघनिष्ठयोः क्रमेण मकरस्याष्ट-विशतिभागा ध्रुवास्तैः ।
कुम्भे नखपट्विंशैः । शततारकापूर्वभाद्रपदयोः क्रमेण कुम्भस्य विशति-

पद्विगभागा ध्रुवास्तैः । भवे मुनित्रिगैः । उत्तरभाद्रपदरेवत्याः क्रमेण
मीनस्य सप्त-त्रिंशत्वास्तैरिति । यत एवास्त्विन्यादीना ध्रुवाणा भास्क-
रेणापि स्वभयहयुत्यधिकारे पठिताः । ध्रुवास्त्वैते राश्याक्राः ।

श.	म.	क.	रो	मृ.	मा.	पु.	पु.	श्ले.	म.	पु.	उ.	ह.	सि.
०	०	१	१	२	२	३	३	३	४	४	५	५	६
८	२०	०	१८	३	०	३	१६	१८	८	२०	५	२०	३
०	०	२८	२८	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०

स्वा.	सि.	म.	ज्ये.	मृ.	पु.	उ.	श.	म.	पु.	उ.	ह.	सि.	र.
६	०	०	०	८	८	८	८	८	९०	९०	९९	०	०
१८	२	१४	१८	१	१४	२०	२५	८	२०	२०	२६	०	०
०	५	५	५	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०

इदानीं भयहयुतेर्गतागतमाह ।

ध्रुवकादूनः पश्चादधिकः प्राग्वक्तितेऽन्यथा योगः ।

अन्यद्ग्रहमेलकवद्भुवकक्रान्तेर्भविष्येपाः ॥ ४ ॥

यद्ये भध्रुवकादूनस्तदा योगः पश्चाद्विष्यति । अधिकस्तदा
योगः प्राग्गत । यद्ये वक्तिते सति योगोऽन्यथा वाच्य । अथौदूने
पश्चादधिके गत इति वेदितव्यम् । अन्यद्वयहयुतौ ग्रहमेलकवत्त्रेयम् ।
अथ भध्रुवकक्रान्तेरयाद्विविधा वक्ष्यमाणा एते ॥ ४ ॥

अथ नवजाणा शराशानाह ।

सौम्या दशार्कविषया याः याः शरदशभवा रसाः सौम्याः ।

स्वं सप्त दक्षिणाः स्वं सौम्याः सूर्यत्रयोदशकाः ॥ ५ ॥

दक्षिणतो भवयमलाः सप्तत्रिंशद्दुदगंशका याम्याः ।

अध्यर्धत्रिचतुष्कार्धनवमसत्रयंशविषयशराः ॥ ६ ॥

सौम्या अथधिका षष्टिस्त्रिंशत् पट्त्रिंशदितरलिताः ।

अष्टादशोत्तरा जिनषड्विंशत्यम्बराण्यंशाः ॥ ७ ॥

प्राजेशयोगतारा विक्षेपांशैः कलात्रिघनहीनैः ।

आग्नेयस्य कलानामेकोनत्रिंशता हीनैः ॥ ८ ॥

पञ्चदशकलाहीनैश्चित्रायाः सप्तभिर्विंशत्यायाः ।

षट्सप्तत्या मैत्रस्यैन्द्रस्य त्रिंशता हीनैः ॥ ६ ॥

अश्विन्यादियोगताराणामेते यथादिक्काः शराशा ज्ञेयाः । दश
द्वादश पञ्च भागा उत्तराः । पञ्च-दश-एकादश भागा याम्या । षड्भागा
उत्तराः । शून्यम् । सप्तभागा दक्षिणाः । शून्यम् । द्वादश-त्रयोदश भागाः
सौम्याः । एकादश-यमल द्वय भागा दक्षिणाः । सप्तत्रिंशद्भागाः सौम्याः ।

अर्धधं सार्धैकभागः १° । ३०' ॥ अर्धनवम सार्धाष्टभागः ८° ।
३०' ॥ सत्र्यशा त्रिद्वयाः पञ्च भागाः । ३° । २०' ॥ शराः पञ्चभागा
याम्याः । द्वादशिका षट्द्विंशतिभागः, त्रिंशद्भागाः, षट्त्रिंशद्भागा उत्तराः ।
इतरा दक्षिणा अष्टादशल्लिप्ताः शरकलाः । चतुर्विंशति-षड्विंशतिशून्य-
भागा उत्तराः । प्राज्ञेशस्य रोहिण्या योगतारा वित्तेवाशैः पूर्वादितशराशैः
किं विशिष्टैः कलात्रिंशतहीनैः सप्तविंशतिकलारहितैस्तिष्ठति । आग्ने-
यस्य कृतिकायाश्च योगतारा पूर्वाक्षशराशैरेकोनत्रिंशत्कलाहीनैश्चित्रायाः
पञ्चदशकलाहीनैर्विंशत्यायाः सप्तभिः कलाभिर्हीनैर्मैत्रस्यानुराधायाः
कलानां षट्सप्तत्या भागेनैकेन षोडशकलाधिकेन हीनैरैन्द्रस्य ज्येष्ठायाः
कलात्रिंशता हीनेर्योगतारा तिष्ठति । अर्थात् पूर्वादितशरायाः पठित-
कलानास्तदा तेषां नक्षत्राणां यथादितदिक्का वास्तवशरभागा घटितव्या
इति ।

नक्षत्राणां शराशाश्चेति ।

श	भे.	ह.	रि.	मृ.	आ	पु.	पु.	श्ले.	म.	पू.	उ	ह.	वि.
१०	१२	४°	४°	१०	११	६	०	०	०	१२	१३	११	१
उ.	उ	३१'	३३'	द	द	उ.	द.	द.	उ	उ.	उ.	द.	४५
		उ.	द										द
स्वा.	वि.	अ.	ज्ये.	मू.	पू.	उ	अ.	श.	घ.	श.	पू.	द.	रे.
३०	१	१	३	८	५	५	६२	३०	३६	०	२४	२६	०
उ	२३	४४	३०	३०	२०	द	उ	उ	उ	१८	उ	उ	उ.
	द	द	द	द	द					द			

भास्करेण कृतिकाया रोहिण्याश्च 8° । $30'$ । विशाखायाः 9° । $20'$ । अनुराधायाः 9° । $85'$ । शतताराकायाः 0° । $20'$ इति भिन्नाः पठिताः । अन्येषां चाचार्याक्तसमा ह्येति सुधीर्मिर्विचिन्त्यम् ॥ ५-७ ॥
इदानीं विशेषमाह ।

छादयति योगतारां मानार्धानाधिकाद्भविक्षेपात् ।

स्फुटविक्षेपो यस्याधिकोनको भवति समदिक्स्थः ॥ १० ॥

भविक्षेपाच्चतुशरात् किंविशष्टात् मानार्धानाधिकाद्बृहविम्ब-मानार्धेनानाद्युताच्च यस्य ग्रहस्य स्फुटविक्षेपो ध्रुवोत्तीयः शरः क्रमेणाधिकोनो भवति स समदिक्स्थो ग्रहो योगतारां छादयति ।

अत्रोपपत्तिः । कल्प्यते ग्रहशरो नक्षत्रशरद्विको नक्षत्रशराद-त्यस्तदा द्वयोरन्तरेण केन्द्रान्तरम् नय-यश्च इदं ग्रहविम्बमानार्धादल्पं तदा ग्रहो योगतारां छादयति । अतस्तदा नय-यश्च $\angle \frac{\text{विमा}}{2}$

\therefore नय- $\frac{\text{विमा}}{2} \angle$ यश्च । एवं यदा नक्षत्रशरद्विको ग्रहशरोऽधिक-

स्तदा भेदयोगे यश्च-नय $\angle \frac{\text{विमा}}{2} \therefore$ यश्च \angle नय $+$ $\frac{\text{विमा}}{2}$ । अत आचार्याक्त स्पष्टमुपपद्यते ॥ १० ॥

इदानीं रोहिणीशकटभेदमाह ।

विक्षेपांशद्वितयादधिको वृषभस्य सप्तदशभागे ।

यस्य ग्रहस्य याम्यो भिनत्ति शकटं स रोहिण्याः ॥ ११ ॥

स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । रोहिणीशकटस्य ध्रुवभागा सप्तदशांशाः । याम्यः शरत्तारद्वयाधिकः । अतो ग्रहस्य तार्दृशि स्थितौ शकटे प्रवेश इति स्फुटम् ।

अत्राधिकपदेन रोहिणीशरपर्यन्तमेव ग्रह्यतेऽन्यथा रोहिणीयोग-तारातोऽपि दक्षिणस्ये ग्रहविम्बे शकटभेदाभावस्तेनांशद्वयाधिको रोहि-णीशरतोऽस्यो याम्यः शरो यस्य स एव रोहिणीशकटं भिनत्ति ॥ ११ ॥

इदानीं भेदे विशेषमाह ।

विक्षेपान्ते सौम्ये तृतीयतारां भिनत्ति पिङ्गस्य ।
इन्दुभिर्नत्ति पुष्यं पौष्णं चारुणमविक्षिप्तः ॥ १२ ॥

इन्दुः सौम्ये विक्षेपान्ते सौम्यशरस्य परमे पिङ्गस्य मघायास्तृतीयतारां भिनत्ति । एवमविक्षिप्तः शरदित इन्दुः पुष्यं पौष्णं रेवतीं चारुणं शततारकां च भिनत्ति ।

अत्रोपपत्तिः । मघास्तृतीयतारायाः शर उत्तरशतन्द्रपरमशरसमो ध्रुवश्च पूर्वोक्ताः ४ रा । ८ च । अतस्तत्रैव ग्रहविषये भेदयोगो भवत्येवात्र किं विज्ञम् । शेषोपपत्तिरप्यत्र पूर्ववृत्त्या स्फुटा । यस्या मघायोगताराया ध्रुवाः शून्यशरभागाश्च षडितास्तां चाविक्षिप्त एवेन्दुभिर्नत्ति ॥ १२ ॥

इदानीं भाद्विद्रुक्कर्मोपपत्तेरुपपत्तिमाह ।

कृत्वाऽपि दृष्टिकर्म श्रीपेणार्यभटविष्णुचन्द्रोक्तम् ।
प्रतिदिनमुदयेऽस्ते वा न भवति दृग्गणितयोरैक्यम् ॥ १३ ॥
भमुनिमृगव्याधानां यतस्ततो दृष्टिकर्म वक्ष्यामि ।
दृग्गणितसमं देयं शिष्याय चिरोपितायेदम् ॥ १४ ॥

श्रीपेणार्यभटविष्णुचन्द्रोक्तं दृष्टिकर्म कृत्वाऽपि प्रतिदिनं भमुनिमृगव्याधानां नक्षत्रागस्त्यनुव्यकानामुदयेऽस्ते वा यतो दृग्गणितयोरैक्यं न भवति ततस्तस्मात् कारणाद्दृग्गणितसमं दृष्टिकर्म वक्ष्यामि । इदं दुर्लभं वक्ष्यमाणं दृक्कर्म चिरोपिताय भक्ताय शिष्याय देयं नान्येभ्य इति ॥ १३-१४ ॥

इदानीं भमुनिव्याधात्तत्रद्रुक्कर्मार्थं स्फुटक्रान्तिव्यामाह ।

क्रान्तिज्या तत्क्रान्तिर्विक्षेपक्रान्तिचापभागानाम् ।
संयोगान्तरजीवा स्वक्रान्तिज्यैकभिन्नदिशाम् ॥ १५ ॥

तत्रभमुनिव्याधध्रुवकेभ्यो ध्रुवज्या जिनज्यागुणा चिज्याभक्तेति विधिना क्रान्तिज्या साध्या सा तत्क्रान्तिरुच्यते । तत एकभिन्नदिशां विक्षेपक्रान्तिचापभागानां संयोगान्तरजीवा स्वक्रान्तिज्या स्फुटा भवति ।

अत्रोपपत्तिः । आचार्येण ध्रुवप्राप्तीया ध्रुवाः शरशास्त्रं पठिताः ।
 अतो ध्रुवक्रान्तिर्नतत्रध्रुवप्राप्ते नतत्रस्थान-नाडीमण्डलान्तरांशास्तत्र ध्रुव-
 प्राप्तीयशरसंस्कारेण नाडीमण्डलावतत्रप्रतिष्ठावधि ध्रुवप्राप्तेऽंशाः स्पष्टक्रा-
 न्त्यंशा भवन्तीति गोल युक्त्यास्फुटम् । संस्कारवासना चातिसुगमा ॥ १५ ॥
 इदानीं विशेषमाह ।

एवं भमुनिध्रुवयोर्ग्रहतत्क्रान्त्या च दृष्टिकर्मायम् ।
 कृत्वा ग्रहे भमुनिवत् तस्मात् स्वक्रान्तिजीवा च ॥ १६ ॥
 एवं भमुनिध्रुवयोः पूर्वप्रकारेण स्पष्टक्रान्तिज्यानयन कार्यम् ।
 नतत्रध्रुवा वेधेनाऽऽयनदृक्कर्मसंस्कृता एव पठिताः । अतो ग्रहतत्क्रान्त्या
 च ग्रहे चात्र दृष्टिकर्मायन दृक्कर्म सजातीयत्वात् कृत्वा तस्मादायन-
 दृक्कर्मसंस्कृताद्ब्रह्माद्भमुनिवत् स्वक्रान्तिजीवा ग्रहस्पष्टक्रान्तिज्या च
 साध्या ।

अत्रोपपत्तिः । आचार्येण ग्रहक्रान्त्यप्राप्तीयः शर एव स्वस्थान-
 राद्ध्रुवप्राप्तीयः कल्पितो ग्रहशरान्तामन्वत्त्वात् । तत आयनदृक्कर्म-
 संस्कृतग्रहक्रान्तिशरसंस्कारेण नतत्रवत् स्फुटक्रान्तिज्यासाधन कृतम् ।
 भास्कराचार्येण च 'चिज्यात्रांशदयनवलनज्याकृति प्राप्ते'त्यादिविधिना
 ध्रुवप्राप्तीयः स्फुटशरः क्रान्तिसंस्कारयोग्यः साधितः । स च स्थानी
 यविम्बीयाहोरात्रवृत्तयोरन्तरावापसमश्वापीयान्नोणमिति युक्त्या न भव-
 तीति भास्करसाधितः स्फुटशरः स्थूलोऽतः कमलाकरेण भास्करशरसा-
 धनस्य यत् अण्डनं कृतं तत् समीचीनमेव । 'ग्रहगुप्तादिभिः स्वस्थान्त-
 रत्वाव कृतः स्फुटः' इत्यादिना भास्करेण स्वदृक्कर्मवासनाया गोलभाष्ये
 'आचार्यपतः' भर्मायित इति सर्वे स्फुट सिद्धान्तविद्वदम् ॥ १६ ॥

इदानीमायनं दृक्कर्ममाह ।

चिज्यात्रासुभिरुदयैर्घाताद्विज्ञेयसत्रिभक्रान्त्योः ।
 अण्णधनमेकान्यविशोस्तयोर्ग्रहे न भमुनिध्रुवके ॥ १७ ॥
 विज्ञेयस्य सत्रिभग्रहक्रान्तेः सत्रिभग्रहक्रान्तिज्यायाश्च वधात्

त्रिज्याया याऽऽप्ता तैस्त्रिभुजैर्निर्दिष्टाऽशुद्धयैः चेन्नकलास्तास्तयोः
शरसन्निभक्रान्त्योरेकान्यदिशोऽहं चणं धनं कार्याः । एवमायन दृक्कर्म
यहे देयम् । भ्रमुनिध्रुवके वेधेनैव दत्तायनदृक्कर्मोपलब्धेन देयमित्यर्थो ज्ञा-
यते ।

अत्रोपपत्तिः । उदयास्ताधिकारे सन्निभयहक्रान्तिन्यामायनं चलनं
त्रिज्यासमां द्रुज्यां चेन्नकालामितानायनदृक्कर्मोसूत्रं प्रकल्प्यायनं दृक्कर्म
साधितम् । इहायनदृक्कर्मोसुभ्यः चेन्नकलानयनं 'व्यतोदयासुभिरष्टाद-
शशतचेन्नकलास्तदाऽऽयनदृक्कर्मोसुभिः किं' मित्यनुपातेन सूत्रमानीतम् ।
तच्च 'आयनं चलनमस्फुटेषुणा संगुणं द्रुगुणभाजितं हत'मित्यादि-

भास्करविधिना $\frac{\text{आय} \times \text{अ} \times १८००}{\text{द्रु} \times \text{नि} ३} = \frac{\text{व} \cdot \text{य} \text{ काल्या} \times \text{अ} \times १८००}{\text{त्रि} \times \text{नि} ३}$ स्थत्या-

न्तरादित्युपपद्यते । नक्षत्राणां ध्रुवाः कृतायनदृक्कर्मकाः । अतस्तत्र पुनरा-
यनदृक्कर्मसंस्कारोऽनुचितः । अत्र चतुर्वेदाचार्येण सन्निभयहक्रान्तिः सन्नि-
भयहोत्क्रमज्याधयेन या क्रान्तिरिति व्याख्याता तदर्थं 'द्वैत्यगुप्तकृतिरत्र
सुन्दरी साऽन्यथा तदनुगैर्विचार्यते'-इत्यादि भास्करेण लिखितमिति ।

चतुर्वेदाचार्यवाक्यं च 'ग्रहस्फुटवित्तेपसन्निराशुत्क्रमक्रान्त्योर्वा
घातस्तस्मात्' ॥ १७ ॥

इदानीं चन्द्रादीनां शरे महति सति सूत्रमवज्ञं दृक्कर्मोह ।

तत्स्वक्रान्तिज्याभ्यां चन्द्रादीनां पृथक् चरमाणान् ।

कृत्वाऽर्कवत् तदन्तरसंयोगौ तुल्यभिन्नदिशोः ॥ १८ ॥

तत्प्राणैर्विज्ञेपे सौम्ये हीनो ग्रहोऽधिको याम्ये ।

उदये भ्रुवको वागस्त्यभ्रुवकोऽथवा लग्नम् ॥ १९ ॥

उदये ग्रहभ्रुनीनामस्तमये षड्ग्रहाधिकात् सौम्ये ।

अधिको याम्ये हीनः षड्राशियुतोऽस्तमयलग्नम् ॥ २० ॥

चन्द्रादीनां चन्द्रनक्षत्रादीनां शरे महति तत्स्वक्रान्तिज्याभ्यां
स्थानीयविम्बीयक्रान्तिज्याभ्यां पृथक् पृथगर्कचरमाणान् चरामून् कृत्वा
तयोस्तुल्यभिन्नदिशोऽश्वरासुमानयोऽंशाक्रममन्तरसंयोगौ कार्यौ । एव-

मतत्रदृक्कर्मोपको भवन्ति । सौम्ये विज्ञेये तैरमुभिर्यदो हीने। याम्ये शरे चाधिकोऽर्थात् सौम्ये शरे कृतायनदृक्कर्मग्रहाद्विपरीत याम्ये शरे चानुलोम तैरमुभिर्यस्तान स्वदेशे तदुदये ग्रहविम्बोदये लग्नं भवेत् । एवं भधुवकोऽयथाऽगस्त्यधुवकश्च हीनो वाऽधिकः कार्योऽर्थात् तत्स्यानीयविम्बीयक्रान्तिभ्या पृथक् पृथक् चरासून् प्रसाध्य तत्क्रोयान्तरतोऽतत्रदृक्कर्मोसून् विधाय तैरमुभिः शरवशात्तत्रधुवतोऽगस्त्यधुवतश्च क्रमेणोत्क्रमेण वा स्वदेशे लग्नं प्रसाध्य तयोऽदयलग्ने साध्ये । एवं ग्रहभमुनीनामुदये लग्नसाधनम् । यस्तमये च सौम्य उत्तरशरे सप्तद्विभाद्विहाद् ध्रुवाद्वा तैरमुभिरधिकोऽर्थात् क्रमलग्नं याम्ये शरे च हीनोऽर्थादुत्क्रमलग्नं यत् प्राक्क्षितिजे तत् पङ्कशिषादित ग्रहनक्षत्रविम्बे पश्चिमक्षितिजस्योऽस्तमयलग्नं भवेत् ।

अत्रोपपत्तिः । 'स्फुटास्फुटक्रान्तिजयोश्चरार्धयो' रित्यादिभास्करविधिना स्फुटा । भास्करेण पश्चिमक्षितिजस्य विम्बे प्राक्क्षितिजे क्रान्तिवृत्तस्य यः प्रदेशस्तदस्तलग्नमुच्यते । इहाऽऽचार्येण तदा पश्चिमक्षितिजे क्रान्तिवृत्तस्य यः प्रदेशस्तदस्तलग्नमन्वयैकमेव साधितमिति ॥

१८-२० ॥

इदानीं दृश्यादृश्यत्वमाह ।

*उदयविलग्रादधिके पङ्काशियुतास्तलग्नभाङ्गीने ।

रात्रिविलग्रे हरयो दिनेऽपि चन्द्रोऽन्यथाऽदृश्यः ॥ २१ ॥

स्वष्टार्थम् । उपपत्तिर्योदयास्ताधिकारे प्रतिपादितैव ॥ २१ ॥

इदानीं ग्रहोदयस्य गतागतत्वमाह ।

प्रागुदयलग्नमूनं लग्नादधिकं ग्रहोदयः पश्चात् ।

जनमधिकेन तुल्यं कृत्वा घटिकाः स्वरारयुदयैः ॥ २२ ॥

लग्नाद्विष्टलग्नादुदयलग्नमूनं तदा ग्रहोदयः प्राग्गतः । यत्र अधिकं तदा ग्रहोदयः पश्चाद्गुविष्यतीति । स्वरारयुदयैरुनमधिकेन तुल्यं कृत्वा-

• स्वोदयलग्नादधिके इति पाठान्तरम् ।

ऽर्थादूनस्य भोग्योऽधिकभुक्तयुक्त' इत्यादिना तदन्तरघटिकाः साध्या इति ।

अत्रोपपत्तिः । इह भगोलस्य पश्चिमधमेण यदस्य नित्यमुदयो यस्तस्यैव गतेष्यत्य प्रदर्श्यते । उदयलग्ने प्राक्त्वितिज्ञस्य यद्दोदयोऽतस्त स्मिन् इष्टलानादूने यद्विष्योदयो जात त्रितित्तोपरि गतत्वादित्यथा त्रितित्तजाध स्यत्वाद्विष्यमुदेष्यतीति । अन्तरघटिकासाधनोपपत्तिले-
भनात् कालसाधनोपपत्तिष्ठत् स्पष्टा ॥ २२ ॥

इदानीं यहास्तस्य गतागतत्वमाह ।

प्रागस्तमयो लग्नादूनं पञ्चाशिसंयुतास्तमयलग्नम् ।

अधिकं घटिकाः पश्चात् कृत्वा सममूनमधिकेन ॥ २३ ॥

लग्नादिष्टलानाद्यादि षड्राशिसंयुतास्तलानमून तदा यद्विष्या-
स्तमय' प्राजात इति । अधिकं चेत् तदाऽस्तमयः पश्चाद्विष्यति ।
अत्राप्यधिकेन सममून कृत्वाऽर्थादूनस्य भोग्योऽधिकभुक्तयुक्त' इत्यादि-
विधिना तदन्तरघटिकाः साध्या ।

अत्रोपपत्तिः । आचार्यसाधितमस्तलनं सपहम् यद्विष्यास्त-
काले प्राक्त्वितिज्ञस्य लग्न भवेत् । तस्मिन् स्वेष्टलग्ने पश्चिमत्रितित्ते यद्दो-
स्तमय । ऊने यद्विष्यस्य त्रितित्तजाध.स्यत्वादस्तमयो गतः । अधिकं च
विष्यस्य त्रितित्तोपरिधर्तमानत्वादस्त यास्यतीति स्फुटा वासना ॥ २४ ॥

इदानीं घट्टस्य विशेषमाह ।

तात्कालिकोपकरणादसकृद्गतनाडिकाभिरङ्गीन्दाः ।

रात्रौ वा प्रतिघटिकं प्राग्वत् शृङ्गोन्नतिः कार्या ॥ २४ ॥

गतनाडिकाभिः पूर्वगतभिस्तात्कालिकोपकरणादिन्द्रोरसकृद्गता
नाड्योऽङ्गि दिवसे वा रात्रौ स्फुटाः साध्यास्ततः प्रतिघटिकं प्राग्वत्
शृङ्गोन्नति कार्या ।

अत्रोपपत्तिः । यस्मिन् काले गतो वैष्य उदय इति परीता
क्रियते तस्मिन् काले तात्कालिकयद्गतात् तस्मादेव यहादुदयल

नमस्तलानं च साधितम् । अपेक्षितं तु त्रितितिस्ये बह्विम्बे । अतोऽ-
सकृद्विधिना तात्कालिकेन बह्वर्षदृक्कर्मोदिना स्फुटमुदयलग्नमस्तलानं
च भवति । एवं या असकृद्विधिना नाद्यस्ता आत्यस्ताभिर्षदं प्रचा-
त्याये क्रिया समुचिता । अन्येषा बह्वर्षाणामन्यगतित्वादसकृद्विधिं हित्वा-
ऽऽचार्येण चन्द्रस्यैवासकृद्विधिरुक्तः । एवमसकृद्विधिनाऽऽनीता नाद्य-
आत्यो भवन्ति ताभ्यस्त्वन्द्रस्य छाया न साध्या । चन्द्रस्य छाया तु
तत्साधनाभिरिष्टकालिकोदयलग्नेष्टलग्नान्तरभवाभिः साध्येति सर्वं भास्क-
रेण छायाधिकारे बह्वर्षिताध्याये स्पष्टमुपपादितम् ॥ २४ ॥

इदानीं विशेषमाह ।

मध्यच्छाया रविवत् स्वक्रान्त्या दर्शने सतीषा च ।

एवं ग्रहभमुनीनामन्तरघटिकागुणां भुक्तिम् ॥ २५ ॥

ग्रहस्य भस्य वा दर्शने सति स्वक्रान्त्या ग्रहस्य वा भस्य स्फुट-
क्रान्त्या विवक्षितं इष्टा मध्यच्छाया याम्योत्तरवृत्तस्ये विम्बे छाया साध्या ।
एवं ग्रहभोदययोर्वा ग्रहभान्नयोत्पद्यते ग्रहमुन्युदययोर्वाऽस्तमययोः स्फुटा-
न्तरघटिकाज्ञानार्थमादाविष्टकालिकग्रहवर्गेन तदुदयास्तलाने कृत्वा ग्रह-
भोदययोस्तयोर्वा पूर्वध्रुवन्तरघटिकाः साध्याः । ताभिर्भुक्तिं ग्रहभुक्ति-
गुणामित्यस्याचि सम्बन्धः ।

अथ चतुर्ब्रंदाचार्यः । 'यत्नालभतलमेतत्' । अर्धोदयाया यत्नालस्य
नीरसशुक्लवृणस्य (लोके पुञ्जाल इति प्रसिद्धस्य) भवत्ये रसप्राप्तिर्न
तद्येतेतत्प्रकारेणाऽऽचार्यस्य यद्यःप्राप्तिर्न यत् इदं सर्वमानयनं सर्वत्रैव
प्रसिद्धमिति ॥ २५ ॥

इदानीं नक्षत्रोदयास्तवर्गेन ग्रहोदयास्तावाह ।

षष्ठ्या विभजेत्तन्त्रं प्रागुदयास्तमययोर्ग्रहे शोध्यम् ।

पश्चात् क्षेप्यं प्रतिदिनमुदयास्तमयावसकृदेवम् ॥ २६ ॥

पूर्वागतषष्ठीगुणा भुक्तिं षष्ठ्या गणको विभजेत् । तन्त्रं चालन-
फलं पूर्वप्रकारेणोदयास्तमययोः प्रागुगते लक्षणे ग्रहे शोध्य परादेव-

लवणे तेष्वमेवं चालितग्रहात् पुनस्तदुदयास्तलने कृत्वा ग्रहभोदययो-
रस्तमयोर्वाऽन्तर्घटिका साध्याः । एवमपक्रुद्धिना प्रतिदिनं ग्रहस्थो-
दयास्तमयो भवत इति ।

अत्रोपपत्तिः । पूर्वविधिना स्फुटा ॥ २६ ॥

इदानीं ग्रहोदयास्तौ प्रकारान्तरेणाह ।

इष्टात् कालाद्भानोरुदयास्ताद्वा ग्रहोदयास्तमयो ।

तात्कालि कैर्विलग्नं ग्रहोदयास्तमयलगायैः ॥ २७ ॥

इष्टात् कालाद्वा भानोरुदयास्तात् पूर्वविधिना ग्रहोदयास्तमयो
साध्याः किं नलत्रध्यपदेशेन । अत्र यदीगुलानमपेक्षितं तदा तात्कालि
कैर्ग्रहोदयास्तमयलानाद्यैर्लग्नं साध्यम् । अर्थादयहस्य तात्कालिकादय-
लानमस्तलानं वा रविं ग्रहदिनगत्येषा घटिका इष्टघटिकाः प्रकल्प्य
स्वदेशोदयैर्लग्नमपि साध्यं भवतीति सर्वं स्फुटम् ।

अत्र चतुर्धदाचार्यैः । 'एवमेतत् क्रियते कर्म कः सन्देशोऽयान्यथा
कलननातिमूर्खोऽपि जानाति' ॥ २७ ॥

इदानीं पुनः ग्रहोदयास्तावाह ।

प्रागुदयलग्नमुदयैर्लग्नसमं लग्नमुदयलग्नेन ।

पश्चात् तदुघटिकाभिः कृत्वा तात्कालिकैरसकृत् ॥ २८ ॥

उदयः प्रागस्तमयो लग्नेन सप्तदशगृहास्तमयलग्नम् ।

पश्चाद्लग्नं चकार्धसंयुतास्तमयलग्नेन ॥ २९ ॥

तात्कालिकैर्ग्रहशरद्वैरसकृदुदयः साध्यः । शेषं 'प्रागुदयलग्नमूनं'
तथा 'प्रागस्तमयो लग्नादूनम्' इत्यायाद्वयेन स्पष्टार्थम् ।

अत्र चतुर्धदाचार्यैः । 'पिष्टपेषणमेतत्' ॥ २८-२९ ॥

इदानीं ग्रहोदयास्तदिगुज्ञानमाह ।

ऊनोऽल्पमुक्तिरुदितः प्रागथवोदेष्यति ग्रहः सूर्यात् ।

पश्चादधिकोऽधिकगतिरल्पगती वकिणौ ज्ञसितौ ॥ ३० ॥

प्रागूनोऽधिकमुक्तिः पश्चादधिकोऽल्पमुक्तिरस्तमितः ।

यास्यत्यथवाऽस्तमयं यतस्ततो दृश्यघटिकोक्तिः ॥ ३१ ॥

अल्पभुक्तिर्यहः सूर्यादधिकः प्राक् प्राच्या दिशि उदितो
वादेष्यति । अकंपहान्तरघटिकानां दृश्यघटिकातोऽधिकन्यूनतयात् ।
एवमधिकगतिर्यहः सूर्यादधिकः पश्चादुदितो वादेष्यति-इति वेदित-
व्यम् । बुधशुक्रौ यदा यक्रिणौ भवतस्तदा तावत्पगती कल्प्ये । अर्थात्
तदा तयोः पूर्वदिश्युदय इति वेदितव्यम् । एव सूर्यादधिकगतिर्यहः कन-
प्राक् प्राच्या दिशि अल्पभुक्तिर्यहश्चाधिकः पश्चात् परिवर्तमाया दिशि
अस्तमितोऽस्ते गतो वाऽस्तमयं यास्यति । यत उदयास्तगत्यन्तान् दृश्य
घटिकाभिः कालाशघटिकाभिस्तौ दृश्यघटिकोक्तिरिति ।

अत्रोपपत्तिः । 'वेदकभुक्तिर्यहः प्रागुदेति' तथा 'बुधशुक्राशुक्र प्रथ-
मगुप्त्य घटिका गति प्राप्ते'त्यादिभास्करविधिना स्फुटा ।

अत्र चतुर्वेदाचार्यः । 'प्रागूनभुक्तिर्यहः' इत्याख्येया गताद्यैर्मिदमा-
र्थावृत्त्यम् । विशेषश्च यदुक्तमत्रोऽल्पभुक्तिरित्यादिना बुधसितपौर्वकि-
योगरेव सम्भवति स्वल्पगतित्वे तदा च तयोः पश्चादस्तमयः प्रागुदयश्चै-
त्यादि ॥ ३०-३१ ॥

इदानीं दृश्यघटिका अर्थात् कालाशघटिका आह ।

घटिकाद्वयेन चन्द्रो दृश्योऽर्कात् सितगुरुशनिभौमाः ।
अध्यर्धया घटिकया त्रिभागघटिकोत्तराधिकया ॥ ३२ ॥

अर्कादृघटिकाद्वयेनान्तरितश्चन्द्रो दृश्यो भवति । शुक्रगुरुबुध
शनिभौमाश्च अध्यर्धया घटिकया सार्धैरुपघट्या किविशिष्टया त्रिभा-
गघटिकोत्तराधिकया दृश्या भवन्ति । अर्थात् शुक्रम्य कालाशघटिका
सार्धैका १ । ३० । गुरोः सार्धैका त्रिभागाधिका १ । ५० । एव बुधस्य
१ । ५० + २० = २ । १० । शने. २ । १० + २० = २ । ३० । भौमस्य
२ । ३० + २० = २ । ५० । इता. बहुगुणारचन्द्रादीनां कालाशाः च -
१२ । बु. - २ । गु. - ११ । बु. - १३ । श. - १५ । म. - १० । द्वाव-
शभिः शीतांशु रित्यादिषाठपठितमयाः ॥ ३२ ॥

इदानीमन्तरघटिकाभिस्तात्कालिकीकरणे कालज्ञानं चाऽऽह ।
ग्रहसूर्यान्तरघटिकास्वदृश्यघटिकान्तरं ततो लिप्ताः ।
प्राग्बत् तदन्तरद्वृता हीनाधिकनाडिका दिवसाः ॥ ३३ ॥
विपरीतमृणधनं सौम्यशुक्रयोर्वक्रिणोः स्वभुक्तिकलाः ।
एवमुदयास्तमययोर्विपरीतं वक्रिणि स्वफलम् ॥ ३४ ॥

ग्रहसूर्यान्तरघटिकानां स्वदृश्यघटिकानां चान्तरं कार्यम् । तत-
स्तदन्तराललिप्ताः साध्याः । अर्थादन्तरघटिकासमोऽष्टादशयतकलाभिः
सङ्गुणा यद्वाधिष्ठितराश्युदयासुभिर्भास्याः फलं क्षेत्रकलाः स्युः । ततस्ताः
क्षेत्रकलाः प्राग्बत् तदन्तरद्वृतास्तयो रविपहयोर्भुक्त्यन्तरेण दृताः शुक्रबुध-
योर्वक्रिणोः सतोस्तद्विभुक्तियोगेन दृताः फलं हीनाधिकनाडिकादिवसाः
दृश्यगतदिवसा भवन्ति । अर्थादिष्टकालांशाः पठितेभ्योऽल्पास्तदा हीन-
सम्बन्धिना दिवसा अधिकास्तदाऽधिकसम्बन्धिना दिवसा ज्ञेयाः । तैर्दि-
वसैः स्वभुक्तिकलाः स्वभुक्तितश्चालनकलाः साध्यास्तत्संस्कारेण यद्वा-
यास्ते यद्वा रविश्च भवति । ततः पुनस्तदन्तरघटिकाः साध्याः । एव-
मसङ्गुणाश्च तदन्तरघटिका दृश्यघटिकासमाः स्युः । स्थिरीभूते काले च
यद्वाकान्तरघटिकानां दृश्यघटिकासमत्वाद्वृत्तस्योदयो वाऽस्त इति । बुध-
शुक्रयोर्वक्रिणोस्तयो स्वभुक्तिकलाश्चालनकला विपरीतमृणधनं कार्यम् ।
एवं यद्वा वक्रिणि सति स्वचालनफलमुदयास्तमययोर्विपरीतं धने चण-
मृणे धनमिति ज्ञेयमिति ।

अत्रोपपत्तिः । 'उक्तेभ्य कनाभ्यधिका यदीष्टा' इत्यादिभास्करवि-
धिना स्फुटा ॥ ३३-३४ ॥

इदानीमगस्त्यधुवशरभागोस्तदुदयास्तार्कसाधनं चाह ।
विचित्रो दक्षिणतस्तत्कान्तेर्भागसप्तसप्तत्या ।
मिथुनस्य सप्तविंशे भागेऽगस्त्यो नतैर्भागैः ॥ ३५ ॥
नवतेरूनैर्दृश्यो घटिकाद्वितयेन तदुदयविलग्नम् ।
उदयैरधिकं कृत्वा तदुदयसूर्योऽस्तमयलग्नम् ॥ ३६ ॥

षड्भयुतमूनमुदयैः षड्राशियुतं तदस्तमयसूर्यः ।

घटिकाद्वितयेनैवं षड्भागयुतेन मृगहर्तुः ॥ ३७ ॥

अगस्त्यो म्रियुनस्य सप्तविंशे भागे तत्क्रान्त्या स्थानीयक्रान्त्यया
द्वागसप्तसप्तत्या दक्षिणतो विविधः । अथोत् सप्तशोतिभागा ध्रुवः
सप्तमसप्तन्यंश दक्षिणः शरोऽगस्त्यस्य । अयमगस्त्यो नवतेरुनैर्भागैर्नैर्दृ-
श्योऽर्धोऽर्धोऽगस्त्यस्य अस्वस्तिकाध्वजेरस्या मत्तभागास्तद्वैव तित्तित्रा-
परि स्थितत्वादगस्त्यो दृश्यः । एवं सूर्योऽष्टघटिकाद्वयेनान्तरितोऽगस्त्यो
दृश्यो भवति । अर्धोऽगस्त्यस्य द्वादश कालाशा इति । अथ तदुदयलानं
घटिकाद्वितयेनादयैः स्वदेशोदयैर्दधिकं कृत्वाऽगस्त्यस्योदयसूर्यः साध्यः ।
उदयलानं तात्कालिकमर्कं प्रकल्प्य घटीद्वयमिष्टं च यत्लानं भवति सो-
ऽगस्त्यस्योदयसूर्यः । तादृशोऽर्कऽगस्त्यः स्वदेशे उदेतीति । एवं षड्भयु-
तमस्तलानमुदयैः स्वदेशोदयैर्घटिकाद्वयेनो न कृत्वा तत् षड्राशियुतमग-
स्त्यस्यास्तसूर्यो भवति । अगस्त्यास्तलानं षड्भं तात्कालिकमर्कं घटी-
द्वयमिष्टं च प्रकल्प्यात्क्रमविधिना यत्लानं तत् षड्राशियुतमस्तसूर्यः
स्यादिति । तादृशे सूर्येऽगस्त्योऽस्तमेतीति । एवं षड्भागयुतेन घटिका-
द्वितयेन मृगहर्तुर्ज्याधस्वोदयास्तसूर्यो भवतः । अर्धोदयाधस्य अर्धोदश-
कालांशास्तेभ्यस्तदुदयास्तसूर्यसाधन कार्यम् ।

अत्रापपत्तिः । आचार्योक्तमस्तलानं एहीत्वा 'दृक्कर्मणा एत-
वेन तु केवलेन भानां मुनेमृगरिपोऽदयास्तलग्ने' इत्यादिभास्करविधिना
स्फुटा ज्ञेयेति । एवं मध्याह्नतंशाः परमात्मा भवन्ति ते च क्रान्त्य-
जसंस्कारेण भवन्ति । अगस्त्यस्फुटक्रान्तिरथ स्वत्यान्तरात् ८०-२४-५३
दक्षिणा अतो अत्रात्तांशाः ३० सप्तत्रिंशतोऽधिकास्तत्र मध्यनतांशानां
नवतेरधिकत्वादगस्त्यो न दृश्यो भवतीति स्फुटम् ।

अत्र टीकायां सतुर्षदाचार्येण कान्यकुब्जस्य २६° । ३५' अत्तांशान्
विलिख्य कान्यकुब्जेऽगस्त्यमध्यनतांशाः ०२° । ३०' इति सराधिताः । अग-
स्त्यस्य सूत्रा स्फुटक्रान्तिश्च ५३° । २ दक्षिणाऽऽनीता ॥ ३५-३७ ॥

इदानीं विशेषमाह ।

एवं नक्षत्राणां घटिकाद्विनयेन सत्रिभागेन ।

उदयार्कोऽस्तमयार्काद्यस्योनस्तत् सदा दृश्यम् ॥ ३८ ॥

एवमन्यनक्षत्राणां घटिकाद्विनयेन त्रिभागाधिकेनोदयास्तसूर्यो
साधो । अथोदयेषां सारतम्येन चतुर्दशकालांशाः कल्प्याः । यस्यास्त-
मयार्कोदयार्के कनस्तद्धं सदा दृश्यं भवति । त्रिमांशुसाविध्यवशेन
तस्यास्तो नेति । आचार्योक्तास्तसूर्यः सप्तहो वा त्रिभागा भास्करोस्त-
मयसूर्यो भवति तेन 'यस्योदयार्कोदधिकोऽस्तमानुः प्रजायते सौम्यश्च
रातिदैर्घ्यात्' इत्यादि भास्करोक्तमेतदनुवृत्तमेव ।

अत्रोपपत्तिः । नक्षत्रविम्बोदये उदयलग्नं तदुदयाद्दृश्यघटिका-
नन्तरमुदयसूर्योदयः । एवमाचार्योक्तास्तसूर्यास्तानन्तरं दृश्यघटीमिते
काले नक्षत्रास्तलग्नस्यास्तमयः । कल्प्यते भोदयलग्नोदयानन्तरं द्विगुण-
दृश्यघटीतोऽधिके काले सप्तहभास्तलग्नोदयः । रविश्च भोदयलग्नोदया-
र्कमध्यं क्लिप्तं वर्तते । तदा प्राकृतितिजे नक्षत्रोदयानन्तरं दृश्यघटीतो-
ऽन्येन कालेनार्कोदयात् प्राकृतितिजे नक्षत्रदर्शनाभावः । भविष्योदयान-
न्तरं दृश्यघटीमितेन कालेन तदुदयार्कोविहस्योदयः सप्तहभास्तलग्नोद-
यात् प्राग् दृश्यघटीमितेन कालेन सप्तहभास्तसूर्यविहस्योदयोऽत उद-
यार्कोत् सप्तहभाकोऽधिकस्तथाऽऽचार्योक्तास्तसूर्यश्चोदयार्कोदय इति
स्थितिः । अस्यां स्थितौ प्राकृतितिजे दर्शनाभावः परन्तु पश्चिमक्षितिजे
सूर्यास्तानन्तरमुदयसूर्यविहस्य ततोऽस्तसूर्यविहस्य ततोऽस्तलग्नस्यार्कोद-
विम्बस्यास्तमयः । अतः पश्चिमक्षितिजे नक्षत्रविम्बदर्शनं भवति । एवं
यदि पश्चिमक्षितिजे नक्षत्रास्तसूर्यास्तलग्नमध्ये सूर्यस्य स्थितत्वाद्द्विविम्ब-
दर्शनाभावस्तदा तस्मिन्नेव दिने प्राकृतितिजे रात्रिशेषे भविष्यदर्शने
भवति । अत एतादृशस्थितौ रविर्साविध्यवशेन भविष्यदृश्यत्वं नेति
मुधीभिः सम्यग्निर्धार्यम् । अनेन भास्करोक्तमपि स्पष्टमुपपद्यते ॥ ३८ ॥

अत एवात्र मदीयो विशेषः ।

यस्योदयार्कोदधिकोऽस्तमानुरित्यत्र वृत्ते बहुधा विशेषम् ।

यद्गूढता दूरत एव बुद्धु बुधा पलायन्त चहो नवीनाः ॥
 धिष्योदयाद्वारिभभास्तकाश्चताने तु कृत्वेनविलग्नमाने ।
 य इष्टकालो दलितः स चेत् स्याद्भजेष्टघट्यैव समः सद्योदयः ॥
 स एव कालोऽधिक इष्टघट्या यदा तदाऽप्यत्र सद्योदयः स्यात् ।
 न्यूनो न नून हि सद्योदय स्याद्विषयस्य साविध्यवशात् स्वराशोः ॥
 यद्योदयाख्यस्य विलग्नकस्य धर स्फुटक्रान्तिवर च साध्यम् ।
 धिष्यस्य चेत् तद्वियुति समाना निजेष्टघट्याऽस्य सद्योदयः स्यात् ॥

इदानीं कदा नक्षत्रविम्ब दृश्यत इत्याह ।

उदयास्तसूर्ययोरन्तरे रवौ दृश्यतेऽन्यथाऽस्तमितम् ।
 ऊनाधिका रविकला रविभुक्त्या भाजिता दिवसाः ॥ ३६ ॥
 नक्षत्रोदयास्तसूर्ययोरन्तरे रवौ सति नक्षत्रविम्ब त्रितित्तोपरि-
 स्थितत्वाद्दृश्यते । अन्यथाऽस्तमित गतम् । अत्रोदयाकोदन्ताकोदु-
 तात्कालिकरविकला ऊनाधिका रविभुक्त्या भाजितास्तदैष्या गता वा
 दिवसा भवन्ति ।

अत्रोपपत्तिः । 'ऊनाधिकोनकलिका रविभुक्तिभक्ता' इत्यादिभा-
 स्कारविधिना स्फुटा ॥ ३६ ॥

इदानीं लुब्धकस्य ध्रुवशरायानाह ।

षड्विंशे मियुनांशेऽंशकचत्वारिंशता मृगव्याधः ।
 तत्क्रान्तेर्दक्षिणतो विक्षितोऽगस्त्यवच्छेषम् ॥ ४० ॥
 शेषमुदयास्तार्कसाधनमगस्त्यवत् । शेष स्यटार्धम् ॥ ४० ॥

इदानीमगसाधनमाह ।

शुषिता व्यासार्धेन स्वक्रान्तिज्यावलम्बकहताऽग्रा ।
 प्रतिदिनमुदयास्तमयावग्रात्रे भग्रहमुनीनाम् ॥ ४१ ॥

स्वक्रान्तिज्या व्यासार्धेन त्रिज्यया हताऽधतम्बकेन लम्बज्यया
 हताऽग्रा भवति । भग्रहमुनीना प्रतिदिनमयावे उदयास्तमया भवतः ।
 अत्रोपपत्तिः । लम्बज्याकोट्या त्रिज्याकर्णसदो क्रान्तिज्याकोट्या

क इति जाताऽया । अशापयोर्वर्द्धं सूत्रमुदयास्तसूत्रमुच्यते ततस्तदये भय
यहाणामगस्त्यस्य चोदयास्तौ-इति सर्वं स्फुटम् ॥ ४१ ॥

इदानीं भुजसाधनमाह ।

अग्राशङ्कुतलैर्यं तुल्यदिशोरन्तरं तथाऽन्यदिशोः ।

प्राच्यपरायाः शङ्कोस्तलं तदग्रे ग्रहो भं च ॥ ४२ ॥

तुल्यदिशोरग्राशङ्कुतलयोर्यं तथाऽन्यदिशोरन्तरं प्राच्यपरायाः
पूर्वापरतः शङ्कोस्तलं शङ्कोर्मूलपर्यन्तं स्यात् । तदग्रे शङ्क्ये ग्रहो वा भं च
भवति ।

अत्रोपपत्तिः । शङ्कुमूलप्राच्यपरान्तरं भुजसाधनं सिद्धान्तयुत्तया
स्फुटम् । शङ्क्ये ग्रहो भवतीति स्पष्टम् ॥ ४२ ॥

इदानीं पूर्वापरकोटिसाधनमाह ।

शङ्कुतलप्राच्यपरान्तरं भुजो दक्षिणोत्तरं कर्णः ।

दृग्ज्या तद्वर्गान्तरमूलं दिङ्मध्यतः कोटिः ॥ ४३ ॥

स्पष्टार्थमुपपत्तिश्च जात्यन्तेनतः स्फुटा ॥ ४३ ॥

इदानीं भयहयुतिदर्शनावधिमाह ।

ऊनाधिकशङ्कुगुणा स्वशङ्कुभक्ता पृथक् स्वदृग्ज्याग्रे ।

कृत्वोनाधिकशङ्कु दृष्टिं कृत्वोनशङ्कुग्रे ॥ ४४ ॥

प्रतिघटिकमधिकशङ्कोर्ग्रहमध्ये दर्शयेच्च भानि ।

त्रिप्रश्नोक्त्या रविवत् शङ्कुभ्रमणादिकमशेषम् ॥ ४५ ॥

भयहयुतिकाले यस्याना पूर्णसाधिता कोटिः साऽधिककोटेः
शङ्कुना गुणा स्वशङ्कुना भक्ता फलमधिककोटे. कोटिर्भवति । अथ पृथक्
पृथक् स्वदृग्ज्याग्रे ऊनाधिकशङ्कु कृत्वा ऊनशङ्कुग्रे दृष्टिं च कृत्वाऽधि
कशङ्कोर्ग्रहमध्ये प्रतिघटिकं भानि दर्शयेत् । अथोदधिकशङ्कुग्रे ग्रहविम्ब-
कोट्यं प्रकल्प्य तद्विम्बं त्रिलेख्यम् । तन्मध्ये युतिकाले गणको लोकस्य
नरपतिश्च विनोदाय भानि दर्शयेत् । भानामशेषं सर्वं शङ्कुभ्रमणादिकं
च त्रिप्रश्नोक्त्या रविवत् साध्यम् ।

अत्रोपपत्तिः । भयहयुतिकाले दृष्टिस्थानाद्बृहत्केन्द्रोपरिगतं सूत्र
भविष्योपरिगतं भवति । अतस्तदा तयोर्नताशयाम्यात् स्वस्वगोलीयानि
भुजकोटिद्वय्याशुभुजोत्तमानि मिथः सजातीयानि । अत एकस्य कोटि-
परशङ्कुना गुणा स्वशङ्कुभक्ताऽपरकोटिर्भवति । ततः परिनेखत्वेना च
सजातीयत्वेनत्वात् स्फुटा । अन्यत्वं सर्वं च प्रमिदुम् ।

अत्राभीष्टाङ्केन यहकर्णं भर्कणं चापत्रत्यं सुखार्थं तद्व्यापार्थं
यहगोलस्य भोगोलस्य च रचना कृत्वा स्वस्वगोलीय दृष्ट्यादिक विरचय्य
भयहयुति मद्देशेयेदित्यनुक्तमपि बुद्धिमता ज्ञायते ॥ ४४-४५ ॥

इदानीं लघुशङ्कुभुजतः क्रान्तिसाधनमाह ।

शङ्कुप्राच्यपरान्तरविषुवच्छायैऽयमुत्तरे नृतले ।

याम्येऽन्तरं गुणहृतं स्वक्रान्तिर्लम्बकर्णाभ्याम् ॥ ४६ ॥

पूर्वापरत्वात् उत्तरे नृतले शङ्कुतलेऽर्धादुत्तरे भुजे शङ्कुप्राच्यपरा-
न्तरपलभ्योरैक्यं कार्यं याम्ये भुजेऽन्तरं कार्यमेव कर्णदृष्टायां विप्ररता
धिकारे साधितैव । तदैक्यं चाऽन्तरं लम्बकर्णाभ्यां गुणहृतमर्थात् पूर्वागता
कर्णदृष्टायां लम्बेन लम्बज्यया गुणा कर्णेनेष्टभाकर्णेन कृता भस्य स्वक्रा-
न्तिर्विम्बीयस्यष्टापमज्या भवति ।

अत्रोपपत्तिः । विप्ररतीत्या स्फुटा ॥ ४६ ॥

इदानीं नक्षत्रशरानयनमाह ।

तक्षापांशाः सदृशैर्भध्रुवकापत्रमांशकैरुनाः ।

विक्षेपांशा व्यस्ता व्यस्तविशुद्धा विसदृशांशैः ॥ ४७ ॥

सहिता विक्षेपांशास्तक्षापांशकवशाद्दृग्ग्याम्याः ।

एवं विक्षेपांशैस्तत्क्रान्त्यंशा भ्रुवो रविचत् ॥ ४८ ॥

तक्षापांशाः पूर्वसाधिनविम्बीयस्यष्टापमज्यावापाशाः स्यष्टक्रा-
न्त्यशा इत्यर्थः । सदृशैरेकजातीयैर्भध्रुवकापत्रमांशैर्हीना भस्य विक्षेपांशाः
स्यष्टक्रान्तिदिवक्ता भवन्ति । व्यस्तविशुद्धा विक्षेपांशा व्यस्ता व्यस्तदिवक्ता

भवन्ति । अर्थाद्वि स्पष्टक्रान्त्यया एव शोधने ध्रुवक्रान्तिभागेभ्यो
विशुद्धा भवन्ति तदा वित्तेपांशाः स्पष्टक्रान्तिभिर्वदिक्रा ज्ञेयाः । यदि
भध्रुवक्रान्तिभागा भिन्नदिक्रा विजातीयास्तदा विसदृशं शैर्ध्रुवापमभागैः
सहितास्ते स्पष्टापमाशास्तज्जापाशकवशात् स्पष्टापमद्विगुणादुदयाम्या
वित्तेपांशा भवन्ति । एवं व्यस्ताविधिना स्पष्टापमज्ञाने वित्तेपांशैस्त-
त्क्रान्त्यया भस्य स्यानापमभागा भवन्ति । तेभ्यो रश्मिस्त 'जिनज्यया
विज्ञया तदा क्रान्तिज्यया किम्' इत्यनुपातादिना भस्य ध्रुवा भवतीति ।
अत्रोपपत्तिः । गोतसस्यानतः स्फुटा ॥ ४७-४८ ॥

इदानीं युतिलक्षणमाह ।

ऊने मानैक्यार्थाद्ग्रहयोर्मध्यान्तरे युतिर्ग्रहयोः ।
समलिप्तिकयोर्ग्रहणवदधिके स्फुटमानयोगार्थात् ॥ ४९ ॥
'मानैक्यार्थादधिके' इति ग्रहसमागमोक्तेन स्फुटा व्याख्याप-
त्तिश्च ॥ ४९ ॥

इदानीं समलिप्तिककाले ग्रहयोर्दिनगतघटीसाधनमाह ।

समलिप्तिकालिकार्कात्
कृत्वा लग्नं स्वदेशराशयुदयैः ।
ग्रहयोः समलिप्तिकयोः
स्वदिनोदितनाडिकाः प्राग्वत् ॥ ५० ॥

अत्रैवाध्याये प्रागुदयलग्नभूतमित्यादिनाऽऽचार्योक्तेन व्याख्याप-
त्तिश्च स्फुटा ॥ ५० ॥

इदानीं स्फुटयुतिकालसाधनमाह ।

अधिकदिनोदितघटिका-
भिरूनदिननाडिका गुणा भक्ताः ।
अधिकदिननाडिकाभिः
फलनाड्यो यदि भवन्त्यूनाः ॥ ५१ ॥

ऊनदिवसोदिताभ्यो घटिकाभ्यः प्रागधाधिकाः पश्चात् ।

योगस्तद्वर्धटिकान्तरमाद्यं कृत्वेष्टघटिकाभिः ॥ ५२ ॥
 गुणिताः स्वभुक्तिलिप्ताः पष्टिहताः प्रागृषं धनं पश्चात् ।
 आद्यवदन्तरमन्यं प्राक् पश्चाद्वाऽन्तरद्वितयम् ॥ ५३ ॥
 यद्याद्यान्यान्तरयोरन्तरद्वितमन्यथा तदैक्येन ।
 आद्यान्तरमिष्टाभिर्घटिकाभिर्गुणितमाप्ताभिः ॥ ५४ ॥
 घटिकाभिराद्यवशतः प्राक् पश्चाद्वा युतिः प्रथमकालात् ।
 कृत्वा पृथग्दिनोदितघटिकास्तात्कालिकग्रहयोः ॥ ५५ ॥

उदितघटिका यदि हता

गुणिताश्च स्वान्यदिवसघटिकाभिः ।

अन्योदितघटिकाभि-

स्तुल्या योगो न चेदसकृत् ॥ ५६ ॥

उदितघटिकाः स्वदिवसघटिकाभिर्भुक्ता अन्यदिवसघटिकाभि-
 गुण्याः । शेषं ग्रहसमागमाध्यायोक्तेन 'कनदिनोदितगुणितादित्यादिना'
 स्पष्टार्थम् । इहाऽऽचार्येण साजात्यादूनदिनोदितस्यानेऽधिकदिनोदि-
 तमद्वयं कृतमित्येव विशेषः ॥ ५१-५६ ॥

इदानीमेकस्थितया दृष्ट्या समागमे ग्रहद्वयनार्थमाह ।

अन्येष्टनाडिकाभिः कृत्वा तुल्या यदा तदा योगः ।

कार्यौ शृङ्गोन्नतिवद् ग्रहयोर्मध्यान्तरे योगे ॥ ५७ ॥

बाहू संयोगान्तरमग्राशङ्कग्रयोः समान्यदिशोः ।

कर्णौ दृग्ज्ये कोटी स्वकर्णभुजकृतिवियोगपदे ॥ ५८ ॥

कोटिभुजकर्णशङ्कुन् यष्टिगुणान् व्यासदलद्वितान्मध्यात् ।

कोटी पृथक् प्रसार्य प्राच्यां प्रागपरयोः पश्चात् ॥ ५९ ॥

कोट्यग्राभ्यां बाहू कर्णौ दिङ्मध्यतो भुजाभ्रान्तौ ।

बाह्वग्रयोः स्वशङ्कु यष्टीमध्यात् तदग्रान्ते ॥ ६० ॥

दिङ्मध्यस्थितदृष्ट्या पृथग्ग्रहौ दर्शयेत् स्वशङ्कुग्र्ये ।

योगेश्शङ्कुग्रान्तरमन्तरमेवान्यदा हि तयोः ॥ ६१ ॥

भुलकोटिकर्षणा यष्टिव्यासार्धं परिणामनार्धं तान् यष्टिगुणान्
व्यामार्धं हृतान् गणकः कुर्यात् । एवं बहुर्योगे तयोरशङ्कयान्तरं भवे
दर्थात् शङ्कयान्तराभावः शङ्कोर्भुजादीनां च समत्वात् । अन्यदा तयोः
शङ्कोरन्तरं भवेदेष । शेषं स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । गोलयुक्त्या भुलकोटिकर्षणशङ्कुसंस्थानवशतः स्फुटा
शङ्कोरव्यवध्याये चापीदृशी युक्तिराचार्येण प्रतिपादिता ॥ ५०-६१ ॥

इदानीमात्मगणितस्य प्रशंसा माह ।

नाचार्यो ज्ञातैरपि तन्मैरार्यभट्टविष्णुचन्द्राद्यैः ।

यो ब्राह्मधूलिकर्मविदाचार्यत्वं भवति तस्य ॥ ६२ ॥

आर्यभट्टविष्णुचन्द्रादौस्तन्मैरार्यैरपि गणको ज्योतिषशास्त्रे अ
चार्यो न भवति । यो गणको ब्राह्मधूलिकर्मविद्वत्सोक्तगणितवेत्ता तस्यै-
वाऽऽचार्यत्वं भवतीति स्फुटोऽर्थः ॥ ६२ ॥

इदानीं बह्वगतिजस्य फलं प्रदर्शयति ।

रविशशितमस्त्रिचरितं ब्रह्मोक्तं पुण्यमद्भुतं ज्ञात्वा ।

रविचन्द्रराहुलोकान् प्राप्नोति युमानिह यशश्च ॥ ६३ ॥

रवेः शशितस्तमसो राहोरिति त्रिचरितम् । शेषं स्पष्टार्थम् ॥ ६३ ॥

इदानीमन्यमतेनाप्यदृष्टफलमाह ।

अन्यैरप्युक्तमिदं योऽमुं सम्यग्रहं विजानाति ।

याति स हि ग्रहलोकं ग्रहापृक्कज्ञः परं ब्रह्म ॥ ६४ ॥

अन्यैराचार्यैरपीदमुक्तमदृष्टफलम् । ग्रहापृक्कज्ञोऽप्यहं राहो रवि-
चन्द्रकुजबुधगुरुशुक्रशनिमतमसा गतिजः ।

तथा च भगवान् गर्गः ।

न सप्तसरपाठी च नरकैष्ययत्यते ।

ब्रह्मलोकप्रतिष्ठां च लभते दैवचिन्तकः ॥ इति ॥ ६५ ॥

इदानीमध्यायनाम ग्रन्थसंख्यां चाह ।

मध्यगतिस्पृगतित्रिप्रश्नाश्चन्द्रभास्करग्रहणे ।

उदयास्तमयौ प्रतिघटिकमिन्दुशृङ्गोन्नतिच्छाये ॥ ४५ ॥

ग्रहयोगो भग्रहयुतिरार्यात्रिशती युताऽष्टसप्तत्या ।

अध्यायैर्दशभिर्धूलिकर्म दोषैर्विना ब्राह्मे ॥ ६६ ॥

ब्राह्मे सिद्धान्ते दशभिरध्यायैर्देह धूलिकर्म गणित तद्वैषैर्विनाऽ-
स्तीति । शेषं स्पष्टार्थम् ॥

अथ चतुर्विंशत्यायः । 'यदि नामायाणां त्रीणि शतानि पञ्चस-
प्ततियुतानि अस्माभिर्ध्यायानि दशसु मध्यगत्याष्टोषध्यायेषु परा-
स्तिष्ठोऽत्रायां न पूर्यन्तेऽत्र शृङ्गोन्नत्यध्याये के विट्त्रिंशतिमायाणां पठन्ति
तथा समागमे बृहद्विंशतिं तथा च संख्या पूर्यते । अलभद्रस्यायं पाठः
'आर्यात्रिशती युताष्टमपूत्या'-इति ॥

एतेन ब्रह्मसिद्धान्तोपरि अलभद्रस्यापि टीका वर्तते इत्यनुमीयते ।

अत्रोपलब्धपुस्तकानुसारेण ।

मध्यमाध्याये = ६३

स्पष्टार्थये = ६७ (योगसाधनश्लोकं हित्वा)

त्रिप्रश्ने = ६६

चन्द्रग्रहणे = २०

सूर्यग्रहणे = २०

उदयास्तयोः = १३

शृङ्गोन्नतौ = १८

चन्द्रच्छायाधिकारे = ८

ग्रहयुत्यधिकारे = २६ (मट्टिरचितमध्यविम्बकलापाठश्लोकं एहीत्वा)

भग्रहयुतौ = ६६ (उपरिलिखितायां पठ्यन्तम्)

आर्यायुतिः = ३८५

उपरिलिखिताध्यायश्लोकसंख्याऽध्यायोपमहाश्लोकसंख्यासहि-

ता । अतः सूर्योदयाधिकारे उपसहारश्लोके 'यद्विगत्या' इत्यत्र 'नग-
विगत्या' तथोदयास्ताधिकारोपमद्वारे 'द्वान्दशभिः' इत्यत्र त्रयोदशया-
चिपदमुचितम् । चतुर्धेदाचार्यालसितानुसारेण ग्रहसमागमे २५ श्लोकाः ।
अतो मन्त्रिरचितो नोपयुक्तः श्लोकः । एवमत्र योगसाधनश्लोक एहीत्या-
स्पष्टगतौ ६८ सख्या भवेत् तदा सर्वेषुति । ३७५ । अत्र चेत् यद्विगत्युत्पत्तिकारे
यद्विगत्युत्पत्त्यने पञ्चविंशतिवाचिपदमुचितमिति सर्वं धीर्माद्विभृशं वि-
चिन्त्यम् ॥

उदयास्ताधिकारे २५, स्पष्टाधिकारे ६७, चान्याधिकारस्योपसं-
हारपर्यन्त ७० एहीत्या यदि युति क्रियते तदा ३७८ इय युतिराया-
तीति ॥ ६५-६६ ॥

इदानीं विज्ञानाय न देयमित्याह ।

गुरुणा न धूलिकर्म प्रतिकञ्चुककारिणे प्रदातव्यम् ।

तस्य सुकृतप्रणाशः कुरुते प्रतिकञ्चुकं योऽस्य ॥ ६७ ॥

गुरुणा महानुभावेन ज्ञाति-शास्त्रविदा पुरुषेणैव धूलिकर्म गणित-
प्रतिकञ्चुककारिणे विज्ञानाय न प्रदातव्यम् । योऽस्य शास्त्रस्य प्रतिक-
ञ्चुकं जित्वा कुरुते तस्य सुकृतप्रणाशो भवतीति ॥ ६७ ॥

इदानीमात्मप्रशनामाह ।

प्रहमेतके यदुक्तं तत् स्थूलं स्पष्टमिह यदुक्तं तत् ।

ग्रहभमुर्नान्दुच्छायाशृङ्गोन्नतिभग्रहायेषु ॥ ६८ ॥

सूर्यास्तमयादिष्टाद्रात्रिगतादेष्टमोदयास्तमयी ।

जानाति न कश्चिदपि* ब्राह्मोक्तादन्यतश्चः ॥ ६९ ॥

स्पष्टार्थमायौदृश्यम् ॥ ६८-६९ ॥

इदानीमुपसहारात्माह ।

भमुनिग्रहविज्ञेयग्रहोदयास्तमयनादिकायेषु ।

* ब्राह्म सुकृतान्यतश्च । इति यादव्याचारः ।

अध्यायो भग्नहयुतिरार्याणां सप्ततिदेशमः ॥ ७० ॥

स्पष्टार्थम् ॥ ७० ॥

इति श्रीब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते ग्रहतारादिक्षेपाधि-
कारो दशमः ॥ १० ॥

सम्पूर्णा पूर्वा दशाध्यायी ।

मधुसूदनमनुनादितो यस्तिलकः श्रीपुनेष्ट लिङ्गलोके ।

हृदि न विनिधाय नूतनोऽय रचितो भग्नहयो सुधाकरेण ॥

इति श्रीरूपानुवत्तमनुसुधाकरद्विषेदिविरचिते ब्राह्मस्फुटसिद्धान्त-
नूतनतिलके भग्नहयुत्पाधिकारो दशमः ॥ १० ॥

आर्यभटः कलियुगादौ चीन् युगपादान् यातान् आह कथितवान् ।
यच्च प्रमितुं तद्व्यन्यतः । (द्रष्टव्या मध्यमाधिकारेऽष्टाविंशतिश्लोकस्य
प्रदीपा व्याख्या) यस्मात् कारणात् तन्मते तस्य स्वयुगाद्यन्तौ तदेक-
युगस्यादिरन्यस्यान्त इति द्वौ कृतान्तः कृतयुगमध्ये भवतस्तस्मात् तद्वृत्तं
न सत् ।

अत्रोपपत्तिः । आर्यभटमते एकयुगान्तादन्यस्यास्मात् कलियुगादि-
पर्यन्त त्रयो युगपादाः $= \frac{3 \times 8300000}{4} = 3280000$ । आचार्यमते च,

क + जे + द्वा $= \frac{8300000 \times 4}{10} = 3320000$ द्वयोरन्तरे वर्षाणि
 $= 680000$ एतानि आचार्यमतेन सत्याधिकत्वात् अतयुगमध्येऽत आर्य-
भटोक्तयुगाद्यन्तौ कृतयुगान्तः । इहाचार्येण स्वकृतयुगमध्ये आर्यभटोक्तौ
युगाद्यन्तौ प्रतिपादितौ । तत्र यदि आचार्योक्तयुगादौ ब्रह्मणा मेयमुक्ते
स्थितिः स्यात् तदेव पण्डनमुचितमन्यथा वाग्वचनमेतदिति ज्योतिर्विदा
स्फुटमेव ॥ ४ ॥

इदानीमायंभटयन्ययोर्मतभेदं निराकरोति ।

युगरविभगणाः स्युधिति यत् प्रोक्तं तत् तत्पौर्युगं स्पष्टम् ।
त्रिशती रव्युदयानां तदन्तरं हेतुना केन ॥ ५ ॥

आर्यभटेन यन्मद्वयं रचितम् । तत्रैकस्मिन् अन्ये युगरोविभगणाः
स्युष्ट = ४३२०००० । सावनदिनानि = १५६६९९५०० सृष्टिश्च लङ्काया
भूषादये इत्यभिहितम् । अन्यस्मिन् अन्ये युगरविभगणास्तावन्त एव
४३२०००० । सावनदिनानि = १५६६९९६०० । सृष्टिश्च लङ्कायामधरात्रे ।
तेनायमर्थः । आर्यभटेन 'युगरविभगणाः स्युष्ट-इति यत् तयोर्गन्धर्वो-
क्तमेव स्पष्टं युगं प्रोक्तं तर्हि केन हेतुना रव्युदयानां त्रिशती तदन्तरं
तत्पौर्युगयोर्गसावनदिनान्तरं यतो मतद्वयेन रविभगणभाम्येऽष्टावृत्तग-
र्धभाम्ये युगसावनदिनमध्येऽन्तरं त्रिशती कथमुत्पन्नमिति वदतो व्याघात-
दोष इति ॥ ५ ॥

इदानीमार्यभटस्फुटयुगं खण्डयति ।

युगवर्षादीन् वदता चैत्रसितादेः समं प्रवृत्तान् यत् ।

तदसत् यतः स्फुटयुगं तत् स्यैर्यान्मन्दपातानाम् ॥ ६ ॥

आर्यभटेन लघ्वार्यभटोयतन्त्रे चैत्रसितादेः सकाशाद्युगपद्युगव-
र्षवृद्धादीनां प्रवृत्तिलिखिता । चन्द्रमन्दोच्चपातौ विहायान्ये मन्दोच्च-
पातार्ष स्थिराः पठिता अतस्तन्मते युगादौ सर्वेषां मेघादौ स्थितिर्नेति
स्फुटमिति । तेनायमर्थः । आर्यभटेन चैत्रसितादेः सकाशात् समं युगपत्
प्रवृत्तान् युगवर्षादीन् वदता कथयता यत् स्फुटयुगमुक्तं तदसत् । यतो
मन्दपातानां स्येधात् तत् स्फुटयुगं कथमिति ।

तथा आचार्यभटः ।

‘युगवर्षमासदशसाः समं प्रवृत्तास्तु चैत्रशुक्लादेः ।

कालोऽयमनाकान्तो यद्भैरवुमीयते तत्रे’ ॥ ६ ॥

इदानीं मन्दोच्चं न स्थिरमिति प्रतिपादयति ।

प्रभुभुक्तेरुनायां मन्दोच्चं भवति शीघ्रमधिकायाम् ।

उच्चगतौ मन्दोच्चं न विना भुक्त्वेन्दुवर्ज्यमतः ॥ ७ ॥

यत् उच्चगतौ प्रभुभुक्तेरुनायां मन्दोच्चमधिकायां च शीघ्रं शी-
घ्रोच्चं भवति । अत आर्यभटमते इन्दुवर्ज्यमिन्दुमन्दोच्चं विहायान्येषां
मन्दोच्चं भुक्त्या विना न मिध्नति तद्वृत्तानां पाठाभावादिति ॥ ७ ॥

इदानीं पाता न स्थिरा इति प्रतिपादयति ।

आर्यापृशने पाता भ्रमन्ति दशगीतिके स्थिराः पाताः ।

भुक्त्वेन्दुपातमपमण्डले भ्रमन्ति स्थिरा नातः ॥ ८ ॥

आर्यभटोयतन्त्रे आर्या अष्टाधिकं शतमतस्तत् तन्त्रमायांष्टश-
तमिति चोच्यते । तत्र दशभिरार्याभिर्भगणादिमानानि लिखितानि ता
आर्या दशगीतिकमित्युच्यते । तत्र चन्द्रस्य पातभगणा एव पठिता नान्ये-
षाम् । आर्याष्टशते गोलापठे यदस्यानवर्णने च पाता भ्रमन्तीत्यभि-
हितम् । तेनायमर्थः । आर्यभटेनाऽऽयांष्टशते पाता भ्रमन्ति दशगीतिके

चेन्दुपातं मुक्त्वा विहायान्ये स्थिराः पाताः सन्ति इति लिखितम् । गो-
त्युक्त्वा च सर्वे पाता अपमण्डले क्रान्तिमण्डले धर्मानि यतस्ते स्थिरा-
नेति वदतो व्याघातदोषः । भौमादिमन्दपातानां वर्णयन्तेनापि गति-
नौपलभ्यत इति स्वधर्मये आर्यभटेन स्थिराः पठिता इति वस्तुतो न
किमपि दूषणमिहाचार्यभ्यामह एव स्पष्ट ॥ ८ ॥

इदानीमायंभटराहुं पण्डयति ।

आर्यभटो जानाति ग्रहाष्टगतिं यदुक्तवैस्तदसत् ।

राहुकृतं न ग्रहणं तत्पातो नाष्टमो राहुः ॥ ९ ॥

आर्यभटो ग्रहाष्टगतिमप्यदानीं ग्रहाणां चलनं जानातीति कश्चि-
दायंभट एव वा यदुक्तवान् तदसत् । यतस्तन्मते राहुस्तं ग्रहणं परन्तु
वस्तुतो राहुकृतं ग्रहणं न भवति । तत्पातश्चाष्टमो ग्रहो राहुर्न भवति ।
अथैतत् तद्वाक्येन यश्चन्द्रपातः स दृष्टियोगो नेति । बाग्बलमेतत् ।
आर्यभटेन राहुकृतं ग्रहणं नोक्तम् ।

तथा च तद्वाक्यम् ।

ह्यावयति शशी मूयं शशिनं महती च भूद्वया । (गोलघोश्लो० २०) ॥ ८ ॥

इदानीं पुनरायंभट दूषयति ।

न समा मनुयुगकल्पाः कल्पादिगतं कृतादियातं च ।

स्मृत्युक्तैरायंभटो नातो जानाति मध्यगतिम् ॥ १० ॥

आयंभटोक्ता मनुयुगकल्पाः स्मृत्युक्तेर्मनुस्मृत्याद्युक्तेन समास्य
तदुक्तं कल्पादिगतं कृतादियातं च स्मृत्युक्तेन न सममत आर्यभटो मध्य-
गतिं मध्यग्रहाणां चलनं न जानाति । इति सर्वं मध्यगत्यध्यायस्य ८, २८
श्लोकोक्तं स्फुटम् ॥ १० ॥

इदानीमायंभटमतेन कल्पादौ घातो न समोवीन इत्याह ।

ओङ्कारो दिनवारो गुरुरौदयिकोऽस्य भवति कल्पादौ ।

न भवत्यर्को यस्मादोङ्कारो विस्तरस्तस्मात् ॥ ११ ॥

आयंभटेन स्वतन्त्रे 'गुरुदिवसात् भारतात् पूर्व'मित्यनेन कल्पादौ
गुन्धारः स्वीकृतः । तेनायमर्थः । यस्मादस्यायंभटस्योद्धारः स्वीकारः
कल्पादावौदयिको दिनवारो गुरुर्भवति रविर्न भवति तस्मादस्योद्धारः
स्वीकारो विस्तर आधाररहितोऽर्थादप्रामाणिकः (स्तर. स्तरणमास्तरण
म् । विगत. स्सरो यस्य स विस्तर इति) ।

आयंभटमते द्वापरान्त कल्पाद्गतयुगानि ४३२१ (मध्यमाधिकारं
२८ श्लोकटीका दृष्टव्या)

एतानि युगसावनदिवसे-१५००८१०५०० गुणानि ज्ञातः साधना-
हर्षण. = $४३२ \times १५००८१०५०० + \frac{१५००८१०५०० \times ३}{४}$

= $४३२ \times १५००८१०५०० + ३८४४८८३०५ \times ३$ । अयं सप्ततष्टो
ज्ञातो द्वापरान्ते धार. = $५ \times ५ + ३ \times ३ = २५ + ९ = ३४ = ६$ । अयं सैकः
कलियुगादौ धारः ० - ० । अतो यदि गुरुधाराद्वयनाऽऽरभ्यते तदा कलि
युगादौ गतधारः ० । अतोमानो गुरुरेव सिध्यत्यत आयंभटमतेन कल्पादौ
गुन्धार आयाति ॥ ११ ॥

इदानीमायंभटस्य धाराप्रवृत्तिं दूयति ।

सूर्यादयश्चतुर्धा दिनवारा यदुवाच तदसदार्यंभटः ।

लङ्कोदये यतोऽर्कस्यास्तमयं ग्राहं सिद्धपुरे ॥ १२ ॥

आयंभटेन 'श्रीग्रक्रमाच्चतुर्धा भवन्ति भूयादयो दिनपाः' । इति
स्वतन्त्रे लिखितम् । च^(१), बु^(२), शु^(३), र^(४), कु^(५), गु^(६), श^(७) । कदा
क्रमेण यथाया सत्याः । तत्र श्रीग्रक्रमात् भूयादयो यथा. र, च, म, बु,
गु, शु, श । उपरिष्ठा यथा मन्दवतये^(८) यस्या श्रीग्रगतयो भवन्ति ।
ते च रवितः श्रीग्रक्रमादथ म्यग्रहगणनया विपरीतगणनया रवेरन्तर
शक्रस्तदनन्तरं बुध इत्यादिगणनयेति स्फुटम् । अथ योनपादे च
तेनैवायंभटेन 'उदये यो लङ्काया सोऽस्तमयः, सञ्चितुरेव मिटपुरे'
इत्युक्तम् । तेनायमर्थः । भूयादयश्चतुर्धा दिनवारा दिनपा भवन्तीति

यदायंभट उवाच तदसत् । यतः स एव लङ्कादये सिद्धपुरेऽर्कस्यास्तमय
 प्राष्ट । अर्धाद्वदि लङ्कादये घारादिस्तार्ह सिद्धपुरेऽपि कथं न स एव
 घारादिरते। घारागणना स्थिरा न । अतस्तदुक्ता, सूर्यादयश्चतुर्धा दिनयाः
 स्थिरा न समीचीनाः । आर्यभटेनैकदेशस्थितिप्रत्येन दिनघारागणना प्रद-
 शिताऽतोऽसद्गृह्यमेतत् ॥ १२ ॥

इदानीं युगार्यंभटधारादि निराकरोति ।

अधिकैः शतैश्चतुर्भिर्वर्षसहस्रैश्चतुर्दशभिरेकैः ।

युगयातैर्दिनवारान्तरमौदयिकार्धरात्रिकयोः ॥ १३ ॥

आर्यभटेन ग्रन्थद्वय रचितम् । एकस्मिन् युगमात्रमदिनानि
 १५८८८९८५०० । लङ्कायामर्कादये सृष्टिः । अन्यस्मिन् युगसावनदिनानि
 १५८८८९८८०० । लङ्कायामधेरात्रे सृष्टिः । उभयत्र युगवर्षसंख्या ४३२००००
 एतावती तुल्यैव । अतो ग्रन्थद्वयतो घारागणनाया युगवर्षैर्दिनशतत्रया
 न्तरतयाऽनुपातेनैकदिनवारान्तरं $\frac{832000}{300} = १४४००$ एतैर्युगयातैर्दिनैः ।
 तेनायमर्थः । आर्यभटमतेनौदयिकार्धरात्रिकयोर्दिनशतत्रयमध्ये चतुर्दशभि-
 र्वर्षसहस्रैश्चतुर्भिः शतैश्चतुर्भिर्वर्षैर्युगयातैर्दिनैश्चान्तरं दिनवात्यौरेकम-
 न्तरं पततीति घारागणना न स्थिरा ॥ १३ ॥

इदानीमायंभटयहो खण्डयति ।

औदयिकादिनभुक्तेस्तुर्यांशेनार्धरात्रिको भवत्यूनः ।

कतरं स्फुटं न निश्चितमनयोः स्फुटमेकमपि नातः ॥ १४ ॥

आर्यभटस्य प्रथमग्रन्थेनौदयिको यहो य आगच्छति तस्मात् द्विती-
 यग्रन्थागत आर्धरात्रिको यहो दिनगतिवर्षांशेनोभयोर्भवेति अर्धाद्वद्वये-
 र्बहयेतन्तरे यदगतिवर्षांशजला भवन्ति । यतोऽनयोः कतरं स्फुटं वा
 स्तत्रमिथ्यायंभटेन न निश्चितमतस्तन्मतेनैकमपि न स्फुटमिति ॥ १४ ॥

इदानीमायंभटोक्तभूषणं खण्डयति ।

षोडशगवियोजन परिधिं प्रतिभूष्यासं पुष्पावदता ।

आत्मज्ञानं रूपापितमनिश्चयस्तानि कृतकन्यात् ॥ १५ ॥

(नृपि-योजनभूपरिधिं प्रति भूध्यास पुनर्जिता सदता ।

आत्मज्ञानं ख्यापितमनिश्चयस्तत्कृतव्यासः ॥ १५ ॥)

(अत्र कोष्ठान्तर्गतो मन्त्रोद्धितः पाठः साधुः ।)

आर्यभटेन 'घटस्तो ना' चतुर्हस्त' पुरुष इत्युक्तम् । तथा नृपियोजनं नरप्रमाणानां पि-आष्टपदस्य योजनमुक्तम् । तैर्योजनैर्यो भूपरिधिरस्ति तं प्रति भूध्यासस्य जिना जि महस्य ना पञ्चाशत् पञ्चाशदधिकसहस्रयोजनानि भूध्यासस्तेनार्यभटेनोक्तः स च न समीचीनः । आचार्ययोजनमानमार्यभटयोजनमानं त्वेकमेव परन्तु भूध्यासमाने भेदोऽत आचार्यस्य 'आर्यभटेन पुनर्भूध्यासं जिना सदताऽऽत्मज्ञानमात्रमेव ख्यापितं प्रसिद्धीकृतं वस्तुतस्तत्कृते भूध्यासोऽनिश्चयोऽस्ति न समीचीन' इति खण्डनम् । आचार्यमेतदुक्त्यतिपादनादिति ।

तथा आर्यभटः ।

'नृपि योजनं जिना भूध्यास' इति (गीतिकापा ५ श्लो०)

'घटस्तो ना (गीतिकापा० ६ श्लो०) ॥ १५ ॥

भूध्यासस्याज्ञानादव्यर्थं देशान्तरं तदज्ञानात् ।

स्फुटतिथ्यन्ताज्ञानं तिथिनाशाद्ग्रहणयोर्नाशः ॥ १६ ॥

भूध्यासस्याज्ञानाद्देशान्तरं व्यर्थमशुद्धं भवति । तदज्ञानाद्देशान्तराज्ञानात् स्फुटतिथ्यन्तस्याज्ञानम् । तिथिनाशाद्ग्रहणयोर्नाश इति प्रसिद्धमेव ॥ १६ ॥

इदानीं भूभ्रमणं खण्डयति ।

प्राणैर्नैति कलां भूर्यदि तर्हि कुतो व्रजेत् कमध्वानम् ।

भावर्त्तनमुर्व्याश्चैत्र पतन्ति समुच्छ्रयाः कस्मात् ॥ १७ ॥

आर्यभटेन भूचला भगणाः स्थिता इति कल्पितम् । यथाऽन्येऽहोरात्रासुभिर्भ्रमणादेकं भट्टिनं मन्यन्ते तथाऽऽर्यभटोऽहोरात्रासुभिः स्वातोपरि भूभ्रमणं मन्यते । तेनायमर्थः । यदि भूः प्राणैर्नैकेनासुना एकं

कलामेति गच्छति तर्हि नर कुत कस्मात् स्यानात कमध्वान क मार्ग
 एजेन । यथात मानवा श्वेनादय पतिगणश्च पृथिव्या प्रागधमणेन
 स्वस्थानतोऽत्यत्र यता पुन स्वस्थान न प्राप्नुयुस्तथोर्था भूमेयंअथ कर्ध्व
 मावर्त्तन भ्रमण भवेन तर्हि समुच्छ्रया प्रासादभूधरादय कस्माव पतन्ति ।
 यतो भूमे प्रागधमण नैत्यातायाशय । भूत्रायुसहिताया भूमे प्राग
 धमण भवतीत्यज्ञात्याऽऽचार्यण्ड खण्डितमताऽऽनन्ददूषणमेतत् ॥

तथा चार्यभट ।

अनुज्ञोमगतिर्नोस्य पश्य यच्चन विज्ञोमग यदुत ।

अवलानि भानि तदुत समपरिचमगानि लङ्कायाम् ॥

आचार्यभटाभिप्रायमबुद्धेय परमेश्वरेण स्वटीकायामन्यथा व्या
 व्यात तत सुधीभिर्नादरणीयमिति । यदि परमेश्वरस्याख्या समीचीना
 स्यात तर्हि ब्रह्मगुप्तब्रह्मण्डनस्यावसरो नैव भवेत् । पाण्डेनेति कला भ मिति
 तत्पत्रस्थित पाठोऽपि नार्यभटपत्रत इति सुधीभिर्भूय विचिन्त्यम् ॥ ९० ॥

इदानीं मन्दपरिधिगणनं चाह ।

औदयिको यः परिधिर्विषमेऽन्योऽन्यः समे भुजस्य गुणः ।
 तद्विषममान्तफलं यतो न युग्मादिफलतुल्यम् ॥ १८ ॥

आयभटेन भौमादीना परिधयो विषमपदेऽन्ये समे चान्ये
 पठिता । तत समपदीयकेन्द्रभुजज्या समपदीयमन्दपरिधिगुणा भाग
 हुता फलघाप मन्दकला । एव विषमपदीयकेन्द्रभुजज्या विषमपदीय
 मन्दपरिधिगुणा भागहुता फलघाप मन्दकला । तेनायमर्थः । आयभ
 टेन विषमेऽन्य समे पदे चा यो य औदयिको मन्दपरिधिर्भुजस्य मन्द
 केन्द्रभुजज्याया गुण पठितस्तदमदस्ति । यत सन्धिस्थाने चोज्ञान्ते
 युग्मादौ च विषमपदीयपरिधिना यद्विषममान्ते फल तद्वै तदन्येन समप
 दीयपरिधिना युग्मादौ यत् फल तेन न तुल्यम् । असददूषणमेतत् । आर्य
 भटेन पदयो परिधिपाठभेदादज्ञान्तरेऽनुपातत परिधिर्वाह्य इति सूचि
 तम् । एवमिष्टकानिकमन्दपरिधिवशात् फलमेव ।

तथा चार्यभटः ।

क्राधानि मन्दवृत्त शशिनः कृ ग क घ ङ क म यथोक्तेभ्यः ।

म ग म्ल क इद तथा शनिगुरुकुजभृगुबुधोच्चशीघ्रेभ्यः ॥

मन्दात् ङ ख ङ न द्रा वक्रिणा द्वितीये पदे चतुर्थे च ।

जा या क क्ल म्नोऽल्लाक्कोष्ठात् गिपिदश कुवायुक्रताऽन्या ॥

क्राधानि सार्धश्चतुर्भरपवर्तितानि वृत्तानि ज्ञेयानि । यथोक्तेभ्यः

सूर्यबुधगुरुकुजशनिभ्यः । वक्रिणा बुधशुक्रकुसगुरुशनीनाम् ।

चन्द्रस्य मन्दपरिधिः = ७ । सूर्यस्य ३ ।

अन्येषां प्रथमवृत्तीयपदयोः । बु ७ । शु ४ । कु १४ । गु ७ । य २ ।

द्वितीयचतुर्थेपदयोः । बु ३ । शु २ । कु १० । गु ८ । य १३ ।

एव शन्यादीनां शीघ्रपरिधयः ।

प्रथमवृत्तीयपदयोः श २ । गु १६ । कु ५३ । शु ५८ । बु ३९ ।

द्वितीयचतुर्थेपदयोः श ८ । गु १५ । कु ५१ । शु ५७ । बु २८ ।

इह सव्यासङ्केतायै गणकतरङ्गिणी द्रष्टव्या ॥ १८ ॥

इदानीं शीघ्रपरिधीन् खण्डयति ।

विषमेऽन्योऽन्यो युग्मे परिधिर्गुणकः क्रमेत्क्रमज्यानाम् ।

अकार्यं फलनाशो न भवति यस्मादसत् तदपि ॥ १९ ॥

एव शीघ्रपरिधिभेदात् स्पष्टाधिकारस्य १५ सूत्रानुसारेण विद-
मपदेऽन्यः समपदे चान्यः परिधिः क्रमेत्क्रमज्यानां गुणो भवति । एवं
अकार्यं युगपदान्ते विषमपदादौ च सन्धित्वात् परिधिद्वयसङ्घटे यस्मात्
फलनाशो न भवति तस्मादायं भटोक्त तच्छीघ्रपरिधिमानं धामदिति ।
मन्दपरिधिसङ्घटनशक्तिं चण्डनमण्यसत् ॥ १८ ॥

इदानीमनुपातेन यदि परिधिस्तन्मतेन स्फुटः क्रियते

तदाऽपि न समीचीन इति निराकरोति ।

व्यासार्धद्वितो बाहुः परिधिविशेषाहतः फलोनयुतः ।

प्रथमोऽधिकोनको यत् तदसत् पदयोः परिधिपाठात् ॥ २० ॥

बाहुभुजत्वा परिधिविशेषादतः परिध्यन्तरइतो व्यासार्धेन त्रि
 व्यया दृतः । प्रथमः परिधिर्यदि द्वितीयादधिकेनकस्तदा क्रमेण प्रथमः
 परिधिः फनेनयुतः स्फुटः परिधिर्भवेदिति यत् स्पष्टपरिधानयनं प्रसिद्धं
 तदप्यार्थभटमतेनामद्वयति । कस्मात् । पदयोः परिधिगठान । अर्थात्
 तन्मते पदयोः परिधिद्वयम् । तत्र कुत्र चित् प्रथम समपदीयः कुत्र चित्
 विषमपदीयः परिधिर्भवति । अतः सस्कारार्त्रिधिर्वाभिवरति । बाहुभुजमे-
 तत् । प्रथमाभ्यभेदेऽपि तात्कालिकसस्कारस्य समीचीनत्वादिति सुधी-
 भिर्युक्तं चिचिन्त्यम् ॥ २० ॥

इदानीं माधारण्येन परिधीन् निराकरोति ।

विषमसमयोर्यदि द्वौ परिधी किं सूर्यचन्द्रयोनौकौ ।

घटते च कथं चिदियं स्फुटक्रियौदयिकतस्त्रोक्ता ॥ २१ ॥

यदि तन्मते विषमसमयोः पदयोर्भेदाद् द्वौ परिधी भवेत्ततो तदा
 गोलपुक्तिसाम्यात् तेन सूर्यचन्द्रयोर्द्वौ द्वौ परिधी किं नोनौ ।

अत आर्थभेदीयौदयिकतन्त्रोक्तेय स्फुटक्रिया कथं विष्व घुषात-
 रन्यायेन कदाचित् घटत इत्यर्थः । यस्मिन् तन्त्रे सूर्यौदये यहसाधन
 तदौदयिकतन्त्रम् । सूर्यचन्द्रयोनं द्वौ द्वौ परिधी अन्येषां च द्वौ द्वौ इत्यनेन
 न काचिद्द्वानिः फलवासनाविचित्रत्वादत इदमपि वाग्बलमिति ॥ २१ ॥

इदानीमर्कवायशेनार्कस्य सममण्डलप्रवेशं निराकरोति ।

उत्तरगोलेऽग्रायां विषुवज्ज्यातो यदुक्तभूनायाम् ।

सममण्डलगस्तदसत् क्रान्तिज्यायां यतो भवति ॥ २२ ॥

आर्थभटेन स्वगोलवादे 'उत्तरगोले यदाऽग्रा विषुवज्ज्यातोऽतज्यात
 जना भवति तदैव रवेः सममण्डलप्रवेशः' इत्यभिहितं परन्तु गोलयु-
 त्था तु सौम्यापमज्याऽतज्याना तदा रवेः सममण्डलप्रवेशो भवन्त्यतो
 विषुवज्ज्यात उत्तरगोलेऽग्रायामूनाया रवेः सममण्डलप्रवेशो भवतीति यदु-
 क्तमार्थभटेन तदसत्यतः क्रान्तिज्याया विषुवज्ज्यातो न्यूनायामर्कस्य सम
 मण्डलप्रवेशो भवति ।

आर्यभट्टवाक्यं च ।

धरमापक्रमजीवामिष्टव्यार्धाहतां ततो विभज्जेत् ।

व्यालम्बकेन लब्धाऽर्कं वा पूर्वोपरे त्रितित्ते ॥

सा विषुवज्ज्योना चेद्विषुवदुदलम्बकेन सङ्गुणिता ।

विषुवज्ज्यया विभक्ता लब्धः पूर्वोपरे शङ्कुः ॥ (गोलायाः श्लो.

३०-३१) ॥ २२ ॥

इदानीमार्यभट्टोक्तलम्बनावनत्यानयनं निराकराति ।

व्यासार्धेन विभक्ता दृग्नतिजीवा चतुर्गुणा लब्धम् ।

लम्बननाद्यः पञ्चदशगुणितया त्रिज्यया भक्ता ॥ २३ ॥

दृक्क्षेपज्या भुजयन्तराहता लब्धमवनतिर्भवति ।

स्फुटयोजनकर्णाभ्यां भूव्यासेन च विना स्पष्टे ॥ २४ ॥

आर्यभटेनास्मिन् सति लघुनि किमर्थं महत् कृतं कर्म ।

गणिताज्ञानाज्जाड्यं विजानता यदि ततः सुतराम् ॥ २५ ॥

यदि रविवर्गेन त्रिज्या तदा भूव्यासार्धेन किं जातं रविपरम-
लम्बनम् । एव चन्द्रयोजनकर्णभूव्यासार्धाभ्यां चन्द्रपरमलम्बनमार्यभटे-
नानीतं ततः दृष्टलम्बनं नतिश्चानीता । एव योजनकर्णभूव्यासार्धपट्टयेन
क्रियागौरवमतः खण्डयति यद्दृग्नतिजीवा चतुर्गुणा व्यासार्धेन त्रि-
ज्यया विभक्ता लब्ध लम्बननाद्यः स्पष्टः । दृक्क्षेपज्या च रविचन्द्रभुजयन्तर-
हता पञ्चदशगुणया त्रिज्यया कृता लब्धमवनतिर्भवति । एव ते स्पष्टे
लम्बनावनती स्फुटयोजनकर्णाभ्यां विना भूव्यासेन च विना सिद्धे भवतः ।
एतादृशेऽस्मिन् लघुनि साधने सत्यपि योजनकर्णयज्ञेनार्यभटेन किमर्थं
महत् कर्म कृतम् । यदि गणिताज्ञानात् कृतं तर्हि तस्य जाद्वमेव ।
यदि बहुकृपकारं विजानता कृतं तर्हि ततोऽपि सुतरामतिशयेन तस्य
जाद्वं यतो लघु कर्म ज्ञात्याऽपि किमर्थं गौरवं कर्म लिखितमिति ।

इहाचार्योक्तलम्बनानयनोपपत्तिः त्रिभोजनलानस्य रवेरव दृक्क्षेप-
ज्याभ्यामर्गविद्योगमूलमिति सिद्धिमास्करविधिना स्फुटा ॥ २३-२५ ॥

इदानीमार्यभटलम्बन खण्डयति ।

लम्बनमृणधनमुक्तं पूर्वापरयोस्तिथौ दिनार्धस्य ।

युक्तोऽभावो यदि भवति तदृणधनयोस्तिथौ कतरत् ॥ २५ ॥

आर्यभटेन पूर्वापररूपालयोऽयं याक्रम तिथौ लम्बनमृण धन बोद्धव्यम् । तदुक्तं स्य स सद्यदि दिनार्धस्य लम्बनस्याभाषो भवेत् परान्तु दिनार्ध लम्बन भवति तत् तिथौ अथधनयोर्मध्ये कतरद्युक्तं तन्मते । आर्यभटेन दृक्क्षेपमण्डलवशत पूर्वापररूपालयोऽलम्बनमुक्तमत इदं दूषणं न सत् ।

तथा च वस्तुवेदाचार्य ।

‘स्यादूषणमेतद्व्याख्यायभटो वक्ष्यते ।

तदुक्तं च ।

दृक्क्षेपमण्डलमपि प्रागल्भ्येन स्यात् विराध्युक्तम् ।

दृक्क्षेपमण्डलं चानेन वाक्येन विचित्रभननं भवति । तत्र वाप मण्डलस्यात्युच्चता युज्यते यत् सर्वदाऽपमण्डलार्धमेव दृश्यतेऽतस्तत्र तस्य लम्बनद्वयस्यैव स्मादार्थभटस्य नायं दोषः । भास्करादीनामेव भवतु तेनैव बुद्धस्तदभिप्राय इति ।

एतेन ग्रहनिद्रान्तोपरि भास्करादीनां प्राचीनानां ज्योतिर्विज्ञा च टोकेति स्फुटं भवति ॥ २६ ॥

इदानीमार्यभटोऽलम्बनतेजसस्यानं दूषयति ।

दृक्क्षेपज्या बाहुर्दृग्ज्या कर्णोऽनयोः कृतिविशेषात् ।

भूलं दृग्गतिजीवा संस्थानमयुक्तमेतदपि ॥ २७ ॥

दृक्क्षेप एव ज्या दृक्क्षेपज्या विचित्रभनताश्च ज्या भुज । रश्मिदृग्ज्या कर्णः । अनयोः कृतिविशेषात् कल्पन्तरात् भूलं दृग्गतिजीवा भवति । भास्करादीनामार्यभटानुयायिना मतेन भूलकोटिकर्णाणां संस्थानमयुक्तं मस्ति । एतदपि चिन्त्यम् । चर्चयत तेषां मतेन स्थानविशेषे दृग्गति दृक्क्षेपज्ये व्यभिचरत इति । तद्व्याख्या । यत्र षट्पट्टिरवाशास्तत्र मिथु

नान्तस्येऽर्के तेषामुदयज्याऽर्थादया व्यासाधंतुल्या । अर्कादयकाले तेषा
मध्यज्याऽर्थादुदयमलम्बनतांशज्या च व्यासाधंतुल्या भवत्यपममण्डलस्य
लितिजानुकारत्वात् । ततो 'मध्यज्योदयलो-वासवर्गे व्यासदलहृते' इत्या-
दितदीयविधिना फलं विचित्रमदयमान्तरज्या त्रिज्यातुल्य भवति । त-
न्मध्यज्ययोर्वर्गान्तरमूलं तन्मते दृक्क्षेपः शून्यसमोऽत आर्यभट्टे तदा-
ऽवनतेरभावः परन्तु गोलयुतया तदा परमावर्तमिति भवति । अतस्तदीयो
दृक्क्षेपोऽस्मिन् स्थाने व्यभिचरति । अथ तत्रस्य पृथ रवौ तन्मते दृक्
क्षेपः शून्यसमो रविदृग्ज्या ॥ त्रिज्यासमा । अतस्तयोर्वर्गान्तरपदं द्वा-
तितीया त्रिज्यासमा जाता तदुदयतः परमलम्बनं घटीचतुष्टयमायं भटप-
क्षत उत्पद्यते । गोलयुतया च कान्तिशृङ्गस्य लितिजानुकाराद्बृह्मण्ड-
लगत्या परमं लम्बितोऽपि चन्द्रः स्थानीयलम्बितकदम्बप्रोतधौरेक्यात्
तत्र स्फुटलम्बनाभावः । एवमायं भटपक्षतः सस्यानमयुक्तमिति सदूषणम् ।
चतुर्वेदाचार्येण पीडमेवोदाहरणं प्रदर्शितम् ॥ २७ ॥

इदानीं यैलेम्बनायनस्योत्तानयनं दशज्यया कृतं तन्मते पण्डयति ।
लम्बनघटिकालिप्ता दशज्ययाऽर्केन्दुदृग्गतिकलानाम् ।
यस्मान्न समास्तस्माद्दशज्यया लम्बनं स्थूलम् ॥ २८ ॥

पुलिशादिभिर्देशज्यया वा लम्बनघटिकाकला उत्पादितस्तासा आ-
चार्येणाधितानामर्केन्दुदृग्गतिकलानाम् (अर्केन्दोर्दृग्गती ये ताभ्या याः
पृथक् पृथक् कला लम्बनकलास्तासा) यस्मान्न समास्तस्माद् दशज्यया
लम्बनं स्थूलं भवति । २७ श्लोके यथा सेजमस्थानमयुक्तं प्रदर्शितं तथा-
ऽत्र पृथक् पृथक् रविचन्द्रयोर्लम्बनक्षेत्रे अयुक्ते । तदुदयतः स्फुटलम्बनं स्थू-
लमिति । सूर्यदशधाधिकारस्य प्रथमश्लोकव्याख्यायां पञ्चज्या दशज्या
चास्माभिः प्रदर्शिता । वस्तुतो लम्बनमशुद्धमेवास्ति तर्हि इहाचार्येण
स्थूलपद्वणं किमर्थं कृतमित्यत्र ३२ श्लोकटीकाया चतुर्वेदाचार्यैः । 'अत्र
स्थूलपद्वणं महापुरुषतया कृतमन्यथा वासनाविरोधात्लम्बनावनती पृथ
तेन ज्ञाते इति' ॥ २८ ॥

इदानीं त्रास्तव दृक्तेपमस्यान पदसंयति ।

विशिभलगे दृक्तेपमण्डलं तदपमण्डलयुतौ ज्या ।

मध्या दृक्तेपज्या नार्यभटोक्ताऽनया तुल्या ॥ २६ ॥

विशिभलगे यद्वृक्तेपमण्डलं दृढमण्डलं तस्यापमण्डलस्य च या युतिस्तस्या युतौ मध्या या ज्याऽर्धात् सस्वास्तिकाद्युतिपर्यन्त दृक्तेपमण्डले ये भागास्तेषां ज्या दृक्तेपज्या (दृक्तेप एव ज्या) अनया तुल्याऽऽयंभटोक्ता न भवति ॥ २६ ॥

इदानीं दृक्तेपाशुद्धितोऽन्यद्वृक्तेपति ।

दृक्तेपज्याऽनोऽस्तत् तन्नाशादवनतेर्नाशः ।

अवनतिनाशात् त्रासस्योनाधिकता रविग्रहणे ॥ ३० ॥

यत् पूर्वेप्रतिपादितमस्थानत त्रायंभटोऽन्यद्वृक्तेपज्याऽसज्जाता । तन्नाशाद्वृक्तेपाशुद्धेऽवनतेर्नाशस्तस्या गणनायास्तदधीनत्वात् । अवनतिनाशात् (स्फुटशानाशस्तौ) रविग्रहणे त्रासस्योनाधिकता भवतीति स्फुटम् ॥ ३० ॥

इदानीं श्रीपेणविष्णुचन्द्रकृतार्कग्रहण निराकरोति ।

पञ्चज्यया यतोऽर्कग्रहणं श्रीपेणविष्णुचन्द्रकृतम् ।

त्रायंभटोक्तान्यनयोर्कग्रहणद्वयानि ततः ॥ ३१ ॥

यत् श्रीपेणविष्णुचन्द्रकृतमर्कग्रहणं चाऽऽयंभटोक्तवत् पञ्चज्ययैव । ततस्तस्मादार्कग्रहणान्यर्कग्रहणान्यनयोः श्रीपेणविष्णुचन्द्रयोरेव द्वेयानि ॥ ३१ ॥

इदानीं निर्गलितार्थमाह ।

एवं विचार्यमाणे पञ्चज्यालम्बनं महास्यूतम् ।

स्यूताऽवनतिश्च तथा दशज्यया लम्बनावनती ॥ ३२ ॥

एव पूर्वाक्तद्वये विचार्यमाणे पञ्चज्यालम्बनं पञ्चज्यया लम्बनं महास्यूतं जातमवनतिश्च स्यूता जाता । तथा दशज्ययाऽप्येवमेव लम्बनावनती महास्यूते ॥ ३२ ॥

इदानीं स्व सद्धान्तमाह ।

नाडीचतुष्कविधिना सर्वत्र समो यतस्ततः स्थूलः ।

मानार्थं कर्म महत् कृतमार्यभटेन लघुनि सति ॥ ३३ ॥

यतो यदुक्तेन नाडीचतुष्कविधिना लम्बनानयनप्रकारः सर्वत्र समः
प्रमानोऽर्थात् कुत्र चिच्च व्यभिचरति ततस्तस्मात् कारणादन्यात्तः प्रकारः
न्यूनो ज्ञेयः । तथा यदुक्ते साधने लघुनि सति आर्यभटेन लम्बनमानार्थं
महत् कर्म कृतं तच्चादरणीयं सिद्धान्तप्रपञ्चकुशलेरिति ॥ ३३ ॥

इदानीमार्यभटोक्तसृजदृक्कर्म निराकरोति ।

विक्षेपगुणाऽच्चज्या लम्बकभक्ता ग्रहे धनमृणं यत् ।

उक्तमुदयास्तमयोर्न प्रतिघटिकं यतस्तदसत् ॥ ३४ ॥

आर्यभटेनार्कसन्नभावेन यो ग्रहाणामुदयस्तमयो तयो 'रक्षज्या
विक्षेपगुणा लम्बकेन लम्बज्यया भक्ता' इत्यत्रजं दृक्कर्म यद्वहे धनमृणं वाक्तं
तद्वतः प्रतिघटिकमर्थात् प्रवहप्रशेन नित्यादयास्तयोः प्रतिघटि नोक्त-
मतस्तदानयनमसद्वेन्द्वेक्षीयत्वादिति ।

अत्र चतुर्विंशत्यर्थः ।

'असद्वृणमेतत् सामान्येन तन्त्रोक्तत्वादिति' ॥ ३४ ॥

इदानीमार्यभटोक्तमायन दृक्कर्म खण्डयति ।

त्रिज्याकृतिभक्ता विक्षेपापक्रमगुणोत्क्रमज्येन्दोः ।

अयनान्ते यदृणधनं तत् तस्यादौ ततोऽसत् तत् ॥ ३५ ॥

इन्दोश्चन्द्रस्योत्क्रमज्या विक्षेपापक्रमगुणा विक्षेपेण शर्येण गुणाऽप-
क्रमेण परमाऽमज्यया च गुणा ततस्त्रिज्याकृतिभक्ता फलमायनदृक्कर्मक-
नेति यदुक्तमार्यभटेन तत् ततस्तस्मात् कारणाच्च सत् । कस्मात् । यतो-
ऽयनान्ते गोलसन्धौ यदृणधनं फलमुत्पद्यते तत् तस्य मते आदावयना-
दावेष्टोत्पद्यतेऽतस्तदसदित्यर्थः । गोलयुक्त्या खेटकोटिग्रहणं समुचितं
तच्चायंभटेन खेटभुजग्रहणं कृतं तेनायनादौ ग्रहे कोटिः शून्यमिता
भुजः परमो नवतिसमः । गोलयुक्त्या तत्रायनधलनाभावादायनं दृक्कर्म

शून्यमार्यभट्टप्रतेन च तत्र भुजस्य परमत्वात् तत् कतमुत्पद्यते यच्च गोल-
युक्त्या गोलसन्धौ परमापनत्रलनत्वादुपपद्यत इति । अतस्तदसत् ।

अत्र घटुर्गदाचार्यः । 'सद्रूपयमेतद्व्यत आर्यभटीयं वाक्यमेतद-
चाप्ये—

विशेषावक्रमणमुत्क्रमणं विस्तराधं कृतमिह ।'

अत्र भट्टदीपिकायां परमेश्वरः । 'सायनचन्द्रस्योत्क्रमणं कोट्या
उत्क्रमज्येत्यपेः' । एव चेत् तदाऽऽचार्यखण्डनं न समीचीनम् । इदं क्रमे
क्रमव्यया क्रमेव्यमार्यभट्टादिभिस्तत्क्रमव्यया यत् क्व तत्र तथ्यमिति
भास्करखण्डनं वस्तुते गोलसुक्ष्मयुतं वास्तवमिति स्फुटं चापस्त्रेचक्रशु-
लानाम् ॥ ३५ ॥

इदानीं वृह्ममैत्रानाद्ये दद्यात्सामानाह ।

इयं कर्माविज्ञानात् कालाविज्ञानमकथितत्वाच्च ।

कालाज्ञानात् शङ्कोरज्ञानं कोटिनाशोऽतः ॥ ३६ ॥

शशिशङ्कोः प्राच्यपरा कोटिः कोटिभुजकृतिपुतेर्मूलम् ।

तिर्यक् कर्णो न भवति यतोऽर्धचन्द्रान्तरं कर्णः ॥ ३७ ॥

कोटिश्रवणाज्ञानात् शशिनः शृङ्गोन्नतिर्विसंवदति ।

उदयास्तयोर्दिनकृतः प्रतिघटिकमतीव चाज्ञानात् ॥ ३८ ॥

वृह्ममैत्रिज्ञानादकथितत्वात् कालसाधनानयनस्याकथितत्वाच्च
कालाविज्ञानं कालाज्ञानात् शङ्कोरज्ञानमतः शङ्कोरज्ञानात् कोटिनाशः ।
ततश्चन्द्रशृङ्गोन्नतौ या शङ्कोः प्राच्यपरा कोटिः साधिता तस्या नाशो
भुजस्यापि नाशः । ततः कोटिभुजकृतिपुतेर्मूलं तिर्यक् कर्णोऽपि न
भवति । यतो रविचन्द्रान्तरं रविचन्द्रविध्यान्ताभूजमेष कर्णस्तस्य नाशे
महान् विरोधः । एवं कोटिश्रवणाज्ञानाद्दिनकृतः सूर्यस्योदयादस्तादृ-
चन्द्रस्य प्रवृत्तयेन प्रतिघटिकं प्रतित्रैलमुदयास्तयोश्चातीवाज्ञानात् शशि-
नश्चन्द्रस्य शृङ्गोन्नतिर्विसंवदति विसंवादिमायाति न घटत इत्य-
र्थः ॥ ३६-३८ ॥

इदानीं शृङ्गोक्तौ वाऽऽयंभटोक्तं शुक्लं दूषयति ।

अर्केन्द्रन्तरघटिका व्यस्तज्या चन्द्रमानगुणिता यत् ।

व्यासविभक्ता शुक्लं यतो न दृक्तुल्यमसदस्मात् ॥ ३६ ॥

अर्केन्द्रन्तरघटिकातो येऽन्तराशा रविचन्द्रयोस्तेषां व्यस्तज्यात्क-
मत्या चन्द्रविम्बमानगुणिता व्यासेन द्विगुणत्रिज्या विभक्ता शुक्लं भव-
तीत्यायंभटोक्तं यतो दृक्तुल्यं सर्वदा नास्मात् तच्छुक्रमसत् ।

आचार्येणोदमानयनं दिनशृङ्गोक्त्यर्थं शृङ्गोक्त्यध्याये प्रदर्शितमा-
यंभटेन सर्वकालिकशृङ्गोक्त्यर्थं तदुक्तमसोऽसदिति ।

अत्र चतुर्वेदाचार्यः ।

‘चन्द्रान्तरस्यतघटिकानां प्रागानीतानामुत्क्रमेण या व्या साके-
न्द्रन्तरघटिकाव्यस्तज्याच्यते रविचन्द्रान्तरस्याना कालाशानामुत्क्रमत्ये-
त्यर्थः । युज्यते रविचन्द्रान्तरस्याना भागानामपमण्डलभोगेनोत्क्रमजीवया
शुक्लानयनम् । असद्वृणमेतत् । यत आर्यंभटीयोऽयमर्थो नास्ति । शृङ्गो-
क्तौ च तेनैतावदेव सूचितम् ।

भूयद्भाना गोलार्धानि स्वच्छायया विवर्णानि ।

अर्धानि यथासारं मूर्ध्नाभिमुखानि दीप्यन्ते ॥

इत्यवस्थिते यथा गोलवासनया शृङ्गोक्तितर्के विरुद्धते तथा व्या-
ख्यातुं युज्यत इति ।

मन्मते चेहाचार्य आर्यंभटानुयायिना भास्करादीनां शुक्लं खण्ड-
यति । शिष्यधीर्दृष्टे तथैव लल्लोक्तानयनोल्लेखादिति ॥ ३८ ॥

इदानीमायंभटसाधितचन्द्रदिनगतशेषो खण्डयति ।

प्राक् प्रागुदिताभ्यधिकः पश्चादुदितोनकोऽपरे व्यस्तः ।

कालो यरक्षायार्थं तदसत् स्फुटमुक्तिगमनात् प्राक् ॥ ४० ॥

प्राक् प्राक्चित्तिले प्रागुदिताभ्यधिकः कार्यः । पश्चादुदितोनकः
कार्यः । अर्थात् प्राक्चित्तिले यदि चन्द्रः प्रागुदितस्तदा सोऽधिकेन ता-
त्कालिकलगेन समः कार्यः । चन्द्रभोग्यकालस्य लानभुक्तकालस्य मध्या-

दयानां च योगः कार्य इत्यर्थः । एवं यदीष्टलानानन्तरं चन्द्रादयस्तदा
 लानभोग्यकालस्य चन्द्रभुक्तकालस्य मध्योदयानां च योगः कार्यः । अपरे
 प्रत्यक्षतितित्ते तु पूर्वोक्ततो व्यस्तस्तदा चन्द्रस्य गतो वा शेषः कालः
 स्यादिति । एवमार्यभटेन ह्यार्यः यः कालः साधितस्तन्मानमसज्जेयं
 प्राक्स्फुटभुक्तिगमनात् । अथोक्तं चन्द्रो नहज्वत् स्थिरस्मादाऽऽर्यभ-
 टकर्षणा लभ्यात् कालसाधनवत् कालो भवेत् परन्तु स्फुटभुक्त्या चन्द्रः
 प्राग्गच्छति अतोऽसङ्गत्यमेणा तास्मानिक्चन्द्रादयास्तत्तन्वशेन स्फुट-
 कालसाधनं युक्तमत आर्यभटोक्तं सङ्गतं कालसाधनं न स्यादिति ।

अथ चतुर्वेदाचार्यैः ।

‘अथमथ्ययेस्तत्र (आर्यभटतन्त्रे) नास्ति तस्मादमदूषणमेतत्
 स्यात् । तदुवाच्यातूणां यद्वधति तद्वधतु का नः चतिः’ ॥ ४० ॥

इदानीं दिनगतघटिकाद्यज्ञाने ये देवास्मान् वक्ति ।

उदितानुदितास्तमितावशेषकालान्न वेत्ति यः स कथम् ।

आर्यभटज्ञः शशिनरक्षायाभृद्गोक्षती वेत्ति ॥ ४१ ॥

आर्यभटज्ञ आर्यभटतन्त्रज्ञो वाऽऽर्यभट एव ज्ञः परिज्ञत इत्याद्यै-
 भटज्ञः । शेष स्पष्टार्थम् ॥ ४१ ॥

इदानीं पुनरायंभट दूषयति ।

स्वयमेव नाम यत् कृतमार्यभटेन स्फुटं स्वगणितस्य ।

सिद्धं तदस्फुटत्वं ग्रहणादीनां विसंवादात् ॥ ४२ ॥

जानात्येकमपि यतो नार्यभटो गणितकालगोलानाम् ।

न मया प्रोक्तानि ततः पृथक् पृथग्दूषणान्येषाम् ॥ ४३ ॥

आर्यभटदूषणानां संख्या वक्तुं न शक्यते यस्मात् ।

तस्मादयमुद्देशो बुद्धिमताऽन्यानि योज्यानि ॥ ४४ ॥

आर्यभटेन स्वयमेव स्वगणितस्य नाम स्फुटमिति यत् कृतं ग्रह-
 णादीनां विसंवादात् तदस्फुटत्वं सिद्धम् । अथोक्तं पूर्वोक्तं तद्वधति-
 तद्वधतु का नः चतिः’ ॥ ४० ॥

दोषेण तद्वर्णितस्यास्फुटत्वं विदुमतस्तेन व्यर्थमेव स्वगणितस्य स्फुटं ना-
मकरणं कृतमिति ।

यतो गणित काल गोलानां मध्ये आर्यभट्ट एकमपि न जानाति ।
ततस्तस्मादेषां गणित-काल-गोलानां पृथक् पृथग्दृष्ट्यानि मया न पो-
क्तानि । अर्थात् तद्वर्णितपादे तत्कालपादे तद्गोलपादे च दूषणबाधुल्य-
मस्ति किं तदुल्लेखेन ।

यस्मादायंभट्टदूषणानां मया संख्या प्रकृतं न शक्यते तस्मादप्य पूर्वं-
प्रतिपादितो दोषोऽप्य उद्धृष्ट उदाहरणरूप एव ज्ञेयः । तदुदाहरणश्रुतेन
बुद्धिमत्ताऽन्यानि दूषणानि योज्यानि । इति सर्ववाच्यार्थस्यानर्गलशक्यम् ।

अत एव चतुर्वेदाचार्यः ।

‘स्यटार्यमिदमार्थोचयम् । राजान्नयेम्’ । अर्थाद्रीदृशानर्गलशक्य-
प्रतिपादनेनाचार्यो निर्भयो राजाज्ञया प्रतीयतेऽन्यथा श्रिदुषामीदृशं
शक्यं दण्डार्हमिति ॥ ४२-४३ ॥

इदानीं विशेषमाह ।

कालान्तरेण दोषा येऽन्यैः प्रोक्ता न ते मयाऽभिहिताः ।
किं ते दूष्येष्वथ दूषकेषु कोशोऽत्र ययः स्यात् ॥ ४५ ॥

अन्यैरायंभट्टानुयायिभिर्भास्करादिभिरार्यभट्टतन्त्रे कालान्तरेण ग-
त्यादिषु ये दोषाः प्रोक्तास्ते चात्र मया नाभिहिताः । दूष्येषु दुष्टज्ञनेषु ।
अथ दूषकेषु च ते तत्र प्रति कोशः किमत्र येनो लभ्यः स्यत् । आर्यभट्टपक्ष-
धादिने ‘ते प्रयोगः कृत आचार्येण । यदि दूष्यदूषकाणां तथाना क्रियेत
तर्हि मम किं लभ्या भवेदिति हेतोर्मया ते दोषा न लिखिता इति ।

अत्र चतुर्वेदाचार्यः ।

‘स्यटार्यं निषयोक्तना च’ ॥ ४५ ॥

इदानीं शीघ्रकादीन् दूषयति ।

श्रीषेणविष्णुचन्द्रप्रबुध्न्यार्यभट्टलाटसिंहानाम् ।

ग्रहणादिविसंवादात् प्रतिदिवसं द्विगुणमज्ञत्वम् ॥ ४६ ॥

श्रीषेण-विष्णुचन्द्र-प्रद्युम्न-चार्यभट-नाटसिद्धाना प्रतिदिक्क
प्रतिदिनमस्तत्त्व लाटा द्विगुण द्विगुणोत्तर वर्धते । कस्मात् । यद्वादि-
विषयादात् यद्वादिषु दृग्निरोधादिति ॥ ४६ ॥

इदानीं दूषणे विशेषमाह ।

युक्त्याऽऽर्यभटोक्तानि प्रत्येकं दूषणानि योज्यानि ।

श्रीषेणप्रभृतीनां कानि चिदन्यानि वक्ष्यामि ॥ ४७ ॥

आर्यभटोक्तानि प्रत्येक दूषणानि युक्ता श्रीषेणप्रभृतोनामपि यो-
ज्यानि तेषामपि तथोक्तत्वात् । अथ तेषां कानि चिदन्यानि विधिष्टानि
दूषणानि चाह वक्ष्यामीति ॥ ४७ ॥

इदानीं तेषां दूषणान्याह ।

लाटात् सूर्यशशाङ्को मध्याविन्दूच्चन्द्रपातो च ।

कुजबुधशीघ्रबृहस्पतिसितशीघ्रशनेश्वरान् मध्यान् ॥ ४८ ॥

पुण्यातवर्षभगणान् वासिष्ठाद्विजयनन्दिकृतपादात् ।

मन्दोच्चपरिधिपातस्पष्टीकरणाद्यमार्यभटात् ॥ ४९ ॥

श्रीषेणेन गृहीत्वा रक्षोच्चपरोमकः कृतः कन्या ।

एतानेव गृहीत्वा वासिष्ठो विष्णुचन्द्रेण ॥ ५० ॥

अनयोर्न कदाचिदपि ग्रहणादिषु भवति दृष्टिगणितैक्यम् ।

यद्भवति तद्दुष्पाच्चरमतोऽस्फुटान्यां किमेताभ्याम् ॥ ५१ ॥

‘श्रीषेणाचार्यकृतो रोमकसिद्धान्तो यश्च वासिष्ठो विष्णुचन्द्रेण
तथोदूषणमाहायं चतुष्टयेनेति चतुर्वेदाचार्योक्तिः । तेनायमर्थः । श्री-
षेण लाटात् लाटदेवकृतात् सिद्धान्तात् सूर्यचन्द्रौ चन्द्रोच्चचन्द्रपातो च
एहीत्वा कुजादीन् मध्यान् युगयातवर्षभगणान् वासिष्ठाद्विजयनन्दिकृत-
पादाद्विजयनन्दिकृतपादात् विजयनन्दिकृतपादात् पादकरणादधमकरणाच्च
एहीत्वा मन्दोच्चपरिधिपातस्पष्टीकरणाच्च आर्यभटात् एहीत्वा रक्षो-
च्चपरोमको भस्मसमूहकपो रोमकः कन्या कृतः । तत्र भस्मरूपाणि
सर्वाणि वस्तून्यपि विज्ञाति । अत एव रोमकः कन्याकारो यत्र भाति-

ग्याना भस्मादीनामेवोच्चयः । एतानि च सर्वान् गृहीत्वा विष्णुबन्धेण वा-
मिच्छे। वसिष्ठमिदुान्तः कृतः । अनयोर्घट्टादियु कदा चिदपि दृष्टिग-
मितैस्य न भवति । कदा चिद्वद्वृत्तचित्तैस्य भवति तद्वृत्तात्तर
घुणात्तरन्यायेन भवति न तद्व्यक्तकर्मणा । यत एताभ्यामस्फुटाभ्या
रोगकशासिष्ठाभ्या किमिति ।

अथ चतुर्वेदाचार्यः ।

‘स्यष्टार्थमायोरुत्तुष्टयम् । कुलशोभेयमाचार्यस्य’ ।

अष्टाद्यादृशो वाणी (‘कन्या’ घुणात्तरमित्रादि) आचार्यैकानु-
चिते ज्ञेह तथाऽवगम्यते आचार्यकुलनीचता । यतः पण्डितकुलोत्पन्नाना
नेदृशी वाणी भवतीति ॥ ४८-५१ ॥

इदानीमायं भट्टस्यान्यदृष्टव्यमाह ।

नीचोच्चवृत्तमध्यस्य गोलवाद्येन नाम कृतमुच्यम् ।

तत्स्थो न भवत्युचो यतस्ततो वेत्ति नीचमपि ॥ ५२ ॥

गोलवाद्येनायमर्थेन नीचोच्चवृत्तमध्यस्य नीचोच्चवृत्तमध्यस्य
नामोल्ल कृतम् । परन्तु यतस्तस्य उच्चो न भवति स च भुवो दूरे ति-
ष्ठति । तत आर्यभट्ट उच्यमपि न वेत्तीति स्फुटम् ।

अथ चतुर्वेदाचार्यः ।

‘वाग्रनमेतत्’ ॥ ५२ ॥

इदानीं स्थिरपातमन्दान् दूषयति ।

अन्या विक्षेपकला मन्दान्यत्वात् फलाधिकाः स्पष्टाः ।

यस्मान्महायुगादौ न राहुमन्दाः स्फुटास्तस्मात् ॥ ५३ ॥

यस्मात् पाताना स्थिरत्वान्महायुगादावप्यन्या विक्षेपकलाः सि-
ध्यन्ति सपातमन्दस्यटभुजभावात् । एव फलाधिकाः स्पष्टारवान्ये सि-
ध्यन्ति मन्दान्यत्वात् तस्मात् तदुक्ता राहुमन्दा न स्फुटाः । महायुगा-
दौ सर्व मेघमुखे भवन्ति तत्र हरभावाऽपि युक्तः । पाताना सत्वे तत्र
वदशर उत्पद्यते । एव मन्दोल्बाना भावे मन्दफलमुत्पद्यते यदुशाङ्गे
मादीनां न मेघमुखे स्थितिरिति तद्राहुमन्दा न यमीचीना इति ॥ ५३ ॥

श्रीषेण-विष्णुचन्द्र-प्रद्युम्न-चार्यभट-लाटसिद्धाना प्रतिदिक्क
प्रतिदिनमञ्जल्य छाट्ट द्विगुण द्विगुणोत्तर वर्धते । कस्मात् । इत्यादि-
विषयादात् यद्व्यादिषु दृग्निरोधादिति ॥ ४६ ॥

इदानीं दूषणे विशेषमाह ।

युक्त्याऽऽर्यभटोक्तानि प्रत्येकं दूषणानि योज्यानि ।

श्रीषेणप्रभृतीनां कानि चिदन्यानि वक्ष्यामि ॥ ४७ ॥

चार्यभटोक्तानि प्रत्येक दूषणानि युक्त्या श्रीषेणप्रभृतीनामपि यो-
ज्यानि तेषामपि तयोक्तत्वात् । अथ तेषां कानि चिदन्यानि विशिष्टानि
दूषणानि दाह वक्ष्यामीति ॥ ४७ ॥

इदानीं तेषां दूषणान्याह ।

लाटात् सूर्यशशाङ्कौ मध्याविन्दूच्चचन्द्रपातौ च ।

कुजबुधशीघ्रबृहस्पतिसितशीघ्रशनैश्चरान् मध्यान् ॥ ४८ ॥

युगपातवर्षभगणान् वासिष्ठाद्विजयनन्दिकृतपादात् ।

मन्दोच्चपरिधिपातस्पष्टीकरणाय चार्यभटात् ॥ ४९ ॥

श्रीषेणेन गृहीत्वा रत्नोच्चयरोमकः कृतः कन्या ।

पतानेव गृहीत्वा वासिष्ठो विष्णुचन्द्रेण ॥ ५० ॥

अनयोर्न कदाचिदपि ग्रहणादिषु भवति दृष्टिगणितैक्यम् ।

यद्भवति तद्दूषणाच्चरमतोऽस्फुटाभ्यां किमेताभ्याम् ॥ ५१ ॥

‘श्रीषेणाचार्यकृतो रोमकसिद्धान्तो यस्य वासिष्ठो विष्णुचन्द्रेण
तयोर्दूषणमाहायांचतुष्टये’ति चतुर्वेदाचार्याक्तिः । तेनायमर्थः । श्रीषे-
णेन लाटात् लाटदेवकृतात् सिद्धान्तात् सूर्यचन्द्रौ चन्द्रोच्चचन्द्रपातौ च
गृहीत्वा कुजादीन् मध्यान् युगपातवर्षभगणान् वासिष्ठाद्विजयनन्दिकृत-
पादात् विजयनन्दिकृतात् पादकरणादधमकरणाच्च
गृहीत्वा मन्दोच्चपरिधिपातस्पष्टीकरणाय चार्यभटात् गृहीत्वा रत्नो-
च्चयरोमको भस्मसमूहद्वयो रोमकः कन्या कृतः । तत्र भस्मद्वयाणि
सर्वाणि वस्तून्यप्यविज्ञाणि । अत एव रोमक कन्याकारो यत्र भाति.

न्यानां भस्मादीनामेवोद्भवः । एतान्नेत्र सर्वान् गृहीत्वा विष्णुवन्द्येण वा-
सिष्ठो वसिष्ठसिद्धान्तः कृतः । अत्रयोर्यहणादिव कदा विदपि दृष्टिग-
णितैव न भवति । कदा विद्याददृग्गणितैव भवति तद्विद्याहरं
घुणातरन्यायेन भवति न तद्विहितकर्मणा । अत एताभ्यामस्फुटाभ्यां
रोमकशासिष्ठाभ्यां किमिति ।

अत्र चतुर्वेदाचार्यः ।

‘स्यष्टार्चमार्यावसुष्टयम् । कुलशोभेयमाचार्यस्य’ ।

अष्टाष्टादृशी वाणी (‘कन्या’ घुणातरमिन्यादि) आचार्यैषानु-
चिते स्नेह तत्राऽऽगम्यते आचार्यकुलनीवता । यतः पण्डितकुलोत्पन्नानां
नैदृशी वाणी भवतीति ॥ ४८-५१ ॥

इदानीमार्यभट्टस्यान्यदूषणमाह ।

नीचोच्चवृत्तमध्यस्य गोलवाह्येन नाम कृतमुच्चम् ।

तत्स्थो न भवत्युच्चो यतस्ततो वेत्ति नोच्चमपि ॥ ५२ ॥

गोलवाह्येनामभटेन नीचोच्चवृत्तमध्यस्य नीचोच्चवृत्तस्यैव
नामोच्च इत्यम् । परन्तु यतस्तस्य उच्चो न भवति स च भुजे दूरे ति-
ष्ठति । तत आर्यभट्ट उच्चमपि न वेत्तीति स्फुटम् ।

अत्र चतुर्वेदाचार्यः ।

‘वाग्वनमेतत्’ ॥ ५२ ॥

इदानीं स्थितातमन्दान् दूषयति ।

अन्या विक्षेपकला मन्दान्यतवात् कलाधिकाः स्पष्टाः ।

यस्मान्महायुगादौ न राहुमन्दाः स्फुटास्तस्मात् ॥ ५३ ॥

यस्मात् पातानां स्थित्वान्महायुगादावप्यन्या विक्षेपकलाः सि-
द्धान्ति मण्डलमन्दस्यटमुजभावात् । एवं कलाधिकाः स्पष्टास्तान्ये सि-
द्धान्ति मन्दान्यत्वात् तस्मात् तदुक्ता राहुमन्दा न स्फुटाः । महायुगा-
दौ सर्वं मेघमुखे भवन्ति तत्र शराभावोऽपि युक्तः । पातानां सत्त्वे तत्र
ग्रहशर उत्पद्यते । एवं मन्दोच्चानां भावे मन्दफलमुत्पद्यते यद्वशाद्वै-
मादीनां न मेघमुखे स्थितिरिति तद्राहुमन्दा न समीचीना इति ॥ ५३ ॥

इदानीं विष्णुचन्द्रादीनामयनचलनं स्पष्टयति ।

परमात्मा मिथुनान्ते शुरात्रिनाक्षोऽर्कगतिवशादुक्तवः ।

नायनयुगमयनवशात् स्थिरमयनद्वितयमपि तस्मात् ॥ ५४ ॥

अस्मदादीनां परमात्मा शुरात्रिनाक्षो दिवसाधिकवशात् रा-
त्रिस्तस्या नाक्षो मिथुनान्ते मिथुनान्तस्ये रथावेव भवन्ति । अर्कवशा-
त् स्थिरयणाऽर्कवशादुक्तवश्च भवन्ति । अतोऽयनवशाच्चायनयुगमर्थाद्वशा-
द्दहचलनाद्दृष्टुं मेघास्मीनान्तपर्यन्तं भवति तथाऽयनचलनवशाद्वयनयुगं
नोत्पद्यते तस्माद्वयनद्वितयमपि स्थिरमिति ।

विष्णुचन्द्रेणायनयुगमुक्तं तथा च तद्वाक्यम् ।

‘तस्य चात्र युगं रुद्रकृतचन्द्राष्टकेन्द्रवः १८८४५१ ।

अयनस्य युगं प्रोक्तं अस्मार्कादिमतं पुरा’-इति ॥

मुञ्जालमते चायनयुगभगणाः १८८६६८ ।

अत्र चतुर्थेऽंशेऽर्कवः ।

‘अतद्वृषणमेतदस्मात् संप्रत्येव मिथुनान्ते न रात्रिदिनयोः पट-
भापचयोरुचयौ’ ॥ ५४ ॥

इदानीं महायुगचलने श्रीपेणादियुगवचनं चाह ।

यद्युगवधिर्महायुगमुक्तं श्रीपेणविष्णुचन्द्रादौ ।

तत् स्थूलं दृग्गताः महायुगादौ ग्रहेषु यतः ॥ ५५ ॥

येषां सर्वेषां दहभगणानां पातमन्तोष्वशीरोस्त्वानां युगवधिर-
थात् सर्वेषां मेघादिप्रवृत्ते पुनर्वाधता कालेन मेघादिप्रवेगस्तदेव महा-
युगमुच्यते इति । श्रीपेणविष्णुचन्द्रादौर्षद्वययुगमुक्तं तत् स्थूलं यतस्तन्म-
तेन महायुगादौ येषु दृग्गलिताः शरकला मेघादितरत्र क्लान्तिवृत्त-
स्थानकनाशत्पद्यन्ते । अर्थात् तन्मतेन यदि मन्वादिप्रणीते स्मृतिसं-
मते महायुगादौ दहगणना क्रियते तदा भौमादीनां न मेघमुखे स्थिति-
रित्याचार्योभिप्रायः । अस्तुतः श्रीपेणप्रणीते रामके ‘युगमन्वन्तरकल्पाः’
इत्याचार्योक्तमध्यमाधिकारावचनेन न महायुगादिवर्धेति । अतोऽत्र महा-
युगवधनेनाचार्योक्तमहायुगवद्वक्तव्यमिति स्फुटम् ॥ ५५ ॥

इदानीं पुनः शीघ्रेणादियुगं स्रज्जयति ।

कदिनादौ स्मृतिपूर्वकं ग्रहभोत्वत्तिर्दिनसूत्रे प्रलयः ।

तान्यतिबहुनि यस्मात् महायुगेऽतोऽप्रसिद्धमिदम् ॥ ५६ ॥

कदिनादौ ब्रह्मदिनादौ ग्रहनक्षत्रात्पत्तिर्दिनसूत्रे ब्रह्मदिनावसाने च ग्रहभाना प्रलय इति स्मृतिपूर्वकमस्ति । एष ब्रह्मदिनसमे महायुगे यस्मात् तानि शीघ्रेणादियुक्तानि युगानि अतिबहुनि भवन्ति । अत इदं तदुक्तमप्रसिद्धं न कुत्रापि स्मृत्यादौ तत्त्वार्थं । अतोऽनेकयुगग्रहणेन गौरवकर्मेणा किमिति । वाञ्छलमेतत् । यतोऽनेकयुगग्रहणेनापि ग्रहगणनाया न का विद्वानिस्तत्स्थभगवत्प्रवृत्तादिति स्फुटं गणितविदामिति ॥ ५६ ॥

इदानीं पादकारणानि दूषयति ।

प्रतिदिवसविसंवादाद्ग्रहतिथिकरणैर्दिवसमासानाम् ।

ग्रहणग्रहयोगादिषु पादं पादेन कः स्पृशति ॥ ५७ ॥

अङ्गुचितिविजयनन्दिप्रयुक्तादीनि पादकरणानि ।

यस्मात् तस्मात् तेषां न दूषणान्यत्र लिखितानि ॥ ५८ ॥

ग्रह तिथि करण अतः दिवस मासानां तथा ग्रहण ग्रहयोगादिषु च प्रतिदिवसविसंवादात् प्रत्यहं दृग्बिरोधात् पाद करणाधमः कः पादेनापि स्पृशति अर्थाद्व्याघादेऽङ्गेषु कर्षोर्वातिस्त्वात् यादोऽधमस्तथा दृग्बिरोधे तयोरसाम्यात् पादमधमं यत् करणं तत् पादेनापि स्पर्शोर्नर्हं 'प्रतालनाद्वि पङ्क्त्य दूरादस्पर्शनं धरम्' इति न्यायात् । तस्मान्मलमयस्य त्रयस्य नेन वाणीमालिन्यमात्रमेव । 'पाद पादेन न स्पृशेत् इति स्मृत्यादिषु तत्स्पर्शनिषेधाच्चेति ।

यस्मादङ्गुचितिविजयनन्दिप्रयुक्तादीनि अर्थादैर्निर्मितानि करणानि सर्वेषां पादकरणानि करणाधमानि तस्मात् पाद पादेन कः स्पृशति' इति न्यायात् मया तेषां दूषणान्यत्र न लिखितानीति ।

अत्र चतुर्विंशत्यर्थः ।

'यत्राप्येवमटादयो दूष्यन्ते तत्र पादेनापि पादकरणानि कः स्पृशति । का तेषु गणनेत्यर्थः ।

यदतिथिकरणवर्तिदिवसमाभानामित्यत्र योगपदाभावात् स्पष्टीक
रणाध्याये योगसाधन नाचार्यस्येति स्पष्टं प्रतीयते ॥ ५७-५८ ॥

रदानीं दूष्णानुपसहरति ।

इति बहुधा विचदन्ते ग्रहार्थिनः सामग्रहा इव प्रसभम् ।

ब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते रवीन्दुभूयोगमज्ञात्वा ॥ ५९ ॥

एष ब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते आचार्यकृतेऽस्मिन् सिद्धान्ते यो रविः ।
इन्दुः । स भूपरिमाणम् । योगो ग्रहयुन्याकाधिकारः । तत् सर्वमज्ञात्वा
ग्रहार्थिनो ज्योतिर्विदः प्रसभं कृतात् मायहा आर्यदिण इव बहुधा वि-
चदन्ते विषादं कुर्वन्ति दृग्गणितैक्येयोरसाम्यादिति आचार्यस्यात्मप्रश-
स्ये ।

अत्र चतुर्वेदाचार्यैः ।

‘यतद्वाक्यमाचार्यस्येति’ ॥ ५९ ॥

रदानीमिति कर्तव्यतामाह ।

तद्वन्नशे प्रतिदिनमेवं विज्ञाय धीमता यतः ।

कार्यस्तस्मिन् यस्मिन् दृग्गणितैक्यं सदा भवति ॥ ६० ॥

तन्त्रप्रश्ने सति तदीयतन्त्रगणनया दृग्गिरोधे सति यत्र पूर्वांश
प्रतिदिन स्पष्टीकरणाका वेधादिना विज्ञाय तस्मिन् तन्त्रे बीजादिना
तथा यतः कार्यं यथा दृग्गणितैक्यं भवति । एवं यस्मिन् तन्त्रे सदा
दृग्गणितैक्यं भवति तदेव तन्त्रमादरणीयमिति ।

अत्र चतुर्वेदाचार्यैः ।

‘मध्यम्यमर्षतमस्य स्वाधे कुरुत इत्यर्थः’ ॥ ६० ॥

रदानीं स्वसिद्धान्तप्रशसामाह ।

चन्द्ररविग्रहणेन्दुच्छायादिषु सर्वदा यतो ब्राह्मे ।

दृग्गणितैक्यं भवति स्फुटसिद्धान्तस्ततो ब्राह्मः ॥ ६१ ॥

यतो ब्राह्मे ब्रह्मसिद्धान्ते मद्रवितेऽस्मिन् तन्त्रे चन्द्ररविग्रहो-
न्दुच्छायादिषु सर्वदा दृग्गणितैक्यं भवति ततस्तस्मादयं ब्राह्मे मदीयः
एष स्फुटसिद्धान्त आदरणीय इति ॥ ६१ ॥

इदानीं गोलजप्रशंसामाह ।

गोलजो जानात्येषां सर्वे दूषणानि कथितानि ।

आर्यभटाद्युक्तानां तत्राद्यां दूषणाध्याये ॥ ६२ ॥

सर्वे गोलज इह दूषणाध्याये एवमार्यभटाद्युक्तानां तन्त्राद्यां कथितानि दूषणानि जानाति मूर्खोश्च प्राचीनतन्त्रदूषणेन प्रामुख्यसन्तो निन्दयिष्यन्तीत्येवमाद्योऽर्थः ।

अथ अतुल्यदाचार्यः ।

'गोलजः सर्वेषामेव मूर्खाणि दूषणानि वेत्तीत्यर्थः' ॥ ६२ ॥

इदानीमुपसंहारमाह ।

इति कथिततन्त्रगणकान् पठितैरपि दूषणैः करोत्यज्ञान् ।

तन्त्रपरीक्षायां त्रिपट्टिरेकादशोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

इति श्रीब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते दूषणाध्याये

नाम एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

इत्येवमयमायायां त्रिपट्टितन्त्रपरीक्षानामैकादशोऽध्यायः पठितैर्दूषणैरपि कथिततन्त्रगणकान्—आर्यभट-श्रीपण्ड विष्णुबन्धूनामुपाधिनो-ऽज्ञानं मूर्खान् करोति । अथानमाकर्ण्य ते विषयवदना मूर्खा इव भवन्तीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

मधुसूदनसूनुनादितो यस्तिलकः श्रीपृथुनेह विष्णुजोतिः ।

हृदि तं विनिधाय नूतनोऽयं रचितो दूषणके सुधाकरेण ॥

इति श्रीहपानुदत्तसूनुमुधाकरद्वित्रेदिविरचिते ब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते

नूतनतिलके तन्त्रपरीक्षाध्याये नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथ गणिताध्यायः ।

तत्रोक्तौ तदारम्भप्रयोजनमाह ।

परिकर्मविंशतिं यः सङ्कलितायां पृथग्विजानाति ।

अथैव च व्यवहारान् छायान्तान् भवति गणकः सः ॥ १ ॥

यः सङ्कलिताया परिकर्मविंशतिं छायाव्यवहारान्तान्छेदो व्यवहारोऽथ पृथक् पृथग्विजानाति स गणको गोलग्रवणाधिकारी भवति । अतस्तद्वर्णनमावश्यकम् ।

सङ्कलितम् । व्यवकलितम् । प्रत्युत्पद्ये गुणनम् । भागहारः । वर्गः । वर्गमूलम् । घनः । घनमूलम् । पञ्च जातयः । त्रैराशिकम् । व्यस-
त्रैराशिकम् । पञ्चराशिकम् । सप्तराशिकम् । नवराशिकम् । एकादश-
राशिकम् । भाष्यप्रतिभाषणं चेति कर्मविंशतिः । व्यवहाराश्च-मिश्रकः ।
बेडी । तेजम् । ज्ञातम् । वित्तिः । ऋकधिकः । राशिः । छाया चेत्य-
ष्टौ ॥ १ ॥

इदानीं सङ्कलितव्यवकलिते आह ।

विपरीतच्छेदगुणा राशयोश्छेदांशकाः समच्छेदाः ।

सङ्कलितेऽंशा योज्या व्यवकलितेऽंशान्तरं कार्यम् ॥ २ ॥

राशयोश्छेदांशका विपरीतच्छेदगुणा मिथश्छेदगुणा एव समच्छे-
दास्तुत्पहरा भवन्ति । शेषं स्पष्टार्थम् । 'अन्योन्यहाराभिहतौ हराशौ
राशयोः समच्छेदविधानमेवम्'-इत्यादि भास्करोक्तमेतदनुरूपमेव ।

अत्र चतुर्विंशदाद्यैस्तमुदाहरणम् ।

सन्निभावं तथा सार्धं रूपं षड्भागसंयुतम् ।

एकीकृतं भवेत् किं स्व रूपत्रयसमन्वितम् ॥

न्यासः । $\frac{1}{2} \frac{1}{2} \frac{1}{2} \frac{1}{2} \frac{1}{2} \frac{1}{2}$ यथोक्तकरणेन जाते राशिः ॥

अत्र चतुर्वेदाचार्यः । 'यच्च स्कन्दसेनाचार्येण श्रेढीन्यायेन सङ्क-
लितं प्रदर्शितं तत् सङ्कलनं तेन प्रदर्शनाय' ।

इत्यनेन स्कन्दसेनाऽपि कश्चित् प्राचीनो गणक इत्यवगम्यते ॥ २ ॥

'इदानीं प्रत्युत्पन्ने करणसूत्रम् ।

रूपाणि च्छेदगुणान्यंशयुतानि द्वयोर्वहूनां वा ।

प्रत्युत्पन्नो भवति च्छेदवधेनोद्धृतोऽंशवधः ॥ ३ ॥

रूपाणि छेदगुणानि अंशयुतानि कार्याणि । एवं द्वयोर्वा बहूनां
भिन्नानां सवर्णने भवति । सवर्णनानन्तरं मिश्रयोर्वा बहूनां भिन्नाना-
मथानां यधश्छेदनां वधेनोद्धृतः फलं प्रत्युत्पन्नो गुणनफलं भवति । 'छे-
दप्रक्षेपेषु लघा धनार्णम्'-इत्यादि तथा 'लघा लक्ष्मणश्च हरा हरप्राः'
इत्यादि 'अशाहतिश्छेदवधेन भक्ता' इत्यादि च सर्वे भास्करात्मैत-
दनुकूपमेव ॥

अत्र चतुर्वेदाचार्योक्तोद्देशकः ।

दश साधा भुजो यत्र कोटिः षड्भागसप्ततिः ।

तत्रायते कल किं स्यात् सेवे शीघ्रं निगम्यताम् ॥

न्यासः । भु $\frac{1}{10}$ । को $\frac{1}{10}$ उक्तवज्जातः प्रत्युत्पन्नः १२२ $\frac{1}{10}$ ।

अन्योद्देशकः ।

मरिचानां चर्लं श्रद्धिर्यदि सार्धंः एकैर्भवेत् ।

यल्लघांशुशतेर्मूल्यं सङ्कषीयं यद स्पृष्टम् ॥

इदानीं भागहारं करणसूत्रम् ।

परिवर्त्य भागहारच्छेदांशौ छेदसङ्गुणच्छेदः ।

अंशोऽंशगुणो भाज्यस्य भागहारः सवर्णितयोः ॥ ४ ॥

भागहारच्छेदांशौ भाजकस्य छेदांशौ परिवर्त्य भाज्यस्य छेदः परि-
वर्तितच्छेदसङ्गुणच्छेदो भवति । एवं भाज्यस्यांशः परिवर्तितंशगुणोऽंशो
भवति । एवं सवर्णितयोर्द्वयोर्भिन्नयोर्भागहारो भवति । सर्वज्ञं तु 'रूपाणि
च्छेदगुणानि'-इति विधिना । भास्करभागहारोऽप्येतदनुकूप एव ।

उद्देशकश्चतुर्वेदात्मः ।

यत्रायते फलं दृष्टं सार्धनेत्रयमेन्द्रवः ।

सार्धा दश भुजश्चैव कोटिस्तथाभिधीयताम् ॥

प्यासः । चेन्नफलम् १२२ १/२ भुजः १० १/२ ।

उक्तप्रज्ञाता कोटिः ११ १/२ ।

अत्र पुनश्चतुर्वेदाचार्यः ।

‘अन्ये पुनरिहापि तैराशिकात्मकमुदाहरणं ददति ।

यथा ।

रूपत्रिभागसयुक्त रूपलवं ददौ नृपः ।

दशभ्या द्विजमुख्येभ्यः किमेकस्य धनं ततः’ ॥

इदानीं वर्गं भूते च करणमूत्रम् ।

संवर्णितांशवर्गरक्षेदकृतिविभाजितो भवति वर्गः ।

संवर्णितांशमूलं छेदपदेनोद्धृतं मूलम् ॥ ५ ॥

संवर्णितः संवर्णितः । शेष स्पष्टार्थम् । वर्गे कृती इत्यादिभास्करोक्तमेतदनु रूपमेव ।

अत्र चतुर्वेदाचार्याक्तोद्देशकः ।

भुजकोटी समे यत्र सप्तार्धपरिवङ्क्यया ।

चतुरस्रे समे तत्र चेच फलमिहोप्यताम् ॥

सपाट्टाकाः फलं यत्र चतुरस्रे समे स्थितम् ।

भुजकोटी समे तत्र ब्रूहि त्वं यदि वर्गवित् ॥

वर्गलक्षणं समद्विविधं वर्गं इति चतुर्वेदाचार्यः ।

इदानीं घने करणमूत्रम् ।

स्याप्योऽन्त्यधनोऽन्त्यकृति-

त्रिगुणोत्तरसङ्गुणा च तत्प्रथमात् ।

उत्तरकृतिरन्त्यगुणा

त्रिगुणा चोत्तरधनश्च घनः ॥ ६ ॥

स्पष्टार्थम् । 'स्याप्यो घनोऽन्त्यस्य ततोऽन्त्यवर्ग' इत्यादि भास्करोक्तमेतदनु रूपमेव ।

अत्र चतुर्वेदाक्तोद्देशकः ।

चतुरस्रं समा षापी हस्तत्रिघनसंमिता ।

वेधेन च तथा तस्याः फलं ब्रूहि घनात्मकम् ॥

इदानीं घनमूले करणसूत्रम् ।

वेदो घनाद् द्वितीयाद् घनमूलकृतिस्त्रिसङ्गुणाप्तकृतिः ।

शोध्या त्रिपूर्वगुणिता प्रथमाद् घनतो घनो मूलम् ॥७॥

अत्र चतुर्वेदाचार्यः ।

'अत्रोद्दिष्टघनराशेः प्रथमस्यानस्य घनसंज्ञा ततो विलोमतः स्या-
नद्वयस्य अघनसंज्ञा ततः परं पुनरेकस्य घनसंज्ञा ततश्च द्वयोरघनसंज्ञैव-
मापादसमाप्तेः । एवं स्थिते सूत्रावतारः । आदिभाजकः घनमूलकृतिस्त्रिम-
ङ्गुणा कृत इत्याह । अघनाद् द्वितीयात् ततो यदाप्तं तस्य कृतिः शोध्या
किन्तु सा त्रिगुणिता पूर्वगुणिता च कृतः प्रथमाद् घनात् ततश्च घनतो
घनः शोध्यः । एवं कृते घनमूलं भवति ।

अत्रोद्देशकः ।

घनात्मकं फलं यत्र सप्ताष्टिरधिभिः समम् ।

पाश्यात्सेधाः समास्तत्र चितौ ब्रूहि घनात् पदम् ।

इदानीं प्रथमद्वितीयज्ञान्याः मयर्णनमाह ।

सदृशच्छेदांशयुतिश्छेदविभक्ता फलं प्रथमजातौ ।

अंशैरंशा गुणिताश्छेदैश्छेदा द्वितीयायाम् ॥ ८ ॥

'सदृशच्छेदांशानां युतिश्छेदविभक्तां समच्छेदहृता फलं प्रथमजातौ
सवर्णनं स्यादिति 'योगोऽन्तरं तुल्यहरांशकानां'मित्यादिभास्वरक्तमेव ।
'एवं द्वितीयायां प्रभागजातौ अंशा अंशैर्गुणिता अयो भवति । छेदाश्छे-
दैर्गुणिताश्छेदो भवतीत्येतदनु रूपमेव 'लवा लवणाश्च हरा हरणाः'-
इत्यादि भास्करोक्तम् । -

चक्षुश्चरत्तुर्विंशतिः ।

यत्रायते फलं दृष्टं सार्धनेत्रयमेन्द्रवः ।

सार्धं दृष्टं भुजश्चैव कोटिस्तत्राभिधीयताम् ॥

व्यासः । चित्रफलम् १२२ १/२ भुजः १० १/२ ।

चक्रप्रज्ञाता कोटिः ११ १/२ ।

अत्र पुनश्चतुर्विंशदावायः ।

‘अथ पुनरिहापि त्रैराशिकात्मकमुदाहरणं वदति ।

यथा ।

रूपविभागसंयुक्तं रूपसत्त्वं वदो नृपः ।

‘वशाभ्यो द्विजमुख्येभ्यः किमेकस्य धनं ततः’ ॥

इदानीं धनं मूले च करणमूत्रम् ।

संवर्णितांशवर्गशब्देदकृतिविभाजितो भवति वर्गः ।

संवर्णितांशमूलं छेदपदेनोद्धृतं मूलम् ॥ ५ ॥

संवर्णितः संवर्णितः । शेष स्पष्टार्थम् । वर्गं कृत्वा इत्यादिभास्करात्ममेतदनुकरणमेव ।

अत्र चतुर्विंशदावायैर्कोटिशतैः ।

भुजकोटी समे यत्र सप्ताधंपरिवह्यया ।

चतुरस्रे समे तत्र क्षेत्रे फलमिहोच्यताम् ॥

सप्ताष्टाकाः फलं यत्र चतुरस्रे समे स्थितम् ।

भुजकोटी समे तत्र धूर्तिं स्व यदि वर्गं विभू ॥

वर्गलक्षणं समद्विवधो वर्ग इति चतुर्विंशदावायः ।

इदानीं घने करणमूत्रम् ।

स्थाप्योऽन्त्यधनोऽन्त्यकृति-

त्रिगुणोत्तरसद्गुणा च तत्प्रथमात् ।

उत्तरकृतिरन्त्यगुणा

त्रिगुणा चोत्तरधनश्च घनः ॥ ६ ॥

स्पष्टार्थम् । 'स्याज्यो घनोऽन्त्यस्य ततोऽन्त्यवर्ग' इत्यादि भास्करोक्तमेतदनु रूपमेव ।

अत्र चतुर्वेदाक्तोद्देशकः ।

चतुरस्रा समा घापी हस्तत्रिघनसमिता ।

वेधेन च तथा तस्याः फलं ब्रूहि घनात्मकम् ॥

इदानीं घनमूले करणमूत्रम् ।

हेदो घनाद्द्वितीयाद्घनमूलकृतिस्त्रिसङ्गुणाप्तकृतिः ।

शोध्या त्रिपूर्वगुणिता प्रथमाद्घनतो घनो मूलम् ॥७॥

अत्र चतुर्वेदावायः ।

'अत्रोद्दिष्टघनराशेः प्रथमस्यानस्य घनसज्ञा ततो विलोमतः स्या-
नद्वयस्य अघनसज्ञा ततः परं पुनरेकस्य घनसज्ञा ततश्च द्वयोरघनसज्ञेय-
मापादसमाप्तेः । एवं स्थिते सूत्रावतारः । आदिभाजकः घनमूलकृतिस्त्रिम-
ङ्गुणा कुत इत्याह । अघनाद् द्वितीयात् ततो यदाप्ता तस्य कृतिः शोध्या
फिन्तु सा त्रिगुणिता पूर्वगुणिता च कुतः प्रथमाद्घनात् ततश्च घनते-
घनः शोध्यः । एवं कृते घनमूलं भवति ।

अत्रोद्देशकः ।

घनात्मकं फलं यत्र सप्ताष्टिरत्रिभिः समम् ।

पार्श्वोत्सेधाः समास्तत्र चितौ ब्रूहि घनात् पदम् ।

इदानीं प्रथमद्वितीयज्ञान्योः मथर्णेनमाह ।

सदृशच्छेदांशयुतिश्छेदविभक्ता फलं प्रथमजातौ ।

अंशैरंशा गुणिताश्छेदैश्छेदा द्वितीयायाम् ॥ ८ ॥

'सदृशच्छेदांशानां युतिश्छेदविभक्ता समच्छेदहृता फलं प्रथमजातौ
सवर्णेन स्यादिति 'योगोऽन्तरं तुल्यहराशकानां'मित्यादिभास्वरक्तमेव ।
एवं द्वितीयायां प्रभागजातौ अशा अंशैर्गुणिता अशो भवति । छेदाश्छे-
दैर्गुणिताश्छेदो भवतीत्येतदनु रूपमेव 'लघा लघघ्नाश्च हरा हरघ्नाः'-
इत्यादि भास्करोक्तम् ।

स्वच्छेदसहितो भागहारस्तेनात्र जातं परिवर्त्य भागहारच्छेदांशो इत्या-
दि । द्वयोः प्रथमपरयोरित्येतत् सूत्रखण्डकमुत्तरसूत्रसम्बद्धं भविष्यति ।

उद्देशकः ।

दिनार्धपादपञ्चांशैः कृत्या याः पूरणं पृथक् ।

घाण्याः कुर्वन्ति ता मुक्ता युगपत् पूरणं कदा ॥

न्यासः । $\frac{1}{2} | \frac{1}{4} | \frac{1}{8} | \frac{1}{16}$ कर्ध्वांशश्चेदशुणा इति कृते

दर्शनम् । $\frac{1}{2} | \frac{1}{4} | \frac{1}{8} | \frac{1}{16}$ रूपसञ्चयोऽयम् १२ । एतावन्ति दिवस-
प्रमाणानि भवन्ति सर्वकुल्याभिरतस्तैराशिकम् । यदि द्वादशभिः पूरणै-
र्दिनं भवति तदैकपूरणेन कियत्कालः । फलम् ११ । 'एवं भजेच्छेदोऽ-
ंशैः'—इति भास्करोक्तमेतदनु रूपम् ।

अन्योद्देशकः ।

दिनत्रिभागेन ददाति रूपं दलेन घान्यः प्रयतो द्विजेभ्यः ।

त्रिरूपदाता दिनपञ्चकेऽन्यः सम प्रयताः शतधाः कदा स्युः ॥

न्यासः । $\frac{1}{3} | \frac{1}{6} | \frac{1}{12}$ चक्रवर्तिनानि १०६ ।

प्रथमद्वितीयतृतीयजातिभ्यो ये अन्ये परं जाती द्वे चतुर्थीपञ्चम्यौ
तयोर्द्वयोः परयोः सवर्णनार्धमधःस्वच्छेदैरुपरिष्ठाश्चेदा गुणिताः । स्वा-
द्युत्तानेस्तैरेव छेदैरुपरिगाशा गुणिताः । अशानुबन्धे स्याद्युत्तैर्भागापवाहे
स्वांशहीनैश्छेदैरित्यर्थः । 'तलस्यदारेण हरं निहन्त्यात्'—इति भास्करोक्तमे-
तदनु रूपमेव ।

अत्र चतुर्थोद्देशकः ।

षण्णवः शिशुस्त्यल्पः पादमादाय रूपकात् ।

दिनानि सप्त लाभार्थं पण्यं खले फलार्दभिः ॥

स्वार्धत्रिपादभागैश्च पञ्चषट्सप्तमैर्युतम् ।

दिनं प्रतिदिनं तेन कृतं मूल्यं कियद्दुनम् ॥

तद्वदन्योऽपि रूपेण रूपैः बहुस्तथा परः ।

तयोर्वापि धनं दूहि यदि भागानुबन्धवित् ॥

व्यासः । १ १ १ } उत्तमत क्रमेण धनानि
 १ १ १ } प्रथमस्य १ । द्वितीयस्य ४ ।
 १ १ १ } तृतीयस्य २४ ।
 १ १ १ }
 १ १ १ }
 १ १ १ }
 १ १ १ }
 १ १ १ }
 १ १ १ }
 १ १ १ }

भागापवाहे चापि चतुर्धेदाद्वैशकः ।

अष्टौ पत्नानि षण्णिजा सितचन्दनस्य

नीतानि चोत्तरागारिं किल कान्यकुब्जात् ।

दानं च वत्समपि पञ्चसु तेन मान-

स्वार्धचिपञ्चनवमा ठसमं तदा किम् ॥

व्यासः । १ १ १ } उत्तमत करयेन जातम् १ ११ । अप्र कोनद्रुकसा-
 १ १ १ } द्विधेन धमात् १११ इत्युत्तरं वास्तवं लिखितम् ।
 १ १ १ } (See his translation p 283)
 १ १ १ } अप्र चतुर्धेदाचार्यं स्वटीकायाम् ।
 १ १ १ } 'अविहाचार्येण पञ्चजातः पञ्चैकाः । यतः षष्ठी-
 १ १ १ } ति तदात्मकैश्चाते गतार्थेति कृत्वा नीताः । एक-
 १ १ १ } न्दसेनादिभिस्तस्य नाम ह्येवं भागमातेति' ।

भागमाचर्यं द्रष्टव्या (मच्छाधिता विशतिका ५-१२)

इदानीं वैरागिकादिषु करग्रसूत्राणि ।

त्रैराशिके प्रमाणं फलमिच्छाव्यन्तयोः सदशराशी ।

इच्छा फलेन गुणिता प्रमाणभक्ता फलं भवति ॥१०॥

व्यस्तत्रैराशिकफलमिच्छाभक्तः प्रमाणफलघातः ।

त्रैराशिकादिषु फलं विषमेष्वेकादशान्तेषु ॥ ११ ॥

फलसूत्रमणमुभयतो बहुराशिवधोऽल्पवधतो ज्ञेयम् ।

सकलेष्वेवं भिन्नेषु भयतरखेदसङ्क्रमयम् ॥ १२ ॥

अत्र चतुर्विंशद्वार्ये । 'अतनुणसविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिसौराशिको-
क्तत्वात् । तैरायमर्थः । तैराशिकमादौ येषां तानि तैराशिकादीनि ।
पञ्चराशि ४-सप्तराशिक-नवराशिकैकादशराशिकानीत्यर्थः । तेषु विष-
मेत्येकादशा तेषु न तु समेषु चतुर्थादिवित्यर्थः ।'

फलसङ्क्रमणमुभयतोऽन्योऽन्यपत्तनयनं फलपारेवं भिन्नेषु राशिषु
उभयपक्षेदसङ्क्रमणमयोदन्योऽन्यपत्तनयनं क्कदानामपि कार्यम् । शेषं
स्पष्टार्यम् । भास्करस्य तैराशिकादिसूत्राण्येव ननु कृपाण्येव ।

अत्र चतुर्विंशोक्ते द्वेशकः ।

शतमष्टोत्तरं घनोर्ध्वं ददाति दिनेस्त्रिभिः ।

भासयुक्तेन सोऽब्देन किंतीर्गाः प्रयच्छति ॥

व्यासः । दि ३ । गात्र. १०८ । दि ३८० । उक्तवत् सञ्चा गात्रः
१००४० ।

अन्योद्वेशकः ।

यः पिपीनो दिने याति स्वयञ्चोनं यवाष्टकम् ।

अद्वेष विनिवर्तैत विंशत्यंशं तथाऽङ्गुलम् ॥

आध्या गतिनिवृत्तिभ्यां यस्य यात प्रकल्पितम् ।

योजनानां शत पूर्णं केन कालेन स व्रजेत् ॥

अत्र चतुर्विंशोक्ता परिभाषा 'अष्टाभिर्यवोदरेऽङ्गुलं चतुर्विंशत्यङ्गु-
लैर्हंसः । चतुर्विंश धनुः । अष्टो धनु सहस्राणि योजनम् ।' अत्रैक
दिनगतिर्यवरात्मिका = $\frac{1}{3}$ । एकदिनानि वृत्तिः कुनात्मिका = $\frac{1}{2}$ । दिनगतिर
कुनात्मिका = $\frac{1}{3}$ अनपारन्तरेण $\frac{1}{2}$ योजनानाङ्गुलानि = $1 \times 1000 \times 8 \times 28$
भक्तानि सञ्चानि दिनानि = $\frac{1000 \times 8 \times 28 \times 60}{83} = 15032423 \frac{1}{2}$ ।

अत्र तैराशिक उद्वेशकः ।

वृत्तसौवर्णिकया भारस्तुतया सम्मितः पुरा ।

पञ्चसौवर्णिकायास्तु तथा किं स्याद्वद स्फुटम् ॥

न्यासः । सु० ६ । भा० १ । सु० २ । उक्तवत् फलम् = (भा० १ पदानि ४०० ।) अत्र चतुर्विंशतये परिभाषा । 'बोहशभिर्वैमोक्षस्तैः बोहशभिः सुवर्णैस्तेरवतुभिः यत्न यत्नसदृशद्वयेन भार इति' ।

अन्याद्वैश्वकः ।

साधोन्निकेय याः सार्यः प्रस्थानां दश सम्मिताः ।

साधपञ्चकमानेन लियस्यस्ता वदाशु मे ॥

न्यासः । ३ । १० । १ । उक्तवत् फलम् = (द्वै० १ भा० ३ । भा० ३ ।

भा० १ । प्र० १ । कु० १ ।) अत्र चतुर्विंशतये परिभाषा ।

चतुभिः कुहवैः प्रत्यस्तैश्चतुर्मिष्टाठकम् ।

चाठकानां चतुष्के द्वौषः स्यातः पुरातनैः ॥

साधिका तैरवतुभिः स्यान्मायिकानां चतुष्टयम् ।

सार्याः प्रमाणमेतत् स्यान्मागधानां प्रसिद्धतः ॥

पञ्चराशिकादौ चतुर्विंशतिकादौ दशानि ।

यत्तस्य दशका दृष्टिस्त्रिभिर्मौसैर्निर्दिष्टा ।

पञ्चमासप्रयुक्तायाः पटेलोभो निगद्यताम् ॥ उक्तवत्फलम् १० ।

मासेन सन्निभागेन सार्धमास्त्रिंशतैः फलम् ।

अथै यदि वर्षेण सार्धपट्टेतिहोवताम् ॥ उक्तवत्फलम् २५ १/११ ।

यत्तस्य दशभिर्मौसैश्चत्वारिंशत् फलं यदि ।

मासाट्टके यत् तस्य कस्येयं दृष्टिश्च्यताम् ॥ उक्तवत्फलम् ६२ १/२५ मू० ५ ।

त्रिपञ्चकानि चाषांसि त्रीणि बह्विः पण्येदि ।

विण्ट्राणि दृष्टीतानि दश मूल्यं यत् स्फुटम् ॥ उक्तवत्फलम् ३६१ ।

त्रिपञ्चकानि चाषांसि त्रीणि बह्विः पण्येदि ।

चट्टक्या कति चाषांसि त्रिण्ट्राणि वदाशु मे ॥

चाषामोत्सेधविस्तारो बोहशष्टौ तथा दश ।

यासां मूल्यं यत्नं तासां दीनाराः षट् प्रकीर्तिताः ॥

चट्टकानां तथाऽन्यामामायामादौः पक्षोन्निकेः ।

मत्तं दृष्टीतमन्वामिषं तद्वत् स्फुटम् ॥ उक्तवत्दीनाराः २५ १/११ ।

हस्तिनौ दश दैर्घ्येण विस्तारेण तथा नव ।

परिणाहेन षट्त्रिंशद्विंशत्येन सप्तकम् ॥

तौ चेद्द्वेष्टाणां शिनौ स्याता तदन्ये दश हस्तिनः ।

दीर्घाद्योः पादसयुक्तेस्तेषां भोगो निगद्यताम् ॥ उक्तवत्फलं द्वौ १२। प्रश्नं कु१।

इदानीं भाण्डप्रतिभाण्डके करणसूत्रम् ।

प्राग्मूल्यव्यत्यासो भाण्डप्रतिभाण्डकेऽन्यदुक्तसमम् ।

परिकर्माण्यपृथानां व्यवहाराणामभिहितानि ॥ १३ ॥

‘प्राक् प्रथमस्थाने यो मूल्यराशी तयोर्व्यत्यासः कार्यं’ इति चतुर्विंशत्याद्योः । ‘तथैव भाण्डप्रतिभाण्डके विधि’ इत्यादि भास्करोक्तमेतदनुवपमेव ।

अथ चतुर्विंशत्याद्योक्तोद्देशकः ।

पण्येदं च भिरासाया दादिमाना तथाऽऽह्वयिभिः ।

यदा हत तदाऽऽमेस्तु विद्यत्या कति दाहिमाः ॥

तज्ज्ञा उक्तवद्दाहिमाः २५ ।

अथ चतुर्विंशत्याद्योः ।

‘एवमाहंवेन मार्गेण सकूलनादीन्युक्तानि यानि तु करणीयतानि व्याप्यगतानि धनार्थशून्यगतानि च तान्याधारेण एव कुट्टकाध्याये वस्यति धनमपि तथैव तेवैव सूत्रेषु व्याख्यास्यामः ।’

इति परिकर्मविधितिः ।

अथ मिश्रकव्यवहारे करणसूत्रम् ।

कालगुणितं प्रमाणं फलभक्तं व्येकगुणहतं कालः ।

स्वफलयुतरूपभक्तं मूलफलैक्यं भवति मूलम् ॥ १४ ॥

प्रमाणं प्रमाणधनं कालगुणितं प्रमाणकालेन गुणितं ततः फलभक्तं प्रमाणफलेन भक्तं यत्फलं तद्व्येकगुणहतं यद्गुणं सकलान्तरं धनमपेक्षितं तेन व्येकेन हतं कालो भवति । तावत्कालपर्यन्तं हतं धनं सकलान्तरं तद्गुणं भवति ।

अथ चतुर्वेदोक्तद्विशकः ।

शतद्वयस्य मासेन वृद्ध्या यदि वृद्धितः ।

त्रिगुण केन कालेन यदुक्तं तदुक्तं भवेत् ॥

$$\text{अथ } \frac{\text{प्रका} \times \text{पथ}}{\text{प्रका}} = \frac{१ \times २००}{१} = \frac{१००}{१} = १०० । ततोः$$

$$\text{कालः} = \frac{१०० \times \text{त्रेगु}}{१} = \frac{१००}{१} = १०० मासाः ।$$

अन्योद्विशकः ।

मामद्वये पथाः पञ्च विशतेयं द्वि वृद्धितः ।

तदध्यधेयं द्वि केन कालेन मे धनम् ॥

$$\text{अथ } \frac{\text{प्रका} \times \text{पथ}}{\text{प्रका}} = \frac{२ \times २०}{१} = ४० । ततो मासाः = ४० \times \text{त्रेगु}$$

$$= ४० \times १ = ४० ।$$

अत्रोपपत्तिः । कल्प्यन्तेऽभीष्टमासाः = मा । ततोऽनुपातेनैतावद्वि-

$$\text{मोसैवेद्विः} = \frac{\text{प्रका} \times \text{मा}}{\text{प्रमा}} । इयं प्रमायाधनयुता वातमभीष्टगुणं$$

मूलधनम् =

$$\text{मु. पथ} = \frac{\text{प्रका मा}}{\text{प्रमा}} \div \text{प्रपथ} \therefore \text{मा} = \frac{\text{प्रमा प्रपथ (मु-१)}}{\text{प्रका}} \text{ अत उपपत्तिः ।}$$

मूलफलस्य सकलान्तर धने स्वफलयुतकपभक्त कपस्य तत्कालसंज्ञि दत्त कलान्तर तत् स्वफलं तेन स्वफलेन युतं यदूय तेन भक्तं लब्धं मूलं धनं भवति । 'यद्वेदकमोक्षविधेस्तु मूलम्'-इत्यादि भास्करोक्तमेतदनुकपमेव ।

अथ चतुर्वेदोक्तद्विशकः ।

शतेन पञ्चकेनेह मासवृद्धा धने स्थिते ।

वृद्धसिद्धेशभिर्मोसैः प्रवृत्ता मूलमत्र किम् ॥

उक्तवत्त्वार्थं मूलम् नष्टं ।

अन्योद्विशकः ।

वर्षितं देमकारस्य सुवर्णानां जतावृत्तम् ।

द्विजाद्यैः कुरु पादादि पञ्चसौवर्णिकं जतम् ॥

घटनाय त्वया याद्वे कृतं तेन तथैव तत् ।

घटितस्य सुवर्णस्य तत्र सहस्र्यां घटस्व मे ॥

वक्तव्यघटितसुवर्णमानम् = ७६१ $\frac{११}{१०}$ मिश्रात् ८०० विशेष्य घटन-
प्रमाणम् ३८ $\frac{११}{१०}$ ।

मिश्रान्तरे करणसूत्रम् ।

कालप्रमाणघातः परकालहृतो द्विधाऽऽद्यमिश्रवधात् ।

अन्यार्धकृतियुतात् पदमन्यार्धेन प्रमाणफलम् ॥ १५ ॥

कालप्रमाणघातः प्रमाणकालप्रमाणधनघातः परकालेन हृतः फलं
द्विधा स्याद्यम् । आद्यस्याने स्यादितस्य मिश्रधनस्य च वधः कार्यस्तस्मादु-
धादन्यस्यापि तार्धवर्गयुतात् एवं याद्वे तदन्यार्धेन हीन प्रमाणफलं भवति ।

अत्र चतुर्वेदोक्तोद्देशकः ।

अज्ञातपृष्ठिकर्णस्य द्रव्याणां शतपञ्चत्रम् ।

वृद्धिमौसचतुष्वस्य तद्विधाऽन्यत्र योजिता ।

कालान्तरेण तेनैव ज्ञाताऽष्टासप्ततिस्ततः ।

मासैर्दशभिरत्र स्वं प्रमाणस्य फलं वद ॥

न्यासः । प्रका = ४ । प्रमाध = ५०० । परका = १० । मिश्रध = ७८ ।

$$\frac{\text{प्रका} \cdot \text{प्रध}}{\text{परका}} = \frac{४ \times ५००}{१०} = २०० \text{ । आ. मि} = २०० \times ७८ = १५६००$$

$$\sqrt{\frac{\text{प्र}^२}{४} + \text{आ. मि}} = \sqrt{१०००० + १५६००} = \sqrt{२५६००} = १६० = प ।$$

$$प - \frac{\text{प्र}}{२} = १६० - १०० = ६० = \text{प्रमाणफलम्} ।$$

अत्रापपत्तिः । प्रमाणफलम् = या । ततो वधभिर्मौसैरस्य कलान्त-

$$\text{रम्} = \frac{\text{या}^२ \times \text{परका}}{\text{प्रध} \times \text{प्रका}} \text{ । इदं मूलधनेन यावत्तावन्किंतेन युतं ज्ञातम् ।}$$

$$\text{मि} = \frac{\text{परका} \cdot \text{या}^२ + \text{प्रध} \cdot \text{परका} \cdot \text{या}}{\text{प्रध} \cdot \text{प्रका}} \text{ समशोधनादिना}$$

$$\frac{\text{मि} \cdot \text{प्रध} \cdot \text{प्रका}}{\text{परका}} = \text{या}^२ + \frac{\text{प्रध} \cdot \text{प्रका}}{\text{परका}} \text{ या} = \text{मि} \cdot \text{आ} = \text{या}^२ + \text{अ. या}$$

अथ श्रेढीव्यवहारः ।

—१०१०—

पदमेकहीनमुत्तरगुणितं संयुक्तमादिनाऽन्त्यधनम् ।

आदिमुतान्त्यधनार्थं मध्यधनं पदगुणं गणितम् ॥ १७ ॥

स्पष्टार्थम् । 'व्येकपदघनवदो मुखयुक् स्यादन्त्यधनम्'—इत्यादि
भास्करोक्तमेतदनुद्धमेव ।

अत्र चतुर्वेदाक्तोदाहरणानि ।

मुखे द्वे इष्टके यत्र तिस्रस्तिस्रोऽधिकाश्च ये ।

पञ्च हारवि तिरुष्टा षट् तत्रेष्टकाफलम् ॥

अधार्धमादौ विल पादष्टद्वया दत्त द्विज्ञेभ्यः सतत नृपेण ।

हेम चिराचं नवभागयुक्तं मध्यान्त्यसंवाप्यधनानि ज्ञानि ॥

केनापि एष्टवामातु. पौहणाऽऽद्ये दिने पणाः ।

प्रदत्ताः पुण्यपुण्याथे द्विहान्या च सतः क्रमात् ॥

द्विषसे नवमे ज्ञाते क्रियन्तस्तस्य ते पणाः ।

सम्प्रीष्टैतत् समाचत्व यदि येऽत्रा श्रमः कृतः ॥

अत्र चतुर्वेदाचार्यः । 'इदानीं द्विगुणत्रिगुणादिकोत्तरेण फलान्.
यनेप्रदर्शनाय श्लोकत्रयमस्मदीयमेतावद्व्याप्य' ।

इष्टगच्छे दलेऽरूपे षण्ण कल्पं न्यसेदतः ।

गच्छेन्नियेयता यावत् ततश्चोत्क्रमवर्णतः ॥

गुणकारसमाकल्पे षण्णं षण्प्रसिद्धितः ।

व्येकरूप सतो राशिं रूपहीनगुणोद्भूतम् ॥

आद्यसंख्याहत कृत्वा द्विगुणादौ फलं वदेत् ।

हन्वश्चित्युत्तरादेष प्रकार इदं दर्शितः ॥

वसच्छ्लोकत्रयस्य व्याख्या च चतुर्वेदाचार्यकृता तच्चैव जलेते यथा
भास्करस्य 'विषमे गच्छे व्येके गुणकः स्याप्य' इत्यादि सूत्रम् ।

अत्र चतुर्वेदाचार्योक्तद्वेशकः ।

त्रिगुणोत्तरया घट्टया रूपवद्धं दिने दिने ।

यो ददाति दशाहानि वत्सं तेन कियद्वत्सं ॥

अन्योद्वेशकः ।

पञ्चाधंगुणया घट्टया यो ददाति दिनचपम् ।

साधेरुपचयं तेन कियद्वत्सं धनं दद ॥

अत्रोपपत्त्यर्थे चतुर्वेदाचार्यः । 'गोपगणनया पत्त्यर्थ' इति ।

गोपानां यादृशी लोष्टादिना गणना भवति तथा प्रतीतिहत्या-
द्येत्यर्थः । अत्र भास्कराश्रेढीव्यवहारेण सर्वोदाहरणानामुत्तरणि स्फुटा-
न्यतो न लिखितानि भवेति ।

इदानीं गच्छत्तानाय करणमूचम ।

उत्तरहीनद्विगुणादिशेषवर्गं धनोत्तरापृथगे ।

प्रक्षिप्य पदं शेषानं द्विगुणोत्तरहृतं गच्छः ॥ १८ ॥

द्विगुणश्चानावादिरेव द्विगुणादिः । उत्तरहीनाद्विगुणादेर्यः
शेषः स उत्तरहीनद्विगुणादिशेषस्तस्य धनी धनोत्तरापृथगे सर्वधनचमा-
ष्टनां वधे प्रक्षिप्य पदं बाह्यं तत्पूर्वसाधितशेषानं द्विगुणवयहृतं गच्छः
स्यात् ।

अत्रोपपत्त्यर्थे मच्छोदितभास्वरलीलावती द्रष्टव्या ।

अत्र चतुर्वेदाक्तद्वेशकः ।

मुखे दशेष्टया यत्र पञ्च पञ्चाधिकास्तथे ।

इष्टकानां शतं लाभं चित्ता तत्र पदं घट्ट ॥

न्यासः । आ १० । च ५ । सर्वधनम् १०० ।

कारणम् । शेष = दद्या - च = २ × १० - ५ = १५ ।

मध × च × ८ = १०० × ५ × ८ = ४०००

शेष + मध × च × ८ = २५ + ४००० = ४०२५ अस्य मूलम् ६५ ।

$\frac{म - शेष}{१ च} = \frac{६५ - १५}{२ \times ५} = \frac{५०}{१०} = ५ = गच्छः ।$

तपोरेव कर्णलम्बसिद्धिरप्यत्र स्थलौ कर्णनखौ भवत इति रेखागणितेन
स्फुटम् । व्याख्या चातिमुगमेति ॥ २३ ॥

इदानीं क्षाम्यसेवे भुजकोटिकर्णानयनाय करणमूरम् ।

कर्णकृतेः कोटिकृतिं विशेष्य मूलं भुजो भुजस्य कृतिम् ।

मोक्ष पदं कोटिः कोटिबाहुकृतियुतिपदं कर्णः ॥ २४ ॥

स्फुटार्थम् । 'तत्कृत्योर्योगपद कर्ण' इत्यादि भास्करोक्तमेतदनु-
क्यमेव ।

अत्रोपपत्तिः । रेखागणितप्रथमा व्यासपतत्रस्य रिशत्यतिज्ञया
स्फुटा ॥ २४ ॥

इदानीं लम्बकर्णयोर्ध्वधरस्य स्थानयनाय करणमूरम् ।

कर्णयुतावूर्ध्वाधरखण्डे कर्णावलम्बयोगे चा ।

स्वाबाधे स्वयुतिहृते द्विधा पृथक् कर्णलम्बगुणे ॥ २५ ॥

आकाशाद्या-चतुर्भुजे आत्रा, काता

लम्बै, आगा, काद्या कर्णौ । कर्णयुतिः चा

विन्दे । कावा, चाद्य, काद्या कर्णे व्य, आ-

पा हा मा ता गा हा, आगा, आगाकर्णस्योर्ध्वधरखण्डे ।

तत्र धावा, माता तथा मावा, माजा आबाधे । धामा, चाविन्देता-
धातेपरि लम्ब । एवं लम्बकर्णयुतौ दाविन्देता चाविन्देता च आत्रा,
काता तथा तागा, काता ॥ मे ॥ अ व धे । तेनायमर्थः । स्वाबाधे कर्ण
गुणे स्वयुतिहृते स्वाबाधायुतिहृते कर्णयुतावूर्ध्वाधरखण्डे भवतः । एवं
स्वाबाधे लम्बगुणे स्वाबाधायुतिहृते कर्णावलम्बयोगे कर्णधरखण्डे
भवतः ।

अत्रोपपत्तिः । ऊपरि लिखितवेचनः साक्षात्प्रमाणेन स्फुटा ॥ २५ ॥

इदानीं चतुरस्रोपरि तस्य व्यासज्ञानाय करणमूरम् ।

अविषमपार्श्वभुजगुणः कर्णौ द्विगुणावलम्बकविभक्तः ।

इदं विषमस्य भुजप्रतिभुजकृतियोगमूलार्थम् ॥ २६ ॥

अंशेने तथाऽऽयते कर्णे एव व्यास इति स्फुटम् । अत्राविपमेन तत् समन्यवत्तुर्भुजम् (यत्र कर्णो भुजो द्वे । च तुल्यो) उच्यते । तेनापमर्थः । कर्णः पारमेभुजेन गुणो द्विगुणवत्तुल्यकश्चित् कल हृदय चतुर्भुजो परिगृह्यतस्य व्यासार्धं भवेत् । विषमचतुर्भुजे यत्र परिगृह्यतं भवितुमर्हति तत्र भुजप्रतिभुजयोर्वर्गयोगसूत्रार्धं हृदयं व्यासार्धं भवेत् ।

अत्रापवर्ति । तुल्यभुजममलम्यचतुर्भुजे कर्णवशेन चिभुजद्वय मेकांशात्तर्गतम् । अत एकाचिभुजोपरिवृत्तव्यास एवान्यत्रिभुजोपरिगृह्यतस्य वा चतुरश्रोपरिवृत्तस्य व्यासो भवति । एकस्मिन् त्रिभुजे कर्णः पारमेभुजो भुजोश्च लम्ब एव लम्ब । अतो रेखागणितवष्टाध्याये । त्रिबाहुकक्षितर्लभनरूपध्यामदल किलेयादिना व्यासद = $\frac{क \times पापु}{३ ल}$ । अतः

तर्गते विषमचतुर्भुजे यत्र भुजप्रतिभुजयोरधोत् संमुखभुजयोरपरि वायव्योर्धोः परिध्यधंसमस्तत्रैवाऽऽचार्यमते व्यासदलज्ञानं भवति यतस्तत्रैव भुजाद्यात अतिभुजसमपूर्णव्यादानेन तदुपरिगवापयोगस्य परिध्यधंसमत्वात् तदुत्पन्नकोणः समकोणस्तदयगतारेखा कर्णश्च व्यासो भवति नान्येति सुधीभिर्भूयं विविच्यम् ॥ २६ ॥

इदानीं सर्वत्रिभुजे परिवृत्तव्य व्यासदलज्ञानाय हृदरज्जुपरिभाषार्थं च सूत्रम् ।

त्रिभुजस्य वधो भुजयोर्द्विगुणितलम्योरुतो हृदपरज्जुः ।
सा द्विगुणा त्रिवर्तुर्भुजकोणस्पृग्धृत्तविष्कम्भः ॥ २७ ॥

स्पृष्टार्थमुपवर्तिशोपरिगवाकारेण स्फुटा ॥ २७ ॥

इदानीं विषमचतुरलस्य कर्णयोरानयनार्थं करणसूत्रम् ।
कर्णाश्रितभुजघातैक्यमुभयथाऽन्योऽन्यभाजितं गुणयेत् ।
योगेन भुजप्रतिभुजवधयोः कर्णो पदे विपमे ॥ २८ ॥

स्य टार्थं भास्करलीलावतीतः । अनेन प्रकारेण वृत्तान्तगतचतुर्भुजस्यैव कर्णो भवति इत्येतदर्थं मच्छाधिता भास्करलीलावती वृष्ट्या ॥ २८ ॥

इदानीं विषमचतुरस्रे लम्बानयनाय कारणसूत्रम् ।

विषमचतुरस्रमध्ये विषमत्रिभुजद्वयं प्रकल्प्य पृथक् ।

कर्णद्वयेन पूर्ववदावाधे लम्बकौ च पृथक् ॥ २६ ॥

कर्णभुजौ भुजौ भूरेव भूरिति त्रिभुजद्वयं भवति । उभं स्पष्टार्थम् ।

‘चतुर्भुजान्तस्त्रिभुजेऽप्रत्यक्षः प्राग्भुजौ’-इत्यादि भास्करोक्तमेतदनुवृत्त-
मेव । अत्र विषमचतुर्भुजे चतुर्बुद्धावायं गद्यमय यदुदाहरणं प्रदर्शितं
तदेव भास्करोक्तं ‘द्विषमत्रिभुजमित्येकवत्त्वारिच्यमितौ भुजौ’-इत्यादि
पक्षेनोपनिषद्भूमिति ॥ २६ ॥

इदानीं विषमचतुरस्रे कर्णयुतितः कर्णाध्याधरखण्डज्ञानाय कार-
णसूत्रम् ।

विषमभुजान्तस्त्रिभुजे प्रकल्प्य कर्णा भुजौ तदावाधे ।

पृथग्पूर्वाधरखण्डे कर्णयुतौ कर्णयोरधरे ॥ ३० ॥

विषमभुजान्ताविषमचतुर्भुजान्तः कर्णा भूस्तल्लान्भुजौ भुजौ ।
एव द्वे त्रिभुजे परिकल्प्य कर्णयुतौ पृथक् कर्णयोर्ध्याधरखण्डे पूर्वोक्त-
चयुतया साधये । कर्णयोरधरे इत्यस्यापि सम्बन्धः । विषमचतुर्भुजे यदा
कर्णा परस्परं लम्बरूपौ तदेवाध्याधरप्रकारेणैव ‘कर्णयोर्ध्याधरखण्डे
सिद्धे भवति भान्ययेति तेष्वयुतया सवे स्फुटम् ॥ ३० ॥

इदानीं विषमचतुरस्रे मध्यलम्बोर्ध्याधरखण्डज्ञानाय कारणसूत्रम् ।

त्रिभुजे भुजौ तु भूमिस्तल्लम्बो लम्बकाधरं खण्डम् ।

ऊर्ध्वमवलम्बखण्डं लम्बकयोगार्धमधरोत्तमम् ॥ ३१ ॥

कर्णयोर्यं अधरे खण्डे तं एव कस्मिन्नपि त्रिभुजे भुजौ कल्प्यौ ।
भूमिस्तु चतुर्भुजे या सैव । ततस्तल्लम्बो यस्तदेव लम्बकाधर मध्यलम्ब-
काधर खण्ड भवेत् । चतुर्भुजलम्बयोगार्धगाधे पूर्वोक्ताधरखण्डोत्तमं
मध्यलम्बखण्ड भवेत् । एव चतुर्भुजलम्बयोरन्तरे यदुमिखण्ड तन्मध्ये एव
कर्णयुतितौ मध्यलम्बः पतेत् तदेवाध्याधरप्रकारेणैव मध्यलम्बोर्ध्याधरखण्ड-
द्विनेत्ययेति ॥ ३१ ॥

इदानीं सूचीलेखे कारणसूत्रम् ।

कर्णावलम्बकयुतौ खण्डे कर्णावलम्बयोरधरे ।

अनुपातेन तदूने ऊर्ध्वे सूच्यां सपाटायाम् ॥ ३२ ॥

सपाटायां सपीठायां सूच्यामनुपातेन कर्णावलम्बकयुतौ कर्णावलम्बयोरधरे खण्डे साध्ये कर्णावलम्बमाने तदूने तयोर्ऊर्ध्वे खण्डे भवतः ।

अत्र चतुर्धंदाचार्येण चैराशिकेन यत् सधै साधितं तदेव भास्करेण सूत्रत्वेनोपनिबद्धम् । भास्करेण स्वसूत्रे नामान्तरमात्रमेव कृतम् । यथा चतुर्धंदाचार्येण यस्य पाठसंज्ञा कृता तस्यैव भास्करेण पीठसंज्ञा । एवं सूचीलेखानुपातो भास्करलीलावतीतः स्फुटः किं यन्योगारवेणेति । चतुर्धंदाचार्येण सूचीलेखे तदेवोदाहरणं लिखितं यद्भास्करेण 'द्विपञ्चाशन्मिस्येकचत्वारिंशन्मिसौ भुजौ'—इत्यादि विषमचतुर्भुजे लिखितम् । अत्र लम्बादयो भिन्ना भवन्ति तेनात्र भुजाश्रीन् पञ्चगुणान् कृत्वा भास्करेण सूचीलेखोदाहरणमुपनिबद्धमिति भास्करस्य कल्पना अस्तु तत्चतुर्धंदात्मैव ॥ ३२ ॥

इदानीमष्टाध्यां भुजकोटिकर्णानयने कारणसूत्रम् ।

कृतियुतिरसदृशरारयोर्बाहुर्घातो द्विसङ्गुणो लम्बः ।

कृत्यन्तरमसदृशयोर्द्विगुणं द्विसमन्निभुजभूमिः ॥ ३३ ॥

द्विसमन्निभुजं समद्विबाहुकं त्रिभुजम् । समद्विबाहुनि शिरःकोष्ठाबाधारेपरिलम्बधनेन जात्यन्यसदृशं समानं भवेत् तत्र भुजौ द्विगुणः समद्विबाहुभूमिर्भवेदत एतदुत्तरूपमेव भास्करोक्तम्—'दृष्ट्येरादितिद्विग्री कोटिर्धर्गान्तरं भुजः' इत्यादि ।

अत्रोपपत्तिः । द्वयो राश्यायुतिसर्गस्यान्तरवर्गस्य धान्तरं चतुर्गुणं घातसमं भवतीति कल्पितौ वर्गात्मकौ राशी ६३, ६३ । अनयोर्वर्गाः कर्णः = ६३ + ६३ । भुजः = ६३ - ६३ । अनयोर्वर्गान्तरस्य ४ ६३ × ६३ अस्य मूलं कोटिः = २ ६३ × ६३ ॥ ३३ ॥

इदानीमष्टाध्यायद्वयेन विषमत्रिभुजानयनाय कारणसूत्रम् ।

इष्टद्वयेन मत्तो द्विवेष्टवर्गः फलेष्टयोगार्धे ।

विषमत्रिभुजस्य भुजाविष्टेनफलार्धयोगो भूः ॥ ३४ ॥

इष्टवर्गो द्विधा स्याथ. । एकत्रैकेनेष्टेनापरत्वात्त्यनेष्टेन भक्तः ।
कलेष्टयोगार्धं विषमत्रिभुजस्य भुजौ भवतः । इष्टेनफलार्धं आशये भव-
तोऽतस्तयोर्योगो विषमत्रिबाहोर्भूभवंतीति ।

अत्रोपपत्तिः । इष्टो लम्ब. प्रकल्पितः स च लम्बादुभयतो ये आ-
त्ये तयोः कोटिस्तद्वर्गो भुजकर्णेश्चान्तरसमोऽतो हाविष्टो जात्यद्वये
भुजकर्णान्तरसमौ प्रकल्पितौ । ततो 'वर्गान्तर राशिवियोगभक्तम्'-
इत्यादिना भुजकर्णयुतिः सिध्यति । ततः सङ्क्रमणेन भुजकर्णौ । अथ
भुजावेव लम्बादुभयत आशये अतस्तयोर्योगो विषमत्रिबाहोर्धारे भव-
तीति ॥ ३४ ॥

इदानीं जात्यद्वयेनायत्तानयनाय करणसूत्रम् ।

इष्टस्य भुजस्य कृतिर्भस्कोनेष्टेन तद्वर्गं कोटिः ।

आयतचतुरस्रस्य क्षेत्रस्येषाधिका कर्णः ॥ ३५ ॥

इष्टस्य भुजस्य कृतिरिष्टेन भस्कोनेना च या मट्टा भवति तद्वर्ग-
मायतचतुरस्रस्य क्षेत्रस्य कोटिर्भवति । या कोटिरिष्टाधिकाऽऽयतचतु-
रस्रस्य कर्णः स्यात् ।

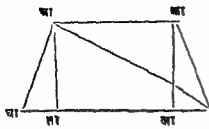
अत्रोपपत्तिः । आयतचतुरस्रे कर्णवर्गेन जात्यद्वयं भवति । तच्चा-
यतभुजो भुजः । आयतकोटिः कोटिः । आयतकर्णः कर्णः । अत आ-
त्येष्टभुज भुज प्रकल्प्य कोटिकथोन्तरमिष्टं प्रकल्प्य कोटिकथोन्तरं कुण-
मम् ॥ ३५ ॥

इदानीं समानलम्बचतुर्भुजानयनाय करणसूत्रम् ।

आयतकर्णो बाहू भुजकृतिरिष्टेन भाजितेष्वेष्टेना ।

द्विहता कोट्यधिका भूर्भुजसमूना द्विसमचतुरस्रे ॥ ३६ ॥

द्विसमचतुरस्र समानलम्बचतुर्भुजं यत्र भुजौ समौ तस्मिन् कस्या-
प्यायतस्य कर्णो बाहू कर्ण्यौ । आयतभुजस्य कृतिरिष्टेन भस्कोनेना च
कलेष्टेना ततो द्विहता कार्यो । साऽऽयतकोट्यधिका समानलम्बचतु-
र्भुजस्य भूभवंति सैवायतकोट्यना समानलम्बचतुर्भुजस्य मुखं भवति ।

अत्रोपपत्तिः । यत्रायते घाता =
जागा कोटिः ।

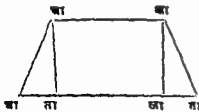
आता = जागा भुजः । आघा =
जागा कर्णः । तद्वयेन समानलम्बे
गा कर्णमिता भुजा जाते । अत्र
आगा - गाता = ६ ।

आगाताजास्ये आता = आयतस्य भुज एव भुजः । ततो 'भु
जाहुमैताह कोटिकर्णान्तराप्तम्' - इत्यादिना गाता - प्रमाणं भवति ततः
गाता + घाता = गाघा । गाता - जागा = ताजा = आका । अत उप-
पन्नम् ॥ ३६ ॥

इदानीमायतेन त्रिसमभुजचतुर्भुजानयनाय करणमूत्रम् ।

कर्णकृतिस्त्रिसमभुजास्त्रयश्चतुर्थो विशेष्य कोटिकृतिम् ।
बाहुकृतेस्त्रिगुणाया यद्यधिको भूर्मुखं हीनः ॥ ३७ ॥

यत्र समानलम्बचतुर्भुजे द्वौ भुजौ भूमिर्वा मुखमिति अथ मिथः
समं तत् त्रिसमभुजचतुर्भुजमुच्यते । तत्राभीष्टायतकर्णकृतिरेव त्रिसमभुजा
भवन्ति । त्रिगुणाया आयतभुजकृतेरायतकोटिकृतिं विशेष्य शेषसमश्च
तुर्थो बाहुर्जयः । अत्र त्रिसमभुजाधिकस्तदा भूर्हीनस्तदा मुखं भव-
तीति स्फुटम् ।

अत्रोपपत्तिः । आघायैकजा
स्यस्य भुजकोटी इष्टो प्रकल्प्य ३३
मूत्रेण साधितमन्यजात्यम् । तद्व-
येनेह समलम्बचतुर्भुजं विरच्यते ।

तत्र आघा = आका = जागा = भु^२ + को^२ = ३३ ।

घाता = जागा = भु^२ - को^२ ।

अतः घाता = घाता + ताजा + जागा = ताजा + २ आता
= आका + २ घाता = भु^२ + को^२ + २(भु^२ - को^२) = भु^२ + को^२ + २भु^२

- २ को^२ = ३ भु^२ - को^२ । अत्र यदि ३ भु^२ - को^२ > को^२ तदा ३ भु^२ - को^२
भूतन्यथा मुख कल्प्यम् ।

अथ यदा ३ भु^२ - को^२ > को^२
> भु^२ + को^२

वा २ भु^२ > २ को^२

वा भु^२ > को^२

यतो यदा भु > को तदा घाता भूमानमन्यथा मुख ज्ञेयमिति ॥ ३७ ॥

इदानीं जात्यद्वयतो विषमचतुरश्रानयनाय कारणसूत्रम् ।

जात्यद्वयकोटिभुजाः परकर्णगुणा भुजाश्चतुर्विधमे ।

अधिको भूर्मुखहीनो बाहुद्वितयं भुजावन्यौ ॥ ३८ ॥

स्पष्टार्थम् । अभीष्टजात्यद्वयबाहुकोटय परस्पर कर्णद्वयता भुजा
इति - इत्यादि सर्व भास्करोक्तमेतदनुकूपमेव । यत्र विषमचतुर्भुजे कर्णौ पर
स्पर लम्बरूपौ तस्यैव जात्यद्वयते । भुजा भवन्तीति क्षेत्रगुणत्वा स्फुटम् ॥ ३८ ॥

इदानीं कोट्येकदेशेन युक्ते कर्णे भुजे च दृष्टे कोटिकर्णज्ञानाय
कारणसूत्रम् ।

इष्टगुणकारगुणितो गिर्युच्छ्रायः पुरान्तरमनष्टम् ।

द्वियुतगुणकारभाजितमुत्पातोऽन्यस्य समगत्योः ॥ ३९ ॥

अत्र चतुर्विधाचार्यः । इहोदाहरणम् । कस्यापि पर्वतस्याधे तत्र
स्थितो द्वौ प्रतिघमतस्तत्रैक मिदु खगामी । स किल पर्वतायादुत्प्लुत्य
क्रियत्यपि दूरे गत कर्णगत्या नगरमासादयति । द्वितीय पर्वतायादव
तीर्षे पदभ्या नगरमासादयति तुल्यारख गतयस्तयोः । तदिच्छामि ज्ञातु
पर्वतनगरान्तरं कियदूरे सिद्धस्योत्पत्तन चेत्येषास्थिते सूत्र व्याख्यायते ।
इष्ट एव कश्चिद्विरेच्छ्राय कल्प्यते स एवाभीष्टगुणकारगुणितोऽध्या नि
गिरान्तरं भवति (तदेव पुरान्तरम्) । ततस्तमनष्ट द्वियुतगुणकारेण वि
भजेत्वात फलतत सिद्धस्योत्पातयोजनानि भवन्ति । ततो गिर्युच्छ्रायोत्पा
तयोग कोटि । गिरान्तरं भुजा । तद्वर्गयोगमूल कर्ण पुरोत्पाता
ययोरन्तरं तिर्यगिति । तद्व्याख्या । द्वादशको गिर्युच्छ्राय १२ । एवं इष्टगुण

कारेण चतुष्केणानेन ४ गुणितो जातः ४८ । एतत् पर्वतनगरान्तरम् । एत-
देव द्वियुतगुणकारेणानेन ६ भाजितम् ८ । एतावानुत्पात । अत्र कोटि-
जाता २० । अस्या घर्गः ४०० । भुजा ४८ । अस्या घर्गः २३०४ । अन्तर्योगः
२२०४ । अतो मूल कर्णः ५२ । सिद्धमायतार्धम् । अत्रैक
सिद्धस्य कोट्यधस्तनखण्डभुजयोगेऽध्या ६० । द्वितीय-
सिद्धस्योपरितनखण्डकर्णयोगेऽध्या ६० । एवमनया दिशा
त्रैत्रोत्पादनमूहम् ।

एव 'वृत्तावृत्तशतोक्त्याह'—इत्यादिभास्करोक्तोदाहरणमेतदनु-
पमेव । अतो गिड = ताड । ६ गिड = पुष्प = सञ्च । ततो 'द्विनिघ्नता
लोच्चितिसयुत यत् सरोऽन्तरम्'—इत्यादिना

$$\text{उत्पातः} = \text{उड्डीनम्} = \frac{\text{ताड} \times \text{सञ्च}}{२\text{ताड} + \text{सञ्च}} = \frac{\text{गिड} \times \text{पुष्प}}{२\text{गिड} + ६\text{गिड}} = \frac{\text{पुष्प}}{२ + ६}$$

अत उपपद्यते । भास्करप्रकारोपपत्त्यर्थम् सग = ताड + सञ्च । अत्र तालो
च्चितियोजनेन कोटिकर्णयोगः = २ ताड + सञ्च । ततः कोटिकर्णान्तरम्

$$= \frac{\text{सञ्च}^2}{२\text{ताड} + \text{सञ्च}} । \text{कोटिः} = \frac{(२\text{ताड} + \text{सञ्च})^2 - \text{सञ्च}^2}{२(२\text{ताड} + \text{सञ्च})}$$

$$\text{उड्डीनम्} = \text{कोटि} -$$

$$\text{ताड}$$

$$= \frac{४\text{ताड}^2 + ४\text{ताड}\text{सञ्च}}{२(२\text{ताड} + \text{सञ्च})} - \text{ताड} = \frac{\text{ताड}\text{सञ्च}}{२\text{ताड} + \text{सञ्च}} ।$$

अत उपपद्यते भास्करोक्तम् ॥ ३८ ॥

अथ वृत्तक्षेत्रगणितम् ॥

तत्र वृत्तपरिधिकृतानयनाय सूत्रम् ।

व्यासव्यासार्धकृती परिधिकले व्यावहारिके त्रिगुणे ।

तद्वर्गाभ्यां दशभिः सङ्कुणिताभ्यां पदे सूक्ष्मे ॥ ४० ॥

व्यासो व्यासार्धकृतिरवैते त्रिगुणे तदा व्यावहारिके व्यवहार-
योगे तत्रेण परिधिकले भवतः । तद्वर्गाभ्यां व्यासव्यासार्धवर्गाभ्यां
दशभिः सङ्कुणिताभ्यां पदे बाह्ये ते सूत्रे परिधिकले भवतः ।

प्रथमपक्षः । प्रथमप्रकारे व्यासत्रिगुणः परिधिः स्थूलः कल्पितः ।
द्वितीयप्रकारे व्यासवर्गो दशगुणः परिधिर्गः कल्पितस्ततः परिधिव्यास-
घातचतुर्थोऽंशफलमिति सुगमा वासना । वस्तुतः प्रकारद्वयं स्थूलमेव ।
सूत्रार्थं 'व्यासे भनन्दाग्निहते विभक्ते'-इति भास्करप्रकारस्य लीलावत्या
मदीयोपपत्तिर्विचिन्त्येति ॥ ४० ॥

इदानीं जीवाव्यासयोरानयनाय करणसूत्रम् ।

वृत्ते शरोनगुणिताव्यासाश्चतुराहतात् पदं जीवा ।

उपावर्गश्चतुराहतशरभक्तः शरयुतो व्यासः ॥ ४१ ॥

स्पष्टार्थम् । 'व्यासव्यासयोगान्तरघातमूलम्'-इत्यादि भास्करोक्तमे-
तदनुकूपमेव ॥ ४१ ॥

इदानीं व्याव्यासाभ्यां शरानयनाय करणसूत्रम् ।

व्याव्यासकृतिविशेषान्मूलव्यासान्तरार्धमिधुरूपः ।

व्यासो व्यासोऽनगुणौ व्यासोऽनैकयोद्धृतौ बालौ ॥ ४२ ॥

पूर्वाधे 'व्याव्यासयोगान्तरघातमूलं व्यासस्तदूना दक्षितः शरः
स्यात्'-इत्यादिभास्करोक्तानुकूपमेव । उत्तरार्धव्याव्यासा चतुर्विंशत्यर्थः ।
'उद्विष्टेऽक्षयोर्धवान् परस्परमनुपवेशः स इह वाच्यश्चेन्नोच्यते । तेनाय-
मर्थः । व्यासो एषः स्यात्वाय वाच्यमानेनोनो कर्तव्यो ततस्तावन्ष्टौ इत्या-

पृथग्वासनैव मुखनीयो ततो वासोनव्यासयोग्यमेव त्रिभङ्गेदुभयतोऽपि-
जम्बे फले शरो लघू भवतः । तयोश्च योऽन्धः स महति वृत्ते यश्च
महान् स जघुनि वृत्त इति ।

अत्रोपपत्तिः । लघुवृत्तकेन्द्रम् के ।

व्यासाधेम् = के, घ । वासप्रमाणम् = गघ ।

घन = शरमानम् । तत्प्रमाणम् = या । ततो

गन = वा - या = वृद्धवृत्तस्य शरः । ततः

पूर्वविधिना शरद्वयतोऽर्धेज्यावर्गः = नत^२ = (२ के, घ - या) या

^२ = (२ के, ग - वा + या) (या - या)

वा, व्या, या - या^२ = व्या, या - व्या, या - या^२ + वा या + या या - या^२

= व्या, या - व्या, या + २ वा या - या^२ - या^२

यदि २ के, घ = व्या, २ के, ग = व्या, ।

ततः समशोधनादिना

या (व्या, + व्या, - २ वा) = या (व्या, - या)

या = $\frac{या (व्या, - या)}{व्या, - वा + व्या, - वा}$ एतदूत्रं वासमानं जाति

वनचमोऽन्यशरः = $\frac{या (व्या, - या)}{व्या, - वा + व्या, - वा}$ । अत उपपन्नम् । केन्द्रगामि-

के, के, रजातो दत्तपूर्णव्या रजागणितयुक्तिः । द्विभक्ता भवतीति स्फुटम् ॥ ४२ ॥

इदानीं वृत्तयोः सम्पर्के जीवाशराभ्या व्यासयोरानयनाय करणसूत्रम् ।

इष्टशरद्वयभक्ते ज्याधर्कृती शरयुते फले व्यासौ ।

शरयोः फलयोरैक्यं वासो वासोनमैक्यं तत् ॥ ४३ ॥

वृत्तसम्पर्के जीवा पूर्वसूत्रस्येवैव दत्तमिता । ततो 'जीवाधर्कं शरभ-
जयुते' इत्यादिभास्करविधिना स्वस्वशरतो व्यासानयन सुगमम् । पूर्वोक्त-
सूत्रतः शरयोरैक्यं वासः स्फुट एव । फलयोरैक्यं च वासोनमैक्यं व्यास-
योगमानं तद्वति ।

अत्रोपपत्तिः पूर्वप्रदर्शितसूत्रतः स्पष्टा ॥ ४३ ॥

इति सूत्रव्यवहारः ।

अथ खातव्यवहारः ।

तत्रादौ खातफलानयनाय करणसूत्रम् ।

‘क्षेत्रफलं वेधगुणं समखातफलं हृतं त्रिभिः सूच्याः ।

मुखतलतुल्यभुजैक्यान्येकाग्रहृतानि समरञ्जुः ॥ ४४ ॥

क्षेत्रफलं वेधेन गाम्भीर्येण हृतं समखातस्य घनफलं भवेत् । तद्-
घनफलं त्रिभिर्हृतं सूच्या घनफलं भवेत् ।

अत्रोपपत्त्यर्थं मन्त्रोद्धिता भास्करीलीलाधरी द्रष्टव्या ।

उत्तरार्धे चतुर्वेदाचार्ये । ‘एकस्यैव खातस्य मुखतलतुल्यभुजस्य
मध्ये यदा कतिविहस्ता भिचवेधा भवन्ति तथा पृथुस्वभुजस्तावदेक एक
सर्वेषां लघुखातकानां दीर्घस्वभुजखण्डस्य स्ववेधस्य च यो खातस्तस्य मुख
तलतुल्यभुजैक्यमिति सङ्गाः । एवञ्च बहूनां लघुखातानां बहूनामैक्यानि
भवन्ति तानि पृथगेकाग्रहृतानि समरञ्जुर्भवन्ति । दीर्घभुजा या खण्डिता
सा सकलैकाग्रशब्देनोच्यते । एवमस्य सूत्रस्य तथैवार्थो यथा च भास्क
रेण ‘गणपित्या यिस्तारं बहुषु स्थानेषु’-इत्यादौ वर्णितं ।

अत्र चतुर्वेदाचार्योक्तविशेषः ।

त्रिंशद्विहस्ता तु या वापी दीर्घेणाष्टौ पृथुस्वत ।

तत्रान्तं पञ्च खातानि वेदाद्योर्भुजखण्डके ॥

वेधश्च नवसप्तगत्रिद्विसहस्रो यथाक्रमम् ।

खातकानां समा रञ्जुर्गोऽत्र स्याच्छीघ्रमुख्यताम् ॥

न्यासः ।

वे	३	४	५	६
८	७	६	५	४
४	५	६	७	८

अत्र मुखतलभुजैक्यानि क्रमशः
३६ । ३५ । ३४ । ३३ । ३२ । ३१ । ३० । एता
न्येकाग्रैक्यानेन ३० भाजितानि एकत्री

हृतानि $\frac{११०}{३०} = ५$ इयं समा रञ्जुः । अनया क्षेत्रफलं २४० मुखित खात
सकलस्यैव खातस्य घनफलम् = १२०० ।

अत्र पुनश्चतुर्वेदाचार्यः ।

‘सूत्रावराणां प्रायेणैवृत्तेषां यतः फलेन सबाध इति’ ॥ ४४ ॥
इदानीं ज्ञातान्तरे कारणसूत्रे ।

मुखतलयुतिदलगणितं वेधगुणं व्यावहारिकं गणितम् ।
मुखतलगणितैक्यार्थं वेधगुणं स्याद्गणितमौत्रम् ॥ ४५ ॥
औत्रगणिताद्विशोध्य व्यवहारफलं भजेत् त्रिभिः शेषम् ।
लब्धं व्यवहारफले प्रक्षिप्य भवति फलं सूक्ष्मम् ॥ ४६ ॥

यस्मिन् ज्ञाते मुखबाहवोऽन्यादृशास्तलयाहवश्वान्यादृशास्तत्र
मुखतलबाह्वोर्युतिदलं प्राह्यमेवमन्यस्या दिशि ततस्तयोर्दलयोर्धातो गणित
तेनफलं वेधहतं व्यावहारिकं ज्ञातफलं भवति । अथ मुखभुजतः फलं तल-
भुजतोऽपि यतः फलं तयोरेक्यार्थं वेधगुणमौत्रसत्रं ज्ञातफलं भवति ।

व्यवहारफलमौत्रगणितादौत्रफलाद्विशोध्य शेषं त्रिभिर्भजेत्तल-
व्यवहारफले प्रक्षिप्य सयोज्य सूत्रं ज्ञातफलं भवति ।

अत्र चतुर्वेदोक्तौ द्वैयकः ।

चतुरक्षा समा वापी द्यदस्ता मुखे ॥ या ।
तले षड्स्तिका सैव त्रिश्वेधा विनिर्मिता ॥
व्यवहारौत्रसूत्राणि तत्र ब्रूहि फलानि मे ।

अत्र मुखबाहु १० । तलबाहु ६ । अनयोर्युतिदलम् = ८ । अन्यस्या
दिश्यप्येवम् = ८ । आभ्यां गणितम् ६४ । वेधहतं व्यवहारफलम् = १८२० ।

अथ मुखफलम् = १०० । तलफलम् = ३६ । अनयोर्योगार्थम् ६८ ।
वेधहतमौत्रफलम् = २०४० । औत्र - व्यफ = १२० । त्रिभिर्भुजैः लब्धम् ४० ।
इदं व्यवहारफले प्रक्षिप्य ज्ञातं सूत्रं वापीघनफलम् = १८६० ।

अत्र वाप्या यदि आघा = अ, धादा = क
गाघा = ग, दाता = घ । से = वेध । तदाऽऽ-
चार्यप्रकारेण व्यवहारफलम् = $\frac{अ + क}{२} \cdot \frac{ग + घ}{२} \cdot से$

औत्रफलम् = $\frac{अ + क + घ}{३} \cdot से$

अथ खातव्यवहारः ।

तत्रादौ खातफलानयनाय करणसूत्रम् ।

‘क्षेत्रफलं वेधगुणं समखातफलं हृतं त्रिभिः सूच्याः ।

मुखतलतुल्यभुजैक्यान्येकाग्रहृतानि समरज्जुः ॥ ४४ ॥

त्रैजफलं यधेन गाम्भीर्येण हत समखातस्य घनफलं भवेत् । तद्
घनफलं त्रिभिर्हृतं सूच्या घनफलं भवेत् ।

अत्रोपपत्त्यर्थं मच्छोधिता भास्करलीलावती द्रष्टव्या ।

उत्तरार्धं चतुर्वेदाचार्यं । ‘एकस्यैव खानस्य मुखतलतुल्यभुजस्य
मध्ये यदा कतिचिदुक्ता भिन्नवेधा भवन्ति तथा पृथुत्वभुजस्तावदेक एव
सर्वेषां लघुजातकानां दीर्घत्वभुजस्यस्य स्ववेधस्य च यो घातस्तस्य मुख
तलतुल्यभुजैक्यमिति सत्ता । एष बहूनां लघुजातानां बहूनामैक्यानि
भवन्ति तानि पृथगेकाग्रहृतानि समरज्जुर्भवति । दीर्घभुजा या खण्डिता
सा सकलैकाग्रशब्देनोच्यते’ । एवमस्य सूत्रस्य तथैवार्थो यथा च भास्क
रेण ‘गणयित्वा विस्तार बहुषु स्थानेषु’-इत्यादौ बभूवेत् ।

अत्र चतुर्वेदाचार्योक्तोद्देशकः ।

त्रिषट्कस्ता तु या वापी दीर्घेणाष्टौ पृथुस्ततः ।

तत्रान्तं पञ्च जातानि वेदादौर्भुजप्रणयके ॥

वेधश्च नवसप्तागत्रिद्विमद्वौ यथाक्रमम् ।

जातकानां समा रज्जुर्गोऽत्र स्याच्छीघ्रमुच्यताम् ॥

न्यासः ।

३०					
६	८	४	४	३	३
४	४	६	४	८	

अत्र मुखतलभुजैक्यानि क्रमशः
३६ । ३५ । ४२ । २९ । १६ । एता
न्येकाग्रजातेन ३० भाजितानि एकत्री

कृतानि $\frac{१५०}{३०} = ५$ इयं समा रज्जुः । अतया त्रैजफलं २४० मुखितं घात
सकलस्यैव खातस्य घनफलम् = १२०० ।

अत्र पुनश्चतुर्वेदाचार्यः ।

‘मूत्रातराणां प्रायेणेदृशेयार्था यतः कलेन सषाद इति’ ॥ ४४ ॥
इदानीं ज्ञातान्तरे करणसूत्रे ।

मुखतलयुतिदलगणितं वेधगुणं व्यावहारिकं गणितम् ।
मुखतलगणितैक्यार्थं वेधगुणं स्याद्गणितमौत्रम् ॥ ४५ ॥
मौत्रगणिताद्विशोध्य व्यवहारफलं भजेत् त्रिभिः शेषम् ।
तत्त्वं व्यवहारफले प्रतिप्य भवति फलं सूक्ष्मम् ॥ ४६ ॥

यस्मिन् ज्ञाते मुखवाहवोऽन्यादृशास्तलवाहवश्चान्यादृशास्तत्र
मुखतलवाहोर्युतिदलं यादृशमेवमन्यस्यां दिशि ततस्तयोर्दलयोर्घाता गणित
त्रैफलं वेधहतं व्यावहारिकं ज्ञातफलं भवति । अथ मुखभुजतः फलं तल-
भुजतोऽपि यत् फलं तयोर्दलयोर्घातं वेधगुणमौत्रसंघं ज्ञातफलं भवति ।

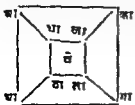
व्यवहारफलमौत्रगणितादौत्रफलाद्विशोध्य शेषं त्रिभिर्भजेत्तत्त्वं
व्यवहारफले प्रतिप्य सयोज्य मूलं ज्ञातफलं भवति ।

अत्र चतुर्वेदाक्तोद्देशकः ।

वस्तुरक्षा समा धापी दशहस्ता मुखे तु या ।
तले षट्स्त्रिका सैव त्रिंशद्वेधा विनिर्मिता ॥
व्यवहारैरनमूत्राणि तत्र ब्रूहि फलानि मे ।

अत्र मुखवाहुः १० । तलवाहुः ६ । अनयोर्युतिदलम् = । अन्यस्या
दिश्ययेवम् = । आभ्यां गणितम् ६४ । वेधहतं व्यवहारफलम् = १८२० ।

अथ मुखफलम् = १०० । तलफलम् = ३६ । अनयोर्घातार्थम् ६८ ।
वेधहतमौत्रफलम् = २०४० । औफ - व्यफ = १२० । त्रिभिर्भुजं लब्धम् ४० ।
इदं व्यवहारफले प्रतिप्य ज्ञातं मूलं धापीघनफलम् = १८६० ।

अत्र वाण्या यदि चाघा = अ, धादा = क
गांघा = ग, दाता = घ । वे = वेधः । तदाऽऽ-
चार्यप्रकारेण व्यवहारफलम् = $\frac{अ + क}{२} \cdot \frac{ग + घ}{२} \cdot वे$
मौत्रफलम् = $\frac{अ + क + ग + घ}{२} \cdot वे$

$$\text{सूत्रफलम्} = \text{अक्ष} + \frac{\text{अक्ष} - \text{अक्ष}}{2}$$

$$= \frac{1}{2} \left\{ \frac{(अ + क) (ग + घ)}{2} + \frac{2 (अ ग + क घ) - (अ + क) (ग + घ)}{2 \times 2} \right\}$$

$$= \frac{1}{2} \left\{ (अ + क) (ग + घ) + अ ग + क घ \right\}$$

एष 'मुखजसलजसल्यतिजसेनफलैक्यं कृतं यद्विः'-इत्यादि भाष्य-
रोक्तमेवाचार्यप्रकारेण घनफलं सूत्रमेव भवति । भास्करप्रकारोपपत्त्यर्थं
मल्लोद्धिता तल्लीलावती द्रष्टव्या ॥ ४५-४६ ॥

इति ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः ॥

अथ चितिव्यवहारः ।

तत्रादे। चितौ करणसूत्रम् ।

आकृतिफलमौच्छ्याहतमग्रतलैक्यार्धमौच्छ्यदैर्घ्यगुणम् ।
घनगणितमिष्टकाघनफलेन हृतमिष्टकागणितम् ॥ ४७ ॥

अथे तले च यत् पृथुत्वं तदैक्यार्धमौच्छ्याहतमाकृतिफल भवेत् पुन-
स्तदौच्छ्यदैर्घ्याहतमौच्छ्यसम्बन्धि यदैर्घ्यं तेन गुण्य चित्तिघनफलं घनगणि-
ताख्यं भवेत् । तदिष्टकाघनफलेन हृतमिष्टकागणितमिष्टकाप्रमाणं भवति ।
'वच्छयेण गुणितं चित्तेः किल'-इत्यादि भास्कराक्तमेतदनुरूपमेव ।

अत्रोपपत्तिः । अयमतलपृथुत्वैक्यार्धे मध्यममानेन चित्तेः पृथुत्व
प्रकल्प्य चित्तिघनफलं आधितं तदिष्टकाघनफलहृतमिष्टकापरिमितिर्भव-
तीति सुगमा व्याख्या ॥ ४८ ॥

अथ चतुर्विंशोक्तोद्देशकः ।

अतद्वस्ता तु दैर्घ्येण मूले पञ्च त्रयो मुखे ।

पृथुत्वेनोच्छ्रितः सप्त वितेरस्याः फलं वद ॥

वक्तव्यचित्तिघनफलम् = २८०० ।

इति चितिव्यवहारः ॥

अथ क्राकचिकव्यवहारे करणसूत्रे

विस्तारायामाङ्गुलघातो भार्गाहतो द्विवेदहतः ।
 किष्कङ्गुलानि लब्धं तत् पण्यवतिर्भवति कर्म ॥ ४८ ॥
 शाकादिषु शास्मल्यां शतद्वयं बीजके शतं विंशम् ।
 शालसरलादिषु शतमथाविदारुषु चतुःषष्टिः ॥ ४९ ॥

विस्तार काष्ठस्य घनत्वमर्थात् पिण्ड उच्यते । आयामो वैर्घ्यं
 तेनायमर्थः । काष्ठविस्तारायामये, वैर्घ्य एकपट्टस्याङ्गुलात्मकफल तन्मागा-
 हत दाहदारणपथेराहत सकलपट्टफल तद्विवेद ४२ हत फल किष्कङ्गु-
 लानि भवन्ति, 'किष्कुहंस्ते वितस्तौ च'— इति च को नानार्थप्रगं । अथ
 मूलयो पिण्डसाम्य कल्प्यते तदा 'पिण्डयोगवत्तममूलयो'— इत्यादि
 भास्करोक्तमेतदनुक्रमेण । भास्करेण धर्गाङ्गुलफले हस्तधर्गाङ्गुलै पट्टस्वरेषु
 ५६६ भिर्भक्ते करात्मक फल प्रकल्पितमिहाचार्येण काष्ठपट्टद्वयकठिन
 त्ववशेन भिन्न भिन्न करात्मक फल साध्यते । तत्र शाकादिषु हस्तब-
 र्गाङ्गुलानि = ४२ × २६ । शास्मल्याम् = ४२ × २०० । बीजके = ४२ × १२० ।
 शालसरलादिषु = ४२ × १०० । अविदारुषु अविदारुदिषु च = ४२ × ६४
 कल्पितानि । तत्राङ्गुलात्मक फल सर्वत्र द्विवेदेर्भिन्नस्य फल किष्कङ्गुलानि
 जातानि तानि काष्ठविशेषे स्वस्यद्वारेण विभज्य कर्मार्थात् कर्मकाराणां
 सम्बन्धि हस्तकर्म भवति तत एकस्य हस्तकर्मणो यन्मूल्य तेन गुण्य सर्व-
 हस्तकर्म भवतीति सर्वे चैराशिकेन स्फुटम् ।

अत्र चतुर्वेदाक्तोद्देशकः ।

‘दशहस्तास्तु वैर्घ्येण विस्तारेण पटङ्गुलम् ।

मागेश्च सप्तभिर्जोषं बीजपट्टस्य काष्ठकम् ॥

पण्येपेराष्टभि कर्म तत्र मूल्य निगद्यताम् ।

न्याम् । पतिताङ्गुविस्ताराङ्गुलानि ६ । आयामाङ्गुलानि २४० ।

अनयोर्घातः १४४० मार्गादतः १००८० द्विवेदैरेतै— ४२ हृतः २४० ।
 एतानि क्रिष्णदुनानि बीजवृत्तत्वादिशत्यधिकशतेन भागे हृते नञ्च कर्म-
 सहस्रेयम् २ । कर्ममूल्येनानेन ८ गुणिता पणसहस्रा जाता १६ । एतावन्तः
 यथाः शिल्पिने देया' इति ॥ ४८-४९ ॥

अथ राशिर्व्यवहारः ।

तत्र शुक्रादिधान्यराशिप्रमाणावयने करणसूत्रम् ।

नवमः शुक्रिषु दशमः स्थूलेष्वेकादशो भवत्यणुषु ।

परिधेर्वैधेः परिधेः षडंशवर्गाहतो गणितम् ॥ ५० ॥

स्पष्टार्थम् । 'घनणुषु दशमांशोऽणुष्वेकादशांशः'—इत्यादि भास्करोक्तमेतदनु रूपमेव ।

अत्रोपपत्तिः । धान्यस्थितिप्रत्येन वृत्ताधारा सूची भवति । तत्रा-
धारपरिधिनवमभागादिको धान्यविशेषे वैध उपलब्ध्या स्थिरीकृतः ।
सूचीघनफल साधारणफल वैधव्यशुणम् । तत्र स्थूलत्वात् परिधिसूची
याशो व्यासः कल्पितः । ततो घनफलम् $= \frac{प \times प}{३ \times ४}$ । वैधव्यशफल

$$घनफलम् = \frac{प^३ \times ३}{३६} = \left(\frac{प}{६}\right)^३ \times ३$$

अत उपपन्नम् ॥ ५० ॥

इदानीं भित्त्यन्तर्वाङ्मकोणसतानराशिप्रमाणावयने करणसूत्रम् ।

त्रिचतुःसङ्ख्यंशगुणो भित्त्यन्तर्वाङ्मकोणगः परिधिः ।

प्राग्वत् कृत्वा गणितं तद्वर्णितं स्वगुणकारहृतम् ॥ ५१ ॥

सत्रयशः सैकविभागः । गणित घनफलम् । त्रैव स्पष्टार्थम् ।
'त्रिवेदसत्रिभागेकनिघात् तु परिधि फलम्'—इत्यादि भास्करोक्तमेतदनु
रूपमेव ॥ ५१ ॥

इति राशिर्व्यवहारः ।

अथ छायाव्यवहारः ।

तत्र छायात इष्टकालार्थमिष्टकालाच्छायानयनार्थं च करणमूत्रम् ।

छायानरसैकहृतं शुद्धं प्रागपरयोद्युगतशेषम् ।

दिनगतशेषांशहृतं शुद्धं छाया नरव्येकम् ॥ ५२ ॥

छाया । नरः शुद्धभोष्टः । छायाया यो नरः शुद्धभाग स सैको यस्तेन शुद्धं हृतं नञ्च प्राक्कपाले द्युगत पश्चिमकपाले द्युशेष भवति । एवमेतद्विपरीतेन शुद्धं दिनगतावयवेन वा दिनशेषायेन हृतं नञ्च व्येक न नरगुण च पूर्वोपरकपालयोः क्रमेण छाया भवति । एवमस्य श्लोकस्य व्याख्या पञ्चसिद्धान्तिकासमता यदि तत्र मध्यच्छाया शुन्य मिता कल्प्यते । (द्रष्टव्या पञ्चसिद्धान्तिकाप्रकाशिका पृ २६ वा मच्छो-
धितमुद्रिता विद्यतिका पृ ४६)

$$\text{तत्र दिनगतशेषा नाद्यः} = \frac{\frac{१२}{२} \text{ दि}}{१२ + \text{इच्छा}} = \frac{\frac{१२}{२} \text{ दि}}{१ + \frac{\text{इच्छा}}{१२}}$$

अत्र द्वादशाङ्गुनशुद्धच्छाययोर्मां निष्पत्तिः सैवेष्टशुद्धच्छाययो-
निष्पत्तिर्भवतीति छायात्वेनेण स्फुटम् ।

अत्र चतुर्वेदाचार्यः । इयमांशं निष्पयोजना तेन नोदाहृता ।
निरस्तदेशेऽपि छायायनयन कालानयनं वा न सिध्यति । मनुस्मरणेनाचा-
चार्ययोपनिबध्नुति । वराहमिहिरादीनां रीतिमनुद्वाऽऽचार्यगूढार्थमवि-
ज्ञाप्यैव चतुर्वेदस्य यत प्रकथनं तदुद्दिष्टमिदं नोदाहण्योयमिति ।

अथोपपत्त्यर्थं पञ्चसिद्धान्तिकाया पञ्चसिद्धान्तिकाप्रकाशिका वि-
लोक्ष्या किमत्र ग्रन्थगौरवेण ॥ ५२ ॥

इदानीं छायायननाय करणमूत्रम् ।

दीपतल्लशङ्कुतलयोरन्तरमिष्टप्रमाणशङ्कुगुणम् ।

दीपशिलौच्छाच्छङ्कुं विशोध्य शेषोद्धृतं छाया ॥ ५३ ॥

$$\text{चज} = \frac{\text{प्रका}}{\text{श}} \quad \text{चट} = \frac{\text{टिका}}{\text{श}} \quad \text{जट} = \text{चट} - \text{चज} = \frac{\text{टिका} - \text{प्रका}}{\text{श}} \quad \text{दीप्त}$$

$$= \frac{१ \times ७, ७, ७}{\text{जट}} = \frac{७, ७, ७}{\text{टिका} - \text{प्रका}}$$

$$\text{ततः प्रथमभूः} = \text{तच}_1 = \frac{\text{दीप्त म, च}_1}{\text{श, ७}_1} = \frac{\text{दीप्त प्रका}}{\text{श}} = \frac{\text{च, च}_1 \cdot \text{प्रका}}{\text{टिका} - \text{प्रका}}$$

$$\text{यसं द्वितीय भूः} = \text{तच}_2 = \frac{\text{च, च}_2 \cdot \text{टिका}}{\text{टिका} - \text{प्रका}} \quad \text{अत उपपद्यते सर्वमिदं भा-}$$

स्कारोक्तं चेति ॥ ५४ ॥

इदानीं प्रत्युत्पन्नयो विशेषः प्रदर्शयते ।

गुणकारस्वखण्डतुल्यो गुणयो गोमूत्रिकाकृतो गुणितः ।
सहितः प्रत्युत्पन्नो गुणकारकभेदतुल्यो वा ॥ ५५ ॥

गुणकारस्वखण्डादिस्यातीपखण्डतुल्यो गुणयः स्याप्यस्ततस्तैः ख-
ण्डैर्गोमूत्रिकाकृतो गुणितः सहितः प्रत्युत्पन्ना गुणनफल भवति । अथैत-
त्तैः खण्डैः पृथगुत्पन्ना गुणितो यथास्यानक सहितो गुणनफल भवति ।
वा गुणकारभेदतुल्यो गुणकारखण्डतुल्यो गुणयोऽधोऽधः स्याप्यस्तैः
खण्डैर्गुणितः सहितः प्रत्युत्पन्नो भवति । अत्र गुणकारस्य परोक्षरूप-
विभागात्मकः खण्डो ज्ञेय इति । 'गुणयस्त्वधोऽधो गुणखण्डतुल्यः'-
इत्यादिभास्कारोक्तमेतदनु रूपमेव ॥ ५५ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेणाह ।

गुणयो राशिर्गुणकारराशिनेष्टाधिकोनकेन गुणः ।

गुणपेष्टवधोनयुतो गुणकेऽभ्यधिकोनके कार्यः ॥ ५६ ॥

स्पष्टार्थम् । 'द्वेष्टेनयुक्तेन गुणेन निम्नः'-इत्यादि भास्कारोक्तमेतद-
नु रूपमेव ॥ ५६ ॥

इदानीं भागहारे विशेषमाह ।

छेदेनेष्टयुतोनेनाप्तं भाज्यादनष्टमिष्टगुणम् ।

प्रकृतिस्थच्छेदकृतं लब्ध्या युतहीनकमनष्टम् ॥ ५७ ॥

भाज्यादिष्टयुतानेन हरेण शरेण यदाप्त तदनष्ट स्याद्व्यमेक-
ष्टगुण प्रकृतिम्य ऋतुतमुद्रादरणे य स्याभीष्टरहवस्ती हुतम् । अथ
या लब्धिवन्पादुष्टमेव युत हीन च वास्तवा लब्धि स्यात् । इष्टा
धिके छेदे युतमिष्टाने छेदे हीनमनष्ट कार्यमित्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । कल्प्यते । भाज्य = भा । हरेः = वा । इष्टम् = इ ।

तदा वास्तवा लब्धि = $\frac{भा}{इ}$ । इष्टयुतानेन शरेण

$$\text{लब्धि} = \frac{भा}{वा \pm इ} \quad \text{द्वयोरन्ताम} = \frac{भा}{वा \pm इ} - \frac{भा}{वा}$$

$$= भा \left(\frac{1}{वा \pm इ} - \frac{1}{वा} \right) = \frac{\pm भा इ}{वा (वा \pm इ)} = \pm \frac{वा इ}{वा}$$

अथ $\frac{भा}{वा \pm इ}$ यस्याप्तकृता कृता । अत इष्टाधिके छेदे

$$\frac{भा}{वा + इ} - \frac{भा}{वा} = वा - \frac{भा}{वा} = - \frac{वा इ}{वा}$$

$$= \frac{भा}{वा} - वा + \frac{वा इ}{वा} \quad \text{इष्टाने छेदे}$$

$$वा - \frac{भा}{वा} = + \frac{वा इ}{वा} \quad \frac{भा}{वा} = वा - \frac{वा इ}{वा}$$

अतं व्यवपद्यते ॥ ७५ ॥

इदानीं गुणने पुनर्विशेषमाह ।

गुणपरिच्छेदफलवधो गुणकङ्कनो गुण्यभाजितो गुणकः ।

छेदोद्भूतः फलं गुण्यगुणवधः फलहृतरश्चेदः ॥ ५८ ॥

गुणनफल केन चित्भीष्टन छेदेन हुत लब्ध फलकृत छेदः । अत
रश्चेदफलवधो गुणनफल भवत्येवात स वधो गुणकङ्कनो गुण्यो गुण्यभा
जितो गुणकश्च भवति । एवं गुण्यगुणवधो गुणनफल स छेदोद्भूतः फल
फलहृतरश्चेदो भवतीति सर्वे स्फुटम् ॥ ५८ ॥

इदानीं पुनर्विशेषमाह ।

गुण्यगुणकारयोश्चेदलब्धयोर्पदि द्वयोर्ज्ञेयोर्नाशः ।

तेषां दृश्यैः व्यस्तौ कृत्वा तत्स्थानयोश्चेदौ ॥ ५३ ॥

यदि गुणगुणकारयोर्वा छेदजलब्धोद्भूयोद्भूयोनौशो भवति तदा तेषां मध्ये यौ दृश्यौ तौ व्यस्तौ कृत्वा तत्स्थानयोश्चेदौ प्रकल्प्ये । एतदुक्तं भवति । यौ दृश्यौ तावदृश्यौ कल्प्यौ दृष्टस्थानयोश्चेदौ कल्प्यौ राक्षी कल्प्यौ । अरुणं च यथा । छेदफलयोर्नौशे गुणगुणकारौ छेदफले कल्प्ये । तत्-
रुद्धेदफलस्य इष्टेन गुणयकल्पितेन गुणककल्पितेन वा विभक्तनीयं कर्म द्वितीयो भवत्येवमवशेषयोरपि । इयं व्याख्या चतुर्थोक्ता ॥ ५२ ॥

इदानीं पुनर्विशेषमाह ।

गुण्यं गुणकारं वा गुणयेच्छेदेन भागहारस्य ।

गुण्यगुणकारराशोरक्षेदगुणो भागहारश्च ॥ ५० ॥

यदा कोऽपि गुण्यो वा गुणको भवेत् तदा तं भागहारस्य छेदेन गुणयेत् कर्म गुण्यो वा गुणकः कल्प्यः । एवं गुण्यगुणकारराशोरक्षेद-
स्तेन भागहारस्य गुणो भागहारो भवति । एतदुक्तं भवति । यदि कस्यापि भिन्नो गुण्यो वा गुणकस्तस्य भागहारस्य भिन्नमहा गुण्यस्य गुणकस्य वा लब्धो गुण्यो वा गुणकसंज्ञः । एवं भागहारस्य कर्मो भागहारसंज्ञः कल्प्यस्तदाऽयं विधिर्भिन्नभागहारविधिनात्यज्यते । अत एवात्र चतुर्थ-
हारायः । 'परितप्तं भागहारच्छेदांशवित्यनेनायोसूत्रेण गतायं व्या-
याऽने न व्याख्यातमिति' ॥ ५० ॥

इदानीं पुनर्विशेषमाह ।

अच्छेदस्य छेदं रूपं कृत्वाऽन्यदुक्तवत् सर्वम् ।

अवपर्यां छेदगुणौ तुल्येनेष्टेन गुण्यौ वा ॥ ५१ ॥

अच्छेदस्याभिन्नस्य रूपं छेदं कृत्वाऽन्यत् सर्वमुक्तवत् कार्यम् । एव छेदगुणौ केनापि तुल्येनेष्टेन संभवे सत्यपवर्त्यौ वा गुण्यौ ततस्ताभ्यां कर्मणि न कश्चिद्विकार इति भवे स्फुटम् ॥ ५१ ॥

इदानीं सकलविकलावर्णानयनाय करणसूत्रम् ।

स्वविकलपष्टयंगुणः सकलविशोद्धृतो विकलवर्गः ।

प्रक्षेप्यः सकलकृतौ वर्गघनौ मिश्रितुस्यवधौ ॥ ६१ ॥

यत्र राशौ कला विकला चेति द्वयं वर्तते तस्य वर्गाघं कलाराशिः
सकलसंज्ञो विकलाराशिरवत् स्वविकलस्तत्कलापट्टावशश्च कथ्यते । अथ
घकलौ राशिः स्वविकल एव बट्टयश्च स्वविकलपट्टयश्चस्तेन गुणस्त्रिशोऽनृतः
फलं विकलवर्गसंज्ञो भवति । अथ घकलस्य कृतौ वर्गं प्रक्षेप्यो योज्यस्तदा
राशेवर्गो भवेत् । अथ वर्गघनतत्तयमाह । मिश्रितुस्यवधौ क्रमेण वर्गघनौ
भवत इति प्रसिद्धौ ।

अथोपपत्तिः । कथ्यते कस्मिन्पि राशौ कलाः — क । विक-
लाः = वि । तदा कलात्मक स राशिः = क + $\frac{वि}{६०}$ ।

$$\begin{aligned} \text{अस्य लीजगणितरीत्या वर्गः} &= क^२ + \frac{२ क वि}{६०} + \frac{वि^२}{६०^२} \\ &= क^२ + \frac{क वि}{३०} + \frac{वि^२}{६०^२} \end{aligned}$$

अथापार्येणान्तिमं स्रष्टुं कृपाव्यत्यात् त्यक्तम् । ततो जातो वर्गः
= $क^२ + \frac{क वि}{३०}$ । अत उपपद्यते सूत्रोक्तम् ॥ ६२ ॥

इदानीं वर्गोघं कारणमुच्यते ।

राशेरुनं द्विगुणं बहुतरगुणमूनकृतियुतं वर्गः ।

राशेरिष्टयुतानादधः कृतिर्वैष्टकृतियुक्तः ॥ ६३ ॥

राशेरुनमूनस्यानीयाङ्कमर्घादेकस्यानीयमङ्कं द्विगुणं बहुतरगुणं
बहुतरस्यानीयेरङ्केगुणमूनकृतियुतं च यथास्यानक्रमेण वर्गो भवेत् । इत
दुक्तं भवति । अदिघर्गं स्याप्य परेऽङ्का द्विगुणादिनिघ्राश्च स्याप्यास्तत
आदि त्यक्त्वा पुनस्तर्पेत् क्रिया कार्णो । एवं वर्गो भवेत् । 'स्याप्योऽन्य
वर्गो द्विगुणान्त्यनिघ्रा' — इत्यादिभास्करोक्तमेतदनुकृपमेव । भास्करोक्त
न्यतः क्रिया कृतहाचार्येणादित एवेत्येव विशेषः । राशेरिष्टयुतानादध
इत्यादि स्पष्टार्थम् । 'इष्टोनयुथाशिवधः कृतिः स्यात्' — इत्यादि भास्करो
क्तमेतदनुकृपमेव ॥ ६३ ॥

इदानीं द्वयो राश्यावर्गयोगस्य वर्गान्तरस्य च पदानुपनायं करण-
सूत्रं सूतद्वयम् ।

इष्टात्पराशिवर्गौ युक्तौ नावितरविकलवर्गौ भ्याम् ।

द्विगुणेततराशिभ्यां भक्तौ तेनाधिको नाभ्याम् ॥ १४ ॥

स्थानान्तरेषु लब्धं येन समं फलयुतो न कच्छेदः ।

दक्षितः कृतिपोगान्तरपदमितरो वा फलयुतो नः ॥ १५ ॥

यत्रैक इष्टराशिरस्योऽन्यश्चेतरः सविकलस्तत्र यदि तयोर्वर्गयो-
गपदमपेक्षितं तदाऽल्पराशिवर्गं इतरविकलवर्गेण इर सूत्रागतेन युक्तः
कार्यः । एवं योगो भवति । द्विगुणेततराशिना भक्तोऽल्पराशिवर्गो यत्लब्धं
तेन युतेन द्विगुणेततराशिना स योगः स्थानान्तरेषु स्थापितो भक्तः कार्यः ।
लब्धं येन पूर्वकलेन समं भवति तदा केदो लब्धयुतद्विगुणेततराशिर्यं
फलेन युतो दक्षितो वर्गयोगपदं भवेत् । एवं वर्गान्तरपदेऽपेक्षिते पूर्वोक्त-
विधौ योगस्थानं कर्तुं यावद्गम् ।

यथा १४ ॥ १५ । ४० राशी । अल्पराशिवर्गः १८६ । इर सूत्रा-
गतेनेतरविकलवर्गेण = $\frac{१४ \times ४० \times ४०}{४०} = २०$ अनेन सहितो जातो योगः
१८६ + २० = २०६ । अल्पराशिवर्गौ द्विगुणेततराशिना भक्तौ लब्धं निर-
यम् = ६ अनेन युतो द्विगुणेततराशिः ३६ । अनेन पूर्वयोगोऽयं २०६ भक्तो
लब्धं पूर्वागतनिरयलब्धसममेव । तेन युतश्चेदः ३६ जातः ४२ । अयं
दक्षितो जातं वर्गयोगपदम् २१ वा लब्ध-६ मितरराशि-१५ युतं जातं
तदेव वर्गयोगपदम् २१ । इत्यन्तरवर्गपदानयनं च कार्यम् ।

अनेमपत्तिः । कल्प्यते लघुराशिः = ४ । सविकलेतरराशिः कला-
त्मकः = ४ + $\frac{१६}{४०}$ । तदैतयोर्वर्गयोगो वा वर्गान्तरम्

$$= ४^२ + \frac{२५६}{४०} \pm ४^२ \text{ स्वस्थान्तरात् ।}$$

$$\text{वा} = ४^२ \pm ४^२ + १६ = ४^२ \pm (४^२ \pm १६) \text{ अस्य सूत्रम् ।}$$

$६ \pm \frac{४}{२६} = ६ \pm ०.१५३८$ । इदं तदेव स्यादादि २ ६ ± ०.१५३८ इदं न गुण

(२६ ± ०) न, य^१ \pm वि^१ अनेन सम स्यात् तदा न $= \frac{४ \pm ०.१५३८}{२६ \pm ०}$ । अतः

स्तदा २ ६ ± ०.१५३८ यतदर्थं वा ६ ± ०.१५३८ इदमासन्नपत्र भवेदिति ॥ ६४-६५ ॥

इदानीमध्यायोऽवधारमाह ।

दिङ्मात्रमेतदन्यज्ज्योत्पत्तौ कुट्टके च कथयिष्ये ।

संज्ञासितादिस्वार्था षट्पट्टिर्द्वादशोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

इति श्रीब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते द्वादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

स्वप्ताहम् ॥ ६६ ॥

मधुसूदनसूनुनादितो यस्मिन्नात्र श्रीशुनेह लिप्युक्तौ ।

इति न विनिधाय नूतनोऽयं रचितो व्यासिधौ सुधाकरेण ॥

इति श्रीलपालुक्तसुतसुधाकरविरचिते ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तसूत

नतिलके गणितसाध्याये नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथ प्रश्नाध्यायाः ।

तत्र तावन्मध्यगत्युत्तराध्यायः ।

अथाध्यायाद्वारम्भप्रयोगनमाह ।

प्रश्नाध्यायान् वक्ष्यामि सोत्तरान् गणकबुद्धिबृद्धिकरान् ।
वैज्ञातेस्तद्विदामाचार्यो भवति बुद्धिमताम् ॥ १ ॥

ये. प्रश्नेज्ञातेबुद्धिमता तन्वयविदा मध्ये गणक आचार्यो भवति ।
शेषं स्पष्टार्थम् ॥ १ ॥

इदानीं प्रश्नानाह ।

अधिमासकैः सप्तिकलैर्द्वैयुगपातमवमरात्रैर्वा ।
द्युगणेन वा युगगतं यो वेत्ति स काकतश्रजः ॥ २ ॥

सप्तिकलैः साधिशेषैरधिमासकैर्द्वैयुगपातं वेत्ति । वा सप्तिकलैः सावमशेषैरवमरात्रैर्द्वैयुगपातं वेत्ति । वा द्युगणेनाहर्गणेन वृष्टेन वा युगगतं वेत्ति स काकतश्रजः सिद्धान्तपिदिति । एवमत्र प्रश्नत्रयम् ॥ २ ॥

इदानीमन्यान् प्रश्नानाह ।

अवमानि यः सप्तिकलैरधिमासैरधिकमासकानवमैः ।
प्रहमिष्टं वा ताभ्यां यो वेत्ति स काकतश्रजः ॥ ३ ॥

यः सप्तिकलैः साधिशेषैरधिमासैरवमानि गतावमानि वेत्ति । वा यः सावमशेषैरवमरात्रैरधिमासकान् वेत्ति । वा ताभ्यामधिषावमशेषाभ्यामिष्टं प्रधमश्रजं वेत्ति स एव काकतश्रजः । एवमत्र प्रश्नत्रयम् ॥ ३ ॥

इदानीमन्यान् प्रश्नानाह ।

द्युगणं विनाऽधिमासावमैर्विना दिनगणेन चन्द्रार्कौ ।
ताभ्यां विना स्फुटतिथिं यो वेत्ति स काकतश्रजः ॥ ४ ॥

योऽधिमाषाश्रमैर्विनाऽङ्गणं वेति । वा दिनगणेन विना चन्द्राङ्को
वेति । वा साध्या चन्द्राङ्काभ्यां विना स्फुटतिथि वेति स कालतन्त्रः ।
एवमत्र प्रश्नत्रयम् ॥ ४ ॥

इदानीमन्यान् प्रश्नानाह ।

त्रिगुणः शनिरिन्दुनोऽन्यभगणलब्धैर्गृहादिभिः सहितः ।
भौमो हीनोऽङ्को गुरुरिन्दुर्वाऽन्यभगणाः के ॥ ५ ॥

राश्यादिकः शीनांस्त्रिगुण इन्दुराश्याद्युनोऽन्यभगणलब्धैर्गृहा-
दिभिः सहितो भौमो भवति । तेन्यभगणलब्धैर्भिर्हीनोऽङ्को वा गुरुर्-
न्दुश्च भवति तदाऽन्यभगणाः के सन्तीति प्रश्नः ॥

अत्र सप्तधेयाचार्यः । 'अत्र सप्तभिर्धेः पञ्चभिः शीघ्रैः बह्वि-
धातेः सप्तभिर्मन्त्रैश्च विकल्पमाने सदस्यमधिकं प्रश्नानां सम्यक्यत
इति' ॥ ५ ॥

इदानीमन्यौ प्रश्नानाह ।

त्रिगुणयो रवीन्द्वोर्युतिः कुजेनाऽन्यभगणलब्धेन ।
राश्यादिनाऽधिका गुरुना शनिरन्यभगणाः के ॥ ६ ॥

त्रिगुणो रविस्त्रिगुणस्तन्त्रेऽनयोयुतिः कुजेनोऽन्यभगणलब्धेन
राश्यादिनाऽधिका तदा गुरुर्भवति । अथ तेनैव राश्यादिनोना तदा
शनिर्भवति । एवमन्यभगणाः के सन्तीति प्रश्नद्वयम् ॥ ६ ॥

इदानीमन्यान् प्रश्नानाह ।

इष्टौदधिकान्श्विन्यौदधिकान् वा करोति यो मथ्यान् ।
मथ्यार्कं गुणकैर्गुणमिष्टं मथ्यं स तन्त्रज्ञः ॥ ७ ॥

य इष्टौदधिकान् इष्टव्यौदधिकालिकान् मथ्यान् बद्धान् करोति ।
वाऽश्विन्यौदधिकान् अश्विन्युदयकालिकान् मथ्यान् बद्धान् करोति । वा
मथ्यार्के कैरपि गुणकैर्गुणमिष्टं मथ्यं बद्धं करोति स तन्त्रज्ञः । एवमत्र
प्रश्नत्रयम् ॥ ७ ॥

गताधिमासा युगसिद्धिदिवसैर्गुणाः स्यजेष्वयुक्ता अधिषेवयुताः ।
युगाधिमासैर्भक्ता फल युगादेयंता दिवसाः स्युरिति ।

अत्रोपपत्तिः । सौराधिकेन युगमा तत्कथाऽहर्गणानयने गतसौर
दिनेभ्यो गताधिमासाः साधिषेवाः

$$= \text{गताधिमा} + \frac{\text{अधिषे}}{\text{युगेति}} = \frac{\text{गसौरिदि युगाधिमा}}{\text{युगेति}} ।$$

हेतुगमादिना

$$\text{गसौरिदि} = \frac{\text{युगेति गताधिमा} + \text{अधिषे}}{\text{युगाधिमा}}$$

अत उपपद्यते सूत्रोक्तम् । अत्र सर्वत्र युगशब्देन कल्प्यो वाक्य
इति ॥ ११ ॥

इदानीं द्वितीयमशनम्योक्तमाह ।

गुणितानि चान्द्रदिवसैर्गताधमानि स्वरोपसहितानि ।
विभजेषुगावमैः फलमनष्टमधिमासकैर्गुणितम् ॥ १२ ॥

इतमिन्दुदिनैर्लब्धाधिमासदिवसैर्विहीनकमनष्टम् ।

युगयातदिनाधमासदिनगणेषुमहायमतः ॥ १३ ॥

गताधमानि युगचान्द्रदिनेर्गुणानि स्यजेष्वसहितानि युगाधमैर्विभ-
जेत् फल गतचान्द्राहा इति स्फुटम् । तत्र फलमनष्ट स्यात्प्रमेकत्र युगा
धिमासकैर्गुण युगेन्दुदिनेर्हेतु फल गताधिमासासौरिदिनीहसैरेनष्ट स्यापित
गतचन्द्रदिनमान विहीन युगयातसौरदिनादि भवेत् । अत सौरदिनेभ्यो
गताधिमान-द्वितगणितवहाट्य मध्यमाधिक रीत्यत आध्यम् ।

अत्रोपपत्तिः । गताधमतस्तच्छेदात्प्राप्त्यातेन गतचान्द्राहानयनस्य
स्फुटा । सौरदिनेभ्यश्चान्द्रदिनेभ्यश्च गताधिमासा समा एव लभ्यन्ते
तच्छेद घ मम त्रिन्वेकत्र युगसौरदिनद्वयोऽन्यत्र युगचान्द्रदिनद्वय इति
मत्र सौरिभ्य साधितास्ते चेदधिमासास्तदैन्दवाः-रस्यादिभास्करोक्तेन
स्फुटम् । ततश्चान्द्राहत आगतेर्गताधिमासैर्दिनीहसैरेव चान्द्राहा विहीना
गतसौराहा भवन्ति येभ्यः पुनर्गताधिमासाहर्गणेष्वहाट्य सूत्रेन ज्ञायते ।
गतसौरिभ्यो गताधिमासोपगत समीकरणम्

गसौदि० युग्मधमा = युसौदि० गधधमा + अधिशे
 पक्षयोः ३० युग्मधमा० गधधमा योजनेन
 युग्मधमा (गसौदि + गधधमादि) = गधादि० युग्मधमा
 = गधधमा (युसौदि + युग्मधमादि) + अधिशे
 = युधादि० गधधमा + अधिशे

अतः सौरचान्द्रेभ्यः समा गताधमाया लभ्यन्तेऽधिशेषं च समम् ।
 अनेन भास्करोक्तमुपपद्यते ॥ १२-१३ ॥

इदानीं द्युगणेन वा युगगतं चेत्तीत्यस्योत्तरमाह ।
 युगणेन्दुदिवसघातात् कुदिनाः ऋतमघो युगाधमासगुणम् ।
 अग्निदिनभक्तं फलमासदिनोनं युगगतदिनानि ॥ १४ ॥

अङ्गणेष्वयं युगचान्द्रदिनानां घातात् युगकुदिनैर्यदाप्तं तद्वत्तथा
 न्नाहमानमधः एवम् व्याप्यं युगाधिमामगुणं युगचान्द्रदिनभक्तं फलं गता-
 धिमासास्तद्विनैः एवकृत्वं च गतचान्द्रदिनमानमूनं युगगतसौरदिनानि
 भवन्ति ।

अत्रोपपत्तिः । अङ्गणानयनविनोमेन कल्पगणानयनं त्रैराशिके-
 नेति सुगमा ।

एव द्वितीयश्लोकस्यप्रश्नत्रयेणराशि सम्यगिति ।

तृतीयश्लोकस्यादिप्रश्नद्वयस्योत्तरं त्रैराशिकेनातिस्पष्टत्वाद्वाचा-
 र्येण न कृतम् । त्रैराशिकं च यदि युगाधमासैर्युगावमानि तदा सावध-
 ताधिमासैः किम् । लब्धमवमानि । एवं साधारणमेभ्यो गताधिमासानयनं
 च त्रैराशिकेन स्फुटम् ॥ १४ ॥

इदानीं यद्यपिष्ट वा साध्यां यो चेत्तीत्यस्योत्तरमाह ।

गुणमधिमासकशेषं युगकुदिनैरवमशेषमधिमासैः ।
 तद्युतिरिन्दुदिनद्वताधिमासशेषं स्फुटं भवति ॥ १५ ॥

भूदिनगताधिमासकघातः स्पष्टाधिमासशेषयुतः ।

भक्तो युगाधिमासैरहर्गणः पूर्ववन्मध्याः ॥ १५ ॥

अधिमासशेषं युगकुदिनैरवमशेषं च युगाधिमासैर्गुण्यम् । तयोर्गु-
तियुगवन्त्रदिनैर्हस्ता लब्ध स्फुटाधिमेवघट्टं भवति । युगकुदिनानां गता-
धिमासानां च घातः पूर्वोनीतस्फुटाधिमासशेषयुतेः युगाधिमासैर्भक्तः कल-
महर्गणो भवेत् । ततः पूर्ववन्मध्याधिकारोक्तवन्मध्या दृष्टवदाः साध्याः ।

अत्रोपपत्तिः । अहर्गणप्रमाणं या । सतोऽनुपातेन गतावमानि

= $\frac{\text{या युवव-संज्ञे}}{\text{युकुदि}}$ । एतान्यहर्गणो संज्ञान्य ज्ञातानि गतवान्त्रदिनानि

= $\frac{\text{या (युकुदि + युवव) - संज्ञे}}{\text{युकुदि}}$ = $\frac{\text{युवादि या - संज्ञे}}{\text{युकुदि}}$ । एभ्यो गताधिमासाः

ज्ञाताः = गधिमा + $\frac{\text{अधिमे}}{\text{युवादि}}$ = $\frac{\text{युधिमा युवादि या - युधिमा संज्ञे}}{\text{युवादि युकुदि}}$ यतो

युगकुदिनैः सकुण्य समशोधनेन

युकुदि गधिमा + $\frac{\text{युकुदि अधिमे + युधिमा संज्ञे}}{\text{युवादि}}$ = युधिमा या

= युकुदि गधिमा + स्पधिमे \therefore या = $\frac{\text{युकुदि गधिमा + स्पधिमे}}{\text{युधिमा}}$

अत इवमेव यथोक्तम् ॥ १५-१६ ॥

इदानीं गतावमैरवमशेषेण साहर्गणाभयनमाह ।

भूदिनगतावमवधः स्वशेषयुक्तो युगावमविभक्तः ।

कन्वं भवति युगणो युगयातो मध्यमाः प्राग्वत् ॥ १७ ॥

युगकुदिनानां गतावमाना च लघुः स्वशेषेणावमाशेषेण युक्तो
युगावमैर्विभक्तो लब्धमहर्गणो भवति ततः प्राग्वद्युगयातो मध्यमा वदा-
श्च साध्याः ।

अत्रोपपत्तिः । जैरात्रिकेन यदि युगावमैर्गुणकुदिनतुल्योऽहर्गण-

ज्ञाता साधयतावमेः किम् । लब्धोऽहर्गणः = $\frac{\text{युकुदि + युकुदि संज्ञे}}{\text{युकुदि}}$

— युक्ति गत + चये
युत । अत उपपत्तम् ॥ १० ॥

इदानीं विनाऽधिमासावमर्शोऽहर्गणं वेत्तीत्यस्योत्तरमाह ।

युगगतशशिमासवधाद्रविमासासं दिनीकृतं सदिनम् ।

भूदिनगुणितं शशिदिनद्वयमाप्तमहर्गणः सैकः ॥ ११ ॥

युगशशिमासानां गतशशिमासानां च वधाद्युगसौरमासैर्यदासं
निरखं तद्विनीकृतममाप्तादये यस्मिन् दिनेऽहर्गणोऽभीष्टस्तद्विनष्ट्या-
युतं ततो युगकुदिनैर्गुणितं युगशशिदिनैर्द्वयमाप्तमहर्गणो भवेत् । अ च
वारासं सैको वा निरेकः कार्य इत्यर्थादवगम्यते ।

अत्रोपपत्तिः । यदि युगसौरमासैर्युगशशिमासा लभ्यन्ते तदा गत-
चान्द्रमसैः सौरमासैः किं लब्धं निरखा अमान्त गतचान्द्रमासास्ते त्रिंश-
द्विंशति अमान्तादये यावन्ति चान्द्रदिनानि तैर्युता अभीष्टे दिने गतचा-
न्द्राश्च जाताः । ततो यदि युगचान्द्रमासैर्गुगकुदिनतुल्योऽहर्गणस्तदा
गतचान्द्रादेः किम् । लब्धं तिथ्यन्ते यावन्नाहर्गणः सावयवो भवति । ये-
त्वातेनादये निरखोऽहर्गणोऽभीष्टवारासं सैको वा निरेकः स्फुटतिथिदि-
नायं कार्य इति ज्योतिर्विदां सम्प्रदायो युक्तियुक्त एवेति ॥ १८ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेणाहर्गणानयनमाह ।

गतदिवसाः पृथगधिमासकगुणिता रविदिनासमासदिनैः ।

सहिताः पृथगवमगुणाः शशिदिवसासोनका युगणः ॥ १९ ॥

गत दिवसा गतचान्द्रादनममसौराहाः । ज्ञेयं स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिरव भास्कराहर्गणानयनोक्तिवत् स्पष्टा ॥ १९ ॥

इदानीमधिमासावमर्शेवाभ्यां चन्द्राकांनयनमाह । अर्थाद्विनगणेन
विना चन्द्राकां यो वेत्तीत्यस्योत्तरमाह ।

गुणितायुगाधिमासैर्युगभूदिवसैर्हतादवमशेषात् ।

फलयुक्तमधिकमासकशेषं मध्यावतोऽर्कन्द ॥ २० ॥

अधिमासावमशेषे युगशशिभूदिनद्वये पृथग्लब्धेः ।

मासदिनार्थे स्थाप्ये गतमासदिनानि चैत्रादेः ॥ २१ ॥

अथमावशेषलब्ध्या सहितानि पृथक् त्रयोदशगुणानि ।
अधिमासशेषलब्ध्या हीनानि पृथग्विशिष्टाङ्कौ ॥ २२ ॥

यद्यमशेषाद्युगाधिमामैर्गुणिताद्युगुक्तादिनैर्हताद्यात् कल तेन कले-
नाधिमासशेषं युज्यमधिगणं कल्प्यम् । अतोऽस्मादधिगणवृत्त्यमासविधि-
नाऽङ्कैर्नू ज्ञेयाः । अधिमासशेषं युगशुचिदिनैर्हतामशेषं च युगभूषिदिनै-
र्हताम् । एवं पृथक् पृथक् ये लब्धं ते क्रमेण मासदिनाद्ये स्वाप्ये । अतो-
दधिमासशेषतो लब्धिर्मासादिकाऽधमशेषतश्च दिनादिका याव्याः । तेषा-
देतमासदिनानि यानि तानि पूर्वागताधमशेषलब्ध्या सहितानि कार्याणि
तानि च पृथक् स्वाप्यानि । एकत्र त्रयोदशगुणानि । अथयराधिमासशे-
षलब्ध्या हीनानि क्रमेण मध्ये रविशुभाङ्कौ भवतः ।

अत्रोपपत्तिः । चैत्रादेर्यवन्तश्चान्द्रमासा गतास्तावन्तः सौरमासा
रविराशयो यावन्ति च चान्द्रदिनानि तावन्तो रविभागतः कल्पितास्त-
त्राधमशेषसावनावयवाद्याश्चान्द्रादावयवस्तस्मिन् रविभागश्चोदयिकायं
योजितः । चान्द्रादावयवार्थमनुवाते । यदि युगकुदिनैर्युगचान्द्रदिनानि तदा
अवशेषावयवेन $\frac{\text{अधे}}{\text{युक्तादि}}$ अनेन किं लब्धश्चान्द्रादावयवः $= \frac{\text{अधे}}{\text{युक्तादि}}$ । अयं
दिनादिश्चैत्रादिगतमासदिनादेः योजितः स रविः कल्पितः ।

अयं रविश्च तत्स्यचान्द्रसौरान्तरेणाधिमासशेषोत्तररविराश्यादि-
चालनेनाधिको जातोऽतस्तच्छोधनेन वास्तवो मध्यमरविः स्यात् ।

अथ गणितागतं चान्द्रमधिशेषमशेषोत्तरचान्द्रदिनमसौरदि-
नाद्यवशेषोत्तराधिगणं युतं तदा वास्तवाधिगणं भवति । तत्र पूर्वागता-
धमशेषसम्बन्धी चान्द्रादावयवः $= \frac{\text{अधे}}{\text{युक्तादि}}$ । अयं युगाधिमामैर्गुणो युगसौ-

रदिनैर्विभक्तो लब्धं तज्जमधिगणम् $= \frac{\text{युगधिमा-अधे}}{\text{युक्तादि-युक्तादि}} = \frac{\text{युधिमा-अधे}}{\text{युक्तादि}}$
 $= \frac{\text{अधे}}{\text{युक्तादि}}$ । पूर्वागतागतमधिगणं च $= \frac{\text{अधिगण}}{\text{युक्तादि}}$ । त्रयोदशे

वास्तवाधिशेषम् = $\frac{\text{अधिशेष} + \text{फ}}{\text{युवादि}}$ । इतस्तस्मान्नि सौर राश्यादि (यदि युग
चान्द्रमासैर्युगसौराहास्तदेष्टाधिशेषसमचान्द्रमासैः किं ज्ञाया सौराहाः
= $\frac{\text{अधिशेष} + \text{फ}}{\text{युवादि}}$ । एते विशदृता ज्ञात राश्यादि = $\frac{\text{अधिशेष} + \text{फ}}{३० \text{ युवादि}} = \frac{\text{अधिशेष} + \text{फ}}{\text{युवादि}}$)
= $\frac{\text{अधिशेष} + \text{फ}}{\text{युवादि}}$ = अधिशेषः । अनेन पूर्वकल्पितो रविर्हीनः शीघ्रयिको
रविर्भवति । स च तत्स्यचान्द्राक्षणेन कल्पितरश्मिमेन द्वादशगुणेन
सहितरचन्द्रो भवति चान्द्राहे चान्द्राहे रविचन्द्रयोर्द्वादशभागान्तरत्वा-
दित्युपपद्यत आचार्यात्मम् । अयमेव प्रकारः सिद्धान्तशेखरे श्रीवसिनाऽपि
निबद्धस्तदुक्त्य च ।

कल्पाधिमासगुणिताद्यवमाशयेवात्
स्माद्देहतात फलपुत अधिमासयोरम् ।
मासादिक फलमतः शशिवामरे. स्यात्
स्माद्देहताच्च दिवसाद्यवमाशयेवात् ॥
चेचादितो विगतमासदिनेयुत तत्
कल्पा दिनाद्यव पृथगुणित च विश्वे ।
मासादिना विरहिते विहिते क्रमेण
यद्वा विद्याकरतुषारकरो भवेनाम ॥

‘इतदनुकल्पमेव कोट्यावतैर्द्वयभैरवात्मम्’ इत्यादि भास्करोक्तम्
स्तीति ज्योतिर्विंशतिरोहितमेवेति ॥ २०-२२ ॥

रवानो रविचन्द्राभ्यां विना य स्फुटतिषि ज्योतिष्योत्तरमाह ।
गतमासदिनावमशेषलब्धयोगात् त्रयोदशगुणाच्च ।
अधिमासशेषलब्ध्या रविचन्द्रोच्च युते शोधये ॥ २३ ॥
केन्द्रे पृथक् फले आदयोद्धते व्यस्तसृण्वनं सौरम् ।
अनुलोममैन्दवं मासदिनावमशेषलब्धियुतौ ॥ २४ ॥
तिथिविकलवष्टिघाताग्रविहृतभुसयन्तरात्तथदिकासु ।

देशान्तरमनुलोमं भुजान्तरं चार्कफलमसवः ॥ २५ ॥

गतमासदिनावमशेषलब्धियोगः पूर्वमाधितः कल्पितो रविस्तस्यात्
पूर्वागतमासादधिषेपलब्धियुतरविमन्दाच्च शोध्यम् । त्रयोदशगुणात्
तस्मात् कल्पितरवेस्तदधिषेपलब्धियुतचन्द्रमन्दाच्च शोध्यम् । एवं कमेव
रविचन्द्रयोः केन्द्रे भवतस्मात्तः पृथक् स्पष्टाधिकारविधिना तयोरक्षात्मके
फले साध्ये । ते च द्वादशोद्भूते फले दिनादिके साध्ये । मासदिनावमशे-
षलब्धियुतो कल्पितरवेः सौर दिनादिकल व्यस्त धामूय कायम् । फल
धनं तदा चण चेदूय तदा धन कायमित्यर्थः । ऐन्द्रव चान्द्र दिनादि
फल चानुलोम यथागत तथैव देयम् । एवं मासार्थेचादयश्चान्द्रा दिना-
दि च तिथयो गताः । घटिकादि वर्तमानतिथेर्बिकल भुक्तघटीयमाय तस्य
वष्टिगुण कायम् । तस्माद्द्वादशगुतरविचन्द्रगत्यन्तराणां या घटि
कास्मात् देशान्तर घट्यात्मकमनुलोम यथागत देयम् । चार्कफलमक्षम-
न्दफलसम्बन्धि कालात्मक भुजान्तरं च यथागत देयं तयोरुपपन्नरामवत्स
गोलवशाद्भूधनमूय च देयाः । एवं वर्तमानतिथेः स्फुटाः साधना भुक्त
घटिका भवन्तीति ।

अथोपपत्तिः । पूर्वोत्तररविचन्द्रानयनप्रकारेण पूर्वोदयेऽभीष्टदिने
वेधादित सादृश्यं चान्द्रमासादि = मा + दि + चयेन । रविः = मा + दि
+ चयेन - आधिमालः । चन्द्रः = १३ (मा + दि + चयेन) - अधिमानः ।
स्वस्वमन्दाच्च विशेष्य केन्द्रानयनमुपपद्यते । ततो रवि स्वफलसंस्त
स्वफलसंस्तताच्चन्द्राद्विशेष्य स्पष्टरविचन्द्रान्तरं आधित तद्द्वादशगुत
स्पष्ट चान्द्र मासादि स्यात् । एवं द्वादशगुत रविमन्दफल व्यस्त द्वाद-
शगुतचन्द्रफलं च दिनादि यथागत मध्यमचान्द्रमासादिकेऽस्मिन् मा +
दि + चयेन संस्तत भवति । एवं तिथेर्भुक्त घट्यात्मकं लङ्काया चान्द्रा-
त्यक्तं च तम् । साधनघट्यधेमेकस्मिन् साधनदिने रविचन्द्रगत्यन्तरं द्वाद-
शगुत फलं चान्द्र मसाध्यानुपातो यद्येतच्छान्द्रावयवेन साधना वष्टिघ
टिका लभ्यन्ते तदा तिथिविकलेन किं लब्धं लङ्काया स्फुटाः साधना

स्तिष्ठिभुजघटिकास्तत्र देशान्तरभुजान्तरस्वरमस्कात्वेण स्वदेशे स्फुटाकौ-
दये स्फुटास्तिष्ठिभक्ता घटिका भवन्तीति सर्वे स्फुटम् ॥ २३-२५ ॥

इदानीं विशेषमाह ।

अवमविकलं नु सावनमेभिः परिकल्पितं यतश्चान्द्रम् ।
नार्गभटाद्यैः प्रश्नो मध्यान्यत्वात् ततो ज्ञातः ॥ २६ ॥

तु इति चित्तकं निश्चये वा । अवमविकलमवमशेषं गणितयुक्त्या
सावनमस्ति परन्तु अभिरायंभटाद्यैर्वतस्तदवमशेषं चान्द्र परिकल्पितं तत-
स्तस्मात् कारणाद्वायंभटाद्यैरयं प्रश्नो न ज्ञातो मध्यान्यत्वात्तदवमशेषजा-
त्यन्यत्वात् तद्वशाद्दधिघन्त्रयोर्मध्ययोरन्यत्वात् स्थूलत्वादिति ॥ २६ ॥

इदानीमिष्टादेकस्मान्मध्याद्दुष्टादन्यान् मध्यान् यो वेत्तीत्यस्योक्त-
रमाह ।

ज्ञातभगणादिभुक्तं सचिकलमिष्टयुगभगणसङ्गुणितम् ।
ज्ञातयुगभगणभक्तं मध्यो भगणादिफलमिष्टः ॥ २७ ॥

ज्ञातस्य ग्रहस्य भगणादि यदुक्तं सचिकलमशेषं तदिष्टयुगभगण-
सङ्गुणितं ज्ञातयुगभगणभक्तं भगणादिफलमिष्टो मध्यो ग्रहो भवेत् । 'साध्य-
स्य चक्रैर्गुणितं' प्रसिद्धं - इत्यादि भास्करोक्तमेतदनुकूपमेव ।

अत्रोपपत्तिः । ज्ञेयशिक्रेण स्फुटा ॥ २७ ॥

इदानीमनन्तरोक्तप्रश्ने विशेषमाह ।

इष्टाहतभक्तानां ह्यादीनां संयुतेष्वंशयोरथवा ।

इष्टगुणकारगुणयोर्विभक्तयोर्वाऽन्तरादथवा ॥ २८ ॥

द्व्यादीनां ग्रहाणामिष्टाहतानां भक्तानां वा संयुतेष्वंश ययोर्य-
हयोऽष्टिगुणकारगुणयोर्वै भक्तयो संयुतेष्वंश तेषामिष्टाहतभक्तानां
वा तयोरिष्टाहतभक्तयोरन्तराद्वा पूर्वार्जदिष्टो मध्यग्रहः साध्यः । यद्येष्टाह-
तभक्तानां युतिरन्तरं वा दृष्टं भवेत् तथा तद्वयनानामिष्टाहतभक्तानां यो-
गान्तरं कृत्वा ततस्तेन योगान्तरेण दुष्टमिष्टाहतग्रहयोगान्तरं लभ्यते
तदेष्टग्रहभगणे' किं लब्धं भगणादिर्मध्यं इष्टो भवेत् ॥ २८ ॥

इदानीमनन्तरोक्तप्रश्नस्य प्रकारान्तरेणोत्तरमाह ।

ज्ञातैकभगणभुक्तिस्तद्भगणात्ता तदिष्टभगणेभ्यः ।

भगणादि सविकलं सविकलेष्टभगणादिगुणमिष्टः ॥ २६ ॥

ज्ञातयदो यात्रता कालेनेक भगण भुङ्क्ते तात्रता कालेन तदिष्ट भगणेभ्यो ज्ञेयवद्भगणेभ्यो ज्ञेयवदो यद्भगणादि सविकल भङ्क्ते तज्ज्ञातैकभगणभुक्तिर्भवति । ना च भुक्तिस्तदिष्टभगणेभ्यस्तद्भगणात्ता भवति । कर्षाद्यादि ज्ञातभगणैरिष्टयद्भगणास्तदैकज्ञातभगणेन किमिष्टनुपातेन ज्ञेयस्यैकभगणभुक्तिर्भगणादि सविकल भवति । इदं भगणादि सविकल भुक्तिमान सविकलेष्टभगणादिगुण ज्ञातयद्भगणाभीष्टदिने यद्भगणादि सविकल मान तेन गुण तद्रेष्टो ज्ञेयो मध्यवदो भवेदित्यर्थः ।

अबोधयति । ज्ञातयद्भगणेन भगणेन यद्वैकभगणभुक्तिरसौ ज्ञेयवदो भवति तद्रेष्टज्ञातयद्भगणादिभिः किमिति ज्ञातो भगणादिर्ज्ञेयवद इति ॥ २६ ॥

इदानीमिष्टान्मध्यवहादयो मध्यतिथि वेतीत्यस्योत्तरमाह ।

शशिदिनगुणं सविकलं

यद्भुक्तं मण्डलादि तद्भगणैः ।

विभजेत् फलं सविकला-

स्तिथयः प्राग्भवत् स्फुटोत्तरणम् ॥ ३० ॥

इष्टयद्भगण मण्डलादि भगणादि सविकल मज्जेय यद्भुक्त ज्ञातमस्ति । तद्भुक्तशशिदिनगुण तद्भगणैर्ज्ञातयद्भगणैर्विभजेन फल मध्यमाः सविकलास्तिथयो भवन्ति तत प्राग्भवत् २३-२५ सूत्रयुक्त्या स्फुटोत्तरणं कार्यम् ।

अबोधयति । ज्ञेयशिकेर यद्वैष्टयद्भगणैर्वेगवान्द्रिष्टानि तदा तद्भुक्तभगणादिना किं तज्ज्ञातयद्भगणादिना साधयथा मध्यमा स्तिथयस्तत स्फुटोत्तरणं प्राग्भवत् प्राग्भवत् स्फुटमिति ॥ ३० ॥

इदानीमिष्टान्मध्याद्वीन्दुपातैर्विना यः शशिग्रहणं वेत्तीत्यस्यो-
त्तरमाह ।

पातेन्दुयोगलब्धौ कृत्वा देशान्तराद्यमनुलोमम् ।

विज्ञेयोऽस्मात् सूर्यादिभिर्विनेन्दुग्रहणमेवम् ॥ ३१ ॥

पातेन्दुयोगलब्धौ देशान्तराद्यमनुलोमं यथागतं कृत्वाऽस्माद्वि-
ज्ञेयः साध्यः । अचेतदुक्तं भवति । युगे पातभगणानां चन्द्रभगणानां च
योगं कृत्वा तेन भगणादि सविकलमिष्टग्रहं सकुण्डलवद्वयुगभगणैर्वि-
भजेत् फलं भगणादिः सपातचन्द्रो भवेत् । भगणानपास्य राश्यादौ
मध्यमसपाते चन्द्रे देशान्तर-मन्दकलादीन् यथागतान् मस्कृत्य स्पष्टः
सपातचन्द्रो ज्ञेयस्ततो विज्ञेयः साध्यः । एवं शतौ विख्यादिज्ञानेन सूर्या-
दिभिः सूर्यचन्द्रपातैर्विना चन्द्रग्रहणं भवति ।

अत्रोपपत्तिः । जैराशिकेन सपातचन्द्रानयनस्यातिमुगमेति ॥ ३१ ॥

इदानीं मध्यमसूर्यादवमशेषात् मध्यचन्द्रानयनमाह ।

कुदिनद्वतमवमशेषं द्वादशभिर्गुणितमाप्तमंशाद्यम् ।

द्वादशगुणतिथ्यंशैर्युतं धनं भास्करे चन्द्रः ॥ ३२ ॥

अवमशेषं द्वादशभिर्गुणितं युगकुदिनद्वतमाप्तमंशाद्यं यावत् ।
तद्द्वादशगुणतिथ्यंशैर्युतं यद्ववेत् तद्भास्करे मध्यमशेषं धनं कार्यमेव मध्य-
चन्द्रो भवति ।

अत्रोपपत्तिः । २० सूत्रोपपत्त्याऽभीष्टदिने सूर्यादये सावयवा-
श्वान्द्राहाः = इति + $\frac{\text{वयं}}{\text{सुकुदि}}$ । एते द्वादशगुणा रवितन्द्रान्तराशा भवन्ति
ते रवौ तिष्ठन्ते चन्द्रो भवतीत्युपपत्तम् ॥ ३२ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेण चन्द्रमाह ।

युगणं युगाधिमासैर्गुणितं युगभूदिनैर्मजेत्कञ्चम् ।

भगणादि मध्यमार्कत्रयोदशगुणाधिकं चन्द्रः ॥ ३३ ॥

अहर्गणं युगाधिमासैर्गुणितं युगकुदिनैर्भजेत् । सञ्च भगणादि

पाद्यम् । तन्मध्यमार्कज्योदश्गुणाधिकमयोत् ज्योदश्गुणमध्यार्कसहित
चन्द्रो भवेत् ।

अत्रोपपत्तिः । युगरविमासाः = १२ युग्म ।

युगाधिमासाः = युवामा - युग्मा

= युवभ - युग्म - १२ युग्म

= युवभ - १३ युग्म ।

∴ युवभ = युगाधिम + १३ युग्म ।

एते चन्द्रभगणा सहजगुणा युगकुदिनगुणा भगणादिश्चन्द्रो
भवेत् । तत्र प्रथमखण्डे युगाधिमानसमयुगभगणोद्भवं भगणादि फल
द्वितीयखण्डे ज्योदश्गुणाकंसयोयंते चन्द्रा भवतीत्युपपद्यते ॥ ३३ ॥

इदानीं त्रिगुणां शनिरिन्दून इत्यादिप्रश्नानामुत्तरमाह ।

इष्टगुणकारगुणितग्रहभगणैवयान्तरं यथाऽभिहितम् ।

कृत्वा कुदिनैर्विभजेत् शेषानयुतानि कुदिनानि ॥ ३४ ॥

यद्यन्यभगणलब्धं धनर्णमिष्टग्रहस्य युगभगणैः ।

अन्यफलमृणधनं चेदूनयुतान्यन्ययुगभगणाः ॥ ३५ ॥

रहस्यकालाये यद्येष्टगुणगुणानां ग्रहाणां योगान्तरमभिहितं भवेत्
तद्येष्टगुणगुणानां सेवा युगभगणानामेव्यान्तरं कार्यम् । एव स राशिर्बेदि
युगकुदिनाधिकस्तदा त युगकुदिनैर्विभजेत्तत् फलं ज्ञेयं ज्ञानाभावात् त्याज्यं
शेषमेव याज्यम् । अन्यभगणलब्धं राश्यादिरुत यदि धनं तदा युगकुदि
नानि शेषानानि यदि ऋणं तदा शेषयुतानि कार्यणि । एव ग्रानि तानि
यद्यन्यभगणफलमृणं तद्येष्टग्रहस्य दृष्टग्रहस्य युगभगणैरुतानि यद्यन्यभ-
गणफलं धनं तदा युतानि कार्यणि । एवमन्यभगणा भवन्ति । 'रहस्य-
कालाप्यदेष कं पं योगान्तराद्य रहस्यं पाठ्यम्' - इत्यादि भास्करोक्तमेत-
दनुपपत्तिः ।

प्रवेशार्तिः । यदि युगग्रहभगणा दृष्टगुणकुदिनैर्युता वा हीनास्त-
दा तस्यैऽपि राश्यादिको ग्रहः स एव भवति । यतस्तेऽहजगुणा, कुदि-

नैष्ठिका इष्टमभगणाधिकानाः पूर्वभगणा भवन्ति भगणशेषं तु पूर्वसम-
मेव । अतोऽत्रेष्टगुणगुणानां ग्रहभगणानामेकान्तं कुदिनाधिकं तदा
कुदिनैस्तत्वं शेषमेव ग्रहभगणाः कल्प्या येभ्यो राश्यादिर्यहोऽभीष्टगुणगुणय-
हयोगान्तरसमं स्यात्प्राप्तं । अथान्यभगणयहो यदा स्वं तदाऽन्यभगणयुतः
शेषो दृष्टग्रहभगणसमोऽतस्तदा शे + अभ = इभ \therefore अभ = इभ - शे

= इभ + युकुदि - शे । एवं यदाऽन्यभगणभवः खेटस्त्वर्णं तदा
शे - अभ = इभ \therefore अभ = शे - इभ = शे + युकुदि - इभ ।

अत उपपन्नं आचार्योक्तम् ॥ ३४-३५ ॥

इदानीमिष्टौदयिकानश्चिन्यौदयिकान् मध्यान् यः करोतीत्यस्यो-
त्तरमाह ।

भदिनानि ग्रहभगणैरुनानि भवन्ति सावनदिनानि ।

इष्टाश्विन्यौदयिकाः स्वसावनैः पूर्वचन्मध्याः ॥ ३६ ॥

ग्रहभगणैरुनानि भदिनानि सावनदिनानि ग्रहसावनदिनानि
भवन्ति । ततः स्वसावनैः पूर्ववद्विष्टाश्विन्यौदयिका मध्या यहा भवन्ति ।
अथोदयोदयोदयिका यहाः साध्यास्तदेष्टग्रहसावनाहंगणते । यदाश्वि-
न्यौदयिकास्तदेष्टभदिनते । मध्या यहाः पूर्ववत् साध्या इति । 'भभमास्तु
भगणैर्विधर्जिता यस्य तस्य कुदिनानि तानि वा'—इत्यादि भास्करोक्तमे-
तदनुवर्तते ।

इदानीं गुणत्रैगुणं मध्यार्कमिष्टं मध्यं यो वेत्तीत्यस्योत्तरमाह ।

रविभगणां लिप्तादि सविकलं ज्ञेयमण्डलेभ्यो यत् ।

मध्यार्कसविकलकलासंगुणितं ज्ञेयमध्यकलाः ॥ ३७ ॥

ज्ञेयमण्डलेभ्यो ज्ञेयग्रहयुगभगणेभ्यो रविग्रहयुगभगणास्त यस्तिप्तादि
फलं तेन मध्यार्कसविकलकलासंगुणितं मध्यार्कस्य सविकलेन शेषेण याः
कला अथोदयिकलात्मकमानेन गुण तदा ज्ञेयग्रहस्य मध्यस्य कलाः स्युरिति ।

अत्रोपपत्तिः । चैराशिकेन यदि रविग्रहयुगभगणैर्मध्यमा रविकला

सम्पन्ते तदा ज्ञेयग्रहयुगभगणैः किं लब्धा ज्ञेयमध्यकला - $\frac{\text{मरक} \times \text{युगभ}}{\text{युगभ}}$

- मरक $\times \frac{\text{युगभ}}{\text{युगभ}}$ ।

अतः ज्ञेयपदार्थे ॥ ३० ॥

इदानीं धातानुनोमगतीनिव्यादिप्रश्नोत्तरमाह ।

इष्टभगणोनकुदिनशेषैर्भगणैः कृतो मध्यः ।

अनुलोमगो विलोमो विलोमगो वाऽनुलोमगतिः ॥ ३१ ॥

इष्टग्रहयुगभगणानेभ्यो युगकुदिनेभ्यो ये शेषास्तस्मैयुगभगणैर-
हर्गणानुपातेन यो मध्य कृत स्यात् स यदनुनोमगस्तदा विलोमो भवे-
द्विलोमगो वाऽनुलोमगतिर्भवति ।

अत्रोपपत्तिः । युगदि-युगभ एतेऽहर्गणगुणाः कुदिनभक्ता लब्ध-
भगणादिके भगणानुपास्य राश्यादिको यद्द्विष्यते तदेष्टग्रहयुगभगणै-
रभक्त्यन्तेऽनुनोमगो विलोमो भवतीति ॥ ३१ ॥

इदानीं प्रकाशान्तरणान्तरप्रश्नोत्तरमाह ।

युगणोनकुदिनशेषैर्भगणैरनुलोमगो विलोमगतिः ।

भवति विलोमो मध्योऽनुलोमगो वा कृतः प्राग्वत् ॥ ३२ ॥

अहर्गणानाना युगकुदिनाना यानि शेषाणि ते शेषैर्गणैरहर्गणै-
र्युगभगणैरनुपातेन प्राग्वत् कृतोऽनुलोमगो बहो विलोमगतिर्भवति
अथो विलोमप्रस्थानुनोमगो वा भवति ।

अत्रोपपत्तिः । यदि गम्याहर्गणानेन युगदि-अह । भगणात्प्रको

यद्द्विष्यते तदा यद्द्विष्यते - $\frac{\text{युगभ (युगदि - अह)}}{\text{युगदि}}$ - युगभ - $\frac{\text{युगभ} \times \text{अह}}{\text{युगदि}}$ ।

अत्रापि भगणाना स्यागादिराश्यादिको यद्द्विष्यते तदाऽनुलो-
मगो विलोमगो विलोमप्रस्थानुनोमगो भवतीति स्फुटम् ॥ ३२ ॥

इदानीं शून्याद्यैर्विपरीतेषां दिवसवारं ज्ञेयमित्युक्तमाह ।

कल्पदिनसप्तकवधात् कल्पगताहर्गणोनकारुद्धेवात् ।

सप्तहतादिनवारः शेषः शून्यादिको भवति ॥ ४० ॥

कल्पदिनसप्तकवधात् कल्पकुदिनसप्तघातात् किंविंशटात्
कल्पगताद्द्विगुणेनोक्तव्याः शेषस्तस्मात् सप्तहृतात् शेषः शन्यादिको
दिनधारो भवति । अर्थाद्द्वेरेनन्तरं शनिः शनरेनन्तरं शुक्र इति विप-
रीतगणनया दिनधारो भवति ।

अत्रोपपत्तिः । सप्ततष्टोऽष्टगुणो यदि शे, तथा सप्ततष्टो-
० कल्पदि-सप्त । अथ शे कल्प्यते तदा

शे = ० - शे, । अतो-शे, ५स्माद्या रव्यादिनः क्रमगणना सैव
॥ - अशे, अस्मात् शन्यादेर्विपरीतगणना । यथा

यदि शे, = १ तदा क्रमगणनया वर्त्तमानः सोमवारस्तथा

शे = ६ । अस्मात् । रविः । शनिः । शुक्रः । गुरुः । बुधः । कुजः ।

इति विपरीतगणनया वर्त्तमानः सोम एव जातः ॥ ४० ॥

इदानीं व्यतिपातवैधृतादिवर्त्तमानात्तमाह ।

व्यतिपातवैधृतान्त्यर्कचन्द्रभगणा युता द्विसङ्गुणिताः ।

गुरुवर्षाणि गृह्युता द्वादशगुणिता गुरोर्भगणाः ॥ ४१ ॥

अर्कचन्द्रभगणा युता द्विसङ्गुणिताश्च व्यतिपातवैधृतानि भवन्ति ।
अर्थाद्द्विचन्द्रभगणयोगे पावन्तो भगणास्त द्विसङ्गुणितास्तावन्तो व्यति-
पातवैधृताहुयाः स्युः । गुरोर्भगणा द्वादशगुणिता वर्त्तमानगुरुवर्षाणि
गुरुवर्षाणि स्युः ।

अत्रोपपत्तिः । रविशतियोगे भार्ग्वे व्यतिपातश्चक्रे च वैधृताहुयः ।
० शे रविशतियोगेकभगणे सारद्वय तेन योगभगणा द्विसङ्गुणास्तावन्तो
व्यतिपातवैधृताहुया गता स्युः । बृहत्सप्तमध्यमराशिभोगात् साहितिका
गुरुवर्षं वदन्ति । अतो गुरुभगणा द्वादशगुणा वर्त्तमानराशिप्रहिता गुरु-
वर्षाणि भवन्तीति । अस्मिन् प्रसिद्धसूत्रे सिद्धान्तेऽप्ययमेव गुरुवर्षाण्यन्यप्रकारो
वर्त्तते ॥ ४१ ॥

इदानीं स्वोच्चनीचपरिधर्माद् द्विवर्षयोगात्तमाह ।

आयग्रहपरिधर्मा विशेषिताः स्वोच्चनीचपरिधर्माः ।

भगणान्तरं द्वियोगाः कार्यास्त्रैराशिकेन गताः ॥ ४२ ॥

आद्यपदपरिवर्तः पाठपठिता ग्रहभगवान्ते स्वास्त्रभगवोर्विसेचि-
ता अन्तरितास्ते स्वास्त्रनीचपरिवर्तः, स्वकेन्द्रभगवाः स्युः । 'नेचरो
स्त्रभगवान्तरोन्मिता, सन्ति मन्दचलकेन्द्रपर्यया'-इति भास्करोक्तमेतद-
नुरूपमेव । एव द्वयोर्ग्रहयोर्गुणभगवानामन्तर युगे द्वियोगा द्वयोर्ग्रहयो-
र्गोणाः स्युः । ततस्त्रैराशिकेनेष्टकाले युगकुटिनेभगवान्तातुत्या योगास्त-
दाऽहर्गणेन किमिति लब्धा गता योगाः कार्याः ।

अत्रोपपत्तिः । केन्द्रानयनस्यातिसुगमा । कल्पे भगवान्तरसमा एव
ग्रहयोर्गोणा भवन्ति । उभयोः प्राग्गमनात् इति ॥ ४२ ॥

इदानीं साधनमामास्राधिपो यो वेत्तीत्यस्याप्तमाह ।

शुगणात् त्रिंशद्भक्ताद्यल्लब्धं त्रिगुणितं सरूपं तत् ।
सप्तविभक्तं शेषः साधनमासाधिपोऽर्कादिः ॥ ४३ ॥
षष्टिशतत्रयभक्तात् कल्पगताहर्गणात् फलं त्रिगुणम् ।
सैकं सप्तविभक्तं साधनवर्षाधिपोऽर्कादिः ॥ ४४ ॥

त्रिगुणत्वादहर्गणात्लब्धं तद्द्विगुणितं सैकं च कार्यम् । ततः
सप्तविभक्तं शेषोऽर्कादिः साधनमासाधिपो भवति । एवं कल्पगताहर्ग-
णात् षष्ट्यधिकशतत्रयभक्ताद्यत् फलं तत् त्रिगुण सैकं च कार्यम् । ततः
सप्तविभक्तं शेषोऽर्कादिः साधनवर्षाधिपो भवति ।

अत्रोपपत्तिः । दिनचिन्तातैः साधनमामो भवति । अतो, हर्ग-
स्त्रिगता हृतो लब्धा गताः साधनमामास्ते द्विसङ्ख्युः कृता यत्स्त्रिंश-
द्विनात्मके साधनमासे सप्तमष्टे द्वयमवशिष्यते । वत्तेमानमासवर्षार्थं सैकाः
कृतास्तत् सप्ततटे मासाधिपतिर्ऽर्कादिर्भवति यत् कल्पादौ मासपति-
रके चासीत् । एव षष्ट्यधिकशतत्रयदिनैरेकः साधनोऽब्दः परिकल्पितः
प्राचीनैस्तत्सैर्विनेहृतोऽहर्गणो लब्धा गताब्दास्त्रिसङ्ख्युः यत् षष्ट्यधि-
कशतत्रयदिनात्मक एकस्मिन् साधनाब्दे सप्ततष्टे त्रयमवशिष्यते । वत्ते-
मानाब्दपार्थे द्विसङ्ख्युः सैका कृताः । शेषोपपत्तिरतिसुगमा । प्रसिद्धसू-
र्यसिद्धान्तेऽप्ययमेव प्रकारः ॥ ४३-४४ ॥

इदानीं होरेषां यो वेतीत्यस्योत्तरमाह ।

अर्कानलग्नहोराः पञ्चगुणाः सविकला यदि सरूपाः ।
सप्तविभक्ताः शेषो दिनपाथः कालहोरेणः ॥ ४५ ॥

अर्कानलगनेन होराः साध्याः । अर्कस्य भोग्यकालो लग्नभुक्तकालो
प्रभोदयाश्चैषां योगो घट्यात्मक इष्टकालः स च सार्धद्विभक्तो लब्धा
होरा भवन्ति यतो घटीद्वयं सार्धं होरेति ज्ञातकज्ञानां सिद्धान्तः ।
लब्धा होराः पञ्चगुणा यदि होराः सविकलाः सावयवास्तदा पञ्च-
गुणा ये कृतास्ते सरूपाः कार्याः । अन्यथा पञ्चगुणा एव यावदाः ।
ततस्ते सप्तविभक्ताः शेषो दिनपाथः कालहोरेणो भवति । अर्थाद्-
दिनवारादिक्रमगणनया कालहोरेणो भवतीति ।

अत्रोपपत्तिः । प्रथमा होरा दिनपतेर्द्वितीया दिनपतेः षष्ठस्यैवं
षष्ठः षष्ठः कालहोरेणो भवति । अतो द्वयोर्होरेणोरन्तरं पञ्च । अतो
होराः पञ्चगुणाः सर्वे वारा भवन्ति । यदि होराः सावयवास्तदा सप्त-
मानहोरेणानयनार्थं ते पञ्चगुणाः सैकाः कार्याः । ततः सप्ततष्टे दिन-
पाठोरेणो भवतीति ।

अत्र चतुर्थेष्टाचार्यैर्काङ्क्षानलग्नभागाः पञ्चदशदृष्टा होरा भव-
न्तीति बाललघान् सार्धद्विघटीभवान् पञ्चदशलघान् प्रकल्प्य तेषां
न्तरैर्कलानान्तरभागेरनुपातः कृतः स च गणितयुक्तितो न युक्त इति
बुद्धिमद्विशिष्यम् ॥ ४५ ॥

इदानीं मासपथ्यादौ विशेषमाह ।

त्रिचतुरनन्तरपथाः सावनमासान्ददिवसहोरेणः ।
दिनगतघटिका द्विगुणाः पञ्चद्विता वाऽन्यमतमेतत् ॥ ४६ ॥

सावनमासपतिस्त्रिको भवति । अथाद्यादि मासपतिर्कस्तदा
तदन्त्यमासपतिः कुत्रः । एवं त्रिकस्त्रिको मासपतिर्भवति । एवं साव-
नाष्टपतिश्चतुर्थश्चतुर्थो भवति । वारपतिरनन्तरो रवेरन्तरं सोमपतो
भौम इति । होरेणश्च षष्ठः षष्ठ इति । होरेणानयने मतान्तरमाह

$$x_1 = s \pm r \cdot y_1$$

$$\vdots \quad \quad \quad \vdots \quad -$$

$$\text{सर्वेष्वेते } x_1 + x_2 + x_3 + \dots = y \cdot s \pm r (y_1 + y_2 + \dots)$$

$$= y \cdot s \pm r \cdot s = s (y \pm r)$$

$$\therefore s = \frac{x_1 + x_2 + x_3 + \dots}{y \pm r} \text{ अत उपपन्नम् ।}$$

$$\text{अथ } x_1 = s \pm r \cdot y_1 \therefore y_1 = \frac{s \pm x_1}{r} \text{ ।}$$

एवं सर्वेषां यद्वाक्यां मानानि स्युः ॥ ४० ॥

इदानीमध्यायोपसंहारमाह ।

मध्योत्तरमेकोनार्यापञ्चाशत् त्रयोदशोऽध्यायः ।

ज्ञारवैवं तद्विदामाचार्या भवति मध्यगतौ ॥ ४८ ॥

इति श्रीब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते मध्यगतिप्रश्नो-
त्तराध्यायस्योपोदशः ॥ १३ ॥

स्वष्टार्थम् ॥ ४८ ॥

मधुसूदनमूनोर्नादितो यस्मिन्नरः श्रीएयुनेह विष्णुकोक्ते ।

हुदि त विनिधाय नूतनोऽयं रचितो मध्यगतौ मुधाकरेण ॥

इति श्रीब्रह्मपातुत्रमूनमुधाकरेवृषेद्विप्ररचिते ब्राह्मस्फुटसिद्धान्त-

नूतनतिलके मध्यगत्युत्तराध्यायस्योपोदशः ॥ १३ ॥

दिनगतघटिका इति । दिनगतघटिका द्विगुणा पञ्चहृता सञ्जा होरे
वा भवन्ति दिनपाट्वा । एतदव्ययम् न सर्वेषाम्मतमिति । यत इतन्मते
यावत्स्या होरास्तावन्त एव वारक्रमेण होरेण न वष्टक्रमेणेति ।

अत्रोपपत्ति । माससङ्ख्या ३० सप्ततष्टा शेषम् २ । रात्रिस्त्रिकस्त्रिको
मासपत्ति । एव वर्षसङ्ख्या ३६० सप्ततष्टा शेषम् ३ । चतस्रस्तुर्घस्रस्तुर्घो
वर्षपत्ति । शेष परिभाषात स्वष्टम् ॥ ४६ ॥

इदानीमिष्टमध्यसयोगानिष्टेगुणैर्दुतानानिष्टान ये वेत्तीत्यस्योत्तर
माह ।

गच्छधनमिष्टगुणितैर्धनैर्युतो नं पृथक् पृथक् सहितम् ।
गुणकयुतो नपदहृतं सर्वधनमतोऽवशेषाणि ॥ ४७ ॥

सर्वधनमिष्टाना यदाणामेकजातीना योगो गच्छधनमिति सञ्जा
सर्वधनमित्यर्थः । तस्मात् सर्वधनादिष्टगुणगुण पथमे यद्वा विज्ञोध्यते
वा तत्र योज्यते यो भवति स ज्ञायते । एव तस्मादेव तेनैव गुणेन गुणो
द्वितीयो यद्वा विज्ञोध्यते वा तत्र योज्यते यो भवति सोऽपि ज्ञायते ।
यत्र तेनैव गुणेन गुणितान सर्वानभीष्टान यद्वा तस्मात् सर्वधनादप्यस्य वा
तत्र सयोज्य वा या सङ्ख्या भवन्ति तास्ता पृथक् पृथक् ज्ञायन्ते । धना
नि च पृथक् पृथक् गण्यमानानि । यावन्तोऽभीष्टा यदास्तत पद वा गच्छ
मानम् । तेनायमर्थः । गच्छधनमिष्टगुणितैर्धनैर्देवैर्युतो न हृत सङ्ख्या-
मस्ति पृथक् पृथक् तत सहितं कार्यम् । गुणकयुतो नपदहृतमप्येकत्र गुण-
केन गुण्यमान सर्वधने युतो न हृत तेन गुणकेन युतो न पद कार्यं
तेन हृत सञ्जा सर्वधन गच्छधन भवति । अतोऽस्मादवशेषाणि पृथक्
पृथक् गण्यमानानि ज्ञायन्ते ।

अत्रोपपत्ति । कल्पन्ते यद्गमानानि य, य, य, य, इष्टगुण-
कार ६ । सर्वधनम् = स । युतो न हृत सङ्ख्या ५, ५,

तदा ५, = स ± ६ य,

५, = स ± ६ य,

$$\begin{aligned} & \text{दृ}_1 = \text{स} \pm \text{र} \cdot \text{य}_1 \\ & \vdots \quad \quad \quad \vdots \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{संवेधेति } \text{दृ}_1 + \text{दृ}_2 + \text{दृ}_3 + \dots &= \text{प} \cdot \text{स} \pm \text{र} (\text{य}_1 + \text{य}_2 + \dots) \\ &= \text{प} \cdot \text{स} \pm \text{र} \cdot \text{स} = \text{स} (\text{प} \pm \text{र}) \end{aligned}$$

$$\therefore \text{स} = \frac{\text{र}_1 + \text{र}_2 + \text{र}_3 + \dots}{\text{प} \pm \text{र}} \text{ अत उपपन्नम् ।}$$

$$\text{अथ } \text{दृ}_1 = \text{स} \pm \text{र} \cdot \text{य}_1 \therefore \text{य}_1 = \frac{\text{स} \pm \text{र}_1}{\text{र}} ;$$

एवं सर्वेषां महाका मानानि स्युः ॥ ४० ॥

इदानीमध्यायोपसंहारमाह ।

मध्योत्तरमेकोनार्यापञ्चाशत् त्रयोदशोऽध्यायः ।

ज्ञातवैवं तच्चिदाभाचार्यो भवति मध्यगतौ ॥ ४८ ॥

इति श्रीब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते मध्यगतिप्रश्नो-
त्तराध्यायस्तयोदशः ॥ १३ ॥

स्पष्टार्थम् ॥ ४८ ॥

मधुमूदनमूनोदितो यत्तिनकः श्रीष्टुनेर विष्णुभोजे ।

हुदि त विनिधाय नूतनोऽय रक्षितो मध्यगतौ सुधाकरेण ॥

इति श्रीकपालव्रतमूनमुधाकरद्विवेदिविरचिते ब्राह्मस्फुटसिद्धान्त-
नूतनतिलके मध्यगत्यसराध्यायस्तयोदशः ॥ १३ ॥

अथ स्फुटगत्युत्तराध्यायः ।

तत्रादौ प्रश्नानाह ।

भुजभागेः कोटिज्यां कोट्यंशैर्यः करोति बाहुज्याम् ।

कोटिं भुजेन बाहुं कोट्या वा स्फुटगतिज्ञः सः ॥ १ ॥

यो भुजभागे कोटिज्या करोति । कोट्यंशैश्च बाहुज्या करोति ।

भुजेन भुजस्या कोटि कोटिज्या करोति । कोट्या कोटिज्या वा बाहु
भुजज्या करोति स स्फुटगतिज्ञः स स्फुटगति जानातीत्यर्थः । एवमत्र
प्रश्नचतुष्टयम् ॥ १ ॥

इदानीमन्यान् प्रश्नानाह ।

परमफलकेन्द्रविषयः करोति कोटिज्या स्फुटं कर्णम् ।

कर्णात् कोटिं कोट्या बाहुं वा स्फुटगतिज्ञः सः ॥ २ ॥

य परमफलकेन्द्रविषयक कोटिज्या केन्द्रकोटिज्या स्फुट
कर्णे शीघ्रकर्णे करोति भुजफल विनैव । कर्णात् कोटि केन्द्रकोटिज्या
य करोति । कोट्या केन्द्रकोटिज्या वा बाहु केन्द्रभुजज्या करोति स
स्फुटगतिज्ञः । एवमत्र प्रश्नचतुष्टयम् ॥ २ ॥

इदानीमन्यान् प्रश्नानाह ।

केन्द्रभुजकोटिजीवापरमफलज्ञः करोति यः कर्णम् ।

स्वोच्चं सफलं स्पष्टं करोति यः स्फुटगतिज्ञः सः ॥ ३ ॥

य केन्द्रभुजज्या-केन्द्रकोटिजीवा-परमफलज्ञ कर्णं शीघ्र वा
मन्द करोति । स्वोच्चं सफलं स्पष्टं च य करोति चर्यामन्दस्पष्ट स्फुट
पक्ष च य करोति स स्फुटगतिज्ञः । एव मन्दशीघ्रभेदेनात्र प्रश्नचतुष्ट
यम् ॥ ३ ॥

इदानीमन्यान् प्रश्नानाह ।

युगधात् स्फुटं ग्रहं यो भुजकोटिज्ये फले विनो ज्यामि ।

ज्याभिर्विना फलधनुः करोति वा स्फुटगतिज्ञः सः ॥ ४ ॥

चङ्गलादेव यः स्फुटं मन्दशीघ्रफलादिष्वसृते वह करोति ।
ज्याभिः पठितैर्ज्याप्रवृत्तिना यो भुजकोटिज्यं फले भुजकोटिफले च
करोति । एव ज्याभिर्विना य फलचाप ज्यायाश्चाप वा करोति स एव
स्फुटगतिज्ञः । एवमत्र प्रश्नचतुष्टयम् ॥ ४ ॥

इदानीमन्यान् प्रश्नानाह ।

इष्टाश्विन्यौदधिकान् करोति मध्यान् ग्रहान् स्पष्टान् ।
स्वोच्चस्फुटैर्ग्रहं यः करोति वा स्फुटगतिज्ञः सः ॥ ५ ॥

इष्टयहोदधिकान् मध्यान् ग्रहान् यः स्पष्टान् करोति । अश्विन्यौ-
दधिकान् मध्यान् वा यः स्पष्टान् करोति । वा यः स्वोच्चस्फुटैर्मन्दोच्च-
शीघ्रोच्चस्फुटपरैर्यो ग्रहं मध्य ग्रहं करोति स स्फुटगतिज्ञः । एवमत्र
प्रश्नचतुष्टयम् ॥ ५ ॥

इदानीमन्यान् प्रश्नानाह ।

सङ्क्रान्तेराद्यन्तौ ग्रहस्य यो राशिभूतिधिकरणान्तान् ।
व्यतिपाताद्यन्तौ वा यो वेत्ति स्फुटगतिज्ञः सः ॥ ६ ॥

यो ग्रहस्य सङ्क्रान्तोद्यन्तौ वेत्ति । ग्रहस्य राशिभूतस्य नक्षत्रस्या-
द्यन्तौ वेत्ति । तिथेराद्यन्तौ वेत्ति । करणस्याद्यन्तौ वेत्ति । वा व्यतिपा-
तस्याद्यन्तौ वेत्ति । अर्थात् सर्वेषां सन्धिमान यो वेत्ति स स्फुटगतिज्ञः ।
एवमत्र प्रश्नचतुष्टयम् ॥ ६ ॥

अथैषामुत्तराध्याह ।

तत्रादौ भुजभागे कोटिज्येत्यादिप्रश्नचतुष्टयेतिरमाह ।

व्यासदलमितरजीवा भुजकोट्यंशोत्क्रमज्यया हीनम् ।
कोटिभुजज्याभ्यासार्धकृतिविशेषात् पदं चान्या ॥ ७ ॥

व्यासदलं भुजोत्क्रमज्यया हीनं शेषमितरजीवा कोटिकोशा स्यात् ।
कोट्युत्क्रमज्यया हीनं व्यासदलं शेषमितरजीवा भुजज्या भवेत् । एवं को-
टिज्या व्यासार्धयोगान्तरात् परमज्या भुजज्या स्याद्भुजज्या व्यासार्धकृति-
काराज्य परमज्या कोटिज्या स्यादिति ।

अत्रोपपत्तिर्ज्ञातव्या स्फुटा ॥ ७ ॥

इदानीं परमफलकेन्द्रविद्या कोटिज्याया स्फुट कर्णे करोतीत्यस्यै-
तरमाह ।

कोटिज्याया द्विगुणयाऽन्त्यफलज्यागुणितया पुनानायाः ।
मृगकर्कषादौ त्रिज्यान्त्यफलज्याकृतियुतेः पदं कर्णः ॥ ८ ॥

त्रिज्यान्त्यफलज्याकृतियुतेर्मृगादौ केन्द्र द्विगुणयाऽन्त्यफलज्यागु-
णितया कोटिज्याया पुनानाया कर्कषादौ केन्द्रे तु तयोनाया यत् पदं स
कर्णो भवेत् ।

अत्रोपपत्त्ययै भास्करकर्णानयनस्य प्रकारस्तुष्टय 'स्यकोटिजीवा
न्त्यफलज्ययोर्धौ योगो मृगादौ'-इत्यादि दृष्टव्यम् ॥ ८ ॥

इदानीं कर्णात् कोटिमित्याद्युत्तरमाह ।

त्रिज्यान्त्यफलकृतियुतेः कर्णकृतेऽन्तरेऽवशेषं यत् ।
द्विगुणान्त्यफलद्वतं तत् कोटिज्या बाहुजीवास्तः ॥ ९ ॥

त्रिज्यान्त्यफलज्यावर्गयोगस्य कर्णवर्गस्य सान्तरे यदवशेषं तद्द्वि-
गुणान्त्यफलज्याया द्वात लब्ध तत्कोटिजीवा केन्द्रकोटिज्या स्यादत उक्त-
प्रकारेण कोटिज्यावर्गानात् त्रिज्यावर्गात् पदमित्यनेन बाहुजाया केन्द्रज्या
स्यादित्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । कर्णानयनवैधरीत्येन शुगमेति ॥ ९ ॥

इदानीं प्रतिशुतमद्गीमाह ।

कक्षामण्डलतुल्यप्रतिमण्डलमध्यमवनिमध्यात् स्वे ।
तत्स्वोच्चनीचमृत्तव्यासार्धेऽभिमुखमुच्चस्य ॥ १० ॥
प्रतिमण्डलस्य परिधौ मध्यमभुजव्या स्फुटग्रहो भ्रमति ।
मन्दोच्चादनुक्षोभं शीघ्रात् प्रतिलोममवनिस्थः ॥ ११ ॥
स्पर्शं परयति यस्मात् मध्यादनाधिकं स्वकक्षायाम् ।
तस्मात् तदन्तरफलमृत्तं धनं वा ग्रहे मध्ये ॥ १२ ॥

खे आकाशे स्वोच्चस्याभिमुखमवनिमध्यात् तत्स्वोच्चनीचवृत्तया-
सार्धेऽन्त्यफलज्याये कक्षामण्डलतुल्यस्य प्रतिमण्डलस्य मध्य केन्द्र भव
तीति । अवनिस्यो भूगर्भस्यो दृष्टा । स्वकक्षाया कक्षामण्डले भवत्ये ।
येष स्पष्टार्थम् । 'त्रिभुजकासमितकर्कटेकेन'-इत्यादि भास्करोक्तमेतद-
नुकूपमेवेति ॥ १०-१२ ॥

इदानीं स्पष्टा कोटिमाह ।

अन्त्यफलज्याग्रात् स्यात् पदयोराद्यन्तयोरुपरि कोटिः ।
द्वितीयायोरधस्तात् तदन्तरैक्यं ततः कोटिः ॥ १३ ॥

कोटिः प्रतिमण्डलीयकेन्द्रकोटिव्या । ततस्तस्मात् तदन्तरैक्य केन्द्र-
कोटिव्यान्त्यफलज्ययोराद्यन्तयोः पदयोरैक्य कर्णादौ स्वन्तर कोटिः
स्पष्टा कोटिः प्रतिमण्डलीयकेन्द्रेन्द्रात् कक्षावृत्तकेन्द्रगतिर्येषावधिलं
मण्डपा कोटिः स्यादित्यर्थः । 'मध्यस्यरेखे किल वृत्तयोर्ध्व'-इत्यादि
स्फोटोक्तमेतदनुकूपमेव ।

अत्रोपपत्त्यर्थं भास्करगोलाध्यायस्य द्वेष्टकाधिकारे द्रष्टव्यः ॥ १३ ॥

इदानीं पूर्वाक्तस्पष्टकोट्यानयनं ततः कर्णानयनं साह । अर्था
य केन्द्रभुजकोटिजीवापरामफलज्ज, कर्णे करोतीत्यस्योत्तरमाह ।

कोट्यन्त्यफलज्यैर्यं मकरादावन्तरं कुलीरादौ ।

तद्वाहुज्याकृत्योः संयोगपदं भवति कर्णः ॥ १४ ॥

स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिश्च भास्करद्वेष्टकाधिकारेण स्पष्टा ।

अथ चतुर्वेदाचार्येण स्वटीकाया यथा वेदसम्भा त्रिभुजः त्रि-
पादितः स्वगोलाध्यायस्य द्वेष्टकाधिकारे भास्करेणैव वृत्तकेन्द्रकेन्द्र-
बद्धा ॥ १४ ॥

इदानीं प्रतिमण्डलपदान्याह ।

प्रतिमण्डलपदमाद्यं गृहत्रयं सान्त्यपङ्कजधुरतोऽन्त्यम् ।

चक्रार्धमनेनोनं द्वितीयं चतुर्थमाद्यसमम् ॥ १५ ॥

एहवय मान्यफलधनुरन्त्यफनज्यावापसहितमात्र पद स्यात् ।
अनेनाद्यपदेन चक्रार्धमूनमनोऽन्यद्द्वितीयं द्वितीयं पदं तदेव तृतीयं
पदं च स्यात् । चतुर्थं पदं चाद्यसप्तमात्रपदममेव वेद्यम् ।

यत्रोपपत्तिः । 'वापेन शीघ्रान्त्यफलज्यकायास्त्रिभ युतेनोनयु-
तम्'-इत्यादिभास्कराभिधाना स्फुटा ॥ १३ ॥

इदानीं पुनश्चान्यत्र पदाचारः ।

त्रिभमन्त्यफलधनुर्युतमायं नवमं तृतीयपदमूनम् ।

द्विचतुर्थं षड्द्वादशभानि प्रतिमण्डलपदानि ॥ १४ ॥

त्रिभं राशित्रयमन्त्यफलधनुर्युतमायं पदमुच्चादेव नवममन्त्यफ-
लधनुषोनमुच्चात् तृतीयपदमानं भवति । द्विचतुर्थं तु षड्द्वादशभा-
नि अर्धोदुच्चाद्वितीयपदमानं षडराशयस्वतुर्थपदमानं द्वादशराशयः ।
एव प्रथमं यद्यस्मिन् तद्वाशिषट्काद्येऽथ द्वितीयम् । अन्त्यफलधनुरना-
द्यत्रभाद्राशिषट्कं ज्ञेयं शेषं तृतीयम् । अन्त्यफनयनुरनयमं चक्राद्विज्ञे-
यं शेषं चतुर्थम् । एव प्रतिमण्डलपदानि भवन्ति ।

अत्र चतुर्वेदाचार्यः । 'यदि नामेपमार्था ब्रह्मकृता न भवति प्रा-
प्तार्यैव बोधनेति' ॥ १५ ॥

इदानीं केन्द्रभुजकोटिजीशपरमफनज्ञो यः स्योन्नं स्फुटं एह करो-
तीति प्रश्नेतरमाह ।

कर्णहृत्तं व्यासार्धं भुजज्यया गुणितमाप्तचतुराद्ये ।

प्रोक्तं भदलाद्वितीये षड्राशियुतं तृतीयपदे ॥ १७ ॥

चक्रात् प्रोक्तं चतुर्थे स्फुटोच्चयोरन्तरं स्वमन्दोच्चे ।

क्षेप्यं शीघ्रे शोध्यं तत् स्पष्टः पूर्ववत् शेषम् ॥ १८ ॥

स्पष्टमार्गाद्वयम् । 'त्रिज्याहता कर्णहृता भुजज्येत्यादिभास्को-
त्तमेऽदुःखमेव ।

यत्रोपपत्तिः । इदानीं प्रथमं स्पष्टकेन्द्रभुजज्या साधिता ततः
प्रतिमण्डलपदार्थेन स्पष्टकेन्द्रमानमासीतम् । ततः स्वमन्दोच्चं त्वयं ब्रह्म-

स्फुटो भवति मन्दस्फुटान्मन्दोच्चोनाद्यतः स्पष्टमन्दकेन्द्रम् । एष यदि तत् स्पष्टशीघ्रकेन्द्रं तदा शीघ्रे शीघ्रोच्चं शोध्य स्पष्टो ग्रहः स्यात् स्फुटान-
शीघ्रोच्चस्य स्पष्टशीघ्रकेन्द्रत्वादिति । एषमाचार्येण स्फुटीकरणे मन्द-
कर्णः शीघ्रकर्णे इति कर्णद्वयं साधितम् । ततः शेषं मन्दफलशीघ्रफला-
दिकं प्राग्वत् गणितक्रियया सम्पद्यते । मध्यस्फुटकेन्द्रयोरन्तरं फलमिति ।
वा ज्ञातान्मन्दस्फुटात् प्राग्वच्छीघ्रकर्णादिना शीघ्रं फलं कार्यमिति सर्वं
स्फुटम् ॥ १०-१८ ॥

इदानीं भुजान्तरमाह ।

मध्यस्फुटान्तरकला बाहुफलं तीक्ष्णकिरणस्य ।

स्फुटभुजत्याङ्कादीनां भुजान्तरं क्षयधनं रविचत् ॥ १९ ॥

मध्यरेखे स्फुटरेखान्तरकलास्तात्कारणस्य बाहुफलं मन्दफल-
कला भवन्ति । तत्ते ऽङ्कादीनां स्फुटभुजया चैरायकेन, रविद्वभुजान्तरं
क्षयधनं भवति ।

अत्रोपपत्तिः । मध्यस्फुटान्तरकला मन्दफलकलाः प्रसिद्धाः । आ-
चार्येण तेषां कलाः काल्पनाः स्यूतत्वात् समाः कल्पिताः । ततो मन्द-
फलकला एव भास्वत्फलोत्पत्त्या अत्रोपाज्ञातास्ततोऽहोरात्राभुभिर्गणितिकला-
स्तदा भास्वत्फलोत्पत्त्याभुभिः किमित्यनुपातेन भुजान्तरं भवति । ततो
'मध्यमाङ्कादयात् प्राक् स्फुटाङ्कादयः-'
'इत्यादिभास्करविधिना क्षयधनो-
पपत्तिः स्फुटा ॥ १८ ॥

इदानीमहर्गणात् स्फुटं ग्रहं यः करोतीत्यस्योत्तरमाह ।

मण्डलशेषात् स्वोर्ध्वं विशोध्य सदृशं चतुर्गुणालब्धम् ।

केन्द्रपदानि जिनगुणात् जीवा गतयेयगतयेयैः ॥ २० ॥

श्रेदचतुर्थैर्बाह्यैर्यगतागतगतैस्तथा कोटिः ।

प्राग्वदिनेन्दुभुजफलं मन्दफलं भूसुतादीनाम् ॥ २१ ॥

फलचापकलागुणिते श्रेदे मण्डलकलाहते लब्धम् ।

मण्डलशेषे पूर्ववदणधनमस्माद्ग्रहः स्पष्टः ॥ २२ ॥

कल्पयद्भगणा बृहद्वगणगुणाः कल्पकुदिनदृता फल गतभगणास्ते
 प्रयोक्तृनाभावात् त्याज्या शेष मण्डलशेष भगणशेषमुच्यते तस्मात् सदृश
 सजातीयमुच्चमुच्चभगणशेष विशेषाध्य शेष केन्द्रभगणशेष भवति । तस्मा
 च्चतुर्गुणात् कल्पकुदिनैर्यत्लब्ध तानि गतानि पदानि भवन्ति । शेषा
 निजगुणात् कल्पकुदिनैर्यानि लब्धानि तत्सद्वृत्ता त्रींश गता छे
 द्यान्तरदत्त कल्पकुदिनैरेव भक्त फल गतज्याया योज्यमभीष्टा केन्द्रज्या
 भवति । एव पदक्रमेण गतयेयगतयेयै, केन्द्रज्या साध्या । प्रथमे पदे गताद्
 द्वितीये येयादेव्यात् तृतीये गताच्चतुर्थे च येयान्न्या साधयेत्यर्थः । अथै
 कपदप्रमाणमाह छेदचतुर्थे । छेदस्य कल्पकुदिनतुल्यस्य पश्चतुर्गुणस्त-
 त्प्रमाण पद भवति । बाह्योश्छेदचतुर्थेर्भुजस्य चतुर्भिः पदैः क्रमेण येय
 गतागतगतैस्तथा कोटि कोटिज्या साध्या । प्रथमे पदे येयादेव्यात् द्वि
 तीये गतात् तृतीयेऽगतादेव्याच्चतुर्थे गतात् कोटिज्या साधयेत्यर्थः । केन्द्र-
 ज्याया मात्रदफेवन्दयोर्भुजफल मन्दफल भूसुतादीना च मन्दफल सा
 धयम् । छेदे कल्पकुदिनगुणे फलवापकलागुणिते मण्डलकलाभिरवकला
 नाभिर्हृते लब्ध मान्द वा शेष्य फल भगणशेषजातीय तत् पूर्ववत् केन्द्र
 गोतबगान्मण्डलशेषे बृहद्वगण शेषे चणधन कार्यमेव स्फुटभगणशेष भवति ।
 अस्माद्वाश्यात्मक स्फुटो बृह. साध्य इति ।

अत्रोपर्याप्तः । भगणशेषादेवाचार्येण केन्द्रादिक साधितम् । तत्
 त्वस्मिन् भगणे चत्वारि पदानि तदा भगणशेषे क्रिमिति पदानि ^{४ × भग} _{ककुदि}
 प्रथमेऽस्मिन् पदे ५४०० कनास्तदा गते वा गम्ये पदे किं लब्ध गतगम्यक
 लास्तस्वाशिश्रुता ज्यासद्व्या = $\frac{\text{गत, वा गम्य} \times ५४००}{\text{ककुदि} \times २२५}$ = $\frac{\text{गत, वा गम्य} \times ४४}{\text{ककुदि}}$
 ततो ज्यादीनामानयन सुगमम् ।

अथ फलकलाश्रितकलाहता ज्ञाता भगणात्मिकाः फलकला

$$\frac{\text{फल}}{\text{वज}} = \frac{\text{वज ककुदि}}{\text{वज ककुदि}} = \frac{\text{वज ककुदि}}{\text{ककुदि}} = \frac{\text{लब्ध}}{\text{ककुदि}} \quad \text{। एव बृहद्वगणशेषे सत्या}$$

रयोग्यं समच्छेदं भगवत्प्रकृतं फलं ज्ञातमिति । शेषोपपत्तिः सुगमा ॥ २०-२२ ॥

इदानीं विना ज्याभिर्भुजकोटिज्ये तत्फले यः करोतीत्यस्योत्तरमाह ।

भुजकोट्यंशोनगुणा भार्धांशास्तद्वतुर्थभागेनैः ।

पञ्चमीन्दुस्वचन्द्रैर्विभाजिता व्यासदलगुणिता ॥ २३ ॥

तज्ज्ये परमफलज्यासङ्गुणिता तत्फले विना ज्याभिः ।

इष्टोच्चनाचवृत्तव्यासार्धं परमफलजोवा ॥ २४ ॥

भार्धांशाः खनागेन्द्रवो भुजांशैर्वा कोट्यंशैर्व्यां जीयाऽपेक्षिता तैश्च ना गुणाश्च कार्याः । ततस्त एव पञ्चमीन्दुस्वचन्द्रै - १०१२५ स्तस्व-
तुर्थांशेनैर्भुजकोट्यनगुणखनागेन्द्रचतुर्थांशेनैर्भक्ताः । लब्धिव्यासदल-
गुणा यस्मिन् व्यासार्धं जीयाऽपेक्षिता तेन गुणा तदा तज्ज्ये भुजको-
टिज्ये भवतः । तथा सैव लब्धिः परमफलज्यागुणा तदा तत्फले भुज-
कोटिफले ज्याभिर्ज्याखण्डैर्विना भवत इति । परमफलज्या च केत्या-
द्वेष्टोच्चनीचवृत्तव्यासार्धं परमफलजोवा भवतीति ॥

शेषोपपत्तिः । यदि व्यासार्धं भुजज्या तदा द्विगुणव्यासार्धं का
लब्धा द्विगुणव्यासार्धं भुजज्या - $\frac{\text{ज्याभु. २ व्यास}}{\text{व्यास}} = २ \text{ ज्याभु.}$ । अतः
कस्मिन्नपि व्यासार्धं द्विगुणभुजांशानां या पूर्णज्या सैव द्विगुणलब्ध्यासार्धं
भुजज्या भवतीति । अष्टिव्यासार्धं द्विगुणभुजांशानां पूर्णज्यासाधनार्धं
स्वल्पान्तराद्व्यासस्त्रिगुणः परिधिः = ३६० । चक्रागोरचक्रमध्यापीयमानं
लभ्यते तदा द्विगुणभुजांशैः किं लब्धं तत्त्वापमानम् = २ भु । तत्तत्त्वाचो-
ननिम्नपरिधिः प्रथमाद्वयः स्यादित्यादिविधिना चार्कज्यासे द्विगुणभुजांश-
पूर्णज्या ज्ञाता चार्कमितत्रिल्याया भुजज्या - $\frac{(३६० - २ भु) २ भु \times ४ \times १२०}{३६० \times \frac{४}{३} - (३६० - २ भु) २ भु}$

$$= \frac{(१८० - भु) भु \times १६ \times १२०}{३६० \times ३६० \times \frac{४}{३} - (१८० - भु) भु \times ४} = \frac{(१८० - भु) भु १२०}{६० \times ३६० \times \frac{४}{३} - (१८० - भु) भु}$$

$$= \frac{(१८० - मु) मु \times १००}{४४ \times ४४ \times ४ - \frac{(१८० - मु) मु}{४}} = \frac{(१८० - मु) मु \times १००}{१०१२४ - \frac{(१८० - मु) मु}{४}}$$

यदि सार्कत्रिज्यायामिय भुजज्या तदेष्ट्रिज्याया काजातेष्ट्रिज्याया भुजज्या

$$= \frac{(१८० - मु) मु \text{ त्रि}}{१०१२४ - \frac{(१८० - मु) मु}{४}} \text{ । त्रिज्येय भुजज्या तदा यत्फलत्रयया}$$

$$\text{कि जात भुजफलसु} = \frac{(१८० - मु) मु \text{ व्यापक}}{१०१२४ - \frac{(१८० - मु) मु}{४}} \text{ । एवं भुजस्थाने कोटि}$$

त्रिज्यस्य कोटिज्याकोटिफले ज्ञेये । ज्योषषति स्फुटा । भास्कराचार्यः
यस्यैव कल्प्यते ।

$$\text{ज्याचा} = \frac{\text{या व्या} \cdot \text{चा} (४ - \text{चा})}{\text{का} ४ - \text{चा} (४ - \text{चा})} \text{ । अत्र व्यासः} = \text{व्या, परिधिः} = ४,$$

चापसु = चा, तत्पूर्वज्या = ज्याचा इति बोध्यम् ।

अथ चापस्य परिधिदलमितत्वे तत्पूर्वज्या व्याससमा

$$\text{तेन व्या} = \frac{\text{या} \cdot \text{व्या} \cdot \frac{४}{२} (४ - \frac{४}{२})}{\text{का} \cdot \frac{४}{२} - \frac{४}{२} (४ - \frac{४}{२})} = \frac{\text{या} \cdot \text{व्या} \cdot \frac{४}{२}}{\text{का} \cdot \frac{४}{२} - \frac{४}{२}} = \frac{\text{या} \cdot \text{व्या}}{४ \text{ का} - १}$$

$$\text{वा १} = \frac{\text{या}}{४ \text{ का} - १}$$

परिधिषष्ठाशसमवापस्य पूर्वज्या तु व्यासदलसमा त्रिज्यायै
राशिन्येत्युक्ते ।

$$\text{अतः} \frac{\text{व्या}}{२} = \frac{\text{या} \cdot \text{व्या} \cdot \frac{४}{२} (४ - \frac{४}{२})}{\text{का} \cdot \frac{४}{२} - \frac{४}{२} (४ - \frac{४}{२})} = \frac{\frac{४४}{३६} \text{ या} \cdot \text{व्या}}{\text{का} \cdot \frac{४}{२} - \frac{४४}{३६}} = \frac{४ \text{ या} \cdot \text{व्या}}{३६ \text{ का} - ४४}$$

$$\text{वा} \frac{१}{२} = \frac{४ \text{ या}}{३६ \text{ का} - ४४} \text{ । पूर्वमितदुम् १} = \frac{\text{या}}{४ \text{ का} - १} \text{ चाभ्या समीकरेण}$$

$$\text{या} = ४, \text{ का} = \frac{४}{४} \text{ उद्यापनेन ज्याचा} = \frac{४ \text{ व्या} \cdot \text{चा} (४ - \text{चा})}{४ \text{ या}^२ - \text{चा} (४ - \text{चा})}$$

यतोऽनेन विधिना परिधिदत्तपरिधिषष्टांशयोः पूर्णव्ये सूत्रे
आगमिष्यतः । अन्यत्रापि व्यापि अन्यसमैवागच्छतीत्युत्थापनेन स्पुटं
तस्मादन्यथापानां व्या अध्यनेन विधिना स्वल्पान्तरा आगच्छन्ति । एतेन

‘वापोननिघ्नपरिधिः प्रथमाद्वयः स्यात्
पञ्चादतः परिधिषष्ठं चतुर्थभागः ।
आयोनितेन क्लृप्तं तेन भवेत्तुर्ध्व-
व्यासादृतं प्रथममाप्तमिह ज्यका स्यात्’ ॥

१५ इत्युपपन्नम् ॥ २३-२४ ॥

इदानीमिष्टव्यातश्चापानयनमाह ।

इष्टज्यासङ्गुणिताः पञ्चकयमलैकशून्यचन्द्रमसः ।
इष्टज्यापादयुतव्यासार्धविभाजिता लब्धम् ॥ २५ ॥
नवतिकृतेः प्रोक्तं पदं नवतेः संशोध्य शेषभागकलाः ।
एवं धनुरिष्टाया भवति ज्याया विना ज्याभि ॥ २६ ॥

इष्टज्याया यः पादश्चतुर्थोऽस्तेन युतं व्यासार्धं यद्वर्तते तेन विभा-
जिताः । शेषं स्पष्टम् ।

अत्रोपपत्तिः । पूर्वप्रकारेण

$$\text{ज्या} = \frac{(१८० - चा) चा त्रि}{१०९२५ - \frac{(१८० - चा) चा}{४}} = \frac{या \cdot त्रि}{१०९२५ - \frac{या}{४}} \quad \text{। यदि}$$

$$या = (१८० - चा) चा ।$$

$$\text{अतश्छेदगमेन ज्या} \times ४०५०० - ज्या \cdot या = ४ त्रि \cdot या$$

$$\text{ततो या} = \frac{\text{ज्या} \times ४०५००}{\text{ज्या} + ४ त्रि} = \frac{१०९२५ ज्या}{त्रि + \frac{ज्या}{४}} = ल$$

$$= (१८० - चा) चा = १८० चा - चा^२$$

$$\text{समशीधनेन चा}^२ - १८० चा + ल = ०$$

$$\therefore चा = ९० \pm \sqrt{९०^२ - ल}$$

आद्यैर्यथा चैव यहीत तेन चा = $८० - \sqrt{८०^२ - ल}$
 अत उपपद्य सर्वम् ॥ २३-२६ ॥

इदानीमिष्टयहोदयिकान् मध्यान् स्पष्टान् य, करोतीत्यस्योत्तर-
 माह ।

इष्टौदयिकभुजान्तरमिनवत् स्फुटमध्यमान्तरकलाभिः ।
 नाश्विन्यौदयिकेषु स्वचरप्राणैः स्वफलमिनवत् ॥ २७ ॥

यथा मध्यख्युदयकालिका यथा भुजान्तरेण स्फुटार्कौदयकालिका
 निरखे ज्ञियन्ते पुनरर्केचरप्राणै स्वदेशे स्फुटार्कौदयकालिका ज्ञियन्ते ।
 एवमिष्टमध्यस्फुटयहान्तरकलाभिस्तदुत्पासव इत्येवमिष्टौदयिकभुजा-
 न्तर साध्य तथेनवत् स्वचरप्राणैरिष्टयहवरासुभिः स्वचालनफल साध्यं
 ततस्तत्संस्कारेण स्वदेशे स्पष्टेष्टयहोदयकाले यथा भवन्तीति गोलयुक्त्या
 स्फुटम् । यथाश्विन्यौदयिका भोदयकालिका, स्पष्टयथा अपेक्षितास्तथा
 भस्य फलाभावाद्भुजान्तर न भवतीति चेदितथम् ।

अत्र समुच्चैदावायस्य 'यथाश्विन्यौदयिकास्तच्चरदलकर्म न कर्त-
 व्यमचाश्विनीयहय मेषादिकविषुवदुपतत्तत्तायैमन्यथा सर्वोत्तममेव मध्य-
 योगताराणां स्वचरदलघटिका भिवास्तद्वेदात् स्वदेशे तदुदया अवि-
 भिवा, स्युस्तस्मादावायस्य यत् कल्पादेौ नातथ सावन प्रवृत्त तस्य चर-
 दलकर्मनिषेध, कृतोऽन्यथाश्विनीयोगताराया युगादावुदयाभाव इव
 स्यादेवमन्यासा योज्यमिति' । इय व्याख्या भुजान्तर चरकर्मैति कर्मदु-
 निषेधकारिणी सा मम न सम्मता न शुद्धस्य भुजान्तरेऽन्वयो गोलयुक्ति-
 युतो बुद्धिमता ज्ञेय इति ॥ २७ ॥

इदानीं स्वाब्जस्फुटयो यह करोतीत्यस्योत्तरमाह ।

स्वोच्चाद्विशोध्य कृत्वा प्राग्वत् फलमृणधनं विपर्यस्तम् ।
 कार्यमनष्टस्पष्टे पुनः पुनर्निश्चलो मध्यः ॥ २८ ॥

स्फुटयह स्वाब्जाद्विशोध्य केन्द्र कृत्वा प्राग्वत् फल मान्ते ज्ञेयं
 च साध्यम् । तदनष्टस्पष्टे एवमस्थापितस्पष्टयहे विपर्यस्तमृणधन कार्ये

षष्टिगुणाद्रविंशशिनोर्भुवत्यन्तरलब्धघटिकाभिः ॥ ३१ ॥

एष शशिप्रमाणाधात् शशिविम्बधात् षष्टिगुणात् शशिभुक्तिदृता
ल्लब्धनाद्यादिना नलत्रान्तात् प्राक् तत्तत्रप्रवेश पश्चाच्च निवृत्ति ।
शेष स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्ति । 'शशितनुविकलाभ्यश्चन्द्रभुक्तये—'इत्यादिभास्करादि
धिना स्फुटा ॥ ३१ ॥

इदानीं विशेषमाह ।

सङ्क्रान्तिस्थो यावत् करोति मिथ्रं फलं ग्रहस्तावत् ।
यस्मात् तस्माद्विष्टेराद्यन्तौ परिहरति लोकः ॥ ३२ ॥

यस्माद्यावद्वृहः सङ्क्रान्तिस्थस्तावदुभयो राशयोर्विम्बैकदेशगतत्वा
न्मिथफलं करोति तस्मात्लोको जनो विष्टेर्भद्राया याद्यन्तो शुभकर्मणि
परिहरति यतस्तावत् तत्पर्यन्तनिष्ठाय भवति । आचार्यसमये विज्जम्भा-
दिसप्तविंशतियोगानां प्रचारो नास्तीति प्रतिभाति । स्पष्टाधिकारे यो-
गानयनाभावादिहापि तत्सन्धेर्प्रतिपादनाच्च । आचार्यसमये व्यतिपा-
तवैधृत्येरेव राशिवन्दक्रान्तिसाम्येन महानिष्टोत्पादकत्वाच्चैवाऽऽसीदत्त
एवापिमायाभिस्तत्साधनं व्यत्यतीति ॥ ३२ ॥

इदानीं यो व्यतिपाताद्यन्ता वेत्तीत्यस्योत्तरं विप्रक्षुरादौ व्यतिपा-
तलक्षणमाह ।

अकार्षेऽर्कशशियुतौ भिन्नायनयोरपक्रमसमत्वे ।
रविशशिनोः सममधुघृतयोगाद्विषदो व्यतीपातः ॥ ३३ ॥

अर्कशशियुतौ अकार्षे राशिवन्देऽर्कशशियुतौ राशिवन्दसमवे भिन्नायनयो
रविशशिनोरपक्रमसमत्वे सममधुघृतयोगाद्विषदो व्यतीपातो भवति ।
यथा सममधुघृतयोगेन विषदं पदार्थविशेष उत्पद्यते तथा रविशशिनो
क्रान्तिसाम्येन जगति विषदोऽनिष्टफलदो व्यतीपातो विशेषेणान्यथा
शुभफलं यातयति त्रिनाशयतीति योगविशेष उक्तव्यते ॥ ३३ ॥

वृष्टेन्दुकान्तिरित्यनेन चन्द्रस्य परमा कान्तिरुच्यते तदाऽऽचार्याक्त भा
स्करस्य शोभनमेव । अत्र चतुर्विंशत्वार्यः स्वशामनाया 'मिथुनान्तस्य
न्यौराशयमेव तत्कान्ति' परमा भवति । कान्तिः परमा भवतीत्यनेन
मिथुनान्तेन चन्द्रायनसम्भिरिति स्फुटम् । यद्यपि तैत्तिरीयायनसम्भ्यी
न सार्धतौ तथाऽपि तदुपपत्तिस्तदुभयेव विनिश्चितास्तीति सिद्धान्तवि-
दा स्फुटमेव ॥ ३६ ॥

इदानीं विशेषमाह ।

व्यतिपातोऽपक्रमयोर्दिकूसाभ्यो वैधृतौ दिगन्यत्वे ।

अधिको न्यूनः कल्प्यो दिग्भेदेऽपक्रमः शशिनः ॥ ३७ ॥

पूर्वार्धे स्पष्ट भास्करलक्षणमेतदनुक्रमेण 'व्यतिपातोऽयनभेदे
गोलैक्यत्वे' इत्यादि । अथ यदि शशिनश्चन्द्रस्यापक्रमो दिग्भेदे भूत्यन्तो-
ऽर्थाद्वदा चन्द्रस्यानीया कान्तिरेव दिग्भेदे शरादेव भूयति तदा यदि
चन्द्रस्यापमे। खेपमाच्यूनस्तदा तु न्यून एव परन्तु तदा यदि सोऽरमो
खेपमादधिकस्तदापि न्यून एव कल्प्यस्तस्य सत्यत्वादिति ।

अत्रोपपत्तिः । व्यतिपातवैधृतपरिभाषयैत्र स्फुटा ॥ ३० ॥

इदानीं पातस्य गतागतमाह ।

मेषतुलादाविन्दोरपक्रमे रव्यपक्रमादूने ।

एष्यत्यधिकोऽतीतो विपरीतः कर्मकरादौ ॥ ३८ ॥

रव्यपक्रमादिन्दोर्मेषतुलाद्विजपदस्येऽपक्रमे न्यूने पात एष्यति
भविष्यति । अधिके चातीतो व्यतीत इति वेदितव्यम् । कर्मकरादौ
समपदस्ये विध्यपक्रमे च विपरीतो ज्ञेयः । ऊनेऽतीतोऽधिके भविष्यति ।

अत्रोपपत्तिः । अत्र चन्द्रस्य गोलायनसम्भ्यन्त यदि पदं गृह्यते
तदा गतागतसम्भयो गोलयुक्ता समीचीनो यतस्तदैवोत्रपदस्ये विध्य-
पक्रमे न्यूनेऽपे चालनेन रविकान्तिसमश्चन्द्रापमो भविष्यति समपदस्ये
च एष्टतत्वालनेन रविकान्तिसमो भवति । योत्रपदेऽपे कान्तिक्रमवी-
यते समपदे च एष्टत उपवीयत इति गोलयुक्ता स्फुटम् । अत एव

भास्करः 'अत्रापदेन्दुकान्तिर्महती सूर्यापमान्तघ्नः समजा । यदि भवति तदा ज्ञेयो यातः पातस्तदन्यथा गम्यः—'इति ॥ ३८ ॥

अथ यस्मिन् काले रविशशियोगश्चक्रार्धं वा चक्र तस्मात् काला-
द्रुतगम्यस्य कान्तिसाम्यकालस्य परिज्ञानमाह ।

क्रान्त्योर्युतिरन्यदिशोरेकदिशोरन्तरं व्यतीपाते ।

एकदिशोर्युतिरन्तरमन्यदिशोर्वैधृते प्रथमः ॥ ३९ ॥

एवं द्वितीयाशिर्युतहीनैरिष्टनाडिकास्वफलैः ।

एष्यदतीतं वा यदि राशिद्वयमपि तदन्तरकम् ॥ ४० ॥

छेदोऽन्यथा तदैक्यं चातस्येष्टघटिकाप्रथमराशयोः ।

फलघटिकाभिर्मध्यं द्वयोरपि प्रथमराशिवशात् ॥ ४१ ॥

द्वयोर्व्यतिपातवैधृतयोः । शेष स्पष्टम् । 'तत्क्रान्त्यारेकदिशोरन्तर-
मैक्यं विभिन्नदिशो—'इत्यादि भास्करोक्तमेवदनुकूपमेव ।

अत्रोपपत्तिः । पाताधिकारे भास्करोक्तं ज्ञेया ॥ ३८-४१ ॥

इदानीं पाताद्यन्तकालमाह ।

तात्कालिकैर्ग्रहैरसकृदिष्टघटिकाफलानयुक्तैस्तैः ।

प्राग्बत् प्रथमश्चेदः प्रमाणयोगार्धलिप्तानाम् ॥ ४२ ॥

इष्टघटिकागुणानामसकृत् फलनाडिकाभिराद्यन्तौ ।

व्यतिपातवैधृतानयनमन्यतश्चेपु न ब्राह्मात् ॥ ४३ ॥

प्रथमः साध्यः । प्राग्बत्तश्चेष्टघटिकागुणानां प्रमाणयोगार्धलि-
प्तानां मानैक्यार्धफलानाम् । शेष स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । यदा स्पष्टक्रान्त्यार मानैक्यार्धसम तदा पातादिः
पातान्तश्च विभ्यैकदेशजक्रान्त्योः साम्यात् । अतोऽनुपातो यदि छेदस-
मक्रान्त्यन्तरेणैष्टघटिकास्तदा मानैक्यार्धेन किं लब्धा असकृद्विधिना ना
ह्यः स्फुटा भवन्तीति ॥ ४२-४३ ॥

इदानीं कियत्कालपर्यन्त पातफलमित्याह ।

रविविम्बमेकमार्गाच्छशिविम्बापक्रमे भवति यावत् ।

तावत् फलं तदुक्तं तदभावे तत्फलाभावः ॥ ४४ ॥

एकमागदिकारोरात्राद्यावच्छयपक्रमे रविविम्बं भवति । अघो-
द्यावत् क्रान्त्योर्विधरं मानेऽप्याधादस्य भवति तावद्विम्बैकदेशजक्रान्त्योः
साम्यात् नत् फलमुक्तं महर्षिभिरतस्तदभावे तत्फलाभावो वेदितव्य इति ।
अतो यावत् क्रान्तिसाम्यं तावदेव तस्य फलं चाद्यं तेन यस्मिन् दिने
पातस्तत् सम्यं दिने न द्रष्टुमिति कथितम् ॥ ४४ ॥

इदानीं कक्षाया विशेषमाह ।

ग्रहकक्षयैव तुल्या कक्षा तन्मन्दपातानाम् ।

यस्मात् तस्मात् पृथक् कक्षा कल्प्या चलोच्चाद्या ॥ ४५ ॥

स्पष्टार्थम् । 'यहस्य कक्षेव हि तुल्यपातयोः—'इत्यादि भास्करोक्त-
मेतदनुवृत्त्यर्थम् ॥ ४५ ॥

इदानीमध्यर्धाधैक्रमोन्नतत्राणामानयनं विवक्षुरादौ तद्वारम्भे
कारणमाह ।

पौलिशरोमकवासिष्ठसौरपैतामहेषु यत् प्रोक्तम् ।

तत्र च चानयनं नार्यभटोक्तं तदुक्तिरतः ॥ ४६ ॥

पौलिशरोमकवासिष्ठसौरपैतामहेषु पञ्चसिद्धान्तेषु यत्प्रसिद्धा-
नयनं मूलं प्रोक्तं तद्वार्यभटोक्तं नास्ति । अतस्तदुक्तिरुचिताऽस्ति । तत्र
च चानयनमारम्भाहमित्यर्थः ।

अत्र चतुर्विंशत्यर्थः । 'पञ्चसिद्धान्तानुसारेण मयेतदुक्तमाद्यं तत्र-
च चानयनमुपनिषद्भासे स्वमनीषिकृत्येत्यर्थः' ।

इदानीमध्यर्धादीना संज्ञामाह ।

अध्यर्धानि भवन्ति षड् नक्षत्राण्युद्गूनि षडर्धानि ।

पञ्चदश समक्षेत्राण्यभिजिज्ञो गो भवत्येकः ॥ ४७ ॥

षट् नक्षत्राण्यध्यर्धभोगानि सार्धैकभोगानि । षडुद्गूनि नक्षत्राण्य-
र्धान्यर्धभोगानि । पञ्चदश नक्षत्राणि समक्षेत्राण्येकभोगानि । एवं सप्त-
विंशतिनक्षत्रेभ्योऽपरस्त्वेकोऽभिजिज्ञो गो भवति वत्सेन इति ॥ ४७ ॥

इदानीमध्यधादिभोगानि नतत्राख्याह ।

केशादित्यविशाखाप्रोष्ठपदार्थम्णवैश्वदेवानि ।

षट् षड्ज्येष्ठाभरणीस्वात्यार्द्रावारुणारक्षेपाः ॥ ४८ ॥

पञ्चदशात्रानुक्तान्येकोऽभिजिदुक्त ऋक्षभोगोऽन्यः ।

यस्मात् तन्नक्षत्रं दुरधिगमं मन्दबुद्धीनाम् ॥ ४९ ॥

यस्माद्विभोगानि नतत्राणि सन्ति तस्मात् तत्रतत्र तत्रतत्र-
मान मन्दबुद्धीना गणकानामार्यभटादितन्त्रेष्वनुक्तत्वाद्दुरधिगमं दुर्गम-
मिति । शेषं स्पष्टम् । 'स्युल कृत भानयन यदेतन्त्रयोतिर्विदा सं-
वहारहेतोः'—'एत्यादि भास्कोक्तमेतदनुद्भवमेव ॥ ४८-४९ ॥

इदानीमध्यधादीना मानान्याह ।

अध्यर्धार्धसमक्षेत्राणां मध्यगतिलिप्तिकाः शशिनः ।

अध्यर्धार्धैकगुणा भभोगलिप्तास्तदैक्योनाः ॥ ५० ॥

मण्डललिप्ताः शेषोऽभिजितो भोगः शशाङ्कभगणा वा ।

त्रिघनगुणाः संशोध्याः कल्पदिनेभ्यो यदवशेषम् ॥ ५१ ॥

तद्गणैर्दिनभोगोऽभिजितो भोगो भभोगलिप्तेनाः ।

भानि ग्रहभुक्तकला गतगम्या गतिहृता दिवसाः ॥ ५२ ॥

शशिनश्चन्द्रस्य मध्यगतिकला अध्यर्धार्धैकगुणास्तदा क्रमेणाध्य-
र्धार्धसमक्षेत्राणा भभोगलिप्ता भवन्ति । सार्धैकगतिकला अध्यर्धभोगक-
लाः । अध्यर्धगतिकला अधभोगकलाः । गतिकलाश्चैकभोगकलाः । सर्वं
भोगकलायोगेना मण्डललिप्ताश्चक्रकलाः शेषोऽभिजितो भोगः स्यात् ।
अथ प्रकारान्तरेणाभिजिद्वेगमाह शशाङ्कभगणा वेति । कल्पचन्द्रभगणाः
सप्तविंशत्या गुणाः कल्पदिनेभ्यः कल्पकुदिनेभ्यः संशोध्याः । शेषमभि-
जितः कल्पभगणाः कल्प्याः । तद्गणैर्घो दिनभोगः कनात्मिका दिनगतिः
स्य त् सोऽभिजितो भोगो भवेत् । अथ नतत्रानयनमाह । ग्रहभुक्तकला
अश्विन्यादिभभोगनिप्तेना भानि भवन्ति । ग्रहभुक्तकलाभ्यो यावता
माना भोगकलाः शुद्धास्तावन्ति गतभानि । शेषाः कलाश्च वर्तमानान

तत्रस्य गतकलास्तास्तद्भोगकलाभ्यः शुद्धा गम्यकला भवन्ति । ततो बह-
गत्यैको दिवसस्तदा गतगम्यकलाभिः क्रिमित्यनुपातेन गतगम्या दिवसा
भवन्ति ।

अत्रोपपत्तिः । पृथ्व्यधंभोगकलानामेक्यम् $= \frac{३४४}{२} \times ६ = ९६८$ चग

पृथ्व्यधंभोगकलानामेक्यम् $= \frac{३४४}{२} \times ६ = ३६८$ चग

पञ्चदशैकभोगकलानामेक्यम् $= १५६८$ चग $= १५६८$ चग

सर्वेभोगकलाः $= २६०$ चग

चक्रकलाभ्यः शुद्धा सर्वेभोगकला जाता अभिजिद्भोगकलास्तद्विभ-
गति $=$ चक्र $- २०$ चग । १५ कल्पकुदिनगुणा चक्रकलाभक्ता जाताः कल्पे
ऽभिहितो भगणा $=$ ककु $- २०$ कचभ । शेषोपपत्तिर्भास्करसूत्रानुवृत्त्या
यनविधिना स्फुटा ॥ ५०-५२ ॥

इदानीं यैरभिजिद्भोगो नेक्तस्तान् निन्दति ।

भफलं प्रोक्तमभिजितो मङ्गलयात्रासु संहिताकारैः ।

यैस्तद्भोगो नेक्तस्ते गणकाः संहितावाद्याः ॥ ५३ ॥

स्पष्टार्थम् ॥ ५३ ॥

इदानीमार्यभट्ट दूषयति ।

अध्यर्थादिक्षेत्राणि संहितास्वभिहितानि गर्गाद्यैः ।

यस्मादुद्भिनि तस्मात्प्रार्यभटोक्तं तदानयनम् ॥ ५४ ॥

यस्माद्भोगोद्यैः संहितास्यध्यर्थाधंसमसेवाण्युद्भिनिहितानि त-
स्माद्विद्वद्भूत्वनतत्रानयनमेव समीचीनमत आर्यभटोक्तं तदानयनं स्थूल-
नक्षत्रानयनं न समीचीनमित्यध्याहार्यम् ॥ ५४ ॥

इदानीमध्यायोपसंहारमाह ।

आर्याणां पञ्चाशच्चतुर्भिरधिकैश्चतुर्दशैरुच्यते ।

स्फुटगत्युत्तरमन्यान् दिशाऽनयाऽभ्युपगमेत् प्रमान् ॥ ५५ ॥

इति स्फुटगत्युत्तराध्यायश्चतुर्दशः ॥ १४ ॥

अनया दिशाऽनेन पूर्वप्रतिपादितमार्गेणान्यान् पश्चान् गणको-
ऽभ्युपगमेज्जानीयादिति । शेष स्पष्टार्थम् ॥ ५५ ॥

मधुसूदनमनुनादिना यस्तिलकः श्रीपृथुनेह लिङ्गुजाते ।

दृष्टिं स विनिधाय मूलनेऽयं रचितः स्पष्टगतौ सुधाकरेण ॥

इति श्रीकपालुवत्तमनुसुधाकरद्विषेद्विचित्रचिते ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तनूतनसि-
लके स्फुटगत्युत्तरा नाम चतुर्दशेऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथ त्रिप्रश्नोत्तराध्यायः ।

तत्राष्टौ दिक्प्रश्नमाह ।

योऽष्टः पूर्वापरयोस्तुल्यच्छायाङ्गुलाग्रयोर्विन्द ।

वीक्ष्य क्रान्त्यक्षांशैर्विना दिशो वेत्ति गणकः सः ॥ १ ॥

यो दिवसस्य पूर्वापरकपालयोस्तुल्यच्छायाङ्गुलाग्रयोः । जनस्य मीकतवृत्तिगते एते पश्चिमकपाले केन्द्रस्य शङ्खेऽश्वायाय यत्र विष्ठति पूर्वकपाले च यतो नि सरति तौ विन्दू वीक्ष्य क्रान्त्यक्षांशैर्विना दिशः पूर्वापरादीन् वेत्ति स एव गणक इत्यहं मन्ये इति ॥ १ ॥

इदानीमन्यान् प्रश्नानाह ।

त्रिच्छायाग्रजो यः क्रान्त्यक्षार्कैर्विना दिशो भ्रमणम् ।

छायाग्रस्य दिनार्धच्छायां वा वेत्ति गणकः सः ॥ २ ॥

यस्त्रिच्छायाग्रतः क्रान्त्यक्षार्कैर्विना दिशो वेत्ति । छायाग्रस्य भ्रमण भागधरेखा वेत्ति । वा दिनार्धच्छाया मध्याह्नच्छाया वेत्ति स एव गणकः । एवमत्र प्रश्नत्रयम् ॥ २ ॥

इदानीमन्यान् प्रश्नानाह ।

परच्छायाग्रं दृष्ट्वा क्रान्त्यक्षजो दिशो विजानाति ।

शङ्खुच्छायाग्रमणौ दिग्गजो वा वेत्ति गणकः सः । ३ ॥

॥ क्रान्त्यक्षोत्तरच्छायाग्रमेकमेव दृष्ट्वा दिशो विजानाति । वा जौ दिग्गज शङ्खुभ्रमण वा छायाग्रमणौ वेत्ति स एव गणकः । एवमत्र प्रश्नत्रयम् ॥ ३ ॥

इदानीमन्यान् प्रश्नानाह ।

दृष्ट्वा विष्वक्छायां लम्बाच्छये करोति यो बहुधा ।

मध्यच्छायां कर्कजोऽक्षांशान् यो वेत्ति गणकः सः ॥ ४ ॥

यो विपुषच्छाया पलभा दृष्ट्वा बहुधा बहुभिः प्रकारैर्लेम्बासज्ये
करोति । लम्बज्यामचन्या च करोति । एष यो मध्यच्छायायार्कज्ञोऽताशान्
वेत्ति स एव गणकः । एवमत्र प्रश्नत्रयम् ॥ ४ ॥

इदानीमन्यान् प्रश्नानाह ।

यश्चरखण्डकलङ्कोदयान् विजानाति लग्नमुदयैः स्वैः ।

लग्नादुद्यटिकाशङ्कायां गतशेषनताच्च गणकः सः ॥ ५ ॥

यश्चरखण्डानि जानाति । लङ्कोदयान् जानाति । स्वैरुदयैः
स्वदेशोदयैर्लग्नं विजानाति । लग्नादुद्यटिका इष्टघटिका जानाति ।
गताद्विनगताच्छाया जानाति । शेषाद्विनशेषाच्छाया जानाति । वा न-
तावतकालाच्छाया विजानाति स एव गणकः । एवमत्र सप्त प्रश्नाः ॥ ५ ॥

इदानीमन्यान् प्रश्नानाह ।

गतशेषनता घटिकाशङ्कायातोऽभीष्टदिनदलच्छायाम् ।

बहुधा क्रान्त्यर्काच्चान् दृष्ट्वा यो वेत्ति गणकः सः ॥ ६ ॥

यः क्रान्त्यर्काच्चान् दृष्ट्वा बहुधा गतघटिका शेषघटिका नतघ-
टिकाश्च वेत्ति । वा छायात इष्टकालच्छायातो बहुधाऽभीष्टदिनदले
छाया वेत्ति स एव गणकः । एवमत्र चत्वारः प्रश्नाः ॥ ६ ॥

इदानीमन्यान् प्रश्नानाह ।

क्रान्तिज्ञः सममण्डलशङ्कुं कर्णं च योऽवलम्ब्यज्ञः ।

जानाति कोणशङ्कुच्छायाघटिकाः स तत्रज्ञः ॥ ७ ॥

यः क्रान्तिज्ञः सममण्डलशङ्कुं जानाति । योऽवलम्ब्य सममण्ड-
लकर्णं च जानाति । कोणशङ्कुं कोणशङ्कुच्छाया कोणशतप्रवेगे घटि-
काश्च जानाति स एव तन्त्रज्ञः सिद्धान्तज्ञ इति । एवमत्र पञ्च
प्रश्नाः ॥ ७ ॥

इदानीमन्यान् प्रश्नानाह ।

शङ्कुतलप्राच्यपरान्तरक्षयं वीक्ष्य यो विजानाति ।

विपुषच्छायामेकं दृष्ट्वाऽऽदित्यं च गणकः सः ॥ ८ ॥

शङ्कुतलप्राच्यपरान्तर भुजः । यो भुजद्वयं वीत्य विषुवच्छायां
पतेभो विज्ञानाति । एकमेव भुजं दृष्ट्वा विषुवच्छायामादित्यमकं च
विज्ञानाति स एव गणकः । एवमत्र प्रश्नत्रयम् ॥ ८ ॥

इदानीमन्यान् प्रश्नानाह ।

पातालशङ्कुमुदयेऽस्तौ वा दृग्ज्यां रवेर्विज्ञानाति ।

दृक्पातालशङ्कोः पृथक् तले वा स तद्वज्रः ॥ ९ ॥

यो रवेः पातालशङ्कुमधः शङ्कुं विज्ञानाति । उदयेऽस्ते वा यो-
रवेर्दृग्ज्यामधो विज्ञानाति । दृक्शङ्कुद्विषोऽध्वंशङ्कुः । पातालशङ्कुर्नरेशि
खेरधः शङ्कुः । तयोः पृथक् पृथक् तले शङ्कुतले च वा यो विज्ञानाति
स एव तन्त्रज्ञ इति । एवमत्र प्रश्नचतुष्टयम् ॥ ९ ॥

इदानीमन्यान् प्रश्नानाह ।

दिनगतशेषप्राणैरिष्टार्को दिनदलाग्रतैरथवा ।

भवति सममण्डले यैर्यस्तान् कथयति स तद्वज्रः ॥ १० ॥

येदिनगतप्राणैर्दिनशेषप्राणैरथवा दिनदलाग्रतैः प्राणैरिष्टार्कैः
सममण्डले भवति प्रविशति तान् प्राणान् यः कथयति स एव तन्त्रज्ञः ।
एवमत्र प्रश्नत्रयम् ॥ १० ॥

इदानीमन्यान् प्रश्नानाह ।

सममण्डलगः प्राणैर्दिनगतशेषैर्नतैर्दिनार्धाद्वा ।

यैर्भवति ज्ञात्वा तान् योऽर्कं कथयति स तद्वज्रः ॥ ११ ॥

येदिनगतप्राणैः शेषप्राणैर्दिनार्धाद्वा नतैः प्राणैरर्कैः सममण्डलगे
भवति तान् ज्ञात्वा योऽर्कं कथयति स एव तन्त्रज्ञ इति । एवमत्र प्रश्न
त्रयम् ॥ ११ ॥

इदानीमन्यान् प्रश्नानाह ।

यः सममण्डलशङ्कुं कथं वा वीत्य सूर्यमानयति ।

रविसममण्डलशङ्कुजोऽहं कथयति स तद्वज्रः ॥ १२ ॥

यः सममण्डलशङ्कुं धीत्य सूर्यमानयति । सममण्डलरूपे धीत्य
सूर्यमानयति । अथ वा यो रवि सममण्डलशङ्कुं च ज्ञात्वाऽस्य कथयति
स एव तन्वत्तः । एवमत्र प्रश्नत्रयम् ॥ १२ ॥

इदानीमन्यान् प्रश्नानाह ।

रविलम्बान्तरघटिका विनोदपैर्लग्नमिष्टघटिकाभिः ।

वेत्ति चरार्धादक्षं योऽर्कज्ञो वा स तन्वत्तः ॥ १३ ॥

स्वदेशोदयोर्विना यो रविलम्बान्तरघटिका वेत्ति । वा स्वदेशो
दयोर्विनेष्टघटिकाभिलम्बं वेत्ति । वा योऽर्कज्ञश्चरार्धादक्षं वेत्ति स एव
तन्वत्तः । एवमत्र प्रश्नत्रयम् ॥ १३ ॥

इदानीमन्यान् प्रश्नानाह ।

अक्षचरार्धज्ञोऽर्कं ज्ञायातो यश्चरार्धमिष्टायाः ।

इष्टचरार्धादथवा ज्ञायां कथयति स तन्वत्तः ॥ १४ ॥

योऽतश्चरार्धज्ञोऽर्कं कथयति । यज्ज्ञायातः पक्षभाते दृष्टाया
पक्षभायाश्चरार्धं कथयति । अथवा इष्टचरार्धोक्तं ज्ञाया विदुषच्छाया
कथयति स एव तन्वत्तः । एवमत्र प्रश्नत्रयम् ॥ १४ ॥

इदानीमन्यान् प्रश्नानाह ।

मध्यच्छायातोऽक्षविदानयति रविं दिवाकरज्ञोऽक्षम् ।

योऽमार्कज्ञो लम्बाक्षांशान् कथयति स तन्वत्तः ॥ १५ ॥

योऽतश्चिदक्षज्ञो मध्यच्छायातो रविमानयति । दिवाकरज्ञश्च
मध्यच्छायातोऽक्षमानयति । वा योऽमार्कज्ञो लम्बाक्षांशान् कथयति स
एव तन्वत्तः । एवमत्र प्रश्नत्रयम् ॥ १५ ॥

इदानीमन्यान् प्रश्नानाह ।

उद्येऽस्तमये वाऽग्रां वेत्ति दिनार्धं नतोक्षतज्ये यः ।

ताभिर्विषुवच्छायाच्चज्यालम्बान् स तन्वत्तः ॥ १६ ॥

य उद्ये वाऽस्तमयेऽर्कं दृष्ट्वाऽया वेत्ति । वा दिनार्धं नतोक्षतज्ये

नतन्यामुच्यतया च वेति । ताभिरयानतोच्यतयाभिर्विबुद्धायातन्या-
लभ्यान् यो वेति स एव तन्त्रज्ञः । अथ प्रश्नत्रयमेवात्र ॥ १६ ॥

इदानीमन्यान् प्रश्नानाह ।

यश्चरदलं विना स्वे दिनरात्र्यर्थं करोति वा ताभ्याम् ।

अक्षावलम्ब्यै वाऽनस्तमयार्कान् स तन्त्रज्ञः ॥ १७ ॥

यश्चरदलं विना स्वे दिनरात्र्यर्थं करोति । वा ताभ्यां दिनरा-
त्र्यर्थाभ्यां योऽक्षावलम्ब्यै करोति । वाऽनस्तमयार्कान् सद्वादितार्कान् यः
करोति स एव तन्त्रज्ञः । एवमत्र प्रश्नत्रयम् ॥ १७ ॥

अथ केयामत्रोत्तराणीत्याह ।

आर्यान्वकोक्तानां प्रश्नानामुत्तरं चतुःषष्ट्या ।

आर्याणां प्रश्नोक्त्या शेषप्रश्नोक्तिसरोक्तिरतः ॥ १८ ॥

आर्यान्वकोक्तानां प्रश्नानां योऽहः पूर्वोपरयोः—'इत्यादीनां 'षष्ट्य-
तले वा स तन्त्रज्ञः—'इत्यन्तानामुत्तराणि प्रश्नोक्त्या त्रिप्रश्नाधिकारोक्त्या
ऽऽर्याणां चतुःषष्ट्या प्रतिपादितानि । अतोऽत्र शेषप्रश्नोक्तिरुचितेति ।
त्रिप्रश्नाध्याये षट्षष्टिरायाः सन्ति । अतोऽत्र 'षट्षष्ट्या' इति पाठः
साधु' ॥ १८ ॥

अथैयामुत्तराणि ।

तथाहो दिनगतशेषप्राणैरित्यादिप्रश्नत्रयम्योत्तरमाह ।

विषुवच्छायागुणितस्वाहोरात्रार्धभाजिता त्रिज्या ।

क्रान्तिद्वादशगुणिता फलचापकलासुभिः सहितैः ॥ १९ ॥

स्वचरप्राणैर्दिनगतशेषैः सममण्डले रविर्भवति ।

फलचापन्यूनाभिस्तिथिघटिकाभिर्नताभिर्वा ॥ २० ॥

त्रिज्या क्रान्तिद्वादशगुणिता क्रान्तिन्यया द्वादशभिश्च गुणिता ।
विषुवच्छायागुणितस्वाहोरात्रार्धभाजिता फलभागुणितद्युज्यया कृता ।

फलचापकलासुभिः सहितैः स्वचरप्राणैस्तत्समैर्दिनगतशेषैश्च फलचापन्यू-
नाभिस्तिथिघटिकाभिस्तत्समाभिर्नताभिर्नतघटिकाभि रविः सममण्डले
भवति प्रविशतोत्पथः ।

अत्रोपपत्तिः । विषुवच्छायया द्वादशकोटिस्तदा कान्तिज्यया कि
जाता कुज्योना तद्वृत्तिः = $\frac{१२ \times \text{ज्याका}}{\text{वि}}$ । कुज्ययेय तदा त्रिक्यया कि जात
सूत्रम् = $\frac{१२ \times \text{ज्याका} \times \text{त्रि}}{\text{वि} \times \text{यु}}$ । अस्य चाप धरयुत सममण्डलप्रवेशे यातो वा
शेष उच्यतकालः स्यात् । सूत्रचापोनाः पञ्चदशघटिकाश्च तत्रैव नत
घटिकाः स्युरित्युपपद्यते सर्वमिति ॥ १९-२० ॥

इदानीं सममण्डलगः प्राणैर्दिनगतशेषैरिति प्रश्नद्वयस्योत्तरमाह ।
उदयसममण्डलान्तरघटिकाज्यां लम्बकाहतां गुणयेत् ।
अक्षज्यया हृताऽन्त्यक्रान्त्या व्यासार्धसङ्गुण्या ॥ २१ ॥
लब्धधनुरिनोऽजादौ कर्क्यादौ यदि विशोध्य चकार्यात् ।
तज्ज्या तदुदयसममण्डलान्तरासुज्यया भक्ता ॥ २२ ॥
प्रश्नसममण्डलासुकमज्यया सङ्गुणाऽसकृत् सूर्यः ।
प्रश्नघटिकाभिरेवं गतशेषाभिर्भवत्यहः ॥ २३ ॥

उदयसममण्डलान्तरघटिका उच्यतकालस्तज्ज्या लम्बकाहतां लम्ब-
काहतामक्षज्यया गुणयेत् । गुणनेन या सङ्गुया भवेत् साऽन्त्यक्रान्त्या
जिनज्यया किंविशिष्टया व्यासार्धसङ्गुण्या हृता । लब्धस्य धनुरजा-
दाशक्रे पदे इनः सूर्यो भवति । यदि कर्क्यादौ द्वितीये पदे प्रश्नस्तदा
तदुदयचक्रार्धाद्विशोध्य शेष रविः स्थूलः स्यात् । तुलादिराशिपट्टे सम-
मण्डलप्रवेशो न सम्भवत्यनस्तत्र प्रश्न एव चित्तः । अथ तज्ज्या स्थूल-
रविभुजज्याचतकालज्यया भक्ता प्रश्नसममण्डलासुकमज्यया सङ्गुणा ।
स्थूलरवितश्चरज्यादिक कृत्वा येष्टवृत्तिः सा प्रश्नसममण्डलासुदयज्या
कथ्यते । एव लघुचापतः पदवशतः सूत्रः सूर्यो भवति । पुनस्तज्ज्या
तदुदयसममण्डलान्तरासुज्यया भक्तेत्यादिना सूर्यः साध्य इवमसकृत्
अहो दिवसस्य वतशेषाभिः प्रश्नघटिकाभिः स्थितीभूतः सूर्यो भवति ।

अत्रोपपत्तिः । त्रिव्याकर्णेऽस्य भुजस्तदा सममण्डलशु कर्णे को
जाता क्रान्तिज्या = $\frac{\text{सम} \times \text{ज्या}}{\text{त्रि}}$ । ततो जिनज्यया त्रिव्याऽर्कभुजज्या तदेष्ट

क्रान्तिज्यया किं जाताऽर्कभुजज्या = $\frac{\text{सम} \times \text{ज्या}}{\text{ज्याजि}}$ । शेषवासना सुगमेति ॥ २६ ॥

इदानीं यः सममण्डलरूपो वीत्य भूयमानयतीत्यस्योत्तरमाह ।

द्वादशगुणिताऽक्षज्या विपुवच्छायागुणाऽवलम्बज्या ।

सममण्डलकर्णहृते क्रान्तिज्ये भास्करः प्राग्वत् ॥ २७ ॥

अतज्या द्वादशगुणिता वाऽवलम्बज्या लम्बज्या विपुवच्छाया
गुणा । उभे सममण्डलकर्णहृते तदा क्रान्तिज्ये भवति । ततः प्राग्वद्वज्र
ज्यया भास्करो भवतीति ।

अत्रोपपत्तिः । 'त्रिव्यार्कघात द्रुतिहृत्वर स्यात्'—इति भास्कर

विधिना सममण्डलशु = $\frac{१२ \times \text{त्रि}}{\text{सक}}$ । ततस्त्रिज्ययाऽतज्या तदा समशु

कर्णेन का जाता क्रान्तिज्या = $\frac{१२ \times \text{त्रि} \times \text{ज्या}}{\text{त्रि} \times \text{सक}} = \frac{१२ \times \text{ज्या}}{\text{सक}}$

= $\frac{१२ \times \text{ज्या} \times \text{ज्या}}{\text{ज्याल} \times \text{सक}} = \frac{\text{त्रि} \times \text{ज्या}}{\text{सक}}$ अतः उपपन्नम् ॥ २७ ॥

इदानीं यो रविसममण्डलशुभुजोऽस्य कथयतीत्यस्योत्तरमाह ।

परमापक्रमजीवा तात्कालिकसूर्यबाहुसङ्गुणिता ।

सममण्डलशुभुजोऽस्य तत्प्रापमक्षांशः ॥ २८ ॥

परमापक्रमजीवा जिनज्या तात्कालिकसूर्यबाहुसङ्गुणिता तात्का
लिकसूर्यभुजज्यया गुणा समशुभुजोऽस्य भवति । तत्प्रापमक्षांशः
स्युतिरिति ।

अत्रोपपत्तिः । त्रिज्यया जिनज्या तदाऽर्कभुजज्यया किं जाता
क्रान्तिज्या = $\frac{\text{ज्याजि} \times \text{ज्या}}{\text{त्रि}}$ । समशुभुजोऽस्य क्रान्तिज्या भुजस्तदा त्रिव्याक

र्णेन किं जाताऽस्य = $\frac{\text{ज्याजि} \times \text{ज्या}}{\text{सक}}$ । शेषवासना सुगमेति ॥ २८ ॥

इदानीमुदयैर्जिना यो रचितमान्तरघटिका वेतीत्यस्योत्तरमाह ।
लङ्कोदयचरदलवद्रविलग्राभ्यां पृथक् पृथक् प्राणान् ।
कृत्वा तदन्तरैक्यं मृगकक्ष्यादौ पृथग्लिप्ताः ॥ २६ ॥
मेषादिषु कक्ष्यादिषु शोध्या भार्घात् तुलादिषु सभार्घाः ।
मकरादिषु संशोध्याश्चक्राद्रविभुक्तलिप्तोनाः ॥ २७ ॥
लम्पकला यद्युनाः सचक्रलिप्ता बिना स्वराशुदयैः ।
एवं स्फुटा भवन्त्यर्कलग्नयोरन्तरे प्राणाः ॥ २८ ॥

भुज्या परमात्पदुज्या गुण्या स्रदुज्या मान्या फलवापक-
लाः सम्पातालङ्कोदयास्य, स्युरिति । भुज्या जिनज्यामुखा चित्राभक्ता
क्रान्तिज्या भवति । सा पलभगुणा द्वादशहृता कुज्या । कुज्या चित्र्यापु-
या द्युज्याहृता चरज्या । तत्त्वापकलाश्चरास्यः स्युरिति । एवं रविभुज-
ज्या लानभुजज्या च लङ्कोदयचरदलवत् पृथक् पृथक् प्राणान् लङ्को-
दयामून् धरासूत्रं ह्रस्वा मृगादौ तदनार कक्ष्यादौ तु तदैक्यं ह्रस्वा-
भयो रविलग्नयोर्लिप्ताः स्वदेश्यदयामयो मेषादिषु पथमे पदे भवन्ति ।
कक्ष्यादिषु द्वितीये पदे तेषां भार्घ्याच्छोभ्यास्तुलादिषु तृतीये पदे सभा-
र्घा मकरादिषु चतुर्थे पदे चक्रात् संशोध्यास्तदा स्वदेश्यदयामयो भव-
न्ति । ततो लानकला लानेदयामयो रविभुक्तलिप्तोना रष्यदयामुभिर्हीना
यदि न शुध्यन्ति तदा सचक्रलिप्ता लानेदयामयो रष्यदयामुभिर्हीनाः
शेष स्वराशुदयैर्धिनैवमर्कलग्नयोरन्तरे स्फुटाः प्राणा अस्यो भवन्ति ।

जनोपपत्तिः । स्वदेश्योदयसाधनविधिना स्फुटा । इह रविरैकः
क्रान्तिशुक्लपददेशो लान चापरस्तयोः स्वदेश्योदयामून् मेषादितो गोल-
चापीयतेषुक्त्या पलाध तदन्तरमिष्टास्य आनीता । मृगकक्ष्यादौ
तदन्तरैक्यमिष्टादेषां लान शुक्लपदा स्फुटति ॥ २९ ३० ॥

स्वावर्गविनेष्टघटिकाभिर्घा लान वेतीत्यस्योत्तरमाह ।

अष्टयमाः शून्यगुणा दिगिषुकलोना रदाः सतिथिजिताः ।
स्वचरार्धार्थैरूना विपरीताः संपुता व्यस्तैः ॥ ३१ ॥

अत्रोपपत्तिः । त्रिज्याकर्णोऽतज्या भुजस्तदा सममण्डलशङ्कुर्कणं को
जाता क्रान्तिज्या = $\frac{\text{सज्ज} \times \text{ज्याष}}{\text{त्रि}}$ । ततो जिनज्या त्रिज्याऽर्कभुजज्या तदेष्ट

क्रान्तिज्या किं जाताऽर्कभुजज्या = $\frac{\text{सज्ज} \times \text{ज्याष}}{\text{ज्यात्रि}}$ । शेषघासना सुगमेति ॥ २६ ॥

इदानीं यः सममण्डलकर्णो दीप्त्य मूर्धमानयतीत्यस्योत्तरमाह ।

द्वादशगुणिताऽतज्या विपुवच्छायागुणाऽवलम्बज्या ।

सममण्डलकर्णद्वहेते क्रान्तिज्ये भास्करः प्राग्वत् ॥ २७ ॥

अतज्या द्वादशगुणिता वाऽवलम्बज्या लम्बज्या विपुवच्छाया
गुणा । उभे सममण्डलकर्णद्वहेते तदा क्रान्तिज्ये भवति । ततः प्राग्वद्भा
ज्यया भास्करो भवतीति ।

अत्रोपपत्तिः । त्रिज्याकर्णघात दुतिद्वारं स्यात्—इति भास्कर
विधिना सममण्डलशङ्कु = $\frac{१२ \times \text{त्रि}}{\text{सक}}$ । ततस्त्रिज्याऽतज्या तदा समशङ्कु

कर्णेन का जाता क्रान्तिज्या = $\frac{१२ \times \text{त्रि} \times \text{ज्याष}}{\text{त्रि} \times \text{सक}} = \frac{१२ \times \text{ज्याष}}{\text{सक}}$

= $\frac{१२ \times \text{ज्याष} \times \text{ज्यात्रि}}{\text{ज्यात्रि} \times \text{सक}} = \frac{\text{त्रि} \times \text{ज्याष}}{\text{सक}}$ अतः उपपत्त्यम् ॥ २७ ॥

इदानीं यो रविसममण्डलशङ्कुजोऽतः कथयतीत्यस्योत्तरमाह ।

परमापक्रमजीवा तात्कालिकसूर्यबाहुसङ्गुणिता ।

सममण्डलशङ्कुद्वहताऽतज्या तच्चापमन्तांशः ॥ २८ ॥

परमापक्रमजीवा जिनज्या तात्कालिकसूर्यबाहुसङ्गुणिता तात्का
लिकसूर्यभुजज्या गुणा समशङ्कुभक्ताऽतज्या भवति । तच्चापमन्तांश
स्युरिति ।

अत्रोपपत्तिः । त्रिज्या जिनज्या तदाऽर्कबाहुज्यया किं जाता
क्रान्तिज्या = $\frac{\text{ज्यात्रि} \times \text{ज्याष}}{\text{त्रि}}$ । समशङ्कुर्कणं क्रान्तिज्या भुजस्तदा त्रिज्या क

र्णेन किं जाताऽतज्या = $\frac{\text{ज्यात्रि} \times \text{ज्याष}}{\text{सक}}$ । शेषघासना सुगमेति ॥ २८ ॥

इदानीमुदयैर्विना यो रश्मिलग्नान्तरघटिका वेत्तीत्यस्योत्तरमाह ।

लङ्कोदयचरदलचद्रविलभाभ्यां पृथक् पृथक् प्राणान् ।
कृत्वा तदन्तरैक्यं मृगकर्षादौ पृथग्लिप्ताः ॥ २६ ॥
मेषादिषु कर्षादिषु शोध्या भार्यात् तुलादिषु सभार्याः ।
मकरादिषु संशोध्याश्चक्राद्रविभुक्तलिप्तोनाः ॥ ३० ॥
लग्नकला यदूनाः सचकलिप्ता विना स्वराशुदयैः ।
एवं स्फुटा भवन्त्यर्कलग्नयोरन्तरे प्राणाः ॥ ३१ ॥

भुज्या परमात्यदुज्या गुण्या स्वदुज्या भाज्या फलचापक-
लाः सम्यक्तास्तङ्कोदयासवः स्युरिति । भुज्या जिनज्यागुणा त्रिज्याभक्ता
क्रान्तिज्या भवति । सा पलभागुणा द्वादशद्वृता कुज्या । कुज्या त्रिज्यागु-
णा कुज्याद्वृता वरज्या । तज्जापकलास्वरासवः स्युरिति । एवं रश्मिभुज-
ज्या लानभुजज्या च लङ्कोदयचरदलचद्रवत् पृथक् पृथक् प्राणान् लङ्को-
दयामून् चरामून् च कृत्वा मृगादौ तदन्तरं कर्षादौ तु तदैक्यं कृत्वा-
भयो रश्मिलानयोर्लिप्ताः स्वदेश्युदयासवो मेषादिषु प्रथमे पदे भवन्ति ।
कर्षादिषु द्वितीये पदे तैःसवो भार्याश्चोद्धास्तुलादिषु तृतीये पदे समा-
र्धा मकरादिषु चतुर्थे पदे चक्रात् संशोध्यास्तदा स्वदेश्युदयासवो भव-
न्ति । ततो लग्नकला लग्नोदयासवो रश्मिभुक्तलिप्तोना रघुदयासुभिर्हीना
यदि न शुध्यन्ति तदा सचकलिप्ता लग्नोदयासवो रघुदयासुभिर्हीनाः
शेषं स्वराशुदयैर्विनेषमर्कलग्नयोरन्तरे स्फुटाः प्राणा असवो भवन्ति ।

अत्रोपपत्तिः । स्वदेश्योदयसाधनविधिना स्फुटा । इह रश्मिरैकः
क्रान्तिधृतीयप्रवेशो लग्नं चापरस्तयोः स्वदेश्योदयामून् मेषादितो गोल-
चापीयत्तेष्वुत्तया प्रसाध्य तदन्तरमिटासव आनीताः । मृगकर्षादौ
तदन्तरैक्यमित्यावेधासना गोलयुत्तया स्फुटोति ॥ २६-३१ ॥

स्वोदयैर्विनेष्टघटिकाभिर्भ्यां लग्नं वेत्तीत्यस्योत्तरमाह ।

अष्टपमाः शून्यगुणा दिगिषुकलोना रदाः सतिथिलिप्ताः ।
स्वचरार्धांशैरूना विपरीताः संगुता व्यस्तैः ॥ ३२ ॥

व्यस्ताश्चाजादीनां कालांशैर्लग्नमिष्टघटिकारैः ।

कम्पादघटिकाः कालांशकैर्विनैव स्वराशुदयैः ॥ ३३ ॥

अथयमा विकूलोना मेघस्य ध्रुवाशा. २७° । ५०' । शून्यगुणा
इयुक्तोना सूर्यस्य २८° । ५५' । रदा. सतिधितित्ता मिथुनस्य ३२° ।
१५' ध्रुवाशा । एते स्वचरार्धांशैकनास्तथा च एव विपरीता व्यस्तेमैवा-
विचराशे सयुतास्तत एत एव व्यस्ता. स्याद्या । एवमजादीनां द्वाद-
शराशीनां स्वदेशे कालाशा स्यु । तत कालाशैरिष्टघटिकाशैश्च ज्ञाना
नयनविधिना लाभं जानाच्च कालाशकैरिष्टघटिका भवन्ति । एव स्वरा-
शुदयैर्विनैव लग्नमिष्टघटिकारश्च भवन्तीति ।

अत्रोपपत्तिः । ये लङ्कादयासवस्ते पट्टिहृता अद्यात्मकमुदयमानं
लङ्काया प्रसाध्य ध्रुवाशा पठितास्तेभ्यश्चराशे स्वदेशोदया अद्या-
त्मका. साधितास्तत. सजातीयेष्टघटिकाशैर्लग्नाद्यानयनं सुगममिति ।
मेघादीनां लङ्कादयासत्र मे. १६०० । ए. १०८६ । मि १८३० । इति
पट्टिभक्ता ध्रुवाशाः २० । ५० म २८' । ५३' म ३० । १० प्राचीनानां मते
जीवाखण्डानां मूलत्वाद्वितीयवृत्तीयोदयो १०८५ । १८३५ । अतो
ध्रुवाशा आचार्यान्ता एवायान्ति ॥ ३२-३३ ॥

इदानीं योऽकंठश्चरार्धादस्य वेत्तीत्यस्योक्तमाह ।

इष्टार्कचरार्धज्या क्षयवृद्धिज्या चुरात्रदलगुणिता ।

व्यासार्धेन विभक्ता चित्तिजा द्वादशगुणा भक्ता ॥ ३४ ॥

क्रान्त्या विषुवच्छाया चित्तिजेष्टकान्तिवर्गयोगपदम् ।

अत्रा चित्तिजापक्रमजीवे त्रिज्यागुणे भक्ते ॥ ३५ ॥

अर्कामयाऽक्षलम्बकजीवे दिनकृधरासुविज्ञाने ।

इष्टार्कस्य चरार्धज्या सैव क्षयवृद्धिज्या च कथ्यते । सा चरज्या
वृत्त्यया गुणा व्यासार्धेन विभक्ता चित्तिजा क्रुज्या भवति । सा द्वादश-
गुणा क्रान्त्या क्रान्तिज्याया भक्ता विषुवच्छाया पलभा भवति । चित्तिजायाः
कुज्याया इष्टक्रान्तेरिष्टक्रान्तिज्यायाश्च वर्गयोगपदमया भवति । कुज्या

क्रान्तिजीवे त्रिज्यागुणे अर्कोयया पूर्वानीतया भक्ते फले क्रमेण दिनक-
चरामुविज्ञानेऽस्तज्यालम्बज्ये भवतः ।

अत्रोपपत्तिः । अतस्तेजानुपातेन स्फुटा ॥ ३४-३५ ॥

इदानीं योऽतश्चरार्धज्योऽर्के कथयतीत्यस्योत्तरमाह ।

अर्कोज्ञाने ज्ञाने विषुवच्छायाचरासूनाम् ॥ ३६ ॥

इष्टचरार्धस्य ज्या क्षयवृद्धिज्या तदर्कवधकृत्या ।

त्रिज्याविषुवच्छायावधवर्गो युतद्वृत्तश्चेदः ॥ ३७ ॥

व्यासार्धकृतेर्मूलं क्रान्तिज्या व्यासदलगुणा भक्ता ।

जिनभागजीवया लब्धचापमर्कः पदैः प्राग्वत् ॥ ३८ ॥

पत्रभाचरासूनां ज्ञानेऽर्कोज्ञाने वक्ष्यमाणः प्रकारो ज्ञेयः । इष्टच-
रार्धस्य ज्या क्षयवृद्धिज्या भवतीति पूर्वमेव प्रतिपादितम् । तस्याश्चर-
ज्याया अर्कोनां द्वादशानां च या वधकृतिस्तया त्रिज्यापलभ्योर्धधवर्गो
युतो द्वातश्च व्यासार्धकृतेस्त्रिज्यावर्गस्य द्वेदो हरो भवति । तेन त्रिज्या-
कृतिर्हता या लब्धिस्तस्या मूलं क्रान्तिज्या स्यात् । सा व्यासदलगुणा
जिनभागजीवया भक्ता फलचापं पदैः प्राग्वदर्को भवति ।

अत्रोपपत्तिः । त्रितिजेऽयाथाशाः कार्ये । यद्वधुवर्गोते क्रान्तिः
कोटिः । बाहीवर्गये चरांश भुजः । कोटिसम्मुखकोणो लम्बांशः । तत-
स्त्रिज्यावधवर्गद्विगुणनेन ।

$$\text{त्रि} \times \text{ज्या} = \frac{\text{त्रि} \times \text{ज्याका}}{\text{ज्या}} \times \frac{\text{त्रि} \times \text{ज्याव}}{\text{ज्याव}} = \text{स्पका} \times \text{त्रि} \times \text{त्रि} + १२$$

$$\text{अतः स्पका} = \frac{१२ \times \text{ज्याव}}{\text{त्रि}}$$

$$\text{त्रि}^2 + \text{स्पका}^2 - \text{द्वेका}^2 = \frac{\text{त्रि}^2 \times \text{त्रि}^2 + १२^2 \times \text{ज्याव}^2}{\text{त्रि}^2}$$

$$\text{ततः ज्याका} = \frac{\text{त्रि}^2 \times \text{स्पका}}{\text{द्वेका}} = \frac{१२^2 \times \text{ज्याव}^2 \times \text{त्रि}^2}{\text{त्रि}^2 \times \text{त्रि}^2 + १२^2 \times \text{ज्याव}^2} \dots (१)$$

$$= \frac{\text{त्रि}^2}{\text{त्रि}^2 \times \text{त्रि}^2 + १२^2 \times \text{ज्याव}^2} \text{ । अत उपपद्यते मूलोक्तम् ।}$$

अथ (१) अस्मिन् भाज्यहारो त्रिज्यावर्गणापवर्त्य

$$\text{ज्या}^2 \text{का} = \frac{१२ \times \text{ज्या}^2 \text{च}}{\text{त्रि}^2 + \frac{१२ \times \text{ज्या}^2 \text{च}}{\text{त्रि}^2}} \quad ; \quad \text{ज्याका} = \frac{१२ \times \text{ज्या} \text{च}}{\sqrt{\text{त्रि}^2 + \frac{१२ \times \text{ज्या}^2 \text{च}}{\text{त्रि}^2}}}$$

अनेन 'हरज्यकाकौभिहतस्त्रिमौर्व्या भक्ता'—इत्यादिभास्करो
क्तमाध्यायानुरूपमुपपद्यते ॥ ३४३—३८ ॥

इदानीं क्वायातो यश्चरार्धमष्टया, कथयतीत्यस्योत्तरमाह ।

विषुवच्छायाभक्ता स्वचरार्धज्येष्टयाऽन्यया गुणिता ।

लब्धस्य चापमिष्टच्छायायाश्चरदलप्राणाः ॥ ३९ ॥

स्वदेशीयघातान्ययेष्टदेशीयफलभया गुणिता विषुवच्छायाभक्ता
स्वदेशीयफलभया भक्ता लभ्यस्य चापमिष्टच्छायाया इष्टफलभायाश्चरदल
प्राणाश्चरासौ भवन्तीति ।

अत्रोपपत्तिः । यदि द्रुयोर्विषयोः पलमे त्रि_१, त्रि_२ कल्प्येते तत्रै
कक्रान्तौ द्रुयोर्विषयोश्चरे च_१, च_२ । तदा गोनयुतया

$$\text{ज्याच}_1 = \frac{\text{त्रि}_1 \times \text{ज्याका}}{१२} \times \frac{\text{त्रि}_2}{\text{द्रु}}$$

$$\text{ज्याच}_2 = \frac{\text{त्रि}_2 \times \text{ज्याका}}{१२} \times \frac{\text{त्रि}_1}{\text{द्रु}}$$

$$\text{अतः } \frac{\text{ज्याच}_1}{\text{ज्याच}_2} = \frac{\text{त्रि}_1}{\text{त्रि}_2} \quad ; \quad \text{ततः } \text{ज्याच}_1 = \frac{\text{त्रि}_1 \times \text{ज्याच}_2}{\text{त्रि}_2}$$

अत उपपद्यते यथोक्तम् ॥ ३८ ॥

इदानीं य इष्टचरार्धमष्टया क्वाया कथयतीत्यस्योत्तरमाह ।

स्वचरार्धज्याभक्ता विषुवच्छायेष्टचरदलासूनाम् ।

गुणिता ज्येष्टचरदलविषुवच्छायाफलं भवति ॥ ४० ॥

विषुवच्छाया स्वचरार्धज्याभक्ता इष्टचरदलामूना ज्याया गुणिता
फलमिष्टचरदलसम्बन्धिनी विषुवच्छाया भवति ।

अत्रोपपत्तिः । पूर्ववत्कारवैरोत्येन स्फुटा ॥ ४० ॥

इदानीं यो मध्यच्छायातोऽतविद्विमानयति दिवाकरञ्जोऽतमा-
नयतीति प्रश्नद्वयोत्तरमाह ।

मध्यच्छायाग्रमुदक् शङ्कुतलादक्षिणा नता भागाः ।

दक्षिणतो यदि सौम्याः स्वाक्षांशाः सर्वदा याम्याः ॥४१॥

दुदलनताक्षांशानामेकदिशामन्तरं युतिर्भेदे ।

क्रान्त्यंशाः प्राग्वदतः क्रान्त्यंशैरेवमक्षांशाः ॥ ४२ ॥

मध्यच्छायाय शङ्कुतलाच्छङ्कुमूलादुदक् तदा विनार्ध्या नता
भागा दक्षिणा ज्ञेया । यदि छायाय दक्षिणतस्तदा नतभागाः सौम्या
उत्तरा ज्ञेयाः । स्यातांशश्च सर्वदा याम्या एव ज्ञेयाः । अथ मध्यच्छाया-
तो मध्यच्छायाकणं प्रसाध्य । तत्कर्णं मध्यच्छाया भुजस्तदा त्रिज्यया
किमित्यनुपातेन रविदृज्यामानीय तच्छायाया नतभागा ज्ञेया । दुदले
नतभागानामक्षांशानां चैकदिशामन्तर भेदे दिग्भेदे युति क्रान्त्यंशा
भवन्ति । अतः प्राग्वदतः साध्यः । एव क्रान्त्यंशैर्मध्यनतायैश्च सत्का-
रणाक्षांशा भवन्ति ।

अत्रोपपत्तिः । 'विनार्धंशुतेस्त्रिज्यकाट्या हृताया, स्वकर्णन'-इत्या
दिभास्करविधिना स्फुटा ॥ ४१-४२ ॥

इदानीं योऽग्रार्कज्ञो लम्बाक्षांशान् कथयतीत्यस्योत्तरमाह ।

उदयज्येष्ठापमजीवाकृत्यन्तरात् पदं क्षितिजा ।

व्यासार्धगुणा क्षितिजा भक्तोदयजीवयाऽक्षज्या ॥४३॥

उदयज्यया विभक्ता क्रान्तिज्या व्यासदलगुणा लम्बः ।

द्वादशगुणिता क्षितिजा विषुवच्छायाहृता क्रान्तिः ॥४४॥

उदयज्यया अयाया इष्टक्रान्तिजीवायाश्च वर्गान्तरात् पद मूल
क्षितिजा कुज्या भवति । सा क्षितिजा व्यासार्धगुणाऽयया भक्ताऽतज्या
म्यात् । क्रान्तिज्या च व्यासदलगुणा अयया विभक्ता लम्बो लम्बज्या भ
वेत् । एव कुज्या द्वादशगुणा विषुवच्छायाहृता फल क्रान्ति क्रान्तिज्या भव-
तीति ।

अत्रोपपत्तिः । अतस्तेनानुपातेन स्फुटा ॥ ४३-४४ ॥

इदानीं य उच्येऽस्ते वाऽया वेत्तीत्यस्योत्तरमाह ।

यष्टिष्यासार्धेऽग्रा प्राच्यपरा भास्कुरान्तरांशज्या ।

द्विगुणमुदयास्तसूत्रं तच्चिज्याकृतिविशेषपदम् ॥ ४५ ॥

अभीष्टयष्टिष्यासार्धेन चलवत्तममीकृताया भूमौ स्थितिजगत्सु
त्याद्योदये रविदिम्य विद्येत् । तस्मिन् यष्टिष्यासार्धे एते यत्रोदये रविष
पक्षम्भी या च प्राच्यपरा रेखा तयोरेन्तरांशज्या यष्टिष्यासार्धेऽग्रा भवति ।
तच्चिज्याकर्णान्तरपद द्विगुणमुदयास्तसूत्रं भवतीति ।

अत्रोपपत्तिः । गोलयुत्तयाऽयामस्यानेन स्फुटा ॥ ४५ ॥

इदानीं यो दिनार्धं नतोक्षसत्ये ताभिर्विबुधच्छायातज्यालम्बात्
वेत्तीत्यादीनामुत्तरमाह ।

शुद्धे शङ्कुनतज्ये प्राच्यपराया यदि स्थितः शङ्कुः ।

उदग्रा दक्षिणतस्तदन्तरेणाधिकाऽर्कग्रा ॥ ४६ ॥

उत्तरगोलेऽग्रीनं तदन्तरं याम्यगोखगे सूर्ये ।

शङ्कुतलं शङ्कुतलं विबुधच्छायादिपट्कगुणम् ॥ ४७ ॥

शङ्कुतलशङ्कुगुणिते त्रिज्ये तद्वर्गयुतिपदविभक्ते ।

अक्षावलम्बकज्ये शुद्धस्यैर्केऽन्यदा शुद्धतात् ॥ ४८ ॥

कुदले मध्याह्ने वेधेन शङ्कुनतज्ये उच्यतनतज्ये साधे । मध्याह्न-
च्छायामवगम्य पूर्वोविधिना मध्या नतोक्षता भागा ज्ञेया । उच्यतज्या
शङ्कुनतज्या च याम्योत्तरेखाया शङ्कुमूलादोलम्बाभिर्महाशङ्कुभुजः
स्यादिति गोलयुत्तया सत्रे स्फुटम् । उत्तरगोले यदि स मध्याह्निकः शङ्कु
प्राच्यपराया रेखाया चरत्स्थितस्तदा तदन्तरेण याक् प्रदर्शितभुजेना-
कोषोभा । यदि दक्षिणत स्थित शङ्कुस्तदा तदन्तरेखायाऽधिका जायते
सूर्ये याम्योत्तरे तदन्तरं भुजसप्तमशेषेनमेव शङ्कुतलं शङ्कुमूलादयास्त-
सूत्रयोरेन्तरं भवेत् । तच्छङ्कुतलं द्विद्वगुणं त्रिद्वगुणं मध्याह्नशङ्कुतलं

विषुवच्छाया भवति । त्रिज्या स्यान्दृष्टे स्थाप्या । एकत्र शङ्कुतलगुणाऽ-
न्यत्र शङ्कुना गुणिता । उभयत्र तयोः शङ्कुतलशङ्कोर्वर्गयुतिपदेन हृत्या
विभक्ता फले प्रमेणाकं द्युतलस्येऽवज्यालम्बज्ये भवतः । द्युतलादन्य-
दाऽन्यस्मिन् काले इत्यस्याये सम्बन्धः ।

अत्रोपपत्तिः । गोलयुतया शङ्कुतल-भुजायासंस्थानेन शङ्कुतलं
भुजः शङ्कुः कोटिर्भूतिः कर्ण इत्यसत्वेत्ततोऽनुपातेन च स्फुटा ॥ ४६-४८ ॥

इदानीं द्युतलादन्यदा पलभासाधनार्थमाह ।

छायावृत्तेऽर्कग्रा कर्णगुणा व्यासदलहृताऽर्कग्रा ।

प्राच्यपरा शङ्कुन्तरमुत्तरयाम्यं तदूनयुता ॥ ४६ ॥

उत्तरगोले याम्ये विषुवच्छायाऽग्रयाऽन्तरं हीनम् ।

एवं विषुवच्छाया युक्तविहीनाऽन्तरेणाग्रा ॥ ५० ॥

प्रथमार्थायाः पूर्वार्धं त्रिप्रश्नाध्यायस्य चतुर्थार्धेऽर्धसमे
व्याख्यातमेव । अन्यत् सर्वं च त्रिप्रश्नाध्यायस्य ५८-६० आर्थाभिः
स्फुटम् ॥ ४९-५० ॥

इदानीं क्रान्तिव्याप्तीना संस्थानमाह ।

बाहुः क्रान्तिः कोटिः क्षितिजा तद्वर्गयुतिपदं कर्णः ।

अग्रादयास्तसूत्रादक्षिणतो दृश्यशङ्कुतलम् ॥ ५१ ॥

क्रान्तिः क्रान्तिज्या भुजः । कुज्या कोटिः । तद्वर्गयुतिपदमग्रा
कर्ण इत्यसत्वेत्तम् । भास्करेण क्रान्तिज्या कोटिः कुज्या भुज इति कथितं
तत्र न कश्चिद्विशेषो भुजकोट्योः संस्थानभेदाभावात् । दृश्यशङ्कुतलं
द्विषाशङ्कुतलमुदयास्तसूत्रादक्षिणतो भवति ।

अत्रोपपत्तिः । अतस्त्वेतदसंस्थानेन 'सूत्राददिषा शङ्कुतलं यमाशम्'-
इत्यादिभास्करविधिना स्फुटा ॥ ५१ ॥

इदानीं यश्चरत्वं विना दिनरात्र्यर्थं करोतीत्यस्योत्तरमाह ।

त्रिज्याचपवृत्तिज्यैकयान्तरमुदगितरयोर्दिनार्धान्त्या ।

व्यासार्धचरार्धज्यान्तरसंयोगोऽर्धरात्र्यन्त्या ॥ ५२ ॥

उत्क्रमजीवाचापं क्रमजीवाचापसहितमधिकं चेत् ।

दिनरात्र्यर्धप्राणाः पृथग्ग्विना चरदलप्राणैः ॥ ५३ ॥

उदमितरयोस्तद्विण्णोलणोस्त्रिज्यायाः त्रयश्चद्विज्यायाश्चरज्या
याश्चैक्यमन्तरं च दिनार्धेऽन्त्या स्यात् । एवमुदद्विण्णोलणोस्त्रिज्या
याश्चरज्यायाश्चान्तरसंयोगे रात्र्यर्धेऽन्त्या स्यात् । द्वयोरन्त्ययोऽत्क्रमचाप
एषकृ एषकृ चरदलप्राणैर्विना दिनरात्र्यर्धप्राणा भवन्ति । चेत् त्रिज्यातो-
ऽधिकमुत्क्रमज्यामानं भवेत् तदा यदधिकं तत्क्रमचापेन त्रिज्याचाप (अ
श्वेदवाणामवः ५४००) सहितं कार्यमेवमुत्क्रमचापमानं तदा ज्ञेयमिति ।

अत्रोपपत्तिः । अन्यथासंस्थानेन स्फुटा त्रिज्याधिकोत्क्रमज्याचाप
ज्यात्पत्त्या स्फुटमिति । एष चरज्याज्ञानतो दिनरात्रिप्रमाणानयनमिह
मन्दानन्दहरम् । वस्तुनश्चरज्याज्ञाने सत्क्रमचापतश्चरामयो लाघवेन
विदिता भवन्ति तेभ्यो दिनरात्र्यर्धमाने च सुखेन भवत इति सुधीभि-
रित्यन्यम् ॥ ५२-५३ ॥

इदानीं ताभ्यामन्तायनम्बकौ यः करोतीत्यस्योत्तरमाह ।

दिवसार्धात्क्रमजीवाधिकक्रमज्याऽधिका दिनार्धान्त्या ।

ज्यासार्धदिनार्धान्त्यान्तरं चरज्याऽक्षजिवाऽतः ॥ ५४ ॥

दिवसार्धात्क्रमजीवा दिनार्धान्त्या भवति । यदा दिवसार्धं च
काव्यिवाणामुतोऽधिकं तदा यदधिकं तत्क्रमज्याया त्रिज्याऽधिका कार्या ।
एष दिनार्धान्त्या स्यात् । ज्यासार्धस्य त्रिज्याया दिनार्धान्त्यायाश्चान्तरं
चरज्या भवति । अतश्चरज्यायाः पूर्वात्तेन विधिनाऽतज्या साध्या । अत्र
कज्ञानेन चरज्यातोऽतज्याज्ञानं भवतीति ज्ञेयम् ।

अत्रोपपत्तिः । अन्यथासंस्थानेनैव स्फुटा ॥ ५४ ॥

इदानीं योऽनस्तमयाक्रान् करोतीत्यस्योत्तरमाह ।

स्वाहोरात्रार्धसमा यत्राक्षज्यावलम्बकः क्रान्त्या ।

मेपादिगस्य तावदूयावत् कर्क्यादिगस्य रवेः ॥ ५५ ॥

नास्तमयस्तत्र तुलामकरादिस्थस्य नोदयोऽर्कस्य ।

तन्मध्यान्तरलिप्ता मध्यमभुक्तया हृता दिवसाः ॥५६॥

मेघादिगस्य मेघादिराशिचयस्यस्य रवेर्यत्र यस्मिन् प्रदेशेऽतन्त्या
स्वाहोराधंसमा स्यद्व्युज्यासमा । अथलम्बको लम्बज्या च क्रान्त्या क्रान्ति-
ज्या समाः । पुनः कर्कादिगस्य रवेर्द्व्युज्यासमाऽतन्त्या क्रान्तिज्यासमा
लम्बज्या च यावत् तावत् तत्र देशेऽर्कस्य नास्तमयः । एवं तुलामकरा-
दिस्थस्य रवेर्द्व्युज्यासमाऽतन्त्या क्रान्तिज्यासमा लम्बज्या यावत् तावत् तत्र
देशेऽर्कस्य नोदयः । यदा मेघादिगस्य रवेः क्रान्तिज्यासमा लम्बज्या जाता
तदा यो मध्यमरविस्तथा कर्कादिगस्य रवेः क्रान्तिज्यासमा यदा लम्बज्या
तदा यो मध्यमरविस्तन्मध्योरन्तरे या लिप्तास्ता रविमध्यमगत्या हृता
दिवसा भवन्ति । तावत् कालपर्यन्तमुत्तक्रान्तेर्लम्बाधिकत्वात् तत्रार्क-
स्यानस्तमयः । दक्षिणक्रान्तेर्लम्बाधिकत्वात् तावत् तत्र रवेरनुदय इति ।

अत्रोपपत्तिः । 'लम्बाधिका क्रान्तिरुदक् च यावत् तावद्विने
सन्ततमेव तत्र'-इत्यादिभास्करविधिना स्फुटा ॥ ५५-५६ ॥

इदानीं कोणच्छायातेऽर्कानयनमाह ।

कोणच्छायाकृतिदलपदविपुवच्छाययोरुदग्नृतलम् ।

प्राच्यपराया यद्येवमन्तरं याम्यदिक्स्थं चेत् ॥५७॥

कोणच्छायाकर्णेन भक्तमवलम्बकेन सङ्गुणितम् ।

इष्टापक्रमजीवा त्रिप्रश्नोत्तरा स्फुटोऽर्कोऽतः ॥ ५८ ॥

कोणयुक्तस्य रवौ या द्वादशाङ्गुलशङ्कुच्छाया सा कोणच्छाया ।
तद्वर्गाधंस्य यत् पदं तच्छङ्कुमूलप्राच्यपररेखान्तर भुजो भवति कोणयु-
क्तस्य रवौ भुजकोट्यास्तुत्यात् । यदि प्राच्यपराया रेखाया उदक् नृतनं
शङ्कुमूलं भवेत् तदा भुजविपुवच्छाययोर्येवं घट्टमदिक्स्थं शङ्कुमूलं तदा
तयोरन्तर कोणदृताया भवति । तदैक्यमन्तरं वा लम्बकेन लम्बज्याया
सङ्गुणित कोणच्छायाकर्णेन भक्तमिष्टापक्रमजीवा भवति । अतस्त्रिप्र-
श्नोत्तरा स्फुटोऽर्कः भाव्यः ।

अत्रोपपत्तिः । कर्मवृत्तायाज्ञान व्याख्यात स्फुटम् । कर्मवृत्ताया
त्रिज्यागुणा छायाकर्णन भक्ताऽया म्यात् । सा लम्बज्यागुणा त्रिज्याभक्ता
क्रान्तिज्या स्यादेवमत्र त्रिज्यातुल्ययोगुणाहयोस्तुल्यत्वान्नान्ये कृते वाचा
यान्त्रमुपपद्यते ॥ ५०-५८ ॥

इदानीमात्मप्रशसामाह ।

मध्यगतिस्पष्टगतित्रिप्रश्नान् सोत्तरान् विजानाति ।

स भवस्याचार्यो वै ब्रह्मोक्तान् योज्यतश्चक्षुः ॥ ५६ ॥

योऽन्यतन्वत्त आर्यभटादितन्वत्तो गणको ब्रह्मोक्तान् सोत्तरान्
मध्यगति-स्पष्टगति-त्रिप्रश्नान् विजानाति विशेषेण जानाति । स वै
निश्चयेन गणितस्कन्धे आचार्यो भवतीति ॥ ५६ ॥

इदानीमध्यायोपसंहारमाह ।

अध्यायः पञ्चदशस्त्रिप्रश्नस्योत्तरं यदिह नोक्तम् ।

तच्चार्यापठ्यास्यं गोलादुत्प्रेक्ष्य बुद्धिमता ॥ ६० ॥

इति श्रीब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते त्रिप्रश्नोत्तराध्यायः

पञ्चदशः ॥ १५ ॥

त्रिप्रश्नस्योत्तरं नामाय पञ्चदशोऽध्याय आर्योपपत्त्या मया कृत
इति । इहात्मिकध्याये यत् किञ्चिन्मया नोक्तं बुद्धिमता गोलात् तदु
त्प्रेक्ष्य ज्ञेयम् । गोलायुक्तमात्मिका कल्पना कृत्वा तत् सर्वं बोध्यं यतो
गोलबोध इदमेव कृतं यदनुक्तमपि बुद्धिमता ज्ञायत इति ।

मधुमूदनमूनोदितो यस्तिलक श्रीएगुनेह जिष्णुजोति ।

बुद्धिं स विनिधाय नूतनोऽयं रचितः प्रश्नविधौ सुधाकरेण ॥

इति श्रीरघुपालुदात्तसुतसुधाकरद्विवेदिविरचिते ब्राह्मस्फुटसिद्धान्त

नूतनतिलके त्रिप्रश्नोत्तराध्याय पञ्चदशः ॥ १५ ॥

अथ ग्रहयोत्तराध्यायः ।

तत्रादौ तदारम्भप्रयोजनमाह ।

ग्रहणग्रहसंयोगग्रहर्क्षतन्त्रेषु सर्वविदाम् ।

आचार्यश्छेद्यकविद्व्यतस्तत्तश्छेद्यकं वक्ष्ये ॥ १ ॥

यतो ग्रहण-ग्रहसंयोग-ग्रहर्क्षतन्त्रेषु सर्वविदां मध्ये छेद्यकविदा-
चार्यो भवति ततस्तस्माच्छेद्यकं वक्ष्ये । सशयं छेदयतीति छेद्यकः । येन
छेत्तरचनया ग्रहणादिकं प्रदर्श्यते स छेद्यक इति ॥ १ ॥

इदानीं छेद्यकदानार्थमपाचानाह ।

दुर्जनकृतघ्नशत्रुप्रतिकञ्चुककारिपतितमूर्खेभ्यः ।

छेद्यकमदेयमेभ्यो ददतः सुकृतायुषोर्नाशः ॥ २ ॥

प्रतिकञ्चुककारो पिशुनः । शेषं स्पष्टम् ॥ २ ॥

इदानीं छेद्यकदानार्थं पाचानाह ।

उषिताय दीर्घकालं शिष्याय गुणाधिकाय भक्ताय ।

पात्रे वा सुहृदे वा सुताय वा छेद्यकं देयम् ॥ ३ ॥

स्पष्टार्थम् ॥ ३ ॥

इदानीं प्रश्नानाह ।

विषुवदपमण्डलदिशो बलनज्याभिस्त्रिगृहवृत्ते ।

सम्पर्कं ग्रासं वा यो वेत्ति च्छेद्यकज्ञः सः ॥ ४ ॥

यो बलनज्याभिस्त्रिगृहवृत्ते ग्रहत्रिज्यावृत्ते विषुवद्वृत्तस्य क्रान्ति-
वृत्तस्य च दिशो वेत्ति । वा सम्पर्कं छायाच्छादकयुतो ग्रासं वेत्ति स
एव छेद्यकज्ञ इति । एवमत्र प्रश्नद्वयम् ॥ ४ ॥

इदानीमन्यान् प्रश्नानाह ।

सम्पर्कमण्डले यः प्रग्रहमोक्षौ पृथक् स्वविचेपात् ।

मध्यान्मध्यग्रासं परिलिखति च्छेद्यकज्ञः सः ॥ ५ ॥

अत्रोपपत्तिः । कर्णवृत्तायाज्ज्ञानं व्याप्यातः स्फुटम् । कर्णवृत्ताया
त्रिज्यागुणा द्वायाकर्णेन भक्ताऽया स्यात् । सा लम्बज्यागुणा त्रिज्याभक्ता
क्रान्तिज्या स्यादेवमत्र त्रिज्यातुल्ययोगुणद्वयोस्तुल्यत्वाभागे कृते चाद्या-
योगोऽनुपपद्यते ॥ ५७-५८ ॥

इदानीमात्मपदं समाह ।

मध्यगतिस्पष्टगतित्रिप्रश्नान् सोत्तरान् विजानाति ।

स भवत्याचार्यो वै ब्रह्मोक्तान् योऽन्यतश्च ज्ञः ॥ ५९ ॥

योऽन्यतन्त्रज्ञ आर्येभटादितन्त्रज्ञो गणको ब्रह्मोक्तान् सोत्तरान्
मध्यगति-स्पष्टगति-त्रिप्रश्नान् विजानाति विशेषेण जानाति । स वै
निरवयेन गणितस्कन्धे चाचार्यो भवतीति ॥ ५९ ॥

इदानीमध्यायोपसंहारमाह ।

अध्यायः पञ्चदशस्त्रिप्रश्नस्योत्तरं यदिह नोक्तम् ।

तच्चार्यापठ्याऽयं गौलादुत्प्रेक्ष्य बुद्धिमता ॥ ६० ॥

इति श्रीब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते त्रिप्रश्नोत्तराध्यायः

पञ्चदशः ॥ १५ ॥

त्रिप्रश्नस्योत्तरं नामायं पञ्चदशोऽध्याय आर्यावष्ट्या मया कृत
इति । इहास्मिन् अध्याये यत् किञ्चिन्मया नेतुं बुद्धिमता गौलात् तदु-
त्प्रेक्ष्य ज्ञेयम् । गौलयुक्तयोस्मिन्ना कल्पना कृत्वा तत सर्वं बोध्यं यतो
गौलबोध रदमेव फलं यदनुक्तमपि बुद्धिमता ज्ञायत इति ।

मधुमूदनसूनुनादितो यास्तिलकः श्रीएधुनेह जिष्णुजोक्ते ।

बुद्धिं त विनिधाय नूतनोऽयं रचितः प्रश्नविधौ सुधाकरेण ॥

इति श्रीकृपानुदत्तसुतसुधाकराद्विधेदिविरचिते ब्राह्मस्फुटसिद्धान्त-

नूतनतिलके त्रिप्रश्नोत्तराध्यायः पञ्चदशः ॥ १५ ॥

अथ ग्रहणोत्तराध्यायः ।

तत्रादौ तदारम्भप्रयोजनमाह ।

ग्रहणग्रहसंयोगग्रहर्क्षतन्त्रेषु सर्वविदाम् ।

आचार्यश्छेद्यकविद्युतस्ततरक्षेद्यकं वक्ष्ये ॥ १ ॥

यतो ग्रहण-ग्रहसंयोग-ग्रहर्क्षतन्त्रेषु सर्वविदा मध्ये छेद्यकविदा
वार्ता भवति ततस्तस्माच्छेद्यकं वक्ष्ये । सद्यः छेद्यतीति छेद्यक । येन
छेत्तवचनाया ग्रहणादिकं प्रदर्श्यते स छेद्यक इति ॥ १ ॥

इदानीं छेद्यकदानार्थमपात्रानाह ।

दुर्जनकृतघ्नशत्रुप्रतिकञ्चुककारिपतितमूर्खेभ्यः ।

छेद्यकमदेयमेभ्यो ददतः सुकृतायुषोर्नाशः ॥ २ ॥

प्रतिकञ्चुककारी पिशुन । शेष स्पष्टम् ॥ २ ॥

इदानीं छेद्यकदानार्थं पात्रानाह ।

उपिताय दीर्घकालं शिष्याय गुणाधिकाय भक्ताय ।

पात्रे वा सुहृदे वा सुताय वा छेद्यकं देयम् ॥ ३ ॥

स्पष्टार्थम् ॥ ३ ॥

इदानीं प्रश्नानाह ।

विषुवदपमण्डलदिशो बलनज्याभिस्त्रिगृहवृत्ते ।

सम्पर्के ग्रासं वा यो वेत्ति च्छेद्यकज्ञः सः ॥ ४ ॥

यो बलनज्याभिस्त्रिगृहवृत्ते ग्रहत्रिज्यावृत्ते विषुवदृत्तस्य क्रान्ति-
वृत्तस्य च दिशो वेत्ति । वा सम्पर्के तदाच्छादकयुतो वाप वेत्ति स
एव छेद्यकज्ञ इति । एवमत्र प्रश्नार्थम् ॥ ४ ॥

इदानीमन्यान् प्रश्नानाह ।

सम्पर्कमण्डले यः प्रग्रहमोक्षौ पृथक् स्वविच्छेपात् ।

मध्यान्मध्यग्रासं परिलिखति च्छेद्यकज्ञः सः ॥ ५ ॥

य. सम्यक्मण्डले मानेक्षार्धमण्डले स्वस्वविशेषात् एषक एषक
पथहमोत्तो स्थगमोत्तो परिलिखति । मध्यात् मध्यकालिकाविशेषाच्च
मध्ययास परिलिखति स एष क्षेत्रकज्ञः । एवमत्र प्रश्नत्रयम् ॥ ५ ॥

इदानीमन्यान् प्रश्नानाह ।

परिलिखतीपुत्रासं तात्कालिकबाहुकोटिकणैर्यः ।

अथ वा निमिलनोन्मीलनद्वयं क्षेत्रकज्ञः सः ॥ ६ ॥

यस्तात्कालिकबाहुकोटिकणैर्यद्वयभालोद्वेष्टयास परिलिखति ।
अथ वा निमिलनयुन्मीलन चेति द्वयं य. परिलिखति स एष क्षेत्रकज्ञः ।
एवमत्र प्रश्नत्रयम् ॥ ६ ॥

इदानीमन्यान् प्रश्नानाह ।

ग्राह्यं परिलिख्यैक्यं परिलिखति ग्रहगृहादिकं तत्र ।

भूमौ यः फलके वा परिवर्त्य क्षेत्रकज्ञः सः ॥ ७ ॥

यो ग्राह्यं ग्राह्यविषयैक्य मानेक्षार्धवृत्तं स परिलिख्य तत्र
भूमौ वा परिवर्त्य विपरीतं कृत्वा फलके पीठे ग्रहगृहादिकं परिलिखति
स एष क्षेत्रकज्ञः । एवमत्र प्रश्नद्वयम् ॥ ७ ॥

इदानीमन्यान् प्रश्नानाह ।

देशान्तरं यथागतदृक्प्रग्रहणान्तराविजानाति ।

यो रेखातोऽप्वेनं पर्वेषुदिनात् स तक्षज्ञः ॥ ८ ॥

यो यथागतदृक्प्रग्रहणान्तराद्विज्ञातागतदृष्टिजन्यम्यंशं ज्ञातयोः
न्तराद्देशान्तरं विजानाति । यो रेखातो रेखादेशादप्वेनं देशान्तरयोः
ज्ञानं विजानाति । दृष्टिनात् पर्वं विजानाति । दृष्टादिनादर्वं कति
भिर्दिने. पर्वं यद्वयं भविष्यतीति वा दृष्टदिनस्य पश्चात् कतिभिर्दिने.
पर्वं गतमिति । एवमत्र प्रश्नत्रयम् ॥ ८ ॥

इदानीमन्यान् प्रश्नानाह ।

यो चेत्ति राहुमार्गं तेनेष्टयासमिष्टकाकाया ।

प्रासं प्रासात् कावं जानाति क्षेत्रकज्ञः सः ॥ ९ ॥

यो यहणे राहुमार्गे भूभामार्गे वेत्ति । तेन मार्गेणैष्टयास वेत्ति ।
वेष्टकालाद्वाच वेत्ति यासाञ्च कालमिष्टकाल जानाति स एव छेद्य
कजः । एषमत्र प्रश्नस्तुष्टयम् ॥ ८ ॥

इदानीं पूर्वोक्तानां प्रश्नानामुत्तरार्थं विशेषमाह ।

अस्तप्रमाणयोगग्राह्यग्राहकदलानि बलनज्या ।

विशेषश्चापरतो भवति रवेः पूर्वतः शशिनः ॥ १० ॥

यास्तप्रमाणयोगो मानैक्यम् । याह्यदलं छायाविम्बाधम् । याह-
कदलं याहकविम्बाधम् । इति वस्तुत्रयं यहणपरिलेखे वावश्यकम् । अथ
बलनज्या । विशेषः स्पर्शकालिकः शरश्च । रवेर्यहणेऽपरतः पश्चिमतः
शशिनश्चन्द्रस्य यहणे पूर्वतो भवति ॥ १० ॥

इदानीमकुललिप्ता आह ।

दिनदलविभक्तजिनगुणदिनगतशेषाल्पजीवयेषुगुणम् ।

त्रिज्यार्धमधिकमकुललिप्तास्त्रिगृहज्यया भक्तम् ॥ ११ ॥

दिनगतशेषयोर्मध्ये या अल्पा घट्यस्ता जिनगुणा दिनदलभक्ता
या लब्धिस्तत्सङ्ख्या ज्या याह्या तयेषुगुणितं पञ्चगुणं त्रिज्यार्धमधिकं
त्रिगृहज्यया त्रिज्यया भक्तमकुललिप्ता अकुले लिप्ता भवन्ति । ताभि-
लिप्ताभिरेकमकुलं भवन्तीत्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । त्रिज्योद्धृतस्तत्समयोत्पशङ्कुः—इत्यादिभास्करवि-
धिना । तत्राचार्येण दिनदले नवम्यशास्तदेष्टोक्तकालेन किमित्यनुपा-
त्तेर्भाक्ताशाः स्थूला कल्पिताः । एवमुच्यताशाः = $\frac{६० \times ३६०}{दिन}$ । एते षष्टि-

गुणाः कलाः । कलास्तत्त्वादिगृहता लब्धा जीवा = $\frac{६० \times ६० \times ३६०}{२२५ \times दिन}$

= $\frac{२४ \times ३६०}{दिन}$ । अत्र या निरया लब्धिस्तत्सङ्ख्या जीवैव स्वल्पान्तरात्

शङ्कुस्ततोऽकुललिप्ता भास्करविधिना = $\frac{३}{४} + \frac{३}{४} = \frac{३}{४} + \frac{३}{४}$ । अतः

उपपन्नम् ॥ ११ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेण कुललिप्ता आह ।

ज्यानाचेज्याद्वितीयदङ्गुललिप्तास्त्रिसङ्गणात् त्रिहतात् ।
ज्याद्वितययुक्तिभक्तात् वितुपकयवोदरैः षड्भिः ॥ १२ ॥

(ज्या ना चेज्याद्वितयादङ्गुललिप्तास्त्रिसङ्गुणत्रियुतात् ।

ज्याद्वितययुक्तभक्ताद्वा सतुपयवोदरै र्षड्भिः ॥ १२ ॥)

अथ साधुपाठो विभाति ।

चेन्ना शङ्करेव ज्या तदा ज्याद्वितयाद्विद्विगुणद्वौ किञ्चिच्छिष्टात् त्रिस
ङ्गुणत्रियुतात् त्रिगुणत्रिज्यायुतात् पुनः किञ्चिच्छिष्टात् ज्याद्वितयभक्तयुक्तात्
द्विगुणत्रिज्यायुतात् ततो द्विगुणत्रिज्या भक्ताच्च वाऽङ्गुललिप्ता भवन्ति ।
अङ्गुलसु षड्भिः सतुपयवोदरैस्तुपमद्वितयत्रयमध्यवर्तिप्रदेशे प्रसिद्धमिति ।

अत्रोपपत्तिः । पूर्वप्रकारेण कुललिप्ता = $\frac{४ वि + ३}{२ वि}$

= $\frac{४ वि + ३ ४}{२ वि} = \frac{३ वि + (३ वि + ३ ३)}{२ वि}$ । अत उपपद्यते ॥ १२ ॥

इदानीं परिलेखाद्ये व्युत्पन्नमाह ।

ज्यासवलनापवर्त्तनमेकेनेष्टन कार्यमितरेषाम् ।

अङ्गुलकलाभिरेवं शशिसितपरिलेखसूत्राणाम् ॥ १३ ॥

एकेन केन विदिष्टेन ज्यासवलनापवर्त्तनेन शाल्क्यादकविम्बमानाना
वलनादीनामपवर्त्तनं कार्यं लाघवेन सत्यस्यान श्व परिलेखप्रदर्शनाय ।
इतरेषा शशिसितपरिलेखसूत्राणां शशिनो विम्बाधेस्य सितकलाया
परिलेखसूत्रस्य स्वभासूत्रस्य चाङ्गुलकलाभिः प्रागानीताभिर्लघूकरणाया
पवर्त्तनं कार्यमिति ।

‘विषुवदपमण्डलदिशो चलनज्याभिः’-इत्यादिप्रश्नद्वयस्योत्तरं बह
वाधिकारं प्रदर्शितमेव । अन्यात्तरार्थमप्येव धृत्यति ॥ १३ ॥

इदानीं सम्यक्मण्डले य इत्यादिप्रश्नोत्तरमाह ।

प्रथमे चलनज्याभिर्दिशो द्वितीये यथादिशं भानोः ।

आद्यन्तौ विक्षेपौ मध्यान्मध्येऽन्यथा शशिनः ॥ १४ ॥

शशिविक्षेपाग्नेभ्यः परिलिख्य ग्राहकप्रमाणेन ।

प्रग्रहमोक्षघासा भूपरिलेखे भवन्त्येवम् ॥ १५ ॥

प्रथमे बाह्यवृत्ते चलनव्याभिस्तात्कालिकक्रान्तिवृत्तवापस्य स्व-
न्यान्तरात् सरलाकारस्य चलनसूत्रस्य चलनव्याभिर्दिशो ज्ञेयाः । द्वितीये
मानैष्याधं वृत्ते चलनसूत्रोपरि लम्बकूपो भानोर्व्यादिशमाद्यन्तौ स्पर्श-
मोक्षकालिकौ विक्षेपो देयौ । मध्यचलनसूत्रे, च मध्याद्याक्षकेन्द्रान्-
मध्ये विक्षेपो देयः । शशिनश्चन्द्रस्यान्यथा विपरीताशा विक्षेपा देयाः ।
ततः शशिविक्षेपाग्नेभ्यो ग्राहकप्रमाणेन व्यासेन वृत्त परिलिख्य प्रग्रहमो-
क्षघासा ज्ञेयाः । एव भूपरिलेखे भूमौ लिखिते परिलेखे स्पर्शमोक्षघासा
भवन्तीति ।

अत्रोपपत्तिः । 'बाह्याधंसूत्रेण विधाय वृत्तम्'—इत्यादिभास्करवि-
धिना ज्ञेया । यथाऽऽचार्येण बृहणकाले क्रान्तिवृत्तवापादीनि सरलानि-
कल्पितानि तथा भास्करेणापि स्वीकृतानि अन्यथा समभूमौ वापाकार-
काभिः परिलेखरचनाऽसम्भव इवेति सुधीभिश्चिन्त्यम् ॥ १४-१५ ॥

इदानीं यः परिलिखतीष्टवासमित्यादिप्रश्नस्योत्तरमाह ।

पश्चात् प्रग्रहणे प्राग्मोक्षे रविविम्बमध्यतो बाहुः ।

स्वचलनसिद्धज्यादिशि विपरीतः शीतकरमध्यात् ॥ १६ ॥

मानुमता बाह्वग्रायथादिशं कोटिरन्यथा शशिनः ।

रविशशिमध्यात् कर्णस्तिर्यक् कर्णाग्रकोटियुतेः ॥ १७ ॥

परिलेखं ग्राह्यस्य ग्राहकमानेन पूर्ववत् कृत्वा ।

तात्कालिकसंस्थानं निमीलनोन्मीलने चैवम् ॥ १८ ॥

इष्टकाले बृहणाधिकारविधिना बाहुः कोटि कर्णश्चानेयः ।
तत्र चलनव्या च साध्या तद्वयेन बाह्यकेन्द्रादुत्तमसूत्रं च ज्ञेयम् । ततः
स्वचलनसिद्धज्यादिशि चलनसूत्रे प्रग्रहणे स्पर्शिकेष्टकाले रविविम्बम-
ध्यतो रविकेन्द्रात् पश्चात् पश्चिमाया दिशि मोक्षे मौक्षिकेष्टकाले प्राक्
प्राग्या दिशि बाहुर्भुजो देयः । शीतकरमध्यात् चन्द्रग्रहणे चन्द्रकेन्द्रादि-

परीतो बाहुर्देयः । स्पर्शिकः प्रत्या मौक्तिकः प्रतीच्यां दिशि-इत्यर्थः ।
 भानुमतः सूर्यस्य बाहुषाश्रया दिशं शशिनखन्दस्यान्यथा विपरीतदिक्का
 कोटिर्देया । ततो रविशशिमध्याद्वेगा खन्दस्य केन्द्रात् कोट्यवधनं
 तिर्यक् कर्णो देयः । कर्णावकोटिपुतेः केन्द्रात् ग्राहकमानेन व्यासेन
 घृत त्रिलिख्य सूर्यवत परिलेख कृत्वा ग्राह्यस्य खण्डितच्छायाविम्बस्य
 तात्कालिब्रह्मसत्त्वात् ज्ञेयम् । एष निमीलनोन्मीलनकालिकभुजकोटिक-
 र्णोद्भिर्निमीलनोन्मीलने च ज्ञेये इति ।

अत्रोपपत्तिः । इष्टकालिकभुजकोटिकर्णसंस्थानेन भास्करेष्टशा-
 परिलेखेन च स्फुटा ॥ १६-१८ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेण परिलेखमाह ।

विक्षेपगुणा त्रिज्या मानैक्यार्धेनोद्भूताक्षचापांशाः ।

आयन्तपोर्यथादिशमर्कस्येन्दोर्विपर्यस्ताः ॥ १९ ॥

तत्स्ववलनानां योगान्तरजीवाग्राह्यमानदलघातात् ।

त्रिज्यालब्धज्याग्रे ग्रहमोक्षौ प्राग्बदकेन्द्वोः ॥ २० ॥

हृतया व्यासार्धेनार्कचन्द्रमानार्धलिसिकागुणया ।

मध्यमवलनज्या दक्षिणोत्तरा दिग्गमनया मध्या ॥ २१ ॥

प्राग्बत् प्रसार्य विक्षेपलिसिका ग्राहकप्रमाणेन ।

विक्षेपाग्रात् ग्राह्यं परिलिख्य ग्राह्यसंस्थानम् ॥ २२ ॥

त्रिज्या विक्षेपगुणा मानैक्यार्धेनोद्भूता । चाक्षचापांशा चाक्षन्त-
 योः स्पर्शमोक्षयोर्केस्य यथादिशमित्योखन्दस्य विपर्यस्ताः शराबातो
 विपरीता ज्ञेयाः । ते ग्राह्यपापज्ञानां चलनानां समदिक्ष्वे योयो
 विक्षेपान्तर कार्यम् । ततस्तज्ज्याया ग्राह्यविम्बार्धस्य च घातात्
 त्रिज्याया या लज्जिस्तत्समा जीवा पूर्वोपरिलेखपरि यथादिक्का लम्बज्या
 कार्यं यथा ज्याय ग्राह्यविम्बपरिधौ भवेत् । एव ज्यावस्थाने स्पर्शो वा
 मोक्षो भवेदकेन्द्वोरिति । मध्यमवलनज्या मध्यकालिकवलनज्येव दक्षिणो-
 त्तरा दिग्गमनयेति । मध्यमवलनज्या दक्षिणोत्तरा दिग्गमना । या सूर्यवद्वे

रविमानार्धेन चन्द्रग्रहणे चन्द्रमानार्धेन कृता त्रिज्याभक्ता तथा लज्ज्या दक्षिणोत्तरेखातो मध्या मध्यवृत्तसंस्था भवति । इतदुक्तं भवति याद्व्यवि-
म्वार्धपरिणता मध्यवृत्तलज्ज्या दक्षिणोत्तरेखातो ज्यारूपा यथादिक्का देया
यथा ज्यायं याद्व्यविम्वपरिधौ भवेत् । याद्व्यकेन्द्रान्मध्यज्यायं प्राग्द्रेक्षां
प्रसार्य तत्र याद्व्यकेन्द्रात् विक्षेपतिप्तिकारश्च प्रसार्य विक्षेपायाद्वाहक-
प्रमाणेन व्यासेन दृष्टं विलिख्य याद्व्यं याद्व्यविम्वसम्बन्धि याससंस्थानं
त्रेयम् ।

अत्रोपपत्तिः । मानैक्यदृष्टे पूर्वोपरवृत्तलसूत्रयोर्मध्ये वृत्तानांशाः ।
वृत्तलसूत्रं मानैक्यार्धवृत्तपरिधौ यत्र लम्बं यत्र च स्यात्किंनस्य वा मैति-
कस्य शरस्य छाद्य तदन्तरांशानयनार्थमनुपातः । यदि मानैक्यार्धेन शर-
स्नदा त्रिज्याया किं लज्ज्यावापाशास्नदन्तरांशाः । चन्द्रग्रहे शरो विपरीत-
द्विको भवति तेन तदा ते विपरीताः । एवं तच्छापवृत्तानांशमंस्कारतः
केन्द्राच्छरागतरैकापूर्वोपररेखयोरन्तरांशास्नज्या याद्व्यविम्वार्धपरिणता
कृता । अतस्नज्याये याद्व्यविम्वपरिधौ स्पर्शा वा मोहो भवेत् । दक्षि-
णोत्तरेखामध्यवृत्तलसूत्रयोरन्तरं मध्यवृत्तनांशाः । याद्व्यविम्वपरिधौ म-
ध्यसंस्थानज्ञानार्धे तज्ज्या याद्व्यविम्वार्धपरिणता कृता । ततो केन्द्रान्म-
ध्यवृत्तलसूत्रे मध्यशरं प्रसार्य तदव्यकेन्द्राद्वाहकदृष्टं विलिख्य याससंस्थानं
प्रदर्शितमिति ॥ १८-२२ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेणैष्टयासाधं परितोषमाह ।

त्रिज्या विक्षेपगुणा भक्तेष्टयासकर्मणिताभिः ।

प्राग्वत् फलचापस्ववलनांशयोगान्तरं तज्ज्या जीवा ॥ २३ ॥

मानार्धगुणा व्यासार्धभाजिता पूर्ववत् प्रसार्या स्यात् ।

कर्णे प्रसार्य मध्यादग्रं कर्णेन मध्याग्रात् ॥ २४ ॥

तात्कालिकसंस्थानं परिलिख्य ग्राहकप्रमाणेन ।

एवं निमीलनोन्मीलने च परिलेख एव वा ॥ २५ ॥

त्रिज्येष्टकालिकशरेण गुणा दृष्टयासप्तम्यन्विता या, कर्णलिप्ता-
स्ताभिर्भक्ता फले प्राप्यत् मूर्धगहणे शरदिकु वन्द्यगहणे व्यस्तशरदिकु
त्रेयम् । ततः फलवायस्य तात्कालिकत्ववचनाशस्यैकद्विचि योगो भिचदि-
श्यन्तर कार्यम् । योगान्तरे कृते यन्त्रातं सज्ज्या मानार्धेन याह्यविम्बा-
र्धेन गुणा व्यासार्धेन भक्ता लब्धिः पूर्ववत् पूर्वापररेखोपरि व्यावस्तम्ब-
पा प्रसायां स्याद्व्याया व्यायं याह्यविम्बपरिधौ भवेत् । ततो याह्यविम्बम
ध्यादय सज्ज्याय प्रति कर्णं कर्णसूत्र प्रसायं मध्यायात् याह्यविम्बकेन्द्रा-
यात् तस्मिन् कर्णसूत्रे कर्णेन समा रेखां दत्त्वा तदद्याद्वाहकप्रमाणेन
याह्यविम्बमानेन दत्त परिलिप्य तात्कालिकसस्यानं त्रेयम् । एवं तात्का-
लिकशरात् मानान्तरार्धकर्णात् निमीलनोन्मीलनसंस्थाने भवतः । एवं वा
प्रकारान्तरेण परिलेखो भवति ।

अत्रोपपत्तिः । दृष्टकाले पूर्वापरवर्तनसूत्रयोरन्तरे वर्तनांशसमः
कोणो याह्यविम्बकेन्द्रे । वर्तनसूत्रे केन्द्राद्वाहुः । बाहुयात् शरः कोटिः ।
केन्द्रात् कोट्यपपर्यन्त कर्णः । कर्णकोटिपुत्रौ च याह्यकेन्द्रम् । तत्र
कर्णाय शरस्तदा त्रिज्याये किम् । लब्धस्य चाप वर्तनकर्णसूत्रयोरन्तरे
केन्द्रलानकोणः । तद्वर्तनाश्रयोः संस्कारेण कर्णसूत्रपूर्वापररेखयोरन्तरे
कोणो जातः । सज्ज्या याह्यविम्बार्धपरिणता कृता । पूर्वापररेखोपरि
लम्बकपतत्रिषेष्टेन व्याय यत्र याह्यविम्बपरिधौ लानं केन्द्रात् तदुपरि
कर्णरेखेवेहाचार्येण माधिता तत्र कर्णप्रमाण केन्द्रात् प्रसायं कर्णरेख
याह्यकेन्द्रेण तात्कालिकयाससस्यानमानीतमिति सर्वं प्राक् परिलेखत
एव स्फुटमिति ॥ २३-२५ ॥

इदानीं फलकोपरि कथं परिनेत्रः कर्तव्य इत्यस्योत्तरमाह :

प्राच्यपरे विपरीते विपरीतं मध्यवर्तनमर्केन्द्रोः ।

पूर्ववदन्यत् सर्वं फलके स्वे ग्रहणपरिलेखाः ॥ २६ ॥

फलके प्राच्यपरे विपरीते कार्यं । भूमौ यः प्राग्विन्दुः पश्चिमवि-
न्दुश्च फलके स पश्चिमविन्दुः प्राग्विन्दुः कार्यं इति । अर्केन्द्रोर्मध्यवर्तन

यथादिशमागत विपरीत कार्यम् । अन्यत् सर्वे पूर्ववदेव कर्म कर्तव्यम् ।
एव स्वेऽभीष्टे फलके ग्रहणपरिलेखाः प्रग्रहमोतयासा भवन्तीति ।

अत्रोपपत्तिः । फलके प्राच्यपरे विपरीते ये ह्येते मध्यखलन च
यद्विपरीत इत तत्सर्वं पूर्वोपरामागंण परिवर्त्याकाशे फलकनिवेशने
यथादिश परिलेखारंभमुत्पद्यत इति स्फुटम् ॥ २६ ॥

इदानीं देशान्तर यथागतमित्यादिप्रश्नद्वयोत्तरमाह ।

दृग्गणितप्रग्रहयोरन्तरघटिकाफलं ग्रहे मध्ये ।

देशान्तरं धनं तत् प्राक् प्रग्रहणे क्षयं पश्चात् ॥ २७ ॥

प्रग्रहणान्तरघटिका भूपरिधिहता विभाजयेत् घट्या ।

फलयोजनेष्ववन्त्याः प्राग्बत् प्रागपरयोर्देशः ॥ २८ ॥

दृष्ट्वा घटेन य. प्रग्रहण स्पर्शकालो यश्च गणितेन तयोरन्तर
घट्यात्मक देशान्तर तद्वशेन फल खलनफल देशान्तर मध्ये ग्रहे प्राक्
प्रग्रहणे दृश्ये धन पश्चात् क्षय कार्यम् । गणितोत्पत्त्यकालादादौ प्रग्रहणे
दृश्ये धन पश्चात् क्षयमित्यर्थः । अथ देशान्तरयोजनात्याह । प्रग्रहणयोर्दृग्ग
णितस्पर्शकालयोरन्तरघटिका भूपरिधिहता स्पष्टभूपरिधिहता घात
दृष्ट्वा विभाजयेत् फलयोजनेषु प्राग्बत् गणितोत्पत्त्यकालादनन्तरमादौ च
वेधोपलब्धस्पर्श अवन्त्याः प्रागपरयोर्देशो भवतीति ।

अत्रोपपत्तिः । 'प्राग्भूविभागे गणितोत्पत्त्यकालादनन्तर प्रग्रहण
विधेः. स्यात्'-इत्यादिभास्करविधिना स्फुटा ॥ २७-२८ ॥

इदानीमिष्टदिनाद्य पर्व वितानातीत्यस्योत्तरमाह ।

पातार्क्युतिर्माघात् चकादोनाधिका कला भक्ता ।

तद्गतियुत्पत्तादिनैरासन्नोर्जस्य मासान्ते ॥ २९ ॥

पर्वन्दोः पक्षान्ते प्रागधिकोना भवति पश्चात् ।

तन्मध्येन ग्रहणं यदि भानोः पञ्चजिनभरसाः

५ । २४ । २७ । ६ ॥ ३० ॥

इन्दोर्विषया द्वियमा दिवाकरास्त्रिविषयास्तदुच्चस्य
५ । १२ । १२ । ५३ ।

व्योमातिघृतिर्द्वियुगानि रसयराभ्यन्त्रपातस्य
० । १६ । ४२ । ५६ ॥ ३१ ॥

त्वं नन्दा द्वियमाः स्वा-

व्ययो० । ६ । २२ । ४० गृहाद्यास्तथेष्टपर्वगुणाः ।

क्षेप्याः पर्वण्येष्वे शोच्या मध्ये त्वतिक्रान्ते ॥ ३२ ॥

ग्रहणे यथा रवीन्द्रोः स्पष्टीकरणाद्यमुक्तवज्ज्ञात्वा ।

एवं पर्वज्ञानं ग्रहणज्ञानं स्फुटं गणितात् ॥ ३३ ॥

पातस्यार्कस्य रवेश्च युतिभांघाच्चक्राद्वा यावद्गुना वाऽधिका सोऽ-
नाधिककला । यत्र ज्ञात्यैकवचनम् । सा तयोः यातार्कयोर्गतियुत्या भक्ता ।
आप्तदिनेर्मामान्ते दर्शान्ते आसवेऽर्कस्य एवं पतान्ते चासवे हीन्दो-
पर्वष्टदिनात् प्राग्भवति यदि अधिका कला । यद्गुना तदाऽऽप्तदिनैः
परत्वात् एवं भवति । यदि तन्मध्ये दर्शान्ते वा पूर्णान्ते आसवे यद्वह न
स्यात् तदा तद्वये वा परत्वात् यण्मासे ग्रहणसम्भवोऽतो रव्यादिव चाण्मा-
सिक चालनमाह । पञ्चजिनमेत्यादि सुगमम् । यण्मासोत्पत्त्या यत्रैव
मवोऽतो एहाद्या दृष्टपर्वसद्गुणा एव्यपर्वेण मध्ये निर्णेतमध्यवह-
णकालिकरव्यादौ तेषां । अतिक्रान्ते व्यतीति ग्रहणे च शोच्यास्तदा तत्प-
र्वेण मध्यमौ रश्मिचन्द्रौ पातरव भवति । ततो यथा रवीन्द्रोः स्पष्टीक-
रणाद्यमुक्तमस्ति तथा सर्वमुक्तवज्ज्ञात्वा तिथ्यन्तमानादिक साध्यम् ।
एव तदा गणितात् पर्वज्ञानं ग्रहणज्ञानं च स्फुटं भवतीति ।

अत्रोपपत्तिः । यदा सपातार्कश्चक्रार्धेन वा चक्रेण समस्तदा च
राभावादवश्यमेष ग्रहणं यदि स च सपातार्को मासान्ते वा पतान्ते ।
अन्यथा यदा न ग्रहणसम्भवस्तदा चाण्मासिकचालनेन पुनः पुनरपि पृथे
वा दर्शान्तपूर्णान्तकाजयोः सपातार्कयुक्तिश्चक्रार्धेन चक्रेण वा समाऽन्ते
वर्त्तनीया । यदा ग्रहणसम्भवस्तदा स्पष्टीकरणाद्य कर्तव्यं स्फुटाच्च कर्तव्यम् ।

यत्र विशेषविचारघातुरीमपञ्चायं 'अप्यसिंहत पदवर्जितयुतेः पदे-
ऽप्यवा नोकये'दित्यादि सहलाघवस्तोकास्य भक्तता वासना शिलाव्ये-
ति ॥ २६-३३ ॥

इदानीं विशेषमाह ।

षट्वारोऽत्रपवर्त्तग्रहणान्यर्कस्य शीतरश्मेश्च ।

दृष्टोदयास्तसमया तथाऽर्करात्रिदल्योश्च केन्द्रस्य ॥३४॥

(सत्त्वायंजापक्षसंयुक्तान्यर्कस्य शीतरश्मेख ।

दृष्टोऽद्यास्तसमये द्वाराभिदलयोरथ केन्द्रस्य ॥)

अथ साधुपाठो विभक्तिः ।

उदयसमयेऽस्तसमये दिनार्धे रात्रिद्वये च अर्कस्य रवेः शीतर-
श्मेत्वनूत्य चात्र क्षत्वारि अपवर्तयद्गणानि लघुग्रहणानि वृक्षा रवेश्च-
नूत्य च ज्ञेनूत्य गणकैः परीता कार्यस्य ध्याह यमिति ॥ ३३ ॥

इदानीमात्म्यप्रशसाभाह ।

सर्वपदानामन्ते तिथ्यन्ते ज्ञानमिन्दुभास्करयोः ।

अहणे ॥ कृते स्पष्टे जिष्णुसुतब्रह्मगुप्तेन ॥ ३५ ॥

सर्वपादानां सर्वपादकरणानामन्ते विनाशे जिष्णुमुत्तमस्वगुणैर्न
तिथ्यन्ते इन्दुभास्करयोः स्पष्टज्ञानकृततद्वशतो रथोन्मोहवद्वेषे च स्पष्टे
कृते । यद्वयस्यटापैः सर्वपादकरणानां दृग्भाषितैः स्याभावाइत्यो विनाशो
जातस्तस्माद्वस्वगुणैर्न सर्वं स्फुटं कृतमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

इदानीं श्रीपेक्षादिसन्त्राणि हृषयति ।

दूरभ्रष्टे ग्रहणे श्रीपेणार्यभटविष्णुचन्द्रेण ।

ग्रहगणितविसंवादात् संवादः काकतालीयः ॥ ३५ ॥

श्रीशेषायैभट्टात्रिण्युचन्त्ये तदुक्ततन्त्रं यद्वन्यितविसवादाद्बु-
 द्धवित्तस्याशुदृष्ट्वात्रविचित्रयोगेन्द्रो दूरधृष्टे स्तः । यदि कदाचित् सप्ता-
 द्वाऽर्थाद्बुद्धद्वयं घटते तर्हि स सप्तादः काकतालीयो ज्ञेय इति । यथा
 काकागमनसमये यदि तालपतन भवेत् तर्हि दैवात् तत्पतन ज्ञेय न काका-
 गमनकारणेनेति ॥ ३६ ॥

इदानीं पुनरात्मप्रशंसामाह ।

स्फुटतिथ्यन्तज्ञानं यत्रार्यभटादिभिः कृतमतीतैः ।

ब्राह्मे स्फुटं कृतं तज्जिष्णुसुतब्रह्मगुप्तेन ॥ ३७ ॥

अतीतैः प्राचीनैरार्यभटादिभिर्भूतं स्फुटतिथ्यन्तज्ञानं पूर्वसाधनार्थं
न ह्यत तद्वाह्ये सिद्धान्ते जिष्णुसुतब्रह्मगुप्तेन स्फुटं कृतमिति ॥ ३७ ॥

इदानीं स्वसिद्धान्तप्रशंसामाह ।

ब्राह्मोक्ताकैन्दुतदुच्चपातदेशान्तरस्फुटीकरणैः ।

स्फुटमिन्द्रकग्रहणद्वितयं न स्फुटमतीतोक्तम् ॥ ३८ ॥

अतीतोक्तं प्राचीनोक्तमार्यभटादिभिर्ब्रह्ममिन्द्रकग्रहणद्वितयं न स्फु
टम् । शेषं स्पष्टार्थम् ॥ ३८ ॥

इदानीं यो वेति राहुमार्गेमित्यस्योत्तरमाह ।

विच्छेपाग्रेषु चीन् विन्दून् प्रग्रहणमध्यमोक्षेषु ।

कृत्वा तन्मत्स्यद्वयमध्यगयोः सूत्रयोर्योगात् ॥ ३९ ॥

विन्दुपरिलेखरेखा ग्राहकमार्गः प्रसार्य सूत्रे द्वे ।

आद्यन्तान्यां मध्यगमुच्छ्वाद्य स्थूलमेवं वा ॥ ४० ॥

पूर्वसाधितपरिलेखे स्वर्गमध्यमोक्षशराण्येषु चीन् विन्दून् कृत्वा
तैर्मत्स्यद्वयमुत्पादयेत् ततस्तन्मत्स्यद्वयमध्यगयोस्तन्मुखपुच्छगयोः सूत्रयो-
र्यो योगस्तस्मात् केन्द्राद्विन्दुत्रयशिरोऽवगाहि एत यद्वसति सा विन्दु-
परिलेखरेखा ग्राहकमार्गो भूभामार्गो भवति । साऽद्यन्तान्यां स्वर्गमो-
क्षशिखाभ्यां मध्यगं मध्यशराद्य द्वे सूत्रे उच्छ्वाद्य प्रसार्य चैव स्थूलं यथा
स्यात् तथा ग्राहकमार्गो ज्ञेयः ।

अत्रोपपत्तिः । स्वर्गमध्यमोक्षशराण्येषु चीन् विन्दून् ग्राहकमार्गस्थान्
विज्ञाय ग्राहकमार्गे च एतत्तापकपट्टं स्थूलं परिक्लृप्त्य त्रिसृग्वत्तस्य केन्द्रं
मत्स्यद्वयसूत्रमुत्तिरेकानीतमिति प्रसिद्धम् । सा स्वर्गमध्यशिखागतरेखैक मार्ग-
खण्ड मध्यान्मोक्षशिखापर्वन्तमन्यत् मार्गखण्डं च स्थूलं प्रसाधितम् । 'वे

स्पर्शमुत्थोर्विशिखायचिह्ने-इत्यादि भास्करोक्तमेतदनुकूलमेव । एतच्चा
पाकारो याहकमार्गं प्रमिट्टसूर्यसिद्धान्तेऽपि कल्पित इति ॥ ३८-४० ॥

इदानीमिष्टकालादिष्टयास यो ज्ञानातीत्यस्योत्तरमाह ।

चिन्दुद्वयान्तरं स्थितिदलेन हृतमिष्टनाडिकागुणितम् ।
ग्राह्यं फलाङ्गुलस्थं ग्राहकमानेन परिलिख्य ॥ ४१ ॥

इष्टग्रासोऽर्केन्दोर्निमीलनोन्मीलने च भानुमतोः ।
उर्वरितः प्राग्मध्यात् पश्चाद्वेष्टाङ्गुलस्थेन ॥ ४२ ॥

मध्यस्याद्येनान्तेन चाऽन्तरं गुणितमिष्टघटिकाभिः ।
स्थित्यर्धनाडिकाहृतमृणधनमूनाधिके मध्ये ॥ ४३ ॥

आद्यन्ते च पृथक्के विक्षेपः कोटिरुक्तवद्ग्रासः ।
विक्षेपान्तरमेवं गुणमिष्टग्रासलिप्ताभिः ॥ ४४ ॥

स्पर्शिकेष्टकाले स्पर्शमध्यविन्दोरन्तरं ग्राहकमार्गं याह्य मौलि
केष्टे च मध्यमोत्तविन्दुद्वयान्तरं याह्य तत् स्वस्थस्थितिदलेन नाडि
काद्येन हृतमिष्टनाडिकागुणितं कार्यम् । फलमङ्गुलात्मकं स्पर्शिकेष्टे
स्पर्शचिह्नादये मध्यचिह्नोन्मुखं ग्राहकमार्गं देयमेव फलाङ्गुलस्थं चिन्दु
याह्यम् । मौलिकेष्टे मौलचिह्नान्मध्योन्मुखं देयम् । एव तत्र ग्राहककेन्द्र
तस्माद्ग्राहकमानेन एतत् परिलिख्यार्केन्दोरिष्टयासः समीलनोन्मीलने च
भानुमतो रश्मिचन्द्रयोर्ज्ञेये । अथ प्रकारान्तरेणैष्टकालादिष्टयासमानयति ।
अथ स्पर्शिकेष्टे पूर्वानीताङ्गुलफलदानेन यो मध्यात् प्राग्मार्गं उर्वरितो
मौलिकेष्टे च मध्यात् पश्चाद्यो मार्गं उर्वरितः स वीष्टस्थितिखण्ड-
सम्बन्धी मार्गो भुज इति । अथोभयोरिष्टयो क्रमेण मध्यस्य बाणस्या
द्येन स्पर्शिकबाणेन सह मध्यबाणस्यान्तेन मौलिकबाणेन सह यदन्तरं
तद्विष्टघटिकाभिर्गुणं स्वस्थित्यर्धनाडिकाहृतं फलमाद्यन्ते स्पर्शशरे मौल
शरे च मध्ये मध्यशरे कनाधिके अथ धनं कार्यमेव तात्कालिको विक्षेपः
कोटिर्भवेत् । भुजस्तु पूर्वैः साधित इव । तत् उक्तवद्ग्राहकाधिकारविधिना

भुजकोटिभ्यां कर्णमानीय कर्णान् मानैक्यखण्डमिष्टयाच जानेय इति ।
वित्तेषान्तरमित्यस्याये सम्बन्ध इति ।

अत्रोपपत्तिः । परिनेखधस्यानेनानुपातेन च स्फुटा ॥ ४१-४४ ॥

इदानीं यामाह कालानयनमाह ।

मध्यग्रासकलाहृतमृणं धनं चोक्तवत् स्वविक्षेपः ।

तेन ग्रासात् कालः कालादसकृच्च विक्षेपः ॥ ४५ ॥

एव स्यादिकेष्टे स्पर्शमध्यशरान्तर मौक्तिकेष्टे मध्यमोत्तरशरान्तर
मिष्टयासन्निधाभिर्गुण मध्यग्रासकलाहृत फल चोक्तवत् 'खण्डधनमूला
धिके मध्ये आकृन्ते च पृपत्के'-इत्यादिविधिना खण धन इत्या
तात्कालिक स्वविक्षेपः साध्यः । तेन विक्षेपेण खेष्टयासाच्च यद्वया
धिकारविधिना कालः साध्यः । ग्रासेनमानैक्यदल कर्षे । विक्षेपः
कोटिः । तद्वर्गान्तरपद याहकमार्गखण्ड भुजो खीष्टस्थितखण्डभुज्य
न्तरावधायतसमस्ततो विनोमेन कालानयन कार्यमित्यर्थः । कालादस
कृच्च विक्षेपः । लब्धकालादुद्दृष्टाधिकारविधिना तात्कालिको चन्द्रपातो
इत्या पुन शर भाध्यस्तस्मात् पुनः काल एवमसकृत काल स्फुटो भवति ।

अत्रोपपत्तिः । मध्यग्रासेन विक्षेपान्तर तदेष्टयासेन किमिस्थनु-
पातेन समानयोगेन विक्षेपान्तर प्रसाध्य तत्संस्कारतस्तात्कालिकविक्षेप
स्यूत साधितस्तद्वशात् कालश्च प्रथम स्यूत भागतस्ततोऽसकृद्विधिना
मूल्यः कालो भवतीति ॥ ४१ ॥

इदानीमयमध्याये यत्नेन गोपनीय इत्याह ।

ग्रहणोत्तरं न देयं शपथैरपि दत्तमुकृतनाशाय ।

ग्रहणं स्फुटमार्गभटश्रीषेणाद्यैर्यतस्तत्र ॥ ४६ ॥

शपथैरपि ग्रहणोत्तरमिदं न देयं यतो दत्तमुकृतनाशाय भवतीति ।
दत्तस्य मुकृतनाशाय भवतीत्यर्थः । किमर्थमिदं गोपनीयमित्याह ।
आयंभटश्रीषेणाद्यैस्तु स्फुट ग्रहणं न भवतीति ॥ ४६ ॥

इदानीमध्यायोपसंहारमाह ।

परिलेखवलनजीवाविच्छेपाद्येषु षोडशोऽध्यायः ।

बृहण्योत्तरमर्केन्द्रोः पट्चत्वारिंशदर्याणम् ॥ ४७ ॥

इति श्रीब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते

बृहण्योत्तराध्यायः षोडशः ॥ १६ ॥

स्यटार्यम् ॥ ४७ ॥

मधुसूदनमूनोदितो यस्तिलकः श्रीपृथुनेह जिष्णुजाते ।

हृदि त विनिधाय नूतनोऽयं रचितः सर्वविधौ सुधारणे ॥

इति श्रीकपालवत्तमूनमुधाकरद्विवेदिविरचिते ब्राह्मस्फुटसिद्धान्त-

नूतनतिलके बृहण्योत्तराधिकारः षोडशः ॥ १६ ॥

अथ शृङ्गोच्चत्युत्तराध्यायः ।

तृत्रादौ प्रथममाह ।

भुजकोटिकर्णशशिमानशुक्लसितसूत्रपरिलेखात् ।

प्रतिदिवसं प्रतिघटिकं यो वेत्ति स तन्महदयज्ञः ॥ १ ॥

शृङ्गोच्चतौ प्रतिदिवसं वा प्रतिघटिकं यो भुज कोटिं कर्णं शशिमाने चन्द्रविम्बे शुक्ल सितमूत्रं स्वभामूत्रं परिनेष्टं च वेत्ति स एव तन्महदयज्ञः सिद्धान्तधन्यममेष्ट इति ॥ १ ॥

भुजादयः शृङ्गोच्चत्याधिकारे पूर्वं साधिता एव । इतोऽत्र परिलेखनेन चक्ष्यति ।

इदानीं परिनेष्टमाह ।

प्राच्यपरादिगभिमुखं शुक्लेतरपक्षयोर्लिखेत् भूमौ ।

अपवर्त्यकेनेष्टेन राशिना कोटिभुजकर्णान् ॥ २ ॥

परिकल्प्यार्कं विन्दुं तस्माद्बाहुं यथादिशं दत्त्वा ।

बाहूग्रात् प्राच्यपरां कोटिं तिर्यक्स्थितं कर्णम् ॥ ३ ॥

कर्णाग्रे चन्द्रमसं परिलिख्य सितं प्रवेश्य कर्णेन ।

शशिविम्बे शुक्लाग्रात् परिलेखसमेन सूत्रेण ॥ ४ ॥

कर्णगतस्थे नैशे शुक्ले परिलिख्य पश्चिमाभिमुखम् ।

राशिषु मेपतुलादिषु संशोध्य दिवाकरं चन्द्रात् ॥ ५ ॥

पूर्वाभिमुखं कर्कटमकरादिषु भवति शुक्लसंस्थानम् ।

एवं वा संस्थानं परिलिख्येन्दुं प्रसाध्य दिशः ॥ ६ ॥

इकेनेष्टेन राशिना प्रथम कोटिभुजकर्णानपवर्त्य भूमौ शुक्लपक्षयोः प्राच्यपरादिगभिमुखं लिखेत् । कथं लिखेदित्याह परिकल्प्यार्कं विन्दुमिति । इष्टं विन्दुमर्कं परिकल्प्य तस्माद्बाह्यादिशं बाहुं बाहुग्रात् प्राच्यपरा कोटिं तयोर्मध्ये तिर्यक् कर्णं च दत्त्वा कर्णाग्रे चन्द्र-

मसं चन्द्रविम्बं परिलिख्य तत्र कर्णेन कर्णमार्गेण शशिविम्बे सितं शुक्लं
प्रवेश्य दत्त्वा ततः शुक्लायात् परिलेखममेन सूत्रेण स्वभासमेन मानेन
कर्णेऽङ्कनं कृत्वा तत्केन्द्रात् स्वभया दत्तं परिलिख्य कर्णगतिस्ये नैशे
रात्रिसम्बन्धिनि शुक्ले शुक्लसंस्थानं भवति । शुक्लाय कस्यां दिशि कर्णसूत्रे
दत्त्वा परिलेखं कुर्यादित्याशङ्क्याह राशिषु मेषतुलादिविविति । चन्द्राद्वि-
ष्टाकरं विशोध्य शेषं कार्यम् । मेषादिराशित्रये तुलादिराशित्रये च शेषे
परिचमाभिमुखं कर्कटादिराशित्रये मकरादिराशित्रये च शेषे पूर्वाभिमुखं
शुक्लं देयमिति । एवं वा संस्थानमित्यस्यापि सम्बन्धः ।

अत्रोपपत्तिः । 'यदाभ्योदक्मपनशशिनोरन्तरं सोऽत्र थाहु'—इत्या-
दिना 'सूत्रेण विम्बमुहुपत्य षडङ्गुलेन'—इत्यादिना च भास्करविधानेन
ज्ञेया । यदाऽन्तरं राशित्रयात्वं तदा शुक्लमानं च चन्द्रविम्बाधोदन्त्यमतः
शुक्लाङ्गुलं परिचमाभिमुखं कर्णसूत्रे दत्त्वा तस्मात् स्वभासूत्रेण परिलेखवृत्ते
कृते शुक्लेन्दुखण्डाकृतिरुत्पद्यते । यदा तदन्तरं तुलादित्रये तदा कृष्णं
विम्बाधोदत्वं तद्वृत्तेनापि परिचमाभिमुखं युक्तम् । एव कर्कटादित्रयेऽपि
कृष्णेन्दुखण्डाकृतिर्मकरादिषु च मासस्य तुष्यवरणे शुक्लशङ्कोरवृत्तिरुत्पद्यते तत्र
पूर्वाभिमुखं शुक्लसंस्थानं भवति । अत्र का का स्थूलता वास्तवपरिलेख-
साधनं च कथमित्येतदर्थं मत्कृता वास्तवचन्द्रशङ्कोरवृत्तिर्दृष्टव्या ॥ २-६ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेण परिलेखमाह ।

बाहुज्येन्दुदलगुणा कर्णविभक्ता भुजान्यदिक् चन्द्रे ।
कर्णो भुजाग्रतश्चन्द्रमध्यतः पूर्ववच्छेपम् ॥ ७ ॥

वा एवं धृत्यमात्रं संस्थानं शुक्लसंस्थानं ज्ञेयम् । अभीष्टस्थाने केन्द्रं
प्रकल्प्य चन्द्रविम्बं परिलिख्य दिशश्च प्रसाध्य ततः पूर्वशङ्कोरवृत्त्यध्याय-
विधिना बाहुज्या भुजा माध्या सा चन्द्रदलेन चन्द्रविम्बाधेन गुणा कर्णेन
विभक्ता सा चन्द्रे चन्द्रविम्बेऽन्यदिक् भुजा भवति । ततश्चन्द्रमध्यतश्च-
न्द्रकेन्द्रावुत्रायतश्च कर्णसंस्थानं ज्ञेयम् । ज्ञाते कर्णसंस्थाने शेषं पूर्वव-
च्छेपम् ।

अत्रोपपत्तिः । अथ खेयद्विक् चन्द्रः स प्रथम भुजः साधितो
भुजायाञ्चन्द्रकेन्द्रगता रेखा कोटि । कोटिमूत्रमेव चन्द्रत्रिम्बे पूर्वापररेखा ।
कर्णमूत्र च चन्द्रविम्बपरिधौ कोटिमूत्रादुन्नविपरीतदिशि नान तत्स्थान
ज्ञाताये • चन्द्रविम्बाधं भुज. परिणीतस्तत. कर्णसत्यानज्ञानं शुभ
मम् ॥ ७ ॥

इदानीं फलके परिलेखमाह ।

प्राच्यपरे विपरीते फलकेऽन्यत् सर्वमुक्तवच्छेषम् ।
शृङ्गोन्नतिपरिलेखाश्चत्वारः शीतकिरणस्य ॥ ८ ॥

फलके ग्रहणपरिलेखवत् प्राच्यपरे दिशो विपरीते कार्ये । अन्यत्
सर्वं शेषमवशिष्ट कर्मातकवत् कार्यम् । एव शीतकिरणस्य चन्द्रस्य शृङ्गा-
न्नतिपरिलेखाश्चत्वारो भवन्ति । भूमौ प्रकाशद्वय तद्वृणतः फलके प्रका-
शद्वयमिति चत्वारः परिलेखप्रकारा भवन्तीति ।

अत्रोपपत्तिः । ग्रहणपरिलेखवत् फलके परिधर्षाकाये सत्याप्य
सर्वो दिशो वास्तवा योध्या इति ॥ ८ ॥

इदानीं विशेषमाह ।

ग्रहयोगेन्दुच्छायाग्रहोदयास्तमयभग्रहमुनीनाम् ।
तत्क्रान्तिज्याप्रश्नोत्तराणि भग्रहयुतौ न पृथक् ॥ ९ ॥

अत्र मध्यगति स्पष्टगति विप्रश्न ग्रहण शृङ्गोन्नत्यध्यायेषु पञ्चस्ये-
वोत्तराधिकारा आचार्ययोक्ता अन्येषु किमु नेत्याशङ्क्याह ग्रहयोगेन्दुच्छा-
येति । ग्रहयोगो ग्रहयुतिः । इन्दुच्छाया चन्द्रच्छायासाधनम् । ग्रहोदया-
स्तमयाधिकारः । भाना ग्रहस्य लुब्धकस्य मुनेरगस्त्यस्य चोदयास्तादि-
साधनम् । एतेषा तथा भग्रहयुत्यधिकारे च मया पृथक् पृथक् तत्क्रा-
न्तिज्याप्रश्नोत्तराणि तेषा क्रान्तिज्यादिभिर्वै प्रश्नास्तयोत्तराणि च यो-
क्तानि तत्प्रश्नोत्तराणां पूर्वप्रतिपादितपञ्चाध्यायग्रहणोत्तरान्तर्गतत्वादि
न्याचार्योक्तम् इति ॥ ९ ॥

इदानीमध्यायोपसंहारमाह ।

इति परिलेखाध्यायः शशाङ्कशृङ्गोन्नतेर्भुजायेषु ।

शशिशृङ्गोन्नत्युत्तरमार्यादशकेन सप्तदशः ॥ १० ॥

इति श्रीब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते शृङ्गोन्नत्युत्तराध्यायः

सप्तदशः ॥ १७ ॥

इति भुजायेषु साधनेषु शशिशृङ्गोच्चत्युत्तरं नाम शशिशृङ्गोन्नते.
परिलेखाध्याय आर्यादशकेन सप्तदशो जात इति ॥ १० ॥

मधुसूदनमूनोदितो यस्तिलकः श्रीपुणेह जिष्णुजोक्ते ।

हृदि स विनिधाय नूतनोऽयं रचितः शङ्खविधौ सुधाकरेण ॥

इति श्रीकपालुदत्तमूनसुधाकरद्विवेदिविरचिते ब्राह्मस्फुटसिद्धान्त-

नूतनतिलके शृङ्गोच्चत्युत्तराध्यायः सप्तदशः ॥ १७ ॥

अथ कुट्टकाध्यायः ।

तत्रादौ तदारम्भप्रयोजनमाह ।

प्रायेण यतः प्रश्नाः कुट्टाकारादृते न शक्यन्ते ।

ज्ञातुं वक्ष्यामि ततः कुट्टाकारं सह प्रश्नैः ॥ १ ॥

कुट्टाकारादृते विना यतः प्रायेण आहुत्येन गणकैः प्रश्ना ज्ञातुं न शक्यन्ते ततः प्रश्नैः सह कुट्टाकारं वक्ष्यामीति ॥ १ ॥

इदानीं कुट्टकादीनां प्रशंसामाह ।

कुट्टकवर्णधनाव्यक्तमध्यहरणैकवर्णभावितकैः ।

आचार्यस्तत्रविदां ज्ञातैर्वर्गप्रकृत्या च ॥ २ ॥

कुट्टकेन । तेन शून्यसङ्कलनादिना । ऋणधनयोः सङ्कलनादिना । अव्यक्तमङ्कलनादिना । मध्यहरणेन मध्यमाहरणेन वर्गसमीकरणेन । एकवर्णसमीकरणेन । भाषितेन । एतैर्ज्ञातैर्वर्गप्रकृत्या च ज्ञातया तन्त्रविदां मध्ये गणक आचार्या भवन्त्यतस्तेषां ज्ञानमावश्यकमिति ॥ २ ॥

इदानीं कुट्टकमाह ।

अधिकाग्रभागहारादुनाग्रच्छेदभाजिताच्छेषम् ।

यत् तत् परस्परहृतं लब्धमधोऽधः पृथक् स्थाप्यम् ॥ ३ ॥

शेषं तथेष्टगुणितं यथाऽग्रयोरन्तरेण संयुक्तम् ।

शुध्यति गुणकः स्थाप्यो लब्धं चान्त्यादुपान्त्यगुणः ॥ ४ ॥

स्वोर्ध्वोऽन्त्ययुतोऽग्रान्तो हीनाग्रच्छेदभाजितः शेषम् ।

अधिकाग्रच्छेदहतमधिकाग्रयुतं भवत्यग्रम् ॥ ५ ॥

यत्र कोऽपि राशिरन्तेन हरेण हृतोऽयं शेषः स एव राशिरपरं हरेण हृतोऽयं शेष इति द्वेद्वयं शेषद्वयं चेद्विषयं तं राशिं कोऽपि पृच्छति तत्राधिकाग्रभागहारादधिकशेषसम्बन्धिहारात् किम्विशिष्टादुनाग्रच्छेदभाजितादल्पशेषसम्बन्धिहारहृताच्छेषं यत् तत् परस्परहृतं लब्धं

अत्रोपपत्तिः । अहर्गणप्रमाणं या । इदं कल्पभगणगुणं कुदिनं
 हुतं तत्र गतभगणाः का । शेषं कल्प्यते भगणे । ततो जातं समीकर-
 णम्, कभ० या = ककु० का + भगणे

$$\therefore \text{या} = \frac{\text{ककु० का} + \text{भगणे}}{\text{कभ०}}$$

अत्र ककु०, कभ० भाष्यद्वाराभ्यां यौ राशी तत्राधरः कभतष्टः,
 शेषं कालक्रमानम् । परन्तु यद्यधिकाणाम् = भगणे, तच्छेदः = ककु० ।
 ऊनायाम् = ० तच्छेदश्च दिनजभगणशेषम् = कभ० । तदाऽऽचार्योऽप्यकुट्टा-
 कारेण हेदवधच्छेदेऽयमानम् = का० ककु० + भगणे । अत इदमयं दिन-
 जशेषद्वयं तत्र यावत्तावन्मात्रमहर्गणं स्यादिति । एव राश्यादिशेषेऽपि
 तत्तच्छेदाभ्यां हेदवधच्छेदेऽयमानीय तदयं तद्दिनजशेषद्वयं तत्रात्रमह-
 र्गणो भवतीत्युपपन्नमिति ॥ ७ ॥

अत्र कोलब्रूकानुशादानुसारेण प्रश्नरूपायां पास्तुटिः सा च
 (रष्टभगणशेषाद्वा राश्यशकलाविलिप्तिर्काशेयात् ।)

ज्ञानयति व्युगणं यं कुट्टाकारं स जानाति ॥ ८ ॥

एव भवितुमर्हति । इयमार्यो च स्पष्टार्यो ॥ ८ ॥

इदानीं विशेषमाह ।

दिनजभगणादिशेषं येन गुणं मण्डलादि शेषकयोः ।

सदृशच्छेदोद्भूतयोस्तद्व्याप्तमहर्गणाद्यमतः ॥ ८ ॥ (१०)

अद्विष्ट मण्डलादि भगणादि शेषं यदि येन केनापीष्टेन गुणं
 भवेत् तदा द्वे शेषे सदृशच्छेदे च कृत्वा ततस्तयोः शेषकयोः सदृशच्छे-
 दोद्भूतयोश्च कृत्वा भगणादिशेषमयं हेदवधच्छेदमिदं विधिना तद्व्याप्तं
 सम्बन्धय साध्यं तदा तदयं तज्जातीयं कल्पगतं भवेदतोऽहर्गणाद्यं
 भवति । यथा कस्मिन् घटिकात्मके कल्पगते चन्द्रस्य भगणशेषं
 ४१०५ भवेत् । यदि १३० दिनेश्चन्द्रभगणाः पञ्च ५ भवन्ति । अत्र
 यदि दिनानि १३० घटिगुणानि कृत्वा १३० × ६० = ८२०० अथ हरः
 कल्प्यते तदा सच्छेदमद्विष्टभगणशेषम् = $\frac{४१०५}{८२००}$ । दिनजभगणशेषम्

पूर्ववत् ५ । ततः 'सं च दिनत्रशेषहृत'मित्यादिनानां सच्छेदम् = $\frac{0}{4}$ ।

अथ सच्छेदे शेषे $\frac{8904}{5230}$ । $\frac{0}{4}$ । अत्र शेषयोः सच्छेदयोः पञ्चभिरपवर्त्त

जाते नूतने सच्छेदे शेषे $\frac{529}{9688}$ । $\frac{0}{4}$ । अधिकांशभागहारादूनायच्छेदभा-

जिताच्छेषमित्यादिना प्रथमशेषम् = ० । तच्छेदः = १ । शून्येनेष्टेन गुण-

कारेण गुणितं प्रथमशेषं लब्धमयान्तरेण युतं ८२१ तच्छेदेन १ हृत

लब्धं निरयम् = ८२१ । अत्र पूर्वलब्धभावाद्बुद्धौ $\frac{0}{529}$ अघान्तः = ० ।

उनायच्छेदभाजितः शेषम् = ० । अधिकायच्छेदहतमिदमधिकाययुत

जातो राशिः = ८२१ । इदं घट्यात्मकं कल्पगतं तत् पट्टिहृतं जातं

कल्पगतं दिनादि १३ । ४१ ॥

अत्रोपपत्तिः । 'भगणादिशेष'मित्यादि पूर्वसूत्रान्तर्गतेषु ॥ ८ ॥

इदानीं स्थिरकुट्टकमाह ।

हृतयोः परस्परं यच्छेषं गुणकारभागहारकयोः ।

तेन हृतौ निश्छेदौ तावेव परस्परं हृतयोः ॥ ६ ॥ (११)

लब्धमधोऽधः स्थाप्यं तथेष्टगुणकारसङ्गुणं शेषम् ।

शुध्यति यथैकहीनं गुणकः स्थाप्यः फलं चान्त्पात्

॥ १० ॥ (१२)

अग्रान्तमुपान्त्येन स्वोर्ध्वौ गुणितोऽन्त्यसंयुतो भक्तम् ।

निःशेषभागहारेणैव स्थिरकुट्टकः शेषम् ॥ ११ ॥ (१३)

यो राशिः केन विदुद्विष्टेन गुणकेन गुणितः एकहीनः उद्विष्टभा-

गहारेण भक्तः शुध्यति स क इति प्रश्नोत्तरार्थं प्रथमं गुणभागहारयोर्मह-

त्तमापवर्त्तनेमानयति । परस्परं हृतयोर्गुणकारभागहारकयोरन्ते यच्छेष

तेन हृतौ तौ गुणभागहारौ निश्छेदौ दृढौ भवत इति । ततस्सयोर्दृढ-

योर्गुणभागहारयोः परस्परं हृतयोर्लब्धमधोऽधः स्थाप्यं पूर्वप्रतिपादित-

कुट्टाकारविधिना । एवमिदं कर्म यथेच्छशेषपर्यन्तं कर्तव्यम् । ततस्तच्छेष

तथा केनापीष्टगुणकारेण गुणितं रूपेण हीनं तच्छेषसम्बन्धिच्छेदेन हृतं यथा शुध्यति । एवं सतीष्टगुणकारः पूर्वाघोऽधः स्थापितफलानामधः स्थाप्यस्तदन्याच्च फलं स्थाप्यम् । एवं सम्यक्वाया [वत्स्यामुपान्तयेन स्वाध्यां गुणितोऽन्येन संयुत एव कुट्टाकारविधिर्वायान्तं कर्म कर्तव्यम् । तत् नि.शेषभागहारेण दृढभागहारेण भक्तं शेषमेवं स्थिरकुट्टको भवतीति । अत्र प्रथमं गुणकारेण भागहारो विभाज्यः ।

अत्रोपपत्तिः । 'परस्परं भाजितयोर्धर्मयोः शेषस्तयोः स्यादपवर्त्तनं स.'-इत्यादिभास्करविधिना स्फुटा । इहासार्येण रूपविशुद्धौ गुण एव साधितोऽतोऽत्राधरराशिर्वायान्तो दृढभागहारेण तद्वदिति सर्वं भास्कर-कुट्टकप्रकरणेन स्फुटम् ॥ ८-११ ॥

अत्र केनलभूकानुशादानुसारेण प्रश्नरूपायणास्फुटिः सा च (भगणादिशेषतोऽर्कस्यान्येषां वा दिवागणार्थं त्वम् ।

स्थिरकुट्टकं प्रवत्स्य कुट्टाखण्डपातोऽसि यदि ॥ १४ ॥)

एवं भवितुमर्हति ।

इदानीं स्थिरकुट्टकादहर्गणमाह ।

इष्टभगणादिशेषात् स्वकुट्टकगुणात् स्वभागहारहृतात् । शेषं शुभणो गतनिरपवर्त्तगुणभागहारयुतः ॥ १२ ॥ (१५)

यदि भगणशेषमिष्टं तदा कल्पभगणा गुणकारः । यदा राशिशेषमिष्टं तदा द्वादशगुणाः कल्पभगणा गुणकारः । भागहारस्तु सर्वदैव कल्पकुट्टानि ज्ञेयानि । एवं गुणकारभागहाराभ्यां स्थिर स्वकुट्टकं विधाय तत इष्टभगणादिशेषात् किंविशिष्टात् स्वकुट्टकगुणात् पुनः किंविशिष्टात् स्वभागहारहृताद्यच्छेपं स शुभणोऽहर्गणो भवति स गतनिरपवर्त्तगुणभागहारयुतोऽनेकधा भवति । गतः प्राप्तो निरपवर्त्तनं निश्चयेनापवर्त्तनं गुणसम्बन्धी यो भागहारस्तेनार्थोद्दृढभागहारेण युतोऽनेकधा भवतीति ।

अत्रोपपत्तिः । 'क्षेपं विशुद्धं परिकल्प्य रूपं पृथक् ततोयं गुणकार-रक्षणी'-इति भास्करविधिना स्फुटा ॥ १२ ॥

इदानीं स्थिरकुट्टके विशेषमाह ।

एवं समेषु विषमेष्वृषं धनं धनमृषं यदुक्तं तत् ।

अणधनयोर्व्यस्तत्वं गुणप्रक्षेपयोः कार्यम् ॥ १३ ॥ (१३)

एव पूर्वागतवल्लीस्यफलेषु समेषु रूपगुह्ये स्थिरकुट्टको भवति ।
३-५ सूत्रविधिना च समेष्वेव वल्लीस्यफलेषु कर्म भवति । विषमेषु फ-
लेषु च यदिष्टगुणकारतो लब्धं भवेत् तत् तत्र यद्वनं वा अणमुक्तं स्यात्
तत् क्रमेण अण धनं कार्यम् । एवमणधनयोर्गुणप्रक्षेपयोश्च व्यस्तत्वं का-
र्यम् । अत्रैतदुक्तं भवति । यदि गुणो धनः क्षेपश्च तयस्तत्र धनगुणक्षे-
पाभ्यां कर्म कर्तव्यम् । यत्र च गुणोऽधनः क्षेपश्च धनस्तत्र धनेन गुणेन
अणक्षेपे कुट्टकः कर्तव्य इति ।

अत्रोपपत्तिः 'एवं तद्वेषात्र यदा समास्ताः'—इत्यादिभास्करविधि-
ना स्फुटा । इहाचार्येण प्रथमं गुणकारेण भागहारो विभाजितोऽतोऽच
द्वितीयलब्धितो वल्ली सम्यक् तेन समायां वल्ल्यामृणक्षेपेऽनन्तरा धन-
क्षेपे भवतीति । 'अणभाज्ये धनक्षेपे' इत्यादि विधिना शेषोपपत्तिः स्फु-
टेति ॥ १३ ॥

इदानीं विलोमगणितमाह ।

गुणकश्चेदरक्षेदो गुणको धनमृणमृणं धनं कार्यम् ।

वर्गः पदं पदं कृतिरन्त्याद्विपरीतमायं तत् ॥ १४ ॥ (१४)

अन्त्याद्दृश्याद्विपरीतं नाये तदाऽऽद्यमाद्वारायिमानं भवेत् ।
शेषं स्पष्टार्थम् । 'कैदं गुणं गुणं कैदं वर्गं मूलं पदं कृतिम्'—इत्यादि भा-
स्करोक्तमेतदनु रूपमेव ॥ १४ ॥

इदानीं प्रश्नमाह ।

यो जानाति गुणादि ग्रहगुणयातैः पृथक् पृथक् कथितैः ।

द्वित्रिचतुःप्रभृतीनां कुट्टाकारं स जानाति ॥ १५ ॥ (१५)

द्वित्रिचतुःप्रभृतीनां पृथक् पृथक् कथितैर्ग्रहगुणयातैर्या युगादि
जानाति स कुट्टाकारं जानातीत्यर्थं मन्ये ।

अस्योत्तरं 'हेद्वधस्य द्वियुगमिति षष्ठसूत्रे ॥ स्फुटम् ।

कोलग्रूकसाहवेन यत्पुस्तकादस्याङ्गुलभाषायामनुवादः कृतस्मि-
चयं सप्तमः श्लोकः ॥ १५ ॥

अत्रोदाहरणार्थं चतुर्वेदाचार्येण कल्पे रविभगणाः ३० । चन्द्रभ-
गणाः ४०० । कुजभ- १६ । बुध- १३० । शुभ ३ । शुभ ५० । शभ १ ।
च उ- भ- ४ । च- पा- भ- २ । भद्रिनानि १०८६० । सौरमासाः ३६० ।
चान्द्रमासाः ३०० । अधिमासा- १० । सौरदिनानि १०८०० । चान्द्रदि-
नानि १११०० । स्यादाः १४० । सावनदिनानि १०८६० ।

एतस्मिन् दिने भगणात्मिका गतिश्च ।

१.	२.	३.	४.	५.	६.	७.	८.	९.	१०.
१०८६	१३५	१६५	१९३	२२०	२४८	२७६	३०४	३३२	३६०

कल्पिता । इति सर्वे कोलग्रूकानुवादतो ज्ञायते ।

चतुर्वेदटीकाऽस्याध्यायस्य ने।पलध्याऽस्माभिः ॥ १५ ॥

इदानीमन्यं प्रश्नमाह ।

भगणाद्यमिष्टशेषं कदेन्दुदिवसे रवेर्गुरुदिने वा ।

शुद्धिने राशीन् कथयति कुट्टाकारं स जानाति ॥ १६ ॥ (१६)

रवेर्भगणाद्यमिष्टशेषं भगणादिशेषमिष्टं कदा चन्द्रदिने वा गुरु-
दिने वा शुद्धिने भवतीति विज्ञाय यत्न रवे राशीन् राश्यादिराशिं कथ-
यति स कुट्टाकारं जानातीत्यहं मन्ये । अर्थाद्भगणशेषादहर्गणमानयेति
प्रश्नः ।

अस्योत्तरं १२ सूत्रेण स्फुटम् । अत्र कुट्टके तावद्वर एकादिगुणः
ज्ञेयो यावदभीष्टो वारो भवेदिति ॥ १६ ॥

इदानीमन्यं प्रश्नमाह ।

शुद्धिने यदंशशेषं विकलाशेषं कदा तृदिन्दुदिने ।

मानोरयवा शशिनो यः कथयति कुट्टकज्ञः सः ॥ १७ ॥ (१७)

भानोरथवा शशिनश्चन्द्रस्य यदंशशेषं वा विकलाशेषं बुधदिने
दृष्टं तदेव कदा चन्द्रदिने भवतीत्यस्योत्तरं यः कथयति स एव कुट्टकज्ञ-
इत्यहं मन्ये ।

अस्योत्तरं १२ सूत्रेण स्फुटम् ॥ १७ ॥

इदानीमन्यं प्रश्नमाह ।

तिथिमानदिनेष्विष्टा येऽर्काद्यास्ते पुनः कदा तेषु ।

इष्टग्रहवारेषु यः कथयति कुट्टकज्ञः सः ॥ १८ ॥ (२१)

तिथिमानदिनेषु चान्द्रसौरसावनदिनेष्वर्थादुद्विष्टाहर्गणे येऽभीष्टा
अर्काद्यास्त एव पुनः कदेष्टग्रहवारेषु तेषु चान्द्रसौरसावनदिनेषु भवन्ति ।
इति यः कथयति स एव कुट्टकज्ञ इत्यहं मन्ये । यस्मिन्नहर्गणे येऽभीष्टा
यदा आगतास्तत्समा एव कदेष्टवारेऽन्यस्मिन्नहर्गणे ति भवन्तीति प्रश्नः ।

अस्योत्तरं च १२ सूत्रेण स्फुटम् ॥ १८ ॥

इदानीं क्षालायबोधाये पूर्वप्रश्नोत्तरं कथयति ।

इष्टभगणादिशेषाद्युगणस्तत् कुट्टकेन संयुक्तः ।

तच्छेददिनैस्तावद्दिनवारो यावदिष्टः स्यात् ॥ १९ ॥ (२२)

इष्टभगणादिशेषात् तत्कुट्टकेन १२ सूत्रविधिना प्रथमं द्युगणो-
ऽहर्गणः साध्यः स तावत् तच्छेददिनैः संयुक्ते यावदिष्टो वारः स्यादिति
स्फुटम् ॥ १९ ॥

इदानीमन्यात् प्रश्नानाह ।

यो राश्यादीन् दृष्ट्वा मध्यस्येष्टस्य कथयति युगणम् ।

द्यादिग्रहसंयोगात् ग्रहान्तरात्मा स कुट्टकज्ञः ॥ २० ॥ (२३)

य इष्टग्रहस्य मध्यस्य राश्यादीन् दृष्ट्वा द्युगणं कथयति । वा द्या-
दिग्रहसंयोगाद्द्युगणं कथयति । वा द्वयोर्ग्रहोर्नन्तराद्द्युगणं कथयति
स कुट्टकज्ञः कुट्टकज्ञ इत्यहं मन्ये ॥ २० ॥

पूर्वप्रश्नस्योत्तरमाह ।

निश्चेदभागहाराद्-

राश्यादिकलादिना हताद्भक्तात् ।

भगणकलाभिर्लब्धं

मण्डलशेषं दिनगणोऽस्मात् ॥ २१ ॥ (२४)

निश्चेदभागहाराद्दृढकुदिनमानात् किञ्चिद्विष्टाद्दराश्यादिक-
लादिना सहकलात्मकप्रमाणेन हताल्लकलाभिर्भक्तात्प्रज्ञं तद्वगणशेषं
स्यादस्मात् पूर्वाक्तविधिना दिनगणो भवतीति ।

अत्रोपपत्तिः । दृढभगणशेषं चक्रकलागुणं दृढकुदिनभक्तं कलात्म-
कयहो भक्ष्यतस्तद्विपरीतेन कलात्मकयहो दृढकुदिनगुणश्चक्रकलाभक्तो
दृढभगणशेषं स्यात् । ततो दृढभगणा भाज्य दृढभगणशेषे चणशेषं दृढ-
कुदिनमानं हारं च प्रकल्प्य कुट्टाक, रेण गुणमानमहर्गणः स्यात् । यद्यहो-
गकलातो वाऽन्तरकलातो यद्दृढभगणशेषं स्यात् तत्र दृढभगणयोगं वा
दृढभगणान्तरं भाज्यं प्रकल्प्य पूर्ववत् कुट्टकेनाहर्गणः साध्यः ॥ २१ ॥

इदानीं विशेषमाह ।

एवं राशपञ्चकलाधिकलाशेषादहर्गणः प्राग्भवत् ।

नष्टस्येष्टिवृष्टान् तान् कृत्वा भक्तवोक्तवच्छेषम् ॥ २२ ॥ (२५)

एवं राशिशेषात् अशशेषात् कलाशेषात् विकलाशेषाच्च प्राग्भ-
वहर्गणः स्यात् । किं कृत्वा नष्टस्येषु विकलाकलादिमानेषु भक्त्या विभ-
ज्येष्टान् तान् विकलादीन् कृत्वा शेषं भगणशेषमहर्गणं चोक्तवत् कार्यम् ।
अत्रैतदुक्तं भवति । षष्टिभाज्यो विकलाशेषमृणशेषो दृढकुदिनानि हार
इति प्रकल्प्य यः कुट्टकः स कलाशेषस्तेन षष्टिर्हता विकलाशेषोना दृढ-
कुदिनहता फलं विकला अभीष्टा । स्युस्ततः कलाशेषमृणशेषं षष्टि भाज्यं
दृढकुदिनानि हारं प्रकल्प्य यः कुट्टकः स चांशशेषस्तेन षष्टिर्गुणा कला-
शेषोना दृढकुदिनभक्ता फलं कला अभीष्टाः स्युः । एवं राशिशेषाभयने
त्रिगुणाज्यो भगणशेषानयने च द्वादश भाज्यः कल्प्यः । भगणशेषतः पूर्वं
विधानेनाहर्गणो गतभगणाश्च साध्याः । 'कल्प्याश्च मुष्टिविकलावच्छेषम्'-
इत्यादि भास्करोक्तमेतदनुकूपमेव ॥ २२ ॥

इदानीमन्यं प्रश्नमाह ।

राश्यंशकलाविकलाशेषात् कथितादभीष्टतो नष्टान् ।

यः साधयत्युपरितनान् समध्यमान् कुट्टकज्ञः सः ॥ २३ ॥ (२६)

अभीष्टतः कथिताविदिष्टात् राशिसेषात् वाऽशेषेणात् वा कला-
शेषादप्यत्र विकलाशेषाच्च ये नष्टान् विकलासीन् तेषांपरितनानुपरि-
शेषान् विकलाशेषतः कलानुवं कलाशेषादंशशेषमित्यादीन् समध्यमान्
मध्यमवहसंहितान् साधयति स एव कुट्टकज्ञः । निदिष्टादेकशेषात् मध्य-
मवहं य आनयति स एव कुट्टकज्ञ इत्यर्थः । अस्यान्तरं पूर्वमूत्रेण स्फुटमपि
बालावयोधार्धमये घट्यति ॥ २३ ॥

इदानीमुत्तरमाह ।

येन गुणः शेषयुतश्छेदः शुध्यति हतः स्वगुणकेन ।

तद्भुक्तं शेषं फलमेवं शेषात् ग्रहद्युगणौ ॥ २४ ॥ (२७)

छेदो दृढकुदिनमानं येन गुणः शेषयुतः स्वगुणकेन हतः शुध्यति
स गुणश्च तद्भुक्तं तस्य ग्रहस्य भुक्तं भवति स्वगुणकेन हतं यत् फलं प्राप्तं
तच्छेषमुपरिशेषं भवति । एवं शेषात् ग्रहादङ्गणौ द्वावेव भवतः । अत्रैत-
द्भुक्तं भवति । यथा कलाशेषस्य गुणकः षष्टिश्छेदो दृढकुदिनानि । तत्र
येन गुणेन गुणितश्छेदो विकलाशेषयुतः स्वगुणकेन षष्टिभिन्नेन हतः
शुध्यति स गुणो ग्रहविकला भवन्ति फलं च कलाशेषं त्रैयमेवं कलाशे-
षात् कला अशेषं च सिध्यति । एवमन्ते भगणशेषज्ञानं तस्माद्ग्रहण-
ज्ञानं च भवति ।

अत्रोपपत्तिः । यथा कलाशेषं षष्टिगुणं दृढकुदिनहृतं तत्तत् ग्रह-
विकलाः शेषं च विकलाशेषम् । अतो हतो तद्विगुणः शेषयुतो भाग्य-
राशिषमः ।

$$६० \times \text{कशे} = \text{यवि} \times \text{दृकु} + \text{विशे}$$

$$\therefore \text{कशे} = \frac{\text{यवि} \times \text{दृकु} + \text{विशे}}{६०}$$

अतो दृढकुदिनमानं येन गुणं विकलाशेषयुतं षष्टिभक्तं शुध्यति स

गुणो यद्विक्रमा, फलं च कलाशेषम् । एव स्वस्वशेषगुणकच्छेदाभ्या
तत्तच्छेषमाने भवत इत्युपपद्यते ॥ २४ ॥

इदानीमन्यान् प्रश्नानाह ।

जानाति यो युगगतं कथितादधिमासशेषकादिष्टात् ।

अवमावशेषतो वा तद्योगाद्वा स कुट्टज्ञः ॥ २५ ॥ (२८)

इष्टादधिमासशेषाद्वा कथितादधिमासशेषाद्यो युगगतं जाना
ति । वा कथितादवमावशेषात् सयशेषाद्यो युगगतं जानाति । वा तयो-
रधिशेषसयशेषयोर्योगाद्यो युगगतं जानाति स एव कुट्टकज्ञ इत्यहं मन्ये ।

अत्र 'तथाऽधिमासाप्रमायकाभ्यां दिवसा रक्षोन्तो -' इत्यादिभा-
स्वरविधिनाऽऽश्वप्रश्नद्वयोत्तरं स्फुटम् । तर्तं ये चान्द्रेभ्यो येऽधिमासा यस्मै
तच्छेषं सौरेभ्योऽपि त एवाधिमासास्तत्त्व शेषम् । अतो गतेन्दुदिनप्रमा
णं या १ गताधिसामप्रमाणं च का १ । तदाऽधिशेषप्रमाणं च

= कश्चाधिमा × या - कचादि × का = अधिशेषे । एव यदि गत-

समाहमानं नी १ तदा

कच × या - कचादि × नी = तथे ।

दुयोर्योगिनं या (कश्चाधिमा + कच) - कचादि (का + नी)
= अधिशेषे + तथे - या

∴ का + नी = $\frac{\text{या (कश्चाधिमा + कच) - या}}{\text{कचादि}}$

अतः कल्पाधिमाससमाहयोग भाज्यमधिमाससयशेषयोगसृणुशेषे
कल्पचान्द्रदिनं द्वारं प्रकृत्य यः कुट्टकः स एव गतेन्दुदिनानि तेभ्यः सौर
साधनदिनानि च स्फुटानि भवन्ति । इत्यनेन तृतीयप्रश्नोत्तरं स्फुटम् ॥ २५ ॥

इदानीमन्यान् प्रश्नानाह ।

इष्टेषु मानदिवसेष्वधिमासन्यूनरात्रशेषे वा ।

भूयस्ते यः कथयति पृथक् पृथग्वा स कुट्टज्ञः ॥ २६ ॥

इष्टेषु मानदिवसेषु सौरचान्द्रमाधनदिनेषु ये अधिमासन्यूनरात्र
शेषे स्तस्ते एव भूयः कदा भविष्यत इति यः पृथक् पृथक् कथयति स

एष कुट्टजः कुट्टकज इत्यहं मन्ये । इष्टदिने यदधिशेष तदेव पुनः कदा
वेष्टदिने यदधिशेष तदेव पुनः कदा, वेष्टदिने योऽधिमासतपशेषयोगः
स एव पुनः कदा भविष्यतीति धनत्रयम् । पूर्वमधिशेषात् तपशेषाद्वा
तयोर्योगादप्या कुट्टकविधिना गतेन्दुदिनशशिरानीतः स 'इष्टाहतस्व-
स्वहरेण युक्तो'ऽनेकधा भवति यत्रापि तदेवाधिमासशेषादिक भवतीत्यु-
क्तं स्फुटम् ॥ २६ ॥

(इयमार्या कुलूकानुवादे नास्ति)

इदानीमन्यं प्रश्नमाह ।

अंशकशेषात् ज्यूनात् सप्तहृतात् मूलमूनमष्टाभिः ।
नवभिर्गुणं सरूपं कदा शतं बुधदिने सवितुः ॥ २७ ॥ (१८)
सवितुः सूर्यस्याशकशेषात् ज्यूनात् सप्तहृताद्यन्मूल तदष्टाभिर्न्यून
नवभिर्गुणमेकेनाढ्यं बुधदिने कदा शतं भवति ।

न्यासः । अशे ।

अ	भा	सु	अ	गु	ध	ह
१	७	०	६	६	१	१००

विलोमगणितेन ।

ध	गु	ध	अ	भा	अ	ह
३	७	६	६	६	१	१००

लब्धमशेषम् = ५०० । अस्मादहर्गणो बुधदिने पूर्ववत् सिध्यति ।

इदानीमन्यं प्रश्नमाह ।

ज्यूनाधिमासशेषान्मूलं द्व्यधिकं विभाजितं षड्भिः ।
द्व्यनं वर्गितमधिकं नवभिर्नवतिः कदा भवति ॥ २८ ॥ (२६)
अधिमासशेषात् ज्यूनाद्यन्मूल तद्द्व्याध्या युत षड्विंशतिभाजित फल
द्व्यनं वर्गितं नवभिर्नवतिः कदा भवतिर्भवति ।

न्यासः । अधिशे ।

अ	सु	ध	भा	अ	ध	ध	ह
३	०	२	३	३	०	६	६०

विलोमगणितेन ।

ध	अ	अ	गु	ध	सु	अ	ह
३	०	३	६	२	०	६	६०

अधिमासशेषम् = ४०६६ कोलूकानुवादे 'षड्विं' स्यात् 'द्व्याध्याम्'
इति पाठः । अधिशेषात् पूर्वप्रकारेणाहर्गणानयनं सुगममिति ॥ २८ ॥

इदानीमस्य प्रश्नमाह ।

अवमावशेषवर्गो व्येको विंशतिविभाजितो द्व्यधिकः ।

अपृगुणो दशभक्तो द्विगुणोऽष्टादश कदा भवति ॥ २६ ॥ (३०)

स्पष्टार्यम् ।

व्यासः । सशे ।

व	अ	भा	ध	गु	भा	ध	द
१	२०	२	८	१०	३	१८	

विलोमगणितेन ।

स	ध	गु	अ	भा	गु	अ	द
१	२०	३	८	१०	२	१८	

सप्तशतम् - १८ । अस्मात् पूर्वप्रकारेणाहर्गणानयनं सुगमम् ॥ २६ ॥

इति कुट्टाकारः ।

अथ धनार्थशून्यानां सङ्कलनम् ।

धनयोर्धनमृणमृणयो-
र्धनार्णयोरन्तरं समैक्यं खम् ।

ऋणमैक्यं च धनमृणध-

नशून्ययोः शून्ययोः शून्यम् ॥ ३० ॥ (३१)

धनयोरैक्यं धनमृणयोरैक्यमृणं भवति । धनार्णयोरन्तरमेवैक्यं भव-
ति । समयोर्धनार्णयोरैक्यं खं शून्यं भवति । अथशून्ययोरैक्यमृणं धनशू-
न्ययोरैक्यं धनं शून्ययोरैक्यं च शून्यं भवति ।

अत्रोपपत्त्यर्थं मन्मुद्रिता भास्करबीजटिप्पणी द्रष्टव्या ॥ ३० ॥

रदानो व्यवकलनमाह ।

ऊनमधिकादिशोध्यं धनं धनादृणमृणादधिकमूनात् ।

व्यस्तं तदन्तरं स्यादृणं धनं धनमृणं भवति ॥ ३१ ॥ (३२)

शून्यविहीनमृणमृणं धनं धनं भवति शून्यमाकाशम् ।

शोध्यं यदा धनमृणादृणं धनाद्वा तदा क्षेप्यम् ॥ ३२ ॥ (३३)

अधिकादुनादूनं धनं विशोध्यं शेषं धनं भवति । अधिकादृणादू-
नमृणं विशोध्यं शेषमृणं भवति । कनादुनादधिकं धनं वानादृणादधिक-
मृणं विशोध्यं तदा तदन्तरं व्यस्तं विपरीतं स्यात् । अर्थादधिकं धनं वि-
शोध्यं तदा शेषमृणं भवति । अधिकमृणं विशोध्यं तदा शेषं धनं भव-
ति । कथं विपरीतं भवतीत्याह । अणं धनं भवति धनं चणं भवतीति ।
क्षेप्यं शून्यविहीनं शून्येन विहीनं तदा अणं धनं च शून्यविहीनं धनं शून्यं
च शून्यविहीनमाकाशं शून्यं भवति । यदि अणादूनं शोध्यं वा धनादृणं
शोध्यं तदा क्षेप्यमर्थात् तदा तयोर्योग एवान्तरं भवतीति ।

अत्रोपपत्त्यर्थं मन्मुद्रिता भास्करबीजटिप्पणी त्रिलोक्या ॥ ३१-३२ ॥

इदानीं गुणने करणसूत्रम् ।

ऋणमृणधनयोर्व्याप्तौ धनमृणयोर्वधनवधो धनं भवति ।

शून्यार्थयोः स्वधनयोः स्वशून्ययोर्वा वधः शून्यम् ॥ ३३ ॥ (३४)

ऋणधनयोर्ध्यात ऋण भवति । ऋणयोर्वधो धनवधो धनयोर्वधस्व धन भवति । शून्यार्थयोः स्वधनयोः शून्यधनयोर्वा स्वशून्ययोश्च वधः शून्यं भवति ॥ ३३ ॥

इदानीं भागद्वारे करणसूत्रं दत्तद्वयम् ।

धनभक्तं धनमृणहृतमृणं धनं भवति खं स्वभक्तं खम् ।

भक्तमृणेन धनमृणं धनेन हृतमृणमृणं भवति ॥ ३४ ॥ (३५)

खोद्धृतमृणं धनं वा तच्छेदं खमृणधनविभक्तं वा ।

ऋणधनयोर्वर्गः स्यं खं खस्य पदं कृतिर्यत् तत् ॥ ३५ ॥ (३६)

धन धनभक्त वा ऋण ऋणभक्त फल धन भवति । खभक्त ख फल ख भवति । ऋणेन धन भक्त फलमृण स्यात् । धनेन ऋण हृत फल मृण भवति । ऋण वा धन खेनोद्धृत तच्छेदं तस्य शून्यस्य छेदो यस्मिन् कृते वा धने तच्छेदं भवति । ख ख शून्यमृणधनविभक्त (शून्य) वा तच्छेदं भवति । फल शून्य भवति वा शून्य तत्तुरस्यादित्यर्थः । ऋणधन योर्वर्गः ख भवति । खस्य वर्गः ख भवति । तदेव वर्गस्य पदं भवति यत्कृति स ख वर्गं भवेदिति । भास्करबीजेऽप्येतदेव सर्वम् । अत्र खभक्त खमर्यात् ० इदं सर्वदा शून्यमम नेत्येतदर्थं चलनकलन विनोक्तम् ॥ ३४ ३५ ॥

इदानीं सङ्क्रमणविषयकर्मोद् ।

योगोऽन्तरयुतहीनो द्विहृतः सङ्क्रमणमन्तरविभक्तं वा ।

वर्गान्तरमन्तरयुतहीनं द्विहृतं विषयकर्म ॥ ३६ ॥ (३७)

योगो राश्यावर्गोऽन्तरेण राश्यन्तरेण युतो हीनश्च द्विहृतो वलि तो राशी स्त । इदं सङ्क्रमणं नाम गणितम् । वा राश्यावर्गान्तर राश्यन्तरेण विभक्त फलमन्तरेण युत हीन द्विहृत च राशी स्त । इदं विष

मर्म नाम गणितम् । 'योगोऽन्तरयोगयुतः—इत्यादि तथा वर्गान्तर रा-
शिवियोगभक्तम्—'इत्यादि च भास्करोक्त चैतदनुरूपमेव ॥ ३६ ॥

इदानीं समद्विबाहो लम्बजानादकरणयोगतो भुजावाह ।

करणी लम्बस्तत्कृतिरिष्टद्वेषेनसंयुताऽल्पा भूः ।

अधिको द्विद्वतो बाहुः संज्ञेयो यदधो वर्गः ॥ ३७ ॥ (३८)

यो लम्बस्तस्य करणी सञ्ज्ञा ज्ञेया । तस्याः करण्यः कृतिरिष्टेन
हृता । द्वेषेनसंयुता कार्यो । अनयोर्वाऽल्पा सा समद्विबाहोर्भूः कल्प्या ।
यश्चाधिकः स द्विद्वतः समद्विबाहोर्बाहुर्ज्ञेयः । 'संज्ञेया यदधो वर्गः'
इत्यस्याये सम्बन्धः ।

अत्रोपपत्तिः । समद्विबाहो यः शि० कोणाद्वाधारेपरि लम्बस्त-
द्विजान्जात्यद्वय समानमुत्पद्यते । तत्र लम्ब कोटिः । आधारार्धं भुजः ।
समद्विबाहोर्बाहुः कर्णः । भुजकर्णान्तरमिष्ट प्रकल्प्य तद्वर्गान्तरात् कोटि-
वर्गाद्वियमकमेयाऽनन्तरप्रतिपादितेन द्विगुणभुजो भूः । कर्णो बाहुश्चा-
करणयोगत आनीत इति ॥ ३७ ॥

इदानीं करणयोगान्तरं करणीगुणनं चाह ।

द्विष्टद्वतकरणीपदयुतिकृतिरिष्टगुणिताऽन्तरकृतिर्वा ।

गुण्यस्तिर्यगधोऽधो गुणकसमस्तद्रुणः सहितः ॥ ३८ ॥ (३९)

यदधो ययोः करण्योर्ध्वधो वर्गा भवति तयोरेव संज्ञेया योगो-
ऽन्तर च भवतीति ज्ञेयम् । इष्टोद्वतयोः करण्योः पदे यादौ तद्व्युत्क्रि-
तिर्वा तदन्तरकृतिरिष्टगुणिता तदा तयोः करण्योर्योगान्तरे स्तः । गुण-
कसमो गुण्यस्तिर्यक्पङ्क्त्यावधोऽध स्थाप्यस्ततस्तद्रुणस्तैः खण्डकैर्गुण्य सहितो
गुणनफलं स्यात् ।

अत्रोपपत्तिः । मत्कृतभास्करबीजटिप्पणीतः स्फुटा ।

यदा $\sqrt{d_1}$ क, $\sqrt{d_2}$ क एतादृश्यौ करण्यौ तदैव गणितयुक्त्या

योगः = $(\sqrt{d_1} + \sqrt{d_2})^2$ क = $\sqrt{(d_1 + d_2)^2}$ क ।

अन्तरम् = $(\sqrt{d_1} - \sqrt{d_2})^2$ क = $\sqrt{(d_1 - d_2)^2}$ क ।

अथ तदा द्वयोर्वध - $d_1 \sqrt{k} \times d_2 \sqrt{k}$

$$= \sqrt{d_1^2 k} \times \sqrt{d_2^2 k} = \sqrt{d_1^2 d_2^2 k^2}$$

अस्य मूलचिह्नान्तर्गतस्य मूल निरयम - d_1, d_2, k । अतो यदा द्वयोर्वधो वर्गा भवति तदैव तयोर्वधोऽन्तरे उत्पद्यते ॥ ३८ ॥

इदानीं करणीभागहारे जगं च करणसूत्रम् ।

स्वेष्टृण्यच्छेदगुणौ भाज्यच्छेदौ पृथक् युजावसकृत् ।

छेदैकगतहूतो वा भाज्यो वर्गः समद्विवधः ॥ ३९ ॥ (४०)

भाज्यच्छेदो स्वेष्टांछेदगुणौ छेदे या का चिद्विष्टा करणी तामृण प्रकल्प्य तादृजछेदेन भाज्यहरो द्वाभेव गुणौ पृथक् सम्भवे सति गुणित भाज्ये गुणितछेदे च द्वयोर्द्वं करणोर्गुजौ योगौ साध्याः । पुन स्वेष्टृ ण्यच्छेदगुणौ भाज्यच्छेदौ कायाज्वमसकृद्भाज्यच्छेदगतेकैव करणी स्यात् । ततो भाज्यो हरैकगतकरणा हूतो वा फल स्यात् । अत्र वा पदेन साधा रणभागहारविधिरत्र यदुपस्थेदो भाज्याच्छुध्यति स गुण एव लब्धिरि त्यप्याचार्येण सूचितः । समद्विवधो वर्गो भवतीति स्फुटम् ।

अत्रोपपत्त्यर्थं मल्लभास्करबीजटिप्पण्या धनार्णताव्यत्ययमीप्सि तायाशेदे' इत्यादिमूत्रोपपत्तिदिलोक्या ॥ ३९ ॥

इदानीं करणीमूलानयनार्थं करणसूत्रम् ।

इष्टकरणयूनाया रूपकृतेः पद्युतेनरूपायै ।

प्रथमं रूपाख्यन्यत्ततो द्वितीयं करणसकृत् ॥ ४० ॥ (४१)

इपकृते किञ्चिद्विष्टाया इष्टकरणयूनाया । इष्टा यैका तया चेष्ट योद्वयोर्वा रूपवक्रोगस्तेन सेष्टानामनेकासा दो रूपवक्रोगस्तेनानाया यत्त पद तेन रूपाणि पृथक् युतेनितानि तदर्थं च कार्यं । तत्र प्रथमम धांक्रोगार्थं रूपाणि कल्प्यानि । ततोऽन्यदन्तरार्थं द्वितीयं मूलम्येका करणी भवति । एवमसहन्मूलानयन कार्यम् ।

अत्रोपपत्तिः । 'वर्गं करणया यदि वा करणयो' इत्यादिभास्करसू

त्रस्य या मट्टिव्ययामुपपत्तिस्तया स्फुटा । तत्रान्ये बहवो द्विवेदाश्च
निरीक्षणीयाः ॥ ४० ॥

इदानीमव्यक्तमङ्कलितव्यवकलितायै करणसूत्रम् ।

अव्यक्तवर्गधनवर्गवर्गपञ्चगतषड्गतादीनाम् ।

तुल्यानां सङ्कलितव्यवकलिते पृथगतुल्यानाम् ॥ ४१ ॥ (४२)

अव्यक्ताना तद्वर्गाणा धनाना वर्गवर्गाणा पञ्चगताना पञ्चघा-
ताना षड्गतादीना षड्घातादीना तुल्याना समानजातीना मङ्कलितव्यव-
कलिते भवतोऽतुल्याना भिन्नजातीना च एतद् स्यापनमेव तेषा मङ्कलि-
तव्यवकलिते भवत इति । 'योगोऽन्तर तेषु समानजात्योर्विभिन्नजात्योश्च
पृथक् स्थितिश्च-'इति भास्कराक्तमेतदनु रूपमेवातोऽस्योपपत्तिश्च त-
द्वत् ॥ ४१ ॥

इदानीमव्यक्तगुणने करणसूत्रम् ।

सदृशद्विवधो वर्गरूपादिवधस्तद्गतोऽन्यजातिवधः ।

अन्योऽन्यवर्णघातो भावितकः पूर्ववच्छेषम् ॥ ४२ ॥ (४३)

सदृशयोर्द्वयोरव्यक्तयोर्वधो वर्गो भवति । आदीना समजातीना
वधस्तद्गतस्यादिघातोऽर्थाद्धनवर्गवर्गादिको भवति । अन्यजात्योर्वि
भिन्नजात्योर्वधोऽन्योऽन्यवर्णघातो भवति स च भावितको भावित
इत्युच्यते । शेष गुणनभजनादिक कर्म पूर्ववदिति । 'म्याद्रूपवर्णोभिहतौ
तु वर्णो द्विआदिकाना समजातिकानाम्-'इत्यादिभास्कराक्तमेतदनु
रूपमेव ॥ ४२ ॥

इति धनर्थादीना मङ्कलितव्यवकलितादि ।

अथ तदा द्वयोर्वधः - $d_1 \sqrt{k} \times d_2 \sqrt{k}$

$$= \sqrt{d_1^2 k} \times \sqrt{d_2^2 k} = \sqrt{d_1^2 d_2^2 k^2}$$

अस्य मूलचिह्नान्तर्गतस्य मूलं निरयम् - d_1, d_2, k । अतो यदा द्वयोर्वधो वर्गो भवति तदैव तयोर्योगान्तरे उत्पद्यते ॥ ३८ ॥

इदानीं करणीभागहारं वर्गे च करणमूत्रम् ।

स्वेष्टगुणो भाज्यच्छेदो पृथक् गुजावसकृत् ।

छेदैकगतहृतो वा भाज्यो वर्गः समद्विवधः ॥ ३९ ॥ (४०)

भाज्यच्छेदो स्वेष्टगुणो छेदे वा का विटिष्टा करणी सामुख्यं प्रकल्प्य तादृच्छेदेन भाज्यहरो द्वात्रेव गुणो एवम् सम्भवे सति गुणित-भाज्ये गुणितच्छेदे ॥ द्वयोर्द्वेधाः करणयोर्द्वेधा योर्गो साध्याः । पुनः स्वेष्ट-गुणच्छेदगुणो भाज्यच्छेदो कार्योऽवशमसङ्गत्वावच्छेदगतैकैव करणी स्यात् । ततो भाज्यो हरेकगतकरणा हृतो वा फलं स्यात् । अत्र वा पदेन साधा-रणभागहारविधिरथ यदुक्तच्छेदो भाज्याच्छुध्यति स गुण एव लब्धि-रप्याचार्येण सूचितः । समद्विवधो वर्गो भवतीति स्फुटम् ।

अत्रोपपत्त्यर्थं मत्कृतभास्करबीजटिप्पण्यां 'धनवर्णताव्यस्ययमीक्षि-तायाश्चे' इत्यादिमूत्रोपपत्तिर्विलोक्या ॥ ३९ ॥

इदानीं करणीमूलानयनार्थं करणमूत्रम् ।

इष्टकरयूनाया रूपकृतेः पदयुतोनरूपार्थं ।

प्रथमं रूपाण्यन्यत्ततो द्वितीयं करण्यसकृत् ॥ ४० ॥ (४१)

रूपकृतेः किञ्चिजिष्टाया इष्टकरयूनायाः । इष्टा यैका तया सेष्ट-योर्द्वयोर्वा रूपव्योगस्तेन सेष्टानामनेकासां दे रूपव्योगस्तेनोनाया यत् पदं तेन रूपानि एवम् युतानितानि तदर्थं च कार्यं । तत्र प्रथमम-ध्यायोगार्थं रूपानि कल्प्यानि । ततोऽन्यदन्तरार्थं द्वितीयं मूलस्यैका करणी भवति । एवमसङ्ख्यमूलानयनं कार्यम् ।

अत्रोपपत्तिः । 'वर्गे करणया यदि वा करणयोः' - इत्यादिभास्करमू-

अस्य या मट्टिष्यस्यामुपपत्तिस्तथा स्फुटा । तत्रान्ये बहुवो द्विवेषाश्च
निरीक्षणीयाः ॥ ४० ॥

इदानीमव्यक्तसङ्कलितव्यवकलितार्थं करणमूत्रम् ।

अव्यक्तवर्गघनवर्गवर्गपञ्चगतपट्टगतादीनाम् ।

तुल्यानां सङ्कलितव्यवकलिते पृथगतुल्यानाम् ॥ ४१ ॥ (४२)

अव्यक्तानां तद्वर्गाणां घनानां वर्गवर्गाणां पञ्चगतानां पञ्चघा-
तानां पट्टगतादीनां पट्टघातादीनां तुल्यानां समानजातीनां सङ्कलितव्यव-
कलिते भवतोऽतुल्यानां भिन्नजातीनां च पृथक् स्थापनमेव तेषां सङ्कलि-
तव्यवकलिते भवत इति । 'योगोऽन्तरं तेषु समानजात्योर्विभिन्नजात्योश्च
पृथक् स्थितिश्च-' इति भास्कराकमेतदनुपपन्नमेवातोऽस्योपपत्तिश्च त-
द्वत् ॥ ४१ ॥

इदानीमव्यक्तगुणने करणमूत्रम् ।

सदृशद्विवधो वर्गरूपादिवधस्तद्गतोऽन्यजातिवधः ।

अन्योऽन्यवर्णघातो भावितकः पूर्ववच्छेषम् ॥ ४२ ॥ (४३)

सदृशयोर्द्वयोरव्यक्तयोर्वधो वर्गो भवति । आदीनां समजातीनां
वधस्तद्गतस्यादिघातोऽर्थादघनवर्गवर्गादिको भवति । अन्यजात्योर्वि-
भिन्नजात्योर्वधोऽन्योऽन्यवर्णघातो भवति स च भावितको भावित
इत्युच्यते । त्रैप गुणनभजनादिकं कर्म पूर्वं इति । 'स्याद्रूपवर्णाभिहतौ
तु वर्गो द्विआदिकानां समजातिकानाम्-' इत्यादिभास्कराकमेतदनु-
पपन्नमेव ॥ ४२ ॥

इति धनर्थादीनां सङ्कलितव्यवकलितादि ।

अथैकवर्णसमीकरणबीजम् ।

—१५५—

तत्राद्याव्यक्तमानानयनार्थं कण्ठमूत्रम् ।

अव्यक्तान्तरभक्तं व्यस्तं रूपान्तरं समेऽव्यक्तः ।

वर्गाव्यक्ताः शोध्यं यस्माद्रूपाणि तदधस्तात् ॥ ४३ ॥ (४४)

समे एकवर्णसमीकरणे व्यस्त रूपान्तरमव्यक्तान्तरभक्तमव्यक्तमान व्यक्त भवेत् । यस्यादव्यक्तमानादन्यतराव्यक्तमान विशेषाव्यक्तान्तर माध्यते तत्पक्षस्यरूपाण्यन्यतररूपेभ्यो विशेषा यच्छेष तद्व्यक्त रूपान्तरमित्यर्थः । 'अव्यक्त । वर्गाव्यक्ता' इत्यादौरेषे मन्वन्थ । एकाव्यक्त शोधयेदन्यपतात्- 'इत्यादि भास्करोक्तमेवदनुदपमेव ॥ ४३ ॥

इदानीं वर्गसमीकरणमाह ।

वर्गचतुर्गुणितानां रूपाणां मध्यवर्गसहितानाम् ।

मूलं मध्येनोनं वर्गद्विगुणोद्धृतं मध्यः ॥ ४४ ॥ (४५)

यस्मात् पक्षादव्यक्ता वर्गाव्यक्ता अव्यक्तवर्गेरेव विशेषाव्यस्तदधस्ता दितरपक्षाद्रूपाणि विशेषाभिनि । एवमेकपक्षेऽव्यक्तवर्गाऽव्यक्तरव । अपर पक्षे च व्यक्तानि रूपाणि । तत्राव्यक्तमान कथं भवेदित्येतदर्थमाह वर्गचतुर्गुणितानामित्यादि । रूपाणां व्यक्त भूतानां क्विचिशिष्टानां वर्गचतुर्गुणितानां चतुर्गुणितव्यक्तवर्गगुणकगुणितानाम् । पुनः क्विचिशिष्टानां मध्यवर्गसहितानाम् । मध्येऽव्यक्तस्तस्य गुणकरत्वाच्च मध्येन एहीतस्तस्य गुणकस्य यो वर्गस्तेन सहितानां यन्मूलं तन्मध्येनाव्यक्तगुणकेनोनं वर्गद्विगुणोद्धृत द्विगुणाव्यक्तवर्गगुणकेनोद्धृत तदा मध्येऽव्यक्तोऽर्थादव्यक्तमान स्यादिति ।

अत्रापपत्त्यर्थं मत्कृतभास्करश्रीर्जटिष्यण्या 'चतुराहसवर्गसमे रूपे' - इत्यादिसूत्रोपपत्तिर्द्रष्टव्या ॥ ४४ ॥

इदानीं प्रकाशान्तरेण वर्गसमीकरणेऽव्यक्तमानमानयति ।

वर्गाहतरूपाणामव्यक्तार्थकृतिसंयुतानां यत् ।

पदमव्यक्ताधीनं तद्वर्गविभक्तमव्यक्तः ॥ ४५ ॥ (५०)

वर्गेणाव्यक्तवर्गगुणकेन हताना रूपाणां किंविशिष्टानामव्यक्ता-
धैर्यसंयुतानामव्यक्तगुणकाधैर्यसहितानां यत् पदं तदव्यक्तगुणकाधीनं
तदव्यक्तवर्गगुणकविभक्तमव्यक्तोऽव्यक्तमानं स्यादिति ।

इदोपपत्तिः । चतुर्भिर्पद्यते पूर्वसूत्राश्रयिना स्फुटा ॥ ४५ ॥

इदानीं प्रश्नमाह ।

सैकादशकशेषाद्द्वादशभागश्चतुर्गुणोऽष्टयुतः ।

सैकादशशेषतुल्यो यदा तदऽहर्गणं कथय ॥ ४६ ॥ (४५)

अंशकशेषात् सैकादशो द्वादशभागः स चतुर्गुणोऽष्टयुतस्तदा सैके
नांशशेषेण यदा तुल्यो भवति तदाऽहर्गणं कथयेति ।

अत्रांशशेषममात्रं या १ । तदा प्रश्नात्तापेन

$$\frac{४(या + १)}{१२} + ८ = \frac{या + १}{३} + ८ = \frac{या + २५}{३} = या + ९$$

अतश्चेद्वगमादिना

$$या + २५ = ३ या + ३ \therefore या = ११$$

अस्माद्वंशशेषात् रव्यादीनामुद्दिष्टात् पूर्ववदहर्गणः स्यादिति ॥ ४६ ॥

इदानीमन्यं प्रश्नमाह ।

शून्यमधिमासशेषं त्रिहृतं सप्ताधिकं द्विसङ्कुणितम् ।

अधिमासशेषतुल्यं यदा तदा युगगतं कथय ॥ ४७ ॥ (४६)

स्पष्टार्थम् । अत्र प्रश्नात्तापेन यदि अधिशेषमानं या १ ।

$$२ \left\{ \frac{या - ३}{३} + ७ \right\} = \frac{२ या - ४}{३} + १४ = \frac{२ या + ३८}{३} = या$$

$\therefore या = ३८$ । अस्मादधिमासशेषात् कुट्टकेन युगगतानयनं युग-
मम् ॥ ४७ ॥

इदानीमन्यं प्रश्नमाह ।

व्येकमवमावशेषं षड्द्वृतं त्रियुतमवमशेषस्य ।

पञ्चविभक्तस्य समं यदा तदा युगगतं कथय ॥ ४८ ॥ (४७)

अथैकवर्णसमीकरणबीजम् ।

तत्राद्याव्यक्तमानानयनार्थं कण्ठमूत्रम् ।

अव्यक्तान्तरभक्तं व्यस्तं रूपान्तरं समेऽव्यक्तः ।

वर्गाव्यक्ताः शोभ्या यस्माद्रूपाणि तदधस्तात् ॥ ४३ ॥ (४४)

समे एकवर्णसमीकरणे व्यस्त रूपान्तरमव्यक्तान्तरभक्तमव्यक्तमानं व्यक्त भवेत् । यस्मादव्यक्तमानादन्यत्राव्यक्तमानं विशेष्याव्यक्तान्तरं साध्यते तत्पक्षमव्यक्तान्तरमव्यक्तान्तररूपेभ्यो विशेष्य यच्छेयं तद्व्यक्त रूपान्तरमिष्यते । 'अव्यक्तः । वर्गाव्यक्ता' इत्यादौ मध्यमः । 'एकाव्यक्त शोधयेदन्यत्रात्'—इत्यादि भास्करोक्तमेतदनुक्रमेण ॥ ४३ ॥

इदानीं वर्गसमीकरणमाह ।

वर्गचतुर्गुणितानां रूपाणां मध्यवर्गसहितानाम् ।

मूलं मध्येनोनं वर्गद्विगुणोद्धृतं मध्यः ॥ ४४ ॥ (४५)

यस्मात् पक्षादव्यक्तो वर्गाव्यक्तो अव्यक्तवर्गश्च विशेष्यस्तदधस्तादितरपक्षाद्रूपाणि विशेष्यानि । एवमेकपक्षेऽव्यक्तवर्गोऽव्यक्तश्च । अपरपक्षे च व्यक्तानि रूपाणि । तत्राव्यक्तमानं कथं भवेदित्येतदयमाह वर्गचतुर्गुणितानामित्यादि । रूपाणां व्यक्त रूपाणां क्विविशिष्टानां वर्गचतुर्गुणितानां चतुर्गुणितव्यक्तवर्गगुणगुणितानाम् । पुनः क्विविशिष्टानां मध्यवर्गसहितानाम् । मध्येऽव्यक्तस्य गुणकरवाच मध्येन एहीतस्तस्य गुणकस्य यो वर्गस्तेन सहितानां यन्मूलं तन्मध्येनाव्यक्तगुणकेनोनं वर्गद्विगुणोद्धृतं द्विगुणाव्यक्तवर्गगुणकेनोद्धृतं तदा मध्येऽव्यक्तोऽर्थादव्यक्तमानं स्यादिति ।

अत्रापपस्यर्थं मत्कृतभास्करबीजटिप्पण्या 'चतुराहतवर्गसमे कवे'—इत्यादिभूजोपपत्तिद्वंद्व्या ॥ ४४ ॥

इदानीं प्रकाशान्तरेण वर्गसमीकरणेऽव्यक्तमानमानयति ।

वर्गाहतरूपाणामव्यक्तार्थकृतिसंयुक्तानां यत् ।

पदमव्यक्ताधेनं तद्वर्गविभक्तमव्यक्तः ॥ ४५ ॥ (५०)

वर्गेणाव्यक्तवर्गगुणकेन हतानां रूपाणां किंविशिष्टानामव्यक्ता-
धेकृतिसंयुतानामव्यक्तगुणकाधेवर्गसहितानां यत् पदे तदव्यक्तगुणकाधेनं
तदव्यक्तवर्गगुणकविभक्तमव्यक्तोऽव्यक्तमानं स्यादिति ।

इतिोपपत्तिः । चतुर्भिरेवत्त्वं पूर्वसूत्रत्रिधिना स्फुटा ॥ ४५ ॥

इदानीं प्रश्नमाह ।

सैकादंशकरोपाद्द्वादशभागश्चतुर्गुणोऽष्टयुतः ।

सैकांशशेषतुल्यो यदा तदऽहर्गणं कथय ॥ ४६ ॥ (४५)

अंशकरोपात् सैकादो द्वादशभागः स चतुर्गुणोऽष्टयुतस्तदा सैके
नांशशेषेण यदा तुल्यो भवति तदाऽहर्गणं कथयेति ।

अत्रांशशेषप्रमाणं या १ । तदा प्रश्नात्तापेन

$$\frac{8(या + १)}{१४} + ८ = \frac{या + १}{३} + ८ = \frac{या + २५}{३} = या + १$$

अतश्छेदगमादिना

$$या + २५ = ३ या + ३ \therefore या = ११$$

अस्मादंशकरोपात् रव्यादीनामुद्दिष्टात् पूर्ववदहर्गणः स्यादिति ॥ ४६ ॥

इदानीमन्यं प्रश्नमाह ।

धूनमधिमासशेषं त्रिहृतं सप्ताधिकं द्विसङ्कुणितम् ।

अधिमासशेषतुल्यं यदा तदा युगगतं कथय ॥ ४७ ॥ (४६)

स्पष्टार्थम् । अत्र प्रश्नात्तापेन यदि अधिशेषमानं या १ ।

$$२ \left\{ \frac{या - ३}{३} + ७ \right\} = \frac{२ या - ६}{३} + १४ = \frac{२ या + ३८}{३} = या$$

$\therefore या = ३८$ । अस्मादधिमासशेषात् कुट्टकेन युगगतानयनं सुग-
मम् ॥ ४७ ॥

इदानीमन्यं प्रश्नमाह ।

एकमवमावशेषं पङ्कृतं त्रियुतमवमशेषस्य ।

पञ्चविभक्तस्य समं यदा तदा युगगतं कथय ॥ ४८ ॥ (४७)

स्पष्टार्थम् । अत्र प्रश्नालापेन यदावमावशेष या १ ।

$$\frac{या - १}{६} + ३ = \frac{या + १३}{६} = \frac{या}{५}$$

हेतुगमादिना या = ८५ । अस्मात् त्रयशेषात् पूर्वप्रकारेण युगम-
तानयन सुगममिति ॥ ४८ ॥

इदानीं वर्गसमीकरणे प्रश्नमाह ।

मण्डलशेषाद् ह्यनान्मूलं व्येकं दद्यादृतं द्वियुतम् ।

मण्डलशेषं व्येकं भानोर्ज्ञदिने कदा भवति ॥ ४९ ॥ (४९)

भानोर्मण्डलशेषाद्गणयेत् । शेष स्पष्टार्थम् ।

अत्र प्रश्नालापेन यदि भगणशेषप्रमाण या^२ + २ ।

$$१० (या - १) + २ = १० या - ८ = या^२ + २ - १ = या^२ + १$$

$$पक्षान्तरानयनेन या^२ = १० या - ८$$

$$वर्गसमीकरणविधिना या^२ - १० या + २५ = २५ - ८ = १६$$

$$अतः या - ५ = \pm ४ \quad या = ९ वा १$$

एवमत्र धीमयुक्तितो द्विविध मानमुत्पद्यते यावत्तावत्स्तदुशेनो-
त्थापनेन भगणशेषमानम् = ८३ वा, ३ । अत्र अनुवंदाकार्येण प्रथममानमेव
एहीतम् । अस्माद्गणयेत् पूर्वकुट्टकविधिनाऽनेकधाऽङ्गैश्च भवति स
साभीष्टवारं गच्छ ॥ ४९ ॥

इदानीमन्य प्रश्नमाह ।

अधिमासशेषपादात् ज्युनाद्वर्गोऽधिमासशेषसमः ।

अवमावशेषतो वावमशेषसमः कदा भवति ॥ ५० ॥ (५१)

स्पष्टार्थम् । यदाधिमासशेषस्य त्रयशेषस्य च प्रमाण या १ तदा
प्रश्नालापेन ।

$$\left(\frac{या}{५} - ३ \right)^२ = \left(\frac{या - १३}{५} \right)^२$$

$$= \frac{या^२ - २६ या + १६९}{२५} = या$$

तत उक्तवत् या^२ - ४० या = - १४४

या^२ - ४० या + ४०० - ४०० - १४४ = - २५६

∴ या - २० = ±१६ ततः या = ३६ वा ४

अत्र यदि रूपत्रयतोऽधिपेयस्य त्रयपेयस्य वा पादः शोध्यते
शेषरसधनात्मकोऽपेक्षितस्तदा द्वितीयं मानमेव शाक्यम् । ततोऽधिपेया-
द्वयमाधमेवात्र कुट्टकविधिना कल्पगतानयनं सुगममिति ॥ ५० ॥

इदानीमनेकवर्णसमीकरणमाह ।

आद्यावर्णादन्यान् वर्णान् प्रोह्याद्यमानमाद्यहतम् ।

सदृशच्छेदावसकृद्वदौ व्यस्तौ कुट्टको बहुषु ॥ ५१ ॥ (५२)

आद्यावर्णाद्योऽन्ये वर्णोस्तानितरस्मात् पश्चात् प्रोह्य शेषमाद्येना-
ऽऽद्यवर्णगुणकेन हृतमाद्यमानमाद्योन्मितिः स्यात् । एकस्य वर्णस्योन्मि-
तीनां बहुष्वे द्वौ द्वौ पतो व्यस्तादन्योन्यहरगुणनोद्भवौ सदृशच्छेदौ कृत्वा-
ऽसकृत् तदन्यवर्णोन्मितिः साध्या । एक यस्यस्य हरैकापरपत्नीयौ तवहरौ
सकृण्य छेदगमं च विधाया 'आद्यावर्णादन्यान्' इत्यादिना तदन्यवर्णमाने
यम् । एवमसकृत् कर्म कार्यम् । अन्ते बहुषु वर्णेष्वप्रातिषु कुट्टको भवति ।
तत्र कुट्टकेनोन्मितिः साध्येत्यर्थः । भास्करानेकवर्णसमीकरणमेतदनुकू-
मेव ॥ ५१ ॥

$$\therefore \text{गभ} + \text{या} = \frac{\text{या} (\text{गभ} + \text{ककु}) - \text{का}}{\text{ककु}} = \text{यो} ।$$

$$\text{ततः का} = \frac{\text{या} (\text{गभ} + \text{ककु}) - \text{ककु यो}}{१}$$

कुट्टकेन यावत्तावन्मानं सुगमम् ।

द्वितीयप्रश्नेऽहर्गणः = या १ । गतभगणाः = का ।

भगणशेषम् = गभ- या - ककु- का

$$\therefore \text{भये} + \text{या} = \text{या} (\text{गभ} + १) - \text{ककु- का} = \text{यो}$$

$$\therefore \text{का} = \frac{\text{या} (\text{गभ} + १) - \text{यो}}{\text{ककु}} । \text{अतः कुट्टकेन यावत्तावन्मानं सुगमम्} ।$$

मम् ।

तृतीयप्रश्नेऽहर्गणः = या १ । गतभगणाः = का । ततो

गतभगणशेषम् = गभ- या - ककु- का

$$\text{अतः भये} + \text{या} + \text{गभ} = \text{या} (\text{गभ} + १) - \text{का} (\text{ककु} - १) = \text{यो}$$

$$\therefore \text{का} = \frac{\text{या} (\text{गभ} + १) - \text{यो}}{\text{ककु} - १} । \text{कुट्टकेन यावत्तावन्मानं सुगमम्} ।$$

चतुर्थप्रश्नेऽहर्गणः = या १ । गतभगणाः = का ।

भगणशेषम् = गभ- या - ककु- का

$$\therefore \text{गभ} + \text{भये} = \text{गभ- या - ककु- का} + \text{का}$$

$$= \text{गभ-या} - \text{का} \quad (\text{ककु} - १)$$

$$\text{अतः का} = \frac{\text{या} (\text{गभ} + १) - \text{यो}}{\text{ककु} - १} । \text{कुट्टकेन यावत्तावन्मानं सुगमम्} ॥ ५२ ॥$$

इदानीम् । वावम

गतभगणानाद्

$$\text{तद्विबरादुद्युगणं} \quad \text{या} - १० । \text{उदेकः सः} ॥ ५३ ॥ (५४)$$

अनन्तरप्रश्नेषु योगान्न वियोगः कृत इति ध्यायेत् । उत्तरार्धे

च पूर्वप्रश्नोत्तरे योगस्थाने वियोगं कृत्वा कामं कर्तव्यमिति ॥ ५३ ॥

इदानीमन्यान् प्रश्नानाह ।

राश्याद्यैस्तच्छेषैश्चैवं भुक्ताधिमासदिनहीनैः ।

तच्छेषैश्च युगगतं यः कथयति कुट्टकज्ञः सः ॥५४॥ (५५)

एष राश्याद्यैस्तच्छेषैश्च युताद्वीनाद्वाऽहर्गणात् । गतराश्यादित-
च्छेषयोगान्तराद्वा । भुक्ताधिमासतयाहैश्च युतोनितादहर्गणात् तच्छेषयु-
तोनितादहर्गणाच्च वा गताधिमासाधिषेयोगान्तराद्वा गततयाहतच्छे-
षयोगान्तराद्वा यो युगगतं कथयति स एव कुट्टकज्ञः ।

अत्र यदि गतराशिदिनगणयोग उद्दिष्टस्तदाऽहर्गणः = या । गत-
भगणाः = का । भगणशेषम् = यभ० या - ककु० का । इदं द्वादशगुण
राशिशेषमानं नीलकमपास्य कल्पकुदिनहृतं

गतराशयः = $\frac{१२ यभ या - १२ ककु का - नी०}{ककु}$

∴ गरा + अह = $\frac{या (१२ यभ + ककु) - १२ ककु का - नी०}{ककु}$ = यो

ततः या = $\frac{१२ ककु का + नी० + यो ककु}{१२ यभ + ककु}$ । अन्येऽपि भाव्ये यदि

सन्ति वर्णास्तन्मानमिष्ट परिकल्प्य साध्यं इत्यादिभास्करविधिना कुट्ट-
केन यावत्तावन्मानं सुगमम् । एवमालापानुसारेण समौ पदौ विधाय
कुट्टकादिनाऽश्वत्थमानमन्येषु प्रश्नेष्वप्यानेयमिति ॥ ५४ ॥

इदानीमन्यो प्रश्नावह ।

अंशकशेषेण युतात् लिप्ताशेषात्तदन्तरादथवा ।

भानोर्जदिने युगणं यः कथयति कुट्टकज्ञः सः ॥५५॥ (५६)

भानोर्लिप्ताशेषादशकशेषयुताद्वा तयोर्लिप्ताशेषयोरन्तराद्यो
बुधगरेऽहर्गणं कथयति स एव कुट्टकज्ञः ।

कल्पतेऽहर्गणः = या । रविभगणभागाः = चभा० रभ० = अ । गत-
भागाः = का । ततोऽशेषम् = अ० या - ककु० का । इदं षष्टिगुण कल्प-
कुदिनहृतं तस्य नीलकमान नी १ । तदुणितं हर भाव्यादपास्य जातं
कलाशेषम् = ६० अ० या - ६० ककु का - ककु० नी

इष्टाङ्केन युतमून वाऽधमावशेषमवमैस्तुत्य तद्येष्टाङ्केन युतमून
वाऽधिमासशेषमधिमासैस्तुत्यमस्तौत्यस्योत्तरमावत्सरात् कुर्वन्वपि गणकः ।

अत्राहगंशमानम् = या १ । गताधमानि = का १ । तत्राऽधमावशे
षम् = तदि या - ककु का । तत प्रश्नालापेन

तदि या - ककु का ± ६ = का

• या = $\frac{(ककु + १) का \mp ६}{६६}$ । अत कुट्टकेन यावत्तावन्मान सुग

मम् ।

द्वितीयप्रश्ने गतसौरमानम् = या १ । गताधिमासा = का । तत्रा
ऽधिमासशेषम् = अधिमा या - कसौदि का । तत प्रश्नालापेन

अधिमा या - कसौदि का ± ६ = का

या = $\frac{(कसौदि + १) का \mp ६}{६६}$ । अतैर यावत्तावन्मान सुगमम् ।

अस्योत्तर गतेन्दुदिनमान यावत्तावत् कल्प्यते तदाऽपि भवतीति ॥ ५८ ॥

इदानीमन्य प्रश्नमाह ।

निरद्धेद्भागहारो भानोः सप्ततिगुणोऽंशशेषोनः ।

शुध्यत्ययुतविभक्तः कुर्वन्नावत्सराङ्गणकः ॥ ५९ ॥ (६०)

निरद्धेद्भागहारो दृढकुदिनानि । शेष स्पष्टार्थम् ।

५५ आर्याप्रश्नोत्तरे यदि अ = चक्रभा इयम्, तदा तेनैव विधि
नाऽशशेषम् = अ या - दृककु का = नी । तत प्रश्नालापेन

$\frac{०० दृककु - अ या + दृककु का}{१००००}$ अयं निरयः ।

$\frac{०० दृककु - नी}{१००००}$ ।

तत कुट्टकेन अयभाज्यविधिना नीलकमान सुगमम् ॥ ५९ ॥

इत्यनेकवर्णसमीकरणबीजम् ।

अथ भावितबीजम् ।

तत्राव्यक्तमानार्थे करणमूत्रम् ।

भावितकरूपगुणना साव्यक्तवधेष्टभाजितेषुप्तयोः ।

अल्पेऽधिकोऽधिकेऽल्पः स्वेप्यो भावितहृतौ व्यस्तम् ॥६०॥

(६१)

भावितकस्य भावितगुणकस्य रूपाणां च गुणना वधः किञ्चि
शिष्टा साव्यक्तवधाऽव्यक्तगुणकयोर्वधेन सहिता तत इष्टेन भाजिता
नव्यर्यादा । अनयोरिष्टाप्रार्थये योऽधिकः सोऽल्पेऽव्यक्तगुणकेऽल्प
श्चाधिकेऽव्यक्तगुणके स्वेप्य । एव यौ द्वौ राशी भवतस्तौ भावित
कहृतौ भावितगुणकेन हृतौ व्यस्तमव्यक्तमान स्यात् । यावत्तावदुणके
स्वेप्येण यन्मान तत्कालकमान कालकगुणके स्वेप्येण यन्मान तद्व्यावसाय
न्मान ज्ञेयमिति । एकस्मिन् पक्षे भावितमन्यस्मिन्नव्यक्तौ रूपाणि च
कृत्वा तदोपरिलिखितं कर्म कर्तव्यमिति ।

अत्रोपपत्तिः । पदान्तरादिना कल्प्यते समौ पक्षौ

अ० या० का = क या + ख का + ग

∴ याका = $\frac{क}{अ}$ या + $\frac{ख}{अ}$ का + $\frac{ग}{अ}$

ततो 'भावित पक्षतोऽभीष्टात् स्यत्वा वर्णौ सरूपकौ' इत्यादि भास्क-
रविधिना $\frac{क}{अ}$ इतीष्टं प्रकल्प्य फलम् = $\frac{क ख + ख ग}{अ अ}$ । ततः केवलं संयोजनेन

या = $\frac{क}{अ} + \frac{क ख + ख ग}{अ अ} = \frac{क}{अ} \left(1 + \frac{ख + ग}{अ} \right)$
= $\frac{क + कापि}{अ}$

का = $\frac{क}{अ} + \frac{ख}{अ} = \frac{क + ख}{अ}$ । अत उपपन्नम् ।

विशेषाश्च भास्करबीजतोऽवगम्याः । तत्र मत्कृतोपपत्तिश्च तद्वि-
पर्यया विलोक्या ॥ ६० ॥

इदानीं प्रश्नमाह ।

भानो राश्यंशवधात् त्रिचतुर्गुणितान् विशोध्य राश्यंशान् ।
नवतिं दृष्ट्वा सूर्यं कुर्वन्नावत्सराङ्गणकः ॥ ६१ ॥ (६२)

भानो सूर्यस्य यद्वाशिमानं यज्वाशमानं तयोर्वधात् त्रिगुणान्
राशीन् चतुर्गुणान्शोश्च विशोध्य शेषं नवतिं दृष्ट्वाऽऽवत्सरात् सूर्यं कुर्वन्
अपि स गणक इति ।

अत्र राशिमानम् = या १ । अशमानम् = का १ । ततः प्रश्नात्ता
पानुसारेण

$$या \text{ का} - ३ \text{ या} - ४ \text{ का} = ८०$$

$$या \text{ का} = ३ \text{ या} + ४ \text{ का} + ८०$$

$$. \text{वर्षाङ्गादतिरूपैक्यम्} = ३ \times ४ + ८० = १०२ । दृष्टम् = ६ ।$$

$$\text{फलम्} = \frac{१०२}{६} = १७ । ततो या = १० । का = २० ॥ ६१ ॥$$

इदानीं भाविते प्रकारान्तरमाह ।

भावितके यद्घातो विनष्टवर्ण्येन तत्प्रमाणानि ।

कृत्वेष्टानि तदादतवर्ण्येक्यं भवति रूपाणि ॥ ६२ ॥ (६६)

वर्ण्यप्रमाणभावित-

घातो भवतीष्टवर्ण्यसङ्ख्यैवम् ।

सिध्यति विनाऽपि भावित

समकरणात् किं कृतं तदतः ॥ ६३ ॥ (६४)

भावितके भावितममीकरणे येषां वर्षानां घातो- (यद्घातः)
ऽस्ति । तत्प्रमाणानि विनष्टवर्ण्येष्टानि कृत्वा तदादतवर्ण्येक्यं रूपाणि
भवति । एकवर्ण्यमपहाय परेषां मानानीष्टानि प्रकल्प्य तदादतानां वर्ण्ये
गुणकानामैक्यं यद्वति तानि रूपाणि व्यक्तानि भवन्ति । इष्टानां वर्ण्ये
प्रमाणानां भावितस्य भावितगुणकस्य च घात इष्टविमुक्तवर्ण्यमद्वया भवति ।
एव भावितममीकरणाद्भावितसमीकरणाद्विनाऽपि वर्ण्यमानं सिध्यति ।
अतस्तत् पूर्वं कृतं भावितं किं किमर्थं कार्यमिति शेषः । 'मुत्वेष्टवर्ण्ये'

सुप्रिया परेवा कल्याणि मानानि तच्चेप्सितानि' इत्यादिभास्करोक्तमेत
दनुरूपमेव ।

अत्रापक्षतिश्चेष्टकल्पितमानानामुत्थापनेन स्फुटा ॥ ६२-६३ ॥

इति भाषितबीजम् ।

अथ वर्गप्रकृतिः ।

तत्र वज्राभ्यासतोऽनेककनिष्ठन्येष्टानयनम् ।

मूलं द्विधेष्टवर्गाद्गुणकगुणादिष्युतविहीनाम् ।

आद्यवधो गुणकगुणः सहान्त्यघातेन कृतमन्त्यम् ॥ ६४ ॥ (६५)

वज्रवधैक्यं प्रथमं प्रक्षेपः क्षेपवधतुल्यः ।

प्रक्षेपशोधकहृते मूले प्रक्षेपके रूपे ॥ ६५ ॥ (६६)

इष्टवर्गाद्गुणकगुणादन्येनेष्टेन केन चिद्भुताद्वेताच्च यन्मूल तद-
न्यसन्नमधोऽधो द्विधा स्याप्यम् । यस्येष्टस्य वर्गं कृतः स आद्यसन्तोऽप्य-
धोऽधो द्विधा स्याप्यः । येन युतेनोनेन वा मूल प्राप्त स क्षेपसन्नः सो
धकसन्नो वाऽधोऽधो द्विधा स्याप्यः । एव तिर्यक्पङ्क्तिद्वये द्विधा कनि-
ष्ठन्येष्टक्षेपाणां विन्यासो जातः । अक्षेष्टवर्गो येन गुणकेन गुणितस्तस्य
सन्ना प्रकृतिः । आद्यस्य कनिष्ठसन्ना । अन्त्यस्य च न्येष्टसन्नेति सर्वे भा-
स्करबीजे प्रसिद्धम् । आद्ययोः कनिष्ठयोर्वधो गुणकेन प्रकृत्या गुणोऽन्य-
योर्ज्येष्ठयोर्घातेन सह सहितः । एवमन्त्यमन्यन्येष्ट कृतमाचार्येति
शेषः । कनिष्ठन्येष्टयोर्वज्रवधैक्यं चान्यत् प्रथमं कनिष्ठसन्नं भवति । तत्र
क्षेपयोर्वधेन तुल्यं प्रक्षेपो भवतीति । एव प्रक्षेपे वा शोधके अणक्षेपे तुल्यं
भावनया ये मूले कनिष्ठन्येष्टे ते प्रक्षेपकेण वा शोधकेन कृते रूपे प्रक्षे-
पके रूपक्षेपे कनिष्ठन्येष्टे भवत इति सर्वं भास्करवर्गप्रकृतितः स्फुटम् ।

अत्रोपपत्त्यर्थं मत्कृतभास्करबीजटिप्पण्याः वर्गप्रकृत्युपपत्तिर्विलो-
क्या ॥ ६४-६५ ॥

इदानीं विशेषमाह ।

रूपप्रक्षेपपदे पृथगिष्टक्षेप्यशोध्यमूलाभ्याम् ।

कृत्वाऽऽन्त्याद्यपदे ये प्रक्षेपे शोधने चेष्टे ॥ ६६ ॥ (६७)

रूपप्रत्यये ये पदे आद्यान्त्यपदे ते पृथक् स्याप्ये । तत इष्टप्रत्यये
षष्ठशोधके ये मूले ताभ्या भावनयाऽन्ये अन्याद्यपदे ज्येष्ठकनिष्ठे ह्रस्वा
ते इष्टे प्रत्यये षष्ठे शोधनेऽन्ये अन्याद्यपदे ज्येष्ठे इति ॥ ६६ ॥

इदानीं चतु तेषकनिष्ठज्येष्ठाभ्या रूपप्रत्यये कनिष्ठज्येष्ठानयनमाह ।

चतुरधिकेऽन्त्यपदकृति-

रुयुनादलिताऽन्त्यपदगुणाऽन्त्यपदम् ।

अन्त्यपदकृतिर्व्यंका

द्विहृताऽऽद्यपदाहृताऽऽद्यपदम् ॥ ६७ ॥ (६६)

चतुरधिके चतु तेषेऽन्त्यपदकृतिस्त्रिभिर्हृताऽऽद्यपदाऽन्त्यपदगुणा
फलं रूपप्रत्ययेयमन्त्यपद ज्येष्ठ भवेत् । अन्त्यपदकृतिरेकेन हीना द्विहृता-
ऽऽद्यपदेन हृता फलं रूपप्रत्ययेयमाद्यपद कनिष्ठ भवेत् ।

अत्रोपपत्तिः । यदि चतु तेषे कनिष्ठम् = क, ज्येष्ठम् = ज्ये । तदा
इष्टवर्गहृतः तेषः तेषः स्यात्—इत्यादिभास्करविधिना रूपप्रत्यये कनिष्ठम्
= $\frac{क}{२}$ । ज्येष्ठम् = $\frac{ज्ये}{२}$ । तथा विलोमेन प्रकृतिः = $\frac{ज्ये - ४}{क}$ समासभावनया
 $\frac{क}{२}$, $\frac{ज्ये}{२}$, आध्यामन्ये कनिष्ठज्येष्ठे रूपप्रत्यये साध्येते तदा कनिष्ठम् = $\frac{क \times ज्ये}{२}$
ज्येष्ठम् = $\frac{ज्ये - २}{२}$ आध्या $\frac{क}{२}$, $\frac{ज्ये}{२}$ एताभ्या च पुना रूपप्रत्यये यदि कनिष्ठ
ज्येष्ठे साध्येते तदा कनिष्ठम् = $\frac{क (ज्ये - १)}{२}$ । ज्येष्ठम् = $\frac{ज्ये (ज्ये - १)}{२}$ अत
उपपद्यते ॥ ६७ ॥

इदानीं चतु शोधक-कनिष्ठज्येष्ठाभ्या रूपप्रत्यये कनिष्ठज्येष्ठानयन-
माह ।

चतुरुन्तेऽन्त्यपदकृती ऽपेकयुते वषट्त्वं पृथग्व्येकम् ।

व्येकाद्याहतमन्त्यं पदवधगुणमायमान्त्यपदम् ॥ ६८ ॥ (७१)

चतुरुन्तेऽन्त्यपदस्य कृतिर्द्विधा स्यात्वा इकत्र त्रियुताऽन्यत्रैकयुता ।
अनयोर्वधवत् पृथक् स्याप्यमेकत्र व्येक कार्यं तद्व्येकाद्याहतम् । अन्त्यपदकृ-

तिस्त्रिभुता प्रथमं या साधिता तद्व्येकेना ज्ये^२ + २ नेन हतमित्यर्थः । फलं रूपक्षेपेऽन्त्यं ज्येष्ठपदं स्यात् । एतच्च स्यादितं यदयोः कनिष्ठज्येष्ठदोष-
धेन गुणं फलमान्यपदं पूर्वोक्तान्यपदसम्बन्धि आद्य पदं भवेदिति ।

अत्रोपपत्तिः । कल्प्यते चतुर्कने कनिष्ठम् = क । ज्येष्ठम् = ज्ये ।

तदा द्विनेमेन प्रकृतिः = $\frac{\text{ज्ये}^2 + ४}{२}$ । रूपशोधके च कनिष्ठम् = $\frac{क}{२}$ । ज्ये-

ष्ठम् = $\frac{\text{ज्ये}}{२}$ । आभ्यां समासभावनया रूपक्षेपे कनिष्ठम् = $\frac{क \times \text{ज्ये}}{२}$ । ज्येष्ठम्

= $\frac{\text{ज्ये}^2 + २}{२}$ । आभ्यां पुनः समासभावनया रूपक्षेपे कनिष्ठम् = $\frac{क \text{ ज्ये} (\text{ज्ये}^2 + २)}{२}$ ।

ज्येष्ठम् = $\frac{\text{ज्ये}^2 + ४ \text{ ज्ये}^2 + २}{२}$ । आभ्यां पूर्वसाधिताभ्याम् $\frac{क \times \text{ज्ये}}{२}$ । $\frac{\text{ज्ये}^2 + २}{२}$ इ-

ताभ्यां च पुनः समासभावनया रूपक्षेपे कनिष्ठम् = $\frac{क \cdot \text{ज्ये} (\text{ज्ये}^2 + ४ \text{ ज्ये}^2 + २)}{२}$

= क · ज्ये $\frac{(\text{ज्ये}^2 + १) (\text{ज्ये}^2 + ३)}{२}$ । ज्येष्ठम् = $(\text{ज्ये}^2 + २) \left(\frac{\text{ज्ये}^2 + ४ \text{ ज्ये}^2 + १}{२} \right)$

= $(\text{ज्ये}^2 + २) \left(\frac{\text{ज्ये}^2 + ४ \text{ ज्ये}^2 + २}{२} - १ \right) = \left\{ (\text{ज्ये}^2 + २) \left\{ \frac{(\text{ज्ये}^2 + ३) (\text{ज्ये}^2 + १)}{२} - १ \right\} \right\}$

अत उपपद्यते ॥ ६८ ॥

इदानीं वर्गात्मकप्रकृतौ कनिष्ठज्येष्ठानयनमाह ।

वर्गे गुणके क्षेपः केनचिदुद्धतयुतोनितो दलितः ।

प्रथमोऽन्त्यमूलमन्यो गुणकारपदोद्धृतः प्रथमः ॥ ६९ ॥ (७३)

गुणके प्रकृतौ वर्गे वर्गात्मके सति क्षेपः केनचिद्विष्टेनोद्धृतः फलं तेनैवेष्टेन युतमूनितं दलितं च कार्यम् । एवं राशिद्वये भवेत् तच्च प्रथमो राशिरन्त्यमूलं ज्येष्ठ भवेत् । अन्यो गुणकारपदोद्धृतो गुणकारः प्रकृति-
स्तत्पदेनोद्धृतः फलं प्रथम आद्योऽर्थात् कनिष्ठं पदं भवेदिति । 'इष्ट-
भक्तौ द्विधा क्षेप' इत्यादि भास्करोक्तमेतदनु रूपमेव ।

अत्रोपपत्त्यर्थं मत्कृतभास्करजीर्णटिप्पण्यम्—इष्टभक्तौ द्विधा क्षेपः-
इत्यस्योपपत्तिर्द्वैष्टव्या ॥ ६९ ॥

अतोऽये चैकाऽर्था भूता सा कोनवृत्तानुशादानुपारेण ।
वर्गच्छिन्ने गुणके प्रथमं तन्मूलभाजितं भवति ।
वर्गच्छिन्ने चेषे तत्पदगुणिते तदा मूले ॥ ७० ॥ (७५)

एव भवितुमर्हति ।

यदि गुणकः प्रकृति केनचिद्वर्गेण नि शेषो भवति तदा त तद्व-
र्गेण सहस्य लब्धसमे गुणके मूले माध्ये तत्र प्रथममाद्यमर्थात् कनिष्ठ
तस्य वर्गस्य मूलेन भाजित फलमभीष्टे गुणके कनिष्ठ भवेत् । ज्येष्ठ
त्वन्नापि तदेव । चेषे वर्गच्छिन्ने सति वर्गेण चेष विभज्य लब्धसमे चेषे ये
मूले ते तद्वर्गपदेन गुणिते अभीष्टगुणके मूले भवत इति । 'वर्गच्छिन्ने गुणे
ह्रस्व तत्पदेन विभाजयेदिति भास्करप्रकारः प्रथमप्रकारानुरूपः । 'तुल्य-
तुल्ये तदा पदे' इति भास्करप्रकारश्च द्वितीयप्रकारानुरूपः ।

अत्रोपपत्त्यर्थं मत्कृतभास्करबीजटिप्पणी विलोक्या ॥ ७० ॥

इदानीं प्रश्नविशेषस्योत्तरमाह ।

गुणकयुतिरष्टगुणिता गुणकान्तरवर्गभाजिता राशिः ।
गुणकौ त्रिगुणौ व्यस्ताधिकौ हृतावन्तरेण पदे ॥ ७१ ॥ (७८)

(गुणकद्वयेन गुणितः पृथक् पृथग्वाशिरैकयुक्तरश्च ।

यदि तत्पदे निरये कुर्वन्वावत्सराद्गणकः ॥)

इति प्रश्नस्योत्तरार्थं गुणकयुतिरष्टगुणिता गुणकयोरन्तरवर्गेण
भाजिता राशिः स्यात् । गुणकौ द्वौ त्रिगुणौ कार्यौ तौ व्यस्ताधिकौ
व्यस्तगुणाधिकौ गुणकान्तरेण तौ हृतौ तदा ते एव निरये पदे भवतः ।

अत्रोपपत्तिः । कल्प्यते गुणकद्वय क्रमेण गु_१, गु_२ । तथा राशि-
मान $\frac{पा^१ - १}{गु१}$ ।

अत्रैकालापः स्वय घटतेऽतोऽमु द्वितीयगुणकेन सहस्य
रूप प्रतिष्य कालक्रमेण मम हृत्वा पदे

$$\frac{गु. पा^१ - गु. + गु.}{गु.} = का^१ \therefore गु. का^१ = गु. पा^१ - गु. + गु. ।$$

गु, गुणितौ तदा प्रथमपदस्य मूलम् - गु, का । द्वितीय पदस्यास्य
गु, गु, या^२ - गु, गु, + गु, वर्गप्रकृत्या

क	ल्ये	ले
१	गु,	गु ^२ - गु, गु,
$\frac{१२}{गु, गु, - २}$	$\frac{गु, गु, + २}{गु, गु, - २}$	१

समाप्तभावनया क

$$\frac{२गु, २ + गु, गु, + २}{गु, गु, - २}$$

ल्ये

$$\frac{२गु, गु, २ + गु, गु, + गु, २}{गु, गु, - २}$$

अत्र द्वयं यावत्तावन्मान ल्येष्टं प्रथमपदस्य गु, का अस्य समम् ।

अथ यदि २ - गु, तदोत्थापनेन राशिः

$$\begin{aligned} &= \frac{या^२ - १}{गु,} = \left[\left\{ \frac{१ गु, २ + गु, गु,}{गु, (गु, - गु,)} \right\}^२ - १ \right] \div गु, \\ &= \left\{ \left(\frac{१ गु, + गु,}{गु, - गु,} \right)^२ - १ \right\} \div गु, = \left(\frac{२गु, २ + ४गु, गु, + गु, २}{गु, २ - २गु, गु, + गु, २} - १ \right) \div गु, \\ &= \frac{२गु, २ + ४गु, गु,}{(गु, - गु,)^२} \div गु, = \frac{२(गु, + गु,)}{(गु, - गु,)^२} । तत आलापेन \end{aligned}$$

$$\text{प्रथमपदम्} = \sqrt{\frac{२गु, २ + ४गु, गु,}{गु, २ - २गु, गु, + गु, २} + १} = \frac{१गु, + गु,}{गु, - गु,} ।$$

$$\text{एवं द्वितीयपदम्} = \frac{१गु, - गु,}{गु, - गु,} । अत उपपन्नं सर्वम् ॥ ७१ ॥$$

इदानीं प्रश्नान्तरविशेषस्योत्तरमाह ।

वर्गोऽन्यकृतियुतो नस्तत्संयोगान्तरार्धकृतिभक्तः ।

तद्गुणितौ युतिवियुतौ वर्गौ घाते च रूपयुते ॥ ७२ ॥ (८०)

ययो राश्यायुतिवियुतौ वर्गौ भवतस्तथा घाते रूपयुते च वर्गः
स्यात् तत्र राश्यारानयनाय कश्चिद्विष्टो वर्गः कल्प्यः । स चान्येष्टवर्गेण युत
ऊनश्च कार्यः । एवं राशिद्वयं यद्भवेत् तत्संयोगस्तदन्तरार्धवर्गेण भक्तौ
यत् फलमागच्छेत् तेन पूर्वसाधितौ द्वौ राशी नुवितावभीप्सितौ राशी
भवतः ।

अत्रोपपत्तिः । कल्प्यते राशी

$$२६^{\circ} (या^{\circ} + का^{\circ}) । २६^{\circ} (या^{\circ} - का^{\circ})$$

अत्र राशेयौगवियोगौ वर्गा भवतोऽत आलापद्वय घटते । अथा-
नयोर्घातः सैक = ४६^० या^० - ४६^० का^० + १ अय वर्गः । अत आद्यन्तयोः
पदयोः - २६^० या^०, - १ अनयोर्द्विगुहति - ४६^० या^० मध्यपदसमा कृत्वा
पत्तो - ४६^० या^० = - ४६^० का^०

$$\therefore २६^{\circ} = \frac{२ या^{\circ}}{का^{\circ}} = \frac{(या^{\circ} + का^{\circ}) + (या^{\circ} - का^{\circ})}{\left\{ \frac{(या^{\circ} + का^{\circ}) - (या^{\circ} - का^{\circ})}{२} \right\}^2}$$

अत उपपद्यते यथोक्तम् ॥ ७२ ॥

इदानीं पुन प्रश्नान्तरविशेषस्योत्तरमाह ।

यैरुनो यैश्च युतो रूपैर्वर्गस्तदैक्यमिष्टहृतम् ।

इष्टानं तदलकृतिरुनाऽभ्यधिका भवति राशिः ॥ ७३ ॥ (८४)

को राशिरैतावद्गो रूपैर्युतस्तथैतावद्गो रूपैरुनश्च वर्गा भवतीति
प्रश्नोत्तरार्थं यै रूपैरुनो यैर्युतश्च वर्गा भवति तेषामैक्य केनचिद्विष्टेन
हृत फलमिष्टानं कार्यम् । तस्य शेषस्य दलस्यार्धोक्तनस्य कृतिरुनाऽभ्य-
धिका । यै रूपैरुनो राशिर्वर्गा भवति तान्यूनरूपाणि तैरुनैरभ्यधिका रा-
शिर्भवतीत्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । कल्प्यते राशिमानम् = या १ । अत्र अ-रूपैर्युत,
क-रूपैरुनश्च वर्गा भवतीति प्रश्नालापेन

$$का^{\circ} = या + अ$$

$$नी^{\circ} = या - क$$

$$\therefore का^{\circ} - नी^{\circ} = अ + क । अथ कल्प्यते$$

$$का - नी = ६$$

$$\therefore का + नी = \frac{अ + क}{६}$$

$$ततः सङ्क्रमणेन नी = \frac{१}{६} \left\{ \left(\frac{अ + क}{६} \right) - ६ \right\}$$

$$\text{अतः नी}^2 = \left[\frac{1}{2} \left\{ \left(\frac{\text{अ} + \text{क}}{2} \right) - \text{इ} \right\} \right]^2 = \text{या} - \text{क}$$

$$\text{ततः या} = \left[\frac{1}{2} \left\{ \left(\frac{\text{अ} + \text{क}}{2} \right) - \text{इ} \right\} \right]^2 + \text{क}$$

अत उपपद्यते यथोक्तम् ॥ ८३ ॥

इदानीं पुनः प्रश्नान्तरविशेषस्योक्तत्वाद् ।

याभ्यां कृतिरधिकोनस्तदन्तरं हृतयुतो नमिष्टेन ।

तद्वलकृतिरधिको नाऽधिकयोरधिकोनयो राशिः ॥ ७४ ॥ (८२)

को राशिर्द्विष्टराशिभ्या युक्त कृतिर्भवति । वा को राशिर्द्विष्टराशिभ्यामूनः कृतिर्भवतीति प्रश्ने याभ्यामुद्विष्टाभ्यामधिको वोनः कृतिर्भवति तदन्तरमिष्टेन हृत योगवर्जन इष्टेनैव युतमूनप्रश्न इष्टेनैवान् कार्यम् । यच्चिष्यत्र तद्वलस्य कृतिरधिकोद्विष्टराशिभ्यानां कार्यो अधिक-योर्द्विष्टराशयोः । उद्विष्टराशयोर्द्वयोरधिका कार्या । एव राशिर्भवति ।

अत्रोपपत्तिः । कल्प्यते राशिमानम् = या । यत्वं अ-क-राशिभ्या युतो मूलदः । तथा अ > क तदा प्रश्नानुसारं

का ^२ = या + अ	} सहस्रमणेन
नी ^२ = या + क	
का ^२ - नी ^२ = अ - क	
का - नी = इ	
∴ का + नी = $\frac{\text{अ} - \text{क}}{2}$ = ल	

एवमूनप्रश्ने	} सहस्रमणेन
का ^२ = या - अ	
नी ^२ = या - क	
नी ^२ - का ^२ = अ - क	
नी - का = इ	
∴ नी + का = $\frac{\text{अ} - \text{क}}{2}$ = ल	

अत उपपद्यते ॥ ७४ ॥

अथोदाहरणानि ।

सत्रादौ वर्गप्रकृत्युदाहरणम् ।

राशिकलाशेषकृतिं द्विनवतिगुणितां त्र्यशीतिगुणितां वा ।

सैकां ज्ञादिने वर्गं कुर्वन्नावत्सराद्गणकः ॥ ७५ ॥ (६७)

राशिशेषकृतिं द्विनवति-८२ गुणितां सैकां वा कलाशेषकृतिं त्र्यशी-
ति-८३ गुणितां सैकां बुधदिने आवत्सराद्गुणे कुर्वन्वपि स गणकोऽस्ती-
त्यहं मन्ये ।

प्रथमप्रश्ने प्र ८२ से १

सतो वर्गप्रकृतिसूत्रतः

क १ ज्ये १० से ८

क १ ज्ये १० से ८

भावनया, क २० ज्ये १६२ से ६४

क ३ ज्ये २४ से १

क ३ ज्ये २४ से १

भावनया, क १२० ज्ये ११५१ से १

अतो राशिशेषम् = १२० । एवं भावनया बहुधा राशिशेषं स्यादतः कुट्टक-
विधिनाऽभीष्टाहेऽहर्गणः स्यात् ।

द्वितीयप्रश्ने गु ८३ से १

ततः क १ ज्ये ८ से २

क १ ज्ये ८ से २

क १८ ज्ये १६४ से ४

क ८ ज्ये ८२ से १

भावनया कनिष्ठज्येष्ठयोरानन्त्यम् ।

ततः कलाशेषम् = ८ । कलाशेषात् कुट्टकविधिनाऽभीष्टदिनेऽह-
र्गणः स्यात् ॥ ७५ ॥

इदानीमन्यौ प्रश्नावाह ।

सूर्यविलिप्ताशेषं पञ्चभिरुनाहतं तथा दशभिः ।

वर्गे बृहस्पतिदिने कुर्वन्नावत्सराद्गणकः ॥ ७६ ॥ (८६)

सूर्यविलिप्ताशेषं पञ्चभिरुन पञ्चाहतं च बृहस्पतिदिने वर्गो भवति । वा विलिप्ताशेषं तथैव दशभिरुन दशभिराहतं च वर्गो भवतीति प्रश्नमावत्सरात् कुर्वन्नपि स गणकोऽस्तीति ।

प्रथमप्रश्ने विलिप्ताशेषम् = या । ततः प्रश्नानुसारेण

५ या - २५ अथ वर्गं इष्टवर्गं समं कृतम् ।

ततः ५ या - २५ = ५^२ • या = $\frac{५^२ + २५}{५}$

यदि ५ = ५ तदा या = १० ।

एव द्वितीयप्रश्ने १० या - १०० = ५^२ • या = $\frac{५^२ + १००}{१०}$

यदि ५ = १० तदा या = २० । विलिप्ताशेषात् कुट्टकेनावर्गं वा नमनं सुगमम् ॥ ७६ ॥

इदानीमन्योन प्रश्नानाह ।

भगणादिशेषवर्गे त्रिभिर्गुणं संयुतं शतैर्नवभिः ।

कृतिमधुशतानं वा कुर्वन्नावत्सराद्गणकः ॥ ७७ ॥ (७०)

भगणादीनां भगणं राशिं भागं कलां विकलानां त्रैवर्गं त्रिभिर्गुणं नवभिः शतैः संयुतं वाऽष्टशतानं वर्गमावत्सरात् कुर्वन्नपि स गणकोऽस्तीति ।

अत्र भगणादिशेषमानम् = या । ततः प्रश्नालापेन प्रथमप्रश्ने ३ या^२ + २०० अथ वर्गं । अतः ३० सूत्रेण

क १ ल्ये २ से १

क ३० ल्ये ६० से ६००

भावनया कनिष्ठन्येष्टयोरानन्त्यम् ।

अतो भगणादिशेषमानम् = ३० । द्वितीयप्रश्नेऽप्येषम् ।

३ या^२ - ८०० अयं वर्गः ।

अतः क १ ज्ये १ से २

क २० ज्ये २० से ८००

रूपतेपपदाभ्यां भावनयाऽत्रापि पदयोरानन्त्यम् ।

अतो भगणादिशेषम् = २० ॥ ८७ ॥

इदानीमन्य प्रश्नमाह ।

भगणादिशेषवर्गं चतुर्गुणं पञ्चपष्टिसंयुक्तम् ।

षष्ठ्यूनं वा वर्गं कुर्वन्नावत्सराङ्गणकः ॥ ७८ ॥ (७४)

स्पष्टार्थम् ।

प्रथमप्रश्ने भगणादिशेषमानम् = या । ततः प्रश्नानुसारेण ।

४ या^२ + ६५ अयं वर्गः ।

अत्र ६८ सूत्रतः । इष्टम् = ५ । $\frac{६५}{५} = १३$

१३ - ५, ८ । $\frac{८}{२} = ४$ । $\sqrt{\frac{४}{५}} = २$ । अतो भगणादिशेषम् = २

रूपतेपपदाभ्यां भावनयाऽनन्त्यम् ।

द्वितीयप्रश्नेऽप्येष ४ या^२ - ६० अयं वर्गः ।

अत्रेष्टम् = २ । $\frac{६०}{२} = ३०$ । $३० + २ = ३२$ । $\frac{३२}{२} = १६$ ।

$\sqrt{\frac{१६}{४}} = २$ । अतोऽत्र भगणादिशेषम् = २ । एव बुद्धिमता

अणतेपे गुणके वर्गे चाधिकसद्भातः कनिष्ठानयनं कार्यमिति ॥ ८८ ॥

इदानीमन्य प्रश्नमाह ।

इष्टभगणादिशेषं द्विनवत्यूनं त्र्यशीतिसंयुजितम् ।

रूपेण युतं वर्गं कुर्वन्नावत्सराङ्गणकः ॥ ७९ ॥ (८७)

इष्टभगणादिशेषं द्विनवतिभिः-८२ कन कार्यं शेष त्र्यशीति-८३

संयुजितं रूपेण युतं च वर्गमावत्सरात् कुर्वन्वपि स गणकोऽस्तीति ।

इष्टभगणादिशेषमानम् = या । ततः प्रश्नानुसारेण

$$८३ (या - ८२) + १ = ८३ या - ८३ \times ८२ + १$$

$$= ८३ या - ६६३६ + १ = ८३ या - ६६३५ = ६२ \quad या = \frac{६२ + ६६३५}{८३}$$

अत्र यदि ६ = १ तदा या = ८२ इदमेव भगणादिशेषमानम् ॥ ७२ ॥

इदानीमन्या प्रश्नावाह ।

अधिमासशेषवर्गं त्रयोदशगुणं त्रिभिः शतैर्युक्तम् ।
त्रिघनेन वा वर्गं कुर्वन्नावत्सराद्गणकः ॥ ८० ॥ (७२)

त्रिघनेन सप्तविंशत्यानम् । शेष स्पष्टार्थम् ।

अत्राधिमासशेषमानम् = या । तत् प्रश्नालापेन

प्रथमे प्रश्ने १३ या^२ + ३०० । अथ वर्ग ।

अत्र वर्गमकृत्या, क १ ज्ये ४ से ३

क १० ज्ये ४० से ३००

अत्र रूपक्षेपपदाभ्या भावनयाऽऽनन्त्य कार्यम् ।

अत्र कनिष्ठ-१० अधिमासशेषमानम् ।

अत्र यदि क १ ज्य ३ से ४ । तत् ६८ सूत्रेण ।

$$\text{रूपक्षेपे कनिष्ठम्} = \frac{\text{क ज्य} (\text{ज्य}^2 + १) (\text{ज्य}^2 + ३)}{२} = \frac{१ \times ३ (३^2 + १) (३^2 + ३)}{२}$$

$$= \frac{३ \times १० \times १३}{२} = १९५$$

$$\text{ज्येष्ठम्} = \left\{ \text{ज्ये}^2 + २ \right\} \left\{ \frac{(\text{ज्ये}^2 + ३)(\text{ज्ये}^2 + १)}{२} - १ \right\}$$

$$= \left\{ ३^2 + २ \right\} \left\{ \frac{(३^2 + ३)(३^2 + १)}{२} - १ \right\}$$

$$= ११ \times ५८ = ६४८$$

एव रूपक्षेपे षडे प्रसाध्य भावनयाऽऽनन्त्य कार्यम् ।

द्वितीयप्रश्नेऽप्येवम् १३ या^२ - २७ अथ वर्ग ।

अतः क १ ज्ये ४ से ३

क १ ज्ये २ से ८

भावनया, क ६ ज्ये २१ से २७

अत्रापि रूपक्षेपपदाभ्यां भावनयाऽऽनन्यं कार्यम् ।

अत्राधिगेदमानं व्यक्तम् - ६ ॥ ८० ॥

इदानीमन्यो प्रश्नावाह ।

इन्दुविलिप्ताशेषं सप्तदशगुणं त्रयोदशगुणं चापि ।

पृथगेकयुतं वर्गं कुर्वन्नावत्सराद्गणकः ॥ ८१ ॥ (७६)

स्पष्टार्थम् ।

अत्र ०१ सूत्रतः । गु._१ = १० । गु._२ = १३,

$$\text{ततोऽविलिप्ताशेषम्} = \frac{2(\text{गु.}_1 + \text{गु.}_2)}{(\text{गु.}_1 - \text{गु.}_2)^2} = \frac{2(10 + 13)}{(10 - 13)^2} = \frac{2 \times 23}{9}$$

$$= \frac{2 \times 23}{9 \times 9} = 14 \frac{2}{9} \text{ ।}$$

इदानीमन्यं प्रश्नमाह ।

अवभावोपवर्गं द्वादशगुणितं शतेन संयुक्तम् ।

त्रिभिरुनं वा वर्गं कुर्वन्नावत्सराद्गणकः ॥ ८२ ॥ (७७)

स्पष्टार्थम् ।

प्रथमप्रश्ने सप्तशेदमानम् - या । ततः प्रश्नानुसारं

$$१२ \text{ या}^2 + १०० \text{ अयं वर्गः ।}$$

वर्गमकृत्या, क १ ल्ये ४ ले ४

$$\text{क ५ ल्ये २० ले १०० ।}$$

अथ सप्तक्षेपपदाभ्यां ६० सूत्रेण

$$\text{रूपक्षेपे क} = \frac{\text{क}(\text{ल्ये}^2 - १)}{२} = \frac{१(४^2 - १)}{२} = \frac{१५}{२} \text{ ।}$$

$$\text{ल्ये} = \frac{\text{ल्ये}(\text{ले}^2 - ३)}{२} = \frac{४(२^2 - ३)}{२} = २ \text{ ।}$$

आभ्यां भावनयाऽऽनन्यं कार्यम् । अत्र सप्तशेदम् - ५ ।

द्वितीयप्रश्नेऽप्येवम् । १२ या^२ - ३ वर्गः ।

अतः क १ ल्ये ३ ले ३

रूपक्षेपपदाभ्यामवाप्यानन्यं कार्यम् । अत्र सप्तशेदम् - १ ।

इदानीमन्यं प्रश्नमाह ।

शुद्धदिनेऽर्ककलाशेषं गुरुदिनविकलावशेषयुक्तोनम् ।

वर्गं वर्धं च सैकं कुर्वन्भावत्सराद्गणकः ॥ ८३ ॥ (८१)

शुद्धदिनेऽर्कस्य यत् कलाशेषं तद्गुरुदिनजेनार्कस्य विकलावशेषेण युक्तमूनं च वर्गं तथा सयोः कलाविकलाशेषयोर्वधं सैकं च वर्गेभावत्सरात् कुर्वन्नामि स गणकोऽस्तीति ।

अत्र ०२ सूत्रेण कल्पित एको वर्गः १६ । अन्यश्च ४ ।

सतः १६ + ४ = २० । १६ - ४ = १२ ।

$\frac{२० + १२}{(२० - १२)^२} = \frac{३२}{१६} = २$ । अनेन गुणितौ

२० : १२ जातौ राशी ४० : २४ । अत्र प्रथमं ४० कलाशेष द्वितीयं सद्यु २४ विकलाशेषम् । कलाशेषात् कुट्टकेन शुद्धदिनेऽहर्गणः साध्यः । विकलाशेषाच्च कुट्टकेन गुरुदिनेऽहर्गणः साध्य इति ।

इदानीमन्यं प्रश्नमाह ।

विकलाशेषं सहितं त्रिनवत्या सप्तषष्टिहीनं च ।

भानोर्गुरुदिने वर्गं कुर्वन्भावत्सराद्गणकः ॥ ८४ ॥ (८५)

भानोर्गुरुदिने यद्विकलाशेषं तत् त्रिनवत्या सहितं वर्गं तथा सप्तषष्टिहीनं च वर्गेभावत्सरात् कुर्वन्नामि स गणकोऽस्तीति ।

अत्र ०३ सूत्रेण इष्टम् = ४

$\frac{८३ + ६०}{४} = \frac{१४३}{४} = ३०$ ।

४० - ४ = ३६ । $\frac{३६}{२} = १८$ । १८२ = ३२४ ।

३२४ + ६० = ३८४ इदं विकलाशेषमतः कुट्टकेन शुद्धदिनेऽहर्गणः जानयनं सुममम् ॥ ८४ ॥

इदानीमन्यो प्रश्नावाह ।

शदिनेऽर्ककलाशेषं द्वादशभिः संयुतं त्रियष्ट्या च ।

षष्ठ्याऽष्टाभिश्चोर्न कुर्वन्नावत्सराद्गणकः ॥ ८१ ॥ (८१)

बुधदिनेऽर्कस्य कलाशेषं यत् तद्द्वादशभिः संयुतं वर्गं तथा त्रियष्ट्या संयुतं च वर्गमावत्सरात् कुर्वन्नपि स गणकोऽस्तीत्येकः प्रश्नः । वा तत् कलाशेषं षष्ट्या-६० नं वर्गे तथाऽष्टाभिश्चोर्न वर्गमावत्सरात् कुर्वन्नपि स गणकोऽस्तीति द्वितीयः प्रश्नः ।

अत्र ०४ सूत्रेण ।

प्रथमप्रश्ने इष्ट ३ प्रकल्प्य

$$\frac{६३ - १०}{३} = \frac{५३}{३} = १७$$

$$\frac{१० + ३}{२} = \frac{१३}{२} = १० । १०^२ = १००$$

१००-६३=३७ इदमेव कलाशेषम् ।

द्वितीयप्रश्ने इष्ट २ प्रकल्प्य

$$\frac{६० - ८}{२} = \frac{५२}{२} = २६ ।$$

$$\frac{८ + २}{२} = \frac{१०}{२} = ५ । ५^२ = २५ ।$$

२५ + ६० = ८५ इदमेव कलाशेषम् ॥ ८२ ॥

इदानीमन्यात् प्रश्नावाह ।

इन्दुविलिप्ताशेषादूरविलिप्ताशेषमंशशेषं वा ।

अथवा मध्यममिष्टं कुर्वन्नावत्सराद्गणकः ॥ ८३ ॥ (८३)

इन्दुविलिप्ताशेषात् रविलिप्ताशेषं वाऽंशशेषमथवाऽभीष्टं मध्यमं ग्रहमावत्सरात् कुर्वन्नपि स गणकोऽस्तीति प्रश्नत्रयम् ।

अत्र चन्द्रविकलाशेषात् कुट्टकविधिनाऽहर्नक्षत्रानम् । तस्मादिष्ट मध्याह्नयनं रवेः कलाशेषेयानयनं च सुगमम् ॥ ८४ ॥

इदानीमन्यात् प्रश्नानाह ।

जीवविलिप्ताशेषात् कुंजमिन्दुं भौमलितिकाशेषात् ।
रविमिन्दुभागशेषात् कुर्वन्नावत्सराद्गणकः ॥ ८७ ॥ (८६)

गुरुविलिप्ताशेषात् कुंज भौमकलाशेषाच्चन्द्र चन्द्रभागशेषाच्च
रविभागत्सरात् कुर्वन्नेपि स गणकोऽस्तीति ।

गुरोर्विकलाशेषाद्वा भौमकलाशेषादथवा चन्द्रभागशेषात् कुट्टके-
नाहर्गणज्ञानं ततोऽहर्गणादभोष्टुहहज्ञानं स्फुटमेवेति ॥ ८७ ॥

इदानीं कालावशेषार्थं पूर्वप्रश्नोत्तरमाह ।

इष्टग्रहेष्टशेषाद्युगणो गतनिरपवर्त्तसङ्गुणितैः ।

क्षेददिनैरधिकोऽस्मादन्यग्रहशेषमिष्टो वा ॥ ८८ ॥ (८७)

इष्टग्रहस्येष्टकलाविकलादिशेषात् कुट्टकविधिना युगणोऽहर्गणः
साध्यः । स गतनिरपवर्त्तसङ्गुणितैश्क्षेददिनैरिष्टाहतवृत्तकुदिनैरधिको-
ऽनेकधा स्यादस्मादहर्गणादन्यग्रहस्य कलाविकलादिशेष काऽभीष्टो मध्य-
मग्रह एव साध्य इति स्फुटमेव सिद्धान्तविद्रास् ॥ ८८ ॥

इदानीमुद्दिष्टाहर्गणे ग्रहयोर्भंगणादिशेषे ये ते एव पुनः कस्मिन्-
हर्गणे इत्यस्योत्तरमाह ।

निश्छेदभागहारौ ग्रहयोर्विपरीतौ ग्रहयोर्युगणात् ।

यस्मात् तन्निश्छेदेनोद्धतयोर्लब्धसङ्गुणितौ ॥ ८९ ॥

(निश्छेदभागहारौ ग्रहयोर्भंगणादिशेषयोर्ग्रहयोर्युगणात् ।

यस्मात् तन्निश्छेदेनोद्धतयोर्लब्धसङ्गुणितौ ॥ ८९ ॥) (८९)

निश्छेदभागहारौ विपरीतौ तद्युतात् पुनस्तस्मात् ।

शेषे युगणादेवं श्रयादीनां प्राग्वदिष्टदिने ॥ ९० ॥ (९१)

यस्माद्ग्रहगणादहर्गणादग्रहयोर्भंगणादिशेषे भवतस्तयोर्वौ
निश्छेदभागहारौ स्वस्ववृत्तकुदिनसञ्ज्ञौ तयोर्निश्छेदेन ग्रहतमापवर्त्त-
नोद्धतयोस्तयोर्द्वन्द्वकुदिनसञ्ज्ञयोः सतोर्ध्वं तस्यै ताभ्यां विपरीतौ निश्छेद-
भागहारौ गुणितौ । ग्रहतमापवर्त्तभक्तात् ग्रहमवृत्तकुदिवसंज्ञायास्तस्य नि-

द्वितीयदृढकुदिनमान गुण्यं द्वितीयलब्धेन च प्रथमदृढकुदिनमानं गुण्य-
मित्यर्थः । एवं समच्छेदो भवतः । तद्भुतात् तस्मात् पूर्वमाधितादभु-
मणात् पुनर्पक्षयोस्ते एव भगणादिवेषे भवतः । उद्दिष्टाहर्गणः पूर्वमा-
धितसमच्छेदेन युतस्तदा योगसमेऽहर्गणे पुनस्ते एव बहयोभंगणादिवेषे
भवत इत्यर्थः । एवं आदीनां यद्वाणामिष्टदिने यानि भगणादिवेषाणि
तानि पुनः कवेति प्रतीतिरं प्राप्यत् कार्यम् । द्वयोर्निश्चेदभागद्वाराभ्यां
पूर्ववत् समच्छेदं विधाय नूतनो निश्चेदभागद्वारः कल्प्यः । पुनरपि
द्वितीयदृढकुदिनस्य च लघुतमापक्षयोऽन्तेष्वर्थाः । एवमेवऽपि कर्म का-
येम् । अन्ते सर्वदृढकुदिनानां यो लघुतमापक्षस्येति युतोऽहर्गणः कार्यः ।
योगसमेऽहर्गणे च पुनस्तान्येव शेषाणि भवन्ति ।

अत्रोपपत्तिः । यदि यद्वाणां दृढभगणाः भ०, भ०, भ०, दृढकुदिनानि
च कु०, कु०, कु० कल्प्यन्ते तथा दृढकुदिनानां लघुतमापक्षस्य च तथा
अ + अह अस्मिन्नहर्गणे दृढभगणगुणे दृढकुदिनगुणे प्रथमकक्षे
निरवयवभगणा लभ्यन्ते ते प्रयोगनाभावाद्वादि त्यज्यन्ते ततोऽद्दिष्टाह-
र्गणाद्वगणशेषं तदेव अ + अह अस्मादिति । आचार्यैकाह द्वयोर्द्वयोर्नि-
श्चेदभागद्वारयोर्महतमापक्षतन्त्रिभक्तयोः अतोऽयं लब्धो ताम्यामस्योऽय-
हारो सकृदपि लघुतमापक्षस्य एवोत्पादित इति श्रुतिश्रुतिं प्रविष्टु-
मेवेति ॥ ८९-९० ॥

इदानीमन्यान् प्रश्नानाह ।

शुण्णमवमावशेषाद्विचन्द्रौ मध्यमौ स्फुटावथ वा ।

एवं तिथिं ग्रहं वा कुर्वन्नावरसराङ्गणकः ॥ ६१ ॥ (६२)

अत्रमावशेषात् चन्द्रोऽहर्गणमहर्गणं वा मध्यमौ रविचन्द्रौ
वा स्फुटौ रविचन्द्रौ तैवं तिथिं वा यद्विष्टवर्गं प्रोक्तमन्यतममावश-
रात् कुर्वन्वपि स गणकोऽस्तीति पञ्च प्रश्ना अत्र ॥ ६१ ॥

इदानीमन्यान् प्रश्नानाह ।

एकदिनमवमशेषं यज्ञकमेकरविचन्द्रमगणोमम् ।

शुष्यति भूदिनभक्तं व्येकं चान्द्रैस्तदुक्तिरियम् ॥६३॥ (६३)

एकदिनसम्बन्धवमशेष यदुक्त येन गुह्यमेकोन भूदिनभक्त शुष्यति
वाऽवमशेष यदुक्त रविभगवोनं भूदिनभक्त शुष्यति । वाऽवमशेष यदुक्त
चन्द्रभगवोनं भूदिनभक्त शुष्यति । वाऽवमशेष यदुक्त व्येक चान्द्रैश्चान्द्रदि
नैर्भक्त शुष्यति । अथेय वक्ष्यमाणा तेषां प्रश्नानामुक्तिरित्येतदुक्तिरिति ॥ ६३ ॥

अथादौ प्रथमप्रश्नोत्तरमाह ।

इषुशरकृताष्टदिग्भिः १०८४५५

सङ्गृहितादवमशेषकाङ्कतात् ।

रूपाष्टवेदरसशु-

न्यशरगुणै-३५०६४८१ दिनगणः शेषम् ॥६३॥ (६४)

अवमशेषादिषुशरकृताष्टदिग्भिः १०८४५५ सङ्गृहितात्. रूपाष्टवे
दरसशून्यशरगुणै-३५०६४८१ भक्ताच्छेष दिनगणोऽन्येभ्यो भवति ।

अत्रोपपत्तिः । कल्पवृक्षावमानि दिनगणगुणानि वृक्षावमशेषो-
नानि कल्पवृक्षकुदिनहृतानि फल निरस्य गतावमानि । अतो वृक्षकल्पा
वमानि भाज्य वृक्षावमशेषमृक्षशेषे वृक्षकल्पकुदिनानि द्वार प्रकल्प्य यो
गुण सोऽहर्गण स्यात् । तत्र साधनार्थमाचार्येण रूपशुद्धौ नरशरवेदा-
ष्टप्रक्षिप्तं स्थिरकुट्टक कृतं । रूपाष्टवेदादि-सत्या कल्पवृक्षकुदि
नानि तद्वानयनं च ।

$$\begin{aligned} \text{कक्ष} &= \frac{24000000000}{100000000000} = \frac{50000 \times 4000000}{100000 \times 2000000000} \\ &= \frac{40000 \times 4 \times 100000}{100000 \times 4 \times 2000000000} = \frac{40000}{2000000000} = \frac{4}{200000} = \frac{1}{50000} \end{aligned}$$

अथ प्रमङ्गाद्वृक्षरविभगवकुदिनानयनं प्रदर्शयते ।

$$\begin{aligned} \text{अरम} &= \frac{24000000000}{100000000000} = \frac{50000 \times 4000000}{100000 \times 2000000000} \\ &= \frac{40000 \times 4 \times 100000}{100000 \times 4 \times 2000000000} = \frac{40000}{2000000000} = \frac{4}{200000} = \frac{1}{50000} \end{aligned}$$

$$= \frac{40000 \times 2 \times 3 \times 3200}{40000 \times 2 \times 3 \times 9955229} = \frac{3200}{9955229} = \frac{\text{राम}}{\text{दृक्कुदि}} ।$$

यद्यम्

$$\frac{\text{राम}}{\text{दृक्कुदि}} = \frac{40043200000}{99552295810000} = \frac{40000 \times 9955229}{40000 \times 9955229}$$

$$= \frac{40000 \times 2 \times 320000}{40000 \times 2 \times 9955229} = \frac{320000}{9955229} = \frac{\text{राम}}{\text{दृक्कुदि}} ।$$

इदानीमवमशेषाद्व्यानयनमाह ।

जिनरसगोऽन्धिरद - ३२४६६२४ गुणात्

शशिवसुकृतरसलभूतराम ३५०६४८९ इतात् ।

इष्टावमशेषाद्यत्

शेषं रविभगणशेषं तत् ॥ ६४ ॥ (६५)

स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः ।

अत्र पूर्वप्रकारेणार्हगणः = १०८४५५५५ - ३५०६४८९१ । अयं रवि-

दृढभगणगुणस्तद्दृढकुदिनगुणो जातो रविभगणात्मकः

$$= \frac{3200 \times 90845555 - 3200 \times 35064891}{9955229}$$

$$= \frac{3878066600 \text{ घटे}}{9955229} - 3200 \times 35$$

$$= \frac{90845555 \text{ घटे}}{9955229} + ६६ \text{ घटे} - ६६०० इ$$

अतो दृढभगणशेषम् = १०८३२०८५५ - ११६८८२६६१ । आवा-

येण गुणहरो त्रिभिः सङ्कुण्य दृढतयशेषसम्बन्धिदृढकुदिनहरे रविभगणशे-

षम् = ३२४६६२४५५ - ३५०६४८९१ । इदं साधितमत इदं सर्वदा

त्रिभिरपवर्त्य तदा वास्तवमर्कदृढभगणशेषं ज्ञेयम् । यद्व्याचाराणीत भग-

णशेष त्रिभिर्नापवर्त्य तदा प्रश्नः खिलो ज्ञेय इति सुगणकैर्भूय विचि-

न्यम् ॥ ६४ ॥

इदानीमवमशेषात् तिष्ठानयनं करोति ।

गोऽमेन्दुशेष-११०१७६ गुणिताद्-

भक्ताग्रस्तपक्षयमरसेषुगुणैः ३५६२२२० ।

शेषमवमावशेषात्

तिथयोऽवमशेषकादिकलम् ॥ ६५ ॥ (६६)

अवमशेषकादिकलं वर्तमानतिथेर्भुक्तं मानं साध्यम् । शेषं स्पष्टम् ।

अत्रोपपत्तिः । चान्देभ्यो यान्यवमानि यन्त्र तच्छेषं तान्यवमानि तदेव शेषं व सावनेभ्य इति 'सावनान्यवमानि स्युश्चान्देभ्यः साधितानि चेत्'-इत्यादिमितावरायां स्वगोलाध्याये भास्करोऽस्फुटीकृतम् । अतो गतचन्द्रदिनैः कल्पावमानि गुणानि कल्पचन्द्रदिनैर्भक्तानि फलं गतवमानि शेषं लयशेषम् ।

अतः $\frac{\text{इकादि} \times \text{कलादि} - \text{कले}}{\text{कलादि}}$ । अयमभिधः ।

अतः लयदिनानि भाज्यं लयशेषमूलत्वेन चान्द्रदिनानि इदं प्रकल्प्य यः कुट्टकः साध्यते तान्येव चान्द्रदिनानि गततिथयो भवन्ति । तत्राचार्येण लाघवाच्चै कपविशुद्धौ स्थिरकुट्टकः साधितः स इवावमशेषगुणकः पठितः । अथ दृढावमचन्द्रदिनज्ञानार्थे न्यासः ।

$$\begin{aligned} \text{कलादि} &= \frac{34002440000}{40000 \times 1000000} = \frac{40000 \times 409549}{40000 \times 12045500} \\ \text{कलादि} &= \frac{40000 \times 1 \times 409549}{40000 \times 1 \times 1204550} = \frac{409549}{1204550} = \frac{\text{इकादि}}{\text{इकादि}} \end{aligned}$$

अतो दृढचान्द्रदिनान्येव हर इति सत्तै स्फुटम् । नखितागतमवमशेषम् 40000×1 अनेन विभज्य लब्धमत्र दृढावमशेषं सुधीभिर्ज्ञेयमिति ।

८१ आर्यायामन्ये येऽवशिष्टाः प्रश्नास्तेषामुत्तराणि लयशेषावहर्नयमानीय ततोऽहर्गणात् कार्याणि । ८२ आर्यायां च ये प्रश्नास्तेषामुत्तराणि कुट्टकविधिना स्फुटानि । आचार्येणापीह स्फुटत्वात् तेषामुत्तराणि नोक्तानीति ॥ ८५ ॥

इदानीं पुनः प्रश्नान्तरं तदुत्तरं चाह ।

भागकलाविकलैक्यं दृष्ट्वा विकलान्तरं च के शेषे ।

ऐक्यं द्विधाऽन्तराधिकहीनं च द्विभाजितं शेषे ॥ ६६ ॥ (६७)

भागविकलं भागशेषम् । कलाविकलं कलाशेषम् । अनयोरैक्यं तथाऽनयोर्विकलयोः शेषयोरन्तरं च दृष्ट्वा शेषे ते द्वे के स्त इति प्रश्नः । अथ तदुत्तरमाहैक्यमिति ।

ऐक्यं द्विधा स्वाप्यमन्तरैकैकत्राधिकमन्यत्र हीनं कार्यं ततो द्वि-
भाजितं दलित शेषे भवतः ।

अत्रोपपत्तिः । सङ्क्रमणगणितेन स्फुटा ॥ ६६ ॥

इदानीं पुनः प्रश्नान्तरं तदुत्तरं चाह ।

तद्वर्गान्तरमाद्ये तदन्तरं चान्तरोद्धृतयुतो नम् ।

वर्गान्तरं विभक्तं द्वाभ्यां शेषे ततो युगणः ॥ ६७ ॥ (६८)

आद्योऽनन्तरोक्ते प्रश्ने यद्वि तयोः शेषयोर्वर्गान्तरं तथा तयोर-
न्तरं चोद्धृतं भवेत् तदा वर्गान्तरमन्तरोद्धृतं तथ्यं चान्तरेण युतमूनं च
कार्यम् । ततो द्वाभ्यां विभक्तं शेषे भवतः । ततो भागकलाशेषाभ्यां प्राकृतं
कुट्टकविधिनाऽहर्गणः साध्यः ।

अत्रोपपत्तिः । विषमकर्मणा स्फुटा ॥ ६७ ॥

अत्र कौलब्रह्मानुवादानुसारेणैकार्यानुष्टिः सा च ।

(कृतिसंयोगाद्विगुणाद्युतिवर्गं प्रोह्य शेषमूलं यत् ।

तेन युतो नो योगो दलितः शेषे पृथगभीष्टे ॥ ६८ ॥) (६९)

एव भवितुमर्हति ।

यदाऽनन्तरोक्ते प्रश्ने शेषयोर्वर्गयोगं शेषयोगश्चोद्धृतो भवेत्
तदा द्विगुणात् कृतिसंयोगाच्चेत्युक्तियोगे प्रोह्य शेषस्य यन्मूलं भवेत्
तद्वर्गकलाशेषयोरन्तरं भवेत् तेन योगो युतो नो दलितः पृथगभीष्टे भाग-
कलयोः शेषे भवतः ।

अत्रोपपत्तिः । अत्र प्रश्नानुसारेण ।

भा० + क० = व्यु

भाशे + कशे = यु

∴ २ भाशे + २ कशे = २ वयु

भाशे + २भाशे × कशे + कशे = यु

द्वयोरन्तरेण

भाशे - २भाशे × कशे + कशे

= (भाशे - कशे) = २ वयु - यु

∴ भाशे - कशे = $\sqrt{२ वयु - यु}$

अवशिष्टोपपत्तिः सङ्क्रमणेन स्फुटा ॥ ६८ ॥

इदानीं पुनः प्रश्नान्तरस्योत्तरमाह ।

शेषवधादधिकृतिगुणात् शेषान्तरवर्गसंयुतान्मूलम् ।

शेषान्तरोनयुक्तं दलितं शेषे पृथगभीष्टे ॥ ६९ ॥ (१००)

यदाऽनन्तरात् प्रश्न भागकलाशेषयोरन्तर वधश्चेति द्वयमुद्विष्ट भवेत् तदा द्विकृतिगुणात् । द्वयोर्धा कृतिवर्गस्तेनार्थाद्द्वै-४ गुणाच्छेष-
वधाच्छेषान्तरवर्गसंयुतान्मूलं ब्रह्मम् । तच्छेषान्तरेणान युक्तं दलितं च
पृथगभीष्टे भागकलाशेषे भवतः ।

अत्रोपपत्तिः । अत्र प्रश्नानुसारेण

भाशे - कशे = व

भाशे × कशे = व

∴ (भाशे - कशे) = भाशे - २ भाशे × कशे + कशे = व

४ भाशे × कशे = ४ व

द्वयोर्धौतेन

भाशे + २भाशे × कशे + कशे = (भाशे + कशे) = व + ४ व

मूलपक्षेन, भाशे + कशे = $\sqrt{व + ४ व}$

शेषवधना सङ्क्रमणेन स्फुटा ॥ ६९ ॥

इदानीं क्वात्रानुपदेशयति ।

इदिधात्रममी प्रश्नाः प्रश्नानन्यान् सहस्रशः कुर्यात् ।

इन्मात्रममी प्रश्ना - इति पाठः साधु ।

अन्यैर्दत्तान् प्रश्नानुक्त्येवं साधयेत् करणैः ॥ १०० ॥ (१०१)

अमी पूर्वाक्ताः प्रश्नाश्चात्राणां ह्युन्मात्रं हृदये बोधार्थमात्रमेव मया
लिखिताः । एतान् बुद्ध्वा बुद्धिमान् सहस्रयोऽन्यान् प्रश्नान् कुर्यात् ।
एवमुक्त्वा पूर्वाक्ता करणैः साधनप्रकारैश्चान्यैर्दत्तान् प्रश्नानपि बुद्धिमान्
साधयेत् प्रश्नोत्तराण्येति शेषः ॥ १०० ॥

इदानीं प्रश्नप्रश्नसामाह ।

जनसंसदि दैवविदां तेजो नाशयति भानुरिव भानाम् ।
कुट्टाकारप्रश्नैः पठितैरपि किं पुनः शतशः ॥ १०१ ॥ (१०२)

गणकः कुट्टाकारप्रश्नैः पठितैरपि जनसंसदि गणकजनसभायां
दैवविदां ज्योतिर्विदां तेजो नाशयति भानां भानुरिव । पुनः सूत्रैः किं
वक्तव्यमस्ति । प्रश्नपाठैरेव गणको ज्योतिर्विदां मध्ये भानुरिव भवति
तत्सूत्रज्ञानेन पुनः किं भवतीति वर्णनातीतमित्यर्थः ॥ १०१ ॥

इदानीमध्यायोपसंहारमाह ।

प्रतिसूत्रममी प्रश्नाः

पठिताः सोदेशकेषु सूत्रेषु ।

आर्याज्यधिकशतेन च

कुट्टाष्टादशोऽध्यायः ॥ १०२ ॥ (१०३)

इति श्रीब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते कुट्टकाध्यायोऽष्टादशः ॥ १८ ॥

प्रतिसूत्रं मयाऽमी प्रश्नाः पठिताः । एवं सोदाहरणेषु सूत्रेषु
आर्याज्यधिकशतेनायं कुट्टकनामाऽध्यायोऽष्टादशः ।

मधुसूदनसुनुनादितो यस्तिलकः श्रीपृथ्वेः त्रिपुञ्जोक्ते ।

हृदि तं विनिधाय नूतनोऽयं रचितः कुट्टविधौ सुधाकरेण ॥

इति श्रीकपालवत्सलसुनुमुधाकरद्विवेदिविरचिते ब्राह्मस्फुटसिद्धान्त-

नूतनतिलके कुट्टकाध्यायोऽष्टादशः ॥ १८ ॥

अथ शङ्खुच्छायादिज्ञानाध्यायः ॥

—००० ❖ ०००—

तत्रादौ प्रश्नानाह ।

दृष्ट्वा दिनार्धघटिका योऽर्कज्ञोऽक्षांशकान् विजानाति ।

उदयान्तरघटिकाभिज्ञाताज्ज्ञेयं स तच्छ्रजः ॥ १ ॥

योऽर्कज्ञो दिनार्धघटिका दृष्ट्वाऽऽशकान् विजानाति । एकपक्षे
स्योदयाद्व्यावृत्तीभिर्घटिकाभिरन्यो बह्वचरेति ता उदयान्तरघटिकास्त-
भिर्द्वयोर्वेदयोर्मध्ये यो ज्ञाते बहोऽस्ति तस्माज्ज्ञातादपर ज्ञेय बह्व वा यो
विजानाति स एव तन्त्रज्ञ सिद्धान्तविद्याविदित्यह मय्य इति शेष ॥ १ ॥

इदानीमन्यान् प्रश्नानाह ।

अस्तान्तरघटिकाभिर्यो ज्ञाताज्ज्ञेयमानयति तस्मात् ।

मध्यगतिं युगभगणानानयति ततः स तच्छ्रजः ॥ २ ॥

एकपक्षे अस्तान्तरमन्यो बहो यावृत्तीभिर्घटिकाभिरस्तं याति
ता अस्तान्तरघटिकास्ताभिर्ज्ञाताज्ज्ञेयमानादुदयान्तर ज्ञेय बह्व य जानयति ।
तस्मात् स्यष्टज्ञेयबहो मध्यमगति मध्यम ज्ञेय बह्व य जानयति । ततस्त-
स्मान्मध्यमज्ञेयाद्युगभगणान् तस्य य जानयति स एव तन्त्रज्ञ इति ॥ २ ॥

इदानीमन्यान् प्रश्नानाह ।

आनयति यस्तमोरविशराङ्गमानानि दीपकशिलौ च्छ्यात् ।

शङ्कुतलान्तरभूमिज्ञाने क्षायां स तच्छ्रजः ॥ ३ ॥

यो राहुरविशरान्द्रविष्यमानान्यानयति । दीपकशिलौ च्छ्यात् प्रदी-
पोच्छ्रितेः शङ्कुतलान्तरभूमिज्ञाने प्रदीपतलाच्छङ्कुतलान्तर शङ्कुतलान्तर-
म् । तदेष भूमिरिति शङ्कुतलान्तरभूमिस्तथा ज्ञाने यरक्षायामानवति
स एव तन्त्रज्ञ ॥ ३ ॥

इदानीमन्य प्रश्नमाह ।

इष्टगृहीच्छ्यज्ञो यस्तदन्तरज्ञो निरीक्ष्यते तु जज्ञे ।

गृहभित्तग्रं दर्शयति दर्पणे वा स तन्त्रज्ञः ॥ ४ ॥

य एहृद्यहोऽहोऽहो ज्ञात्स्मिन्स्थानात् तस्य गृहस्यान्तरं तस्य जले एह-
भित्तग्रं निरीक्ष्यते वा दर्पणे तद्वत् दर्शयति स एव तन्त्रज्ञः ॥ ४ ॥

इदानीमन्यं प्रश्नमाह ।

आयाद्वितीयभागान्तरविज्ञानेन वेत्ति दीपौच्यम् ।

शकुच्चायाज्ञो वा भूमेरआयां स तन्त्रज्ञः ॥ ५ ॥

यः शकुच्चायाज्ञः । (शकुच्ये हे काये ते जानातीति शकुच्चाया-
ज्ञः) आयाद्वितीयभागान्तरविज्ञानेन आयायाः प्रथमआयाया द्वितीय-
भागस्य द्वितीयआयाया यदन्तरं तस्य विज्ञानेन दीपौच्यं वेत्ति वा
भूमेर्भूमिमानाआयां वेत्ति स एव तन्त्रज्ञः ॥ ५ ॥

दृष्ट्वा गृहतलान्तरजालमोर्दृष्ट्वाग्रं गृहस्य भूमिज्ञः ।

वेत्ति गृहौच्यं दृष्ट्वा तैलस्य वा स तन्त्रज्ञः ॥ ६ ॥

(गृहपुरुषान्तरसलिले यो दृष्ट्वाऽयं गृहस्य भूमिज्ञः ।

वेत्ति गृहौच्यं दृष्ट्वा तैलस्य वा स तन्त्रज्ञः ॥ ६ ॥

पुरुषो दृष्ट्वा । गृहपुरुषयोरन्तरे मध्ये स्थापितं यत् सलिलं जलं
तस्मिन् गृहस्यायं दृष्ट्वा यो भूमिज्ञो जले यत्र गृहावस्य प्रतिविम्बं तस्मा-
द्गृहान्तरं नरान्तरं च यत् तद्विप्रपदेनोच्यते तज्ज्ञो गृहौच्यं वेत्ति वा तैलस्य
गृहाय दृष्ट्वा यो भूमिज्ञो गृहौच्यं वेत्ति स एव तन्त्रज्ञ इत्यहं मन्ये ॥ ६ ॥

इदानीमन्यं प्रश्नमाह ।

वीक्ष्य गृहाग्रं सलिले प्रसार्य सलिलं पुनः स्वभूज्ञाने ।

आनयति जलाद्भूमिं गृहस्य वीक्ष्य स तन्त्रज्ञः ॥ ७ ॥

सलिले गृहाग्रं वीक्ष्य सलिलं च तस्मिन्नेव मार्गे स्थानान्तरं प्रसार्य
पुनस्तस्मिन् सलिले गृहाग्रं वीक्ष्य तस्मिन्सलिलान्तरं ये वेधद्वये ते स्वभूज्ञाने
तयोर्ज्ञाने जलाद्गृहस्यान्तरं भूमिं य आनयति वा गृहस्यौच्यं य आन-
यति स एव तन्त्रज्ञ इत्यहं मन्ये ॥ ७ ॥

इदानीमन्य प्रश्नमाह ।

ज्ञातैश्चायापुरुषैर्विज्ञाते तोयकुड्ययोर्विवरे ।

कुड्येऽर्कतेजसो यो वेत्त्यारुढिं स तन्मज्ञः ॥ ८ ॥

तोयकुड्ययोर्जलभित्तयोर्विवरेऽन्तरे विज्ञाते चायापुरुषयोर्ज्ञाते. पुरुष
स्योच्छ्रित्या कृते तच्छायायमानेन च य आरुढिं भित्तुविकृतिं वेत्ति वाऽर्कते
जसोऽर्कप्रकाशतश्चायादिज्ञानं विज्ञायारुढिं वेत्ति स एव तन्मज्ञ इत्यह
मन्ति ॥ ८ ॥

अथोत्तराणि ।

तत्रादौ प्रथमप्रश्नोत्तरमाह ।

इष्टदिवसार्धघटिका घटिकापञ्चदशान्तरप्राणाः ।

तद्विवसचरप्राणास्तैरक्षं साधयेत् प्राग्वत् ॥ ९ ॥

(इष्टदिवसार्धघटिकापञ्चदशान्तरघटीभवा. प्राणाः ।

तद्विवसचरप्राणास्तैरक्षं साधयेत् प्राग्वत् ॥ ९ ॥

पञ्चदशेष्टदिनार्धान्तरघटीना ये प्राणास्ते नैलपुत्र्या चरप्राणा
भवन्ति । तैश्चरामुभिरर्कोत् क्रान्तिज्ञानेन च प्राग्वत् विप्रश्नोत्तराभ्याम
विधिना गणकोऽष्टमन्त्राणान् साधयेत् ॥ ९ ॥

इदानीमुदयान्तरघटिकाभिस्तथास्तान्तरघटिकाभिरित्यादिप्रश्न
द्वयस्योत्तरमाह ।

ज्ञातज्ञेयग्रहयोरुदयान्तरनाडिकाभिरधिकोनः ।

उदयेर्ज्ञातो ज्ञाताज्ज्ञेयः प्रागपरयोर्ज्ञेयः ॥ १० ॥

ज्ञातः सभार्ध उदयैरस्तान्तरनाडिकाभिरधिकोनः ।

ज्ञातात् पूर्वपरयोर्ज्ञेयो भार्धनके ज्ञेयः ॥ ११ ॥

ज्ञातज्ञेयग्रहयोः उदयान्तरघटिकास्ताभिरुदयै स्वदेशोदयैर्ज्ञा-
तात् प्रागपरयोः पूर्वपरिमयोर्ज्ञातोऽधिकोनः कार्ये. । यदि ज्ञेयो
ज्ञातात् पूर्वदिश्योदये तदा ज्ञातमर्कं प्रकल्प्य स्वदेशोदयैरुदयान्तर-

* अर्ध पाठ वाच्यः ।

घटीमितेष्टे क्रमलग्नं ज्ञातात् पश्चिमस्ये च ज्ञेये विपरीतलग्नं यत् स एव
स्फुटो ज्ञेयो बहो ज्ञेयः । अस्तान्तरघटीज्ञाने च ज्ञातः सभाधाऽर्कः कल्प्यः ।
अस्तान्तरघटिका इष्टघटिकाः । अत्रापि ज्ञातात् पूर्वेऽप्ये ज्ञेये क्रमलग्नं
पश्चिमस्ये च विपरीतलग्नं यत् तस्मिन् भाधानके सति ज्ञेयो बहो भवतीति ।

अथ वाचना ज्ञानानयनवत् सुगमा ॥ १०-११ ॥

इदानीं तस्मान्मध्यमतिं ततो युगभगणानयति य इत्यस्योत्तर-
माह ।

ज्ञातं कृत्वा मध्यं भूयोऽन्यदिने तदन्तरं भुक्तिः ।

चैराशिकेन भुक्त्या कल्पग्रहमण्डलानयनम् ॥ १२ ॥

एवं स्फुटज्ञेयवहात् स्पष्टीकरणविलोमविधिना मध्यं यद् ज्ञातं
कृत्वा भूयः पुनरन्यदिने च मध्यं यद् ज्ञातं कृत्वा तदन्तरं तयोऽन्तरं
कार्यमेवं ग्रहस्य मध्यमा भुक्तिर्भवेत् । ततो भुक्त्या चैराशिकेनैकस्मिन्
दिने मध्यमा गतिस्तदा कल्पकुदिने किमिति चैराशिकेन कल्पग्रहभग-
णानयनं सुगममिति ॥ १२ ॥

इदानीमानयति यस्तमोरविशशादुमानानीत्यस्योत्तरमाह ।

स्थित्यर्धाद्विपरीतं तमःप्रमाणं स्फुटं ग्रहणे ।

मानोदयाद्रवीन्द्रार्धटिकावयवेन भेदयतः ॥ १३ ॥

स्थित्यर्धाद्विपरीतं विपरीतविधिना ग्रहणे स्फुटं तमःप्रमाणं भूभा-
विम्बप्रमाणं भवति । अत्रेतदुक्तं भवति । स्थित्यर्धे रविचन्द्रगत्यन्तरक-
लागुणं घटिहुतं स्थित्यर्धकला भवन्ति । तदुर्गाच्छरवर्गयुक्तान्मूलं मानै-
क्यार्धकलास्ताभ्यस्वच्छविम्बार्धे प्रोक्तं भूभाविम्बार्धम् । एवं विपरीतक्रमेण
ज्ञेयमिति । मानोदयाद्घटिकावयवेन भेदयतः स्वदेशराशुदयतो
रवीन्द्रोर्विम्बमाने ज्ञेये । यदा प्राक् चित्तिजे विम्बोर्ध्वपालिदर्शनं ज्ञातं
ततोऽनन्तरं यावता घटिकावयवेनाधःपालिदर्शनं ज्ञातं स घटिकाव-
यवो वेधेन ज्ञेयः । ततः स्वदेशराशुदयघटीभिरष्टादशघतकलास्तदा
वेधोपलब्धघटिकावयवेन किमेवं विम्बकला रवेस्वच्छस्य च भवतीति ।

रविचिम्बस्योर्ध्वाधरपदेणो यत्र कान्तिरुते जलौ तयोर्दृश्यदृष्टेर्नैव
विम्बकता भवन्ति । चन्द्रश्च त्रिपङ्कले भवति तेनैव चन्द्रविम्बकता
स्वल्पान्तराद्भवति ॥ १३ ॥

इदानीं दीपशिखौच्यात् शङ्कुतलान्तरभूमिज्ञाने छाया च ज्ञान-
यतीत्यस्यान्तरमाह ।

दीपतलशङ्कुतलयोरन्तरमिश्रप्रमाणशङ्कुगुणम् ।

दीपशिखौच्याच्छङ्कुं विशेष्य शेषोद्धृतं छाया ॥ १४ ॥

गणिताध्यायस्य ५३ आर्ययमतस्तत्रैव स्फुटा ॥ १४ ॥

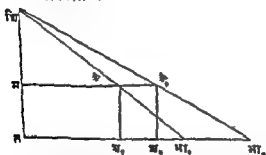
इदानीं छायाद्वितीयभाषान्तरविज्ञानेनेत्यादिप्रश्नोत्तरमाह ।

शङ्कुन्तरेण गुणिता छाया छायान्तरेण भक्ता भूः ।

सच्छाया शङ्कुगुणा दीपौच्यां छायाया भक्ता ॥ १५ ॥

छायेष्टस्य कस्यापि शङ्कोश्छाया शङ्कोरन्तरेण शङ्कुतलान्तरेण
गुणिता छायायोरन्तरेण भक्ता भूभवति । सा सच्छाया छायाया सहिता
शङ्कुगुणा छायाया भक्ता च दीपौच्या भवति ।

अत्रोपपत्तिः ।

तशि = दीपौच्याम् । श, श_१ = श, श_२ = शङ्कुप्रमाणम् ।

$$\left. \begin{array}{l} \text{श, भा}_1 = \text{प्रथमशङ्कुच्छाया ।} \\ \text{श, भा}_2 = \text{द्वितीयशङ्कुच्छाया ।} \end{array} \right\} \text{श, भा}_2 = \text{श, भा}_1$$

श, श_२ = शङ्कुन्तरम् = शच

भा_१ भा_२ = छायायान्तरम् = भायाच

$$= श_२ भा_२ - (श_१ भा_१ - श_१ श_२)$$

$$= श_२ भा_२ - श_१ भा_१ + श_१ श_२$$

$$= छा श + श श$$

ततो गणिताध्यायस्य ५४ सूत्रेण

$$\frac{(छा श + श श) श, भा_१}{छा श} = तभा_१$$

$$\therefore श_१ त = तभा_१ - श_१ भा_१ = \frac{(छा श + श श) श, भा_१ - छा श श, भा_१}{छा श}$$

$$= \frac{श श श, भा_१}{छा श}$$

जनाचार्येण तश, मानमेव भूषंज कल्पितमित्युपपन्नम् । द्वितीय
च्छायायहणेन द्वितीया भूभवंति । इयं भूः मच्छाया तत्रा छायाव्यवहारस्य
५४ सूचीया भूभवंति ततो दीपोच्च्य प्राश्रदिति । अत उपपन्नम् ॥ १५ ॥
इदानीं छायातो एहादीनामौच्यमाह ।

ज्ञात्वा शङ्कुच्छायामनुपातात् साधयेत् समुच्छायान् ।
गृहचैत्यतरुगानामौच्यं विज्ञाय वा छायाम् ॥ १६ ॥

शङ्कुच्छाया ज्ञात्वाऽनुपाताद्गृहचैत्यतरुवर्धताना समुच्छायान्
गणकः साधयेत् । वा तेषामौच्यं विज्ञाय तेषामिष्टकाले छाया साध-
येत् । इष्टकाले एहादीना छायाप्रमाणं ज्ञात्वा तदैवेष्टशङ्कोरख छाया-
प्रमाणं विज्ञाय शङ्कुच्छायया शङ्कुप्रमाणं तदा एहादिच्छायया किम् ।
एवं एहादीनामौच्यं भवति । औच्याल्लेखमनुपातेन एहादीना छाया
साधयेत् ॥ १६ ॥

इदानीमिष्टएहौच्यज्ञो य इत्यादिप्रश्नोत्तरमाह ।

युतदृष्टिगृहौच्यहता ह्यन्तरभूमिर्दृगौच्यसङ्गुणिता ।

फलमूर्धस्य तोये प्रतिरूपाग्रं गृहस्य नरात् ॥ १७ ॥

एहस्य नरस्य च मध्ये याऽन्तरभूमिः सा दृगौच्येन दृष्टुच्छित्या
सङ्गुणिता युतदृष्टिगृहौच्यहता दृष्टुच्छित्तिसयुतएहौच्छित्या हता ।

यत् फल प्राप्त तन्मिता भूनेरावृद्धाभिमुखी या तत्र तोये जले न्यस्ते
तस्मिन् एहस्य प्रतिरूपायमस्य प्रतिविम्ब दृश्य भवेदिति ।

अत्रोपपत्ति । एन = एहनरान्तरभूमि = चक । एउ = एहोच्छ्रयम् ।

म = जलम् । न दृ = दृगोच्छ्रयम् ।

तदा व्योतिर्विम्बया एहायप्रतिविम्ब

वेद् दृ - दृष्ट्या दृश्य तदा

$\angle एमउ = \angle नमदृ$ ।

अतः एउ = एच = नक ।

दृक = नदृ + एउ । दृचक, दृमन त्रिभुजे च सजातीये ।

ततः $मन = \frac{चक \times दृन}{दृक}$ । अत उपपद्यते ॥ १० ॥

इदानीं एहपुरुषान्तरसलिले यो दृष्टाऽयमित्यादिप्रश्नोत्तरमाह ।

गृहपुरुषान्तरसलिले धीक्ष्य गृहग्रं दृगोच्छ्रयसङ्गुणितम् ।

गृहतोयान्तरमौच्छ्रयं गृहस्य नृजलान्तरेण हृतम् ॥ १८ ॥

एहपुरुषयोर्मध्ये यत् मलिल स्थापित तस्मिन् एहाय धीक्ष्य यदि
दृहोच्छ्रयमपेक्षित तदा गृहतोयान्तर दृगोच्छ्रयसङ्गुणित नृजलान्तरेण हृत
फल एहस्योच्छ्रय भवेत् ।

अत्रोपपत्ति । पूर्वश्लोकत्रये गृहतोयान्तरम् = एच । नृजलान्त-
रम् = मन । मएउ, दृनमत्रिभुजे च सजातीये ततः $= एउ = \frac{यच \times मउ}{मन}$
अत उपपद्यते ॥ १८ ॥

इदानीं धीक्ष्य एहाय सलिले प्रभायैत्यादिप्रश्नोत्तरमाह ।

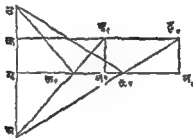
प्रथमद्वितीयनृजलान्तरान्तरेणोद्धृता जलापसृतिः ।

दृष्ट्यौच्छ्रयगुणोच्छ्रायस्तोयान्नृजलान्तरगुणा भूः ॥ १९ ॥

यत्र प्रथम जले एहायप्रतिविम्ब नरेण दृष्ट तत्र यन्नृजलान्तर तत्
प्रथम जेयम् । एव द्वितीय नृजलान्तर जानीयात् । ततो जलापसृतिर्ध

लघोरन्तरे भूमिः सा प्रथमद्वितीयनृजनान्तरयोरन्तरयोऽदृता लब्धिविंधा
स्याप्या । एकत्र दृगौल्यगुणा तदा एहेच्छायः स्यादन्त्यत्र नृजनान्तरेण
गुणा तदा तेषां दृढतलपर्यन्त भूर्भूमि स्यात् ।

अत्रोपपत्तिः ।

अदृ = एदृ = एदौल्यम् । क_१, क_२ प्रथमद्वितीयजलान्याने । न_१,
न_२ प्रथमद्वितीयनरस्याने । एक = न_१ दृ_१ = न_२ दृ_२ = दृगौल्यम् । क_१, क_२
= जनान्तरम् = तलापसृतिः । न_१, न_२ = दृ_१, दृ_२ = नरान्तरम् । द्वयोरन्त-
रम् = न_१ न_२ - क_१ क_२ = न_१ न_२ - (क_१ न_१ + न_१ क_१)

$$= न_१ न_२ - न_१ क_२ - क_१ न_१ = क_२ न_२ - क_१ न_१ ।$$

अत्र, क_१, अदृ_१, दृ_१ सजातीयत्रिभुजयोः क्रमेण अदृ, अक अहिलम् ।

$$\text{तेन } \frac{\text{अक}}{\text{अदृ}} = \frac{\text{दृ}_१, \text{दृ}_१}{\text{क}_१, \text{क}_१} \therefore \frac{\text{अक} - \text{अदृ}}{\text{अदृ}} = \frac{\text{अक}}{\text{अदृ}} = \frac{\text{दृ}_१, \text{दृ}_१ - \text{क}_१, \text{क}_१}{\text{क}_१, \text{क}_१}$$

$$= \frac{\text{न}_१, \text{न}_१ - \text{क}_१, \text{क}_१}{\text{क}_१, \text{क}_१} \text{ ततः अदृ} = \frac{\text{दृगौल्य} \times \text{क}_१, \text{क}_१}{\text{क}_१, \text{न}_१ - \text{क}_१, \text{न}_१}$$

ततः एज_१, उ, क_१, न_१, दृ_१ सजातीयतात्पर्यो

$$\text{एज}_१ = \frac{\text{क}_१, \text{न}_१ - \text{क}_१, \text{क}_१}{\text{क}_१, \text{न}_१ - \text{क}_१, \text{न}_१} \text{ एवम् एज}_२ = \frac{\text{क}_२, \text{न}_२ \times \text{क}_१, \text{क}_१}{\text{क}_१, \text{न}_१ - \text{क}_१, \text{न}_१}$$

अत उपपत्त्यने ॥ १९ ॥

इदानीमङ्कितिमाह ।

आयापुरुषच्छिन्नं जलकुड्यान्तरमवाप्तमारुतिः ।

अध्यायो विंशत्यार्याणामेकोनविंशोऽयम् ॥ २० ॥

इति श्रीब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते शङ्खच्छायादिज्ञानं ना-
मैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

कायाया यः पुरुषः बहुभागस्तेन जलमित्येतन्नर भक्तमत्र यद्वयाप्त
सा भित्तिरुद्विगच्छतिर्भवति । जलाद्यावताऽन्तरेण नरो भित्त्यवसतिविश्व
जले पश्यति तदन्तरमेवात्र नरस्य काया कल्प्या । अर्कतेजसो या भित्तिरका-
या साऽन्यत्र जलकुद्यान्तरं तदा नरस्य रचितेजसो या काया सैव
काया ज्ञातव्या । (कायाव्यवहारस्य प्रथमश्लोकरत्न कायापुरुषार्थं द्रष्टव्यः)
शेष स्पष्टार्थम् ।

अज्ञेयवतिः । नरस्य कायया नरप्रमाणसमोच्छ्रितस्सदा भित्ति-
रकायया किमित्यनुपातेन भित्तिरुच्छ्रितः स्फुटा ।

मधुसूदनमनुनेऽदितो यस्तिलकः श्रीपृथुनेह जिष्णुनेते ।

तृडि त विनिधाय नूतनोऽय रचितो भादिविधौ सुधाकरेण ॥

इति श्रीब्रह्मबालुदत्तमनुसुधाकरद्विवेदिविरचिते ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तनूतन-
सिलके शङ्खच्छायादिज्ञानं नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथ छन्दश्चित्युत्तराध्यायः ।

॥ अग्वर्गः पर्यायः समूहयोगावयुधु युग्मेषु ।

सो याः प्राग्वत् प्राप्तादाश्चतुष्ककाः शेषयुक्त्योन्त्यः ॥ १ ॥

एकादियुतविहीनावाद्यन्तौ तद्विपर्ययौ यावत् ।

वर्गादिषु विषमयुजां क्रमोत्क्रमाद्वर्धयेत् पादान् ॥ २ ॥

एकैकेन ज्ञा ज्ञाः सोऽप्यधिकेषु तत् प्रतिष्ठेषु ।

वर्गादिरभीष्टान्तः प्रस्तारो भवति यवमध्यः ॥ ३ ॥

सूत्रोन्त्यो द्विपदाद्यं त्रिपदाद्यानामधः पृथक् संख्या ।

तच्छ्रोद्धो व्येकः पृथगन्ताद्रूपमूर्ध्वयुतम् ॥ ४ ॥

यावत् पादाव्येकागच्छाद्वर्णैकवृद्धेषु ।

रूपाद्युतघाते वर्गाद्यानां परा संख्या ॥ ५ ॥

रूपाधिकपादार्धे विषमेषूर्ध्वः समेषु पादार्धे ।

अर्धाद्विगुणाव्येकांयुलान्यधस्तस्य सर्वेषाम् ॥ ६ ॥

माध्यैस्तथार्धहीनैः क्रमपादैर्व्यस्ततुल्यपादाद्यः ।

विषमेरव्येकं मध्ये प्रोह्याद्यान्पतः कुर्यात् ॥ ७ ॥

सैकक्रमतुल्याद्यैर्न्यासोऽभ्यधिको विशोधितश्चाधः ।

संख्यैर्यं तादृक् पादृक् प्रथमस्त्रिरहितो नष्टे ॥ ८ ॥

माध्यैः कृतैश्च दलितैः समसंख्यायां क्रमोत्क्रमात् क्षेप्पम् ।

विषमायां व्येकायां दलं क्रमादुत्क्रमात्सैकम् ॥ ९ ॥

समसंख्यायां सोपानक्रमोत्क्रमाभ्यां तथैव विषमाभ्याम् ।

कल्प्या पचिते दृष्टे प्रथमः शेषात्तराख्यन्ते ॥ १० ॥

॥ इति छन्दश्चित्युत्तराध्यायः ॥
 * इति छन्दश्चित्युत्तराध्यायः समाप्तः ॥
 धतया च प्रकाशयितुमशक्यं इति ये केचन सशोध्यं तदभिप्रायान् प्रकाशयिष्यन्ति
 मधीविभयं तत्परिचयमुररीकरिष्यामीति ॥

समदलसमविषमाणां संख्यापादार्धसर्वकल्पवधः ।
 स्वाद्यवधोऽन्यैः पादैः स्वपरस्य प्राग्वधः सैकैः ॥ ११ ॥
 आद्यादनन्तरोऽधः कल्पोऽन्यतुल्यमाद्यः प्राक् ।
 न्यासो वर्गोऽन्योनः प्रस्तारोऽर्धसमविषमाणाम् ॥ १२ ॥
 नष्टेन्यात् स्वाधस्थानकल्पघातोऽर्धतुल्यविषमाणाम् ।
 व्येकः पृथक् स्ववर्गोद्धृतः फलं तुल्यकल्याणाम् ॥ १३ ॥
 उद्दिष्टे कल्पहृतेऽतोतैः प्रथमः फले सरूपेऽन्यः ।
 असकृद्गोशयुते सैके वार्धसमविषमाणाम् ॥ १४ ॥
 कल्पेषु पृथक् गुरुलघुसंख्यैकादिभाजिता प्राग्वत् ।
 विषमेष्वाद्यलघूना लघुभिर्मैरुः समादीनाम् ॥ १५ ॥
 एकद्वितयोः परतो द्विसंगुणोऽनन्तराद्विरूपोऽधः ।
 वर्गधराद्योनोदलसमविषमाणां ध्वजो लघुभिः ॥ १६ ॥
 लघुसंख्या पददलिता परतोऽधोऽधश्च शुद्ध्यति हता यैः ।
 द्विगुणान्तैः शुद्धैर्वर्गपरैर्मन्दरो लघुभिः ॥ १७ ॥
 कृत्वाधोऽधः कल्प्यान्येकायेकोत्तरानघस्तेषाम् ।
 स्वात्परतोऽन्यैक्यमधः प्रस्तारादुक्तवदिहाद्यैः ॥ १८ ॥
 गुरुषष्ट्येकानिघटीद्विगुणान्येकांगुलानि संख्या स्यात् ।
 त्राविंशतिरार्याणां छन्दश्चित्युत्तरोऽध्यायः ॥ १९ ॥

इति श्रीब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते छन्दश्चित्युत्तराध्यायो
 विंशतितमः ॥ २० ॥

अथ गोलाध्यायः ।

तत्रादौ गोलारम्भप्रयोजनमाह ।

ग्रहनक्षत्रभ्रमणं न समं सर्वत्र भवति भूस्थानाम् ।

तद्विज्ञानं गोलाद्यतस्ततो गोलमभिधास्ये ॥ १ ॥

भूस्थाना जनाना सर्वत्र गतनतत्रभ्रमण सम न भवति । तद्भ्रमणसंस्थानविज्ञान च यतो गोलादेव भवति ततोऽह गोलमभिधास्ये कथयामीति ॥ १ ॥

इदानीं भूगोलसंस्थानमाह ।

शशिवुधसितार्ककुजगुरुशनिक्लावेष्टितो भक्त्वान्तः ।

भूगोलः सत्त्वानां शुभाशुभैः कर्मभिरुपात्तः ॥ २ ॥

अथ भूगोलः सत्त्वानां प्राणिना शुभाशुभैः कर्मभिरुपात्तः प्राप्नोति भवति । 'भूमेः पिण्डः शशार्ककुजगुरुशनि-इत्यादिभास्करोक्तमेतदनुरूपमेव । तेषां स्पष्टम् ॥ २ ॥

इदानीं देवासुरसंस्थानमाह ।

खे भूगोलस्तदुपरि मेरौ देवाः स्थितास्तले दैत्याः ।

खे भगणाक्षायस्यावुपर्यधश्च ध्रुवौ तेषाम् ॥ ३ ॥

आकाशे भूगोलस्तदुपरि मेरुस्तत्र मेरावुपरि देवाः स्थिताः । तले मेरुतले कुमेरौ दैत्याः स्थिताः । तेषां देवदैत्यानां ख आकाशे भगणाक्षायस्यौ भगणातो ध्रुवयोऽस्ति तदुपर्यधश्च । देवानामुत्तरो ध्रुव उपरि दक्षिणोऽधो दैत्यानां दक्षिण उपरि उत्तरो ध्रुवश्चाध इति । 'सौम्य ध्रुव मेरुता. खमणो'-इत्यादि भास्करोक्तमेतदनुरूपम् ॥ ३ ॥

इदानीं देवदैत्यानां भवक्रमणव्यवस्थामाह ।

ध्रुवयोर्बडं सव्यगममराणां क्षितिजसंस्थमुडुचक्रम् ।

अपसव्यगमसुराणां भ्रमति प्रवहानिलाक्षितम् ॥ ४ ॥

स्यटम् । 'सध्यापसव्य भ्रमदुच्चक्रम्'—इत्यादि भास्करोक्तमेतद-
नुरुपमेव ॥ ४ ॥

इदानीं चक्रभ्रमणव्यवस्थामाह ।

अन्यत्र सर्वतो दिशमुन्नमति भपञ्जरो ध्रुवो नमति ।
लङ्कायामुच्चक्रं पूर्वापरं ध्रुवो क्षितिजे ॥ ५ ॥

अन्यत्र मेहतोऽन्यत्र सर्वतो दिश भ्रूणोले भपञ्जरो भवक्रमुन्नमति
ध्रुवश्च नमति । लङ्कायामुच्चक्रं भवक्रं पूर्वापरं सममण्डलाकारं ध्रुवो
च क्षितिजे स्त इति । आचार्येण यथा यथा मेहतो द्रष्टा सर्वतो दिशं
याति तथा तथा ध्रुवो नमतीत्युक्तम् । भास्करोक्तं लङ्कामेव मूलस्थानं
प्रकल्प्य स्थितिः प्रतिपादिता । 'अतो निरुत्तदेशे क्षितिमण्डलोपगौ ध्रुवो
नरः पश्यति दक्षिणोत्तरौ' इत्यादि भास्करोक्तमेतदनुरुपमेव ॥ ५ ॥

इदानीं देवादीनां रविभ्रमणस्थितिमाह ।

देवाः सव्यगमसुराः पश्यन्त्यपसव्यगं रविं क्षितिजे ।
विपुषति समपश्चिमं निरुत्तदेशस्थिताः पुरुषाः ॥ ६ ॥

विपुषति मेघतुलादौ देवाः क्षितिजे रवि सव्यगमसुरा अपसव्यगं
निरुत्तदेशस्थाः पुरुषाश्च समपश्चिमं पश्यन्तीति प्रसिद्धम् ॥ ६ ॥

इदानीं देवदैत्यानां राशिसंस्थानमाह ।

सौम्यमपमण्डलार्धं मेघार्धं सव्यगं सदा देवाः ।
पश्यन्ति तुलाद्यर्धं दक्षिणमपसव्यगं दैत्याः ॥ ७ ॥

देवाः सदा मेघार्धं सौम्यमुत्तरं क्रान्तिमण्डलार्धं सव्यगं दैत्यास्तु
तुलादि क्रान्तिमण्डलार्धं दक्षिणमपसव्यगं पश्यन्ति ।

अत्रोपपत्तिः । गोलसंस्थानेन 'सध्याधिका क्रान्तिरुदक् च यावत्'—
इत्यादिभास्करत्रिधिना स्फुटा ॥ ७ ॥

इदानीं देवादीनां रविद्वर्जनकालमाह ।

पश्यन्ति देवदैत्या रविवर्षार्धमुदितं सकृत् सूर्यम् ।
शशिगाः शशिमासार्धं पितरो मूल्या नराः स्वदिनम् ॥ ८ ॥

देवदैत्याः सहस्रद्वितं सूर्यं रविचर्यार्धं मौरवर्यदलपर्यन्तं शशिगाः
शशिपृष्ठस्थाः पितरश्च शशिमासाधं पर्यन्तं भूस्या नराश्च स्वदिनं स्व-
दिनमानपर्यन्तं पश्यन्ति ।

अत्रोपपत्तिः । भास्वरगोलाध्यायतः स्फुटा ॥ ८ ॥

रदानो भूगोले लङ्कावन्तीसंस्थानमाह ।

भूपरिधितुर्यभागे लङ्का भूमस्तकात् क्षितितलाच्च ।

लङ्कोत्तरतोऽवन्ती भूपरिधेः पञ्चदशभागे ॥ ९ ॥

भूमस्तको मेरुः क्षितितलश्च कुमेस्तस्माद्भूपरिधितुर्यभागेऽन्तरे
दक्षिणदिशि लङ्का नाम नगरी । लङ्कोत्तरतश्च भूपरिधिपञ्चदशभा-
गेऽवन्ती वर्तते । भास्वरश्चत्वार्योन्यायी 'निरतदेशात् क्षितिषोडशंशे
भवेदवन्ती'-इति कक्षितवान् । तेनान्येषां मते 'षोडशे भागे' इत्यत्र
पाठान्तरम् । चतुर्वेदाचार्यसम्मतः पाठश्च 'पञ्चदशभागे' अयमेव ॥ ९ ॥

रदानो निरतस्वदेशान्तरयोजनान्याह ।

अक्षांशकुपरिधिवधान्मण्डलभागात्तयोजनैर्विपुवत् ।

नतभागयोजनैरेवमुपरि सूर्योऽन्यदनुपातात् ॥ १० ॥

अक्षांशानां भूपरिधेश्च वधात् मण्डलभागेरवकाशेभेत्तादाम्यवा-
प्तानि तैर्नतभागयोजनैः स्वदेशाद्विपुवश्चिरतदेशो भवति । एवं जिना-
न्वासे देशे जम्बुल्लिकोपरि यदा सूर्यो भवति तदा कैर्नतभागयोजनैर्वि-
पुवद्देशो भवति । इत्यन्यत्र मेरुस्वदेशान्तरयोजनान्निज्ञानं तत्तदन्तर-
भागतोऽनुपातात् कार्यमिति स्फुटम् । अत्र टीकायां चतुर्वेदाचार्यः 'कान्य
कुञ्जेऽप्तभागः २६ । ३५' ॥

रदानो सकृतां सहस्रतां साह ।

अम्बरयोजनपरिधिः

शशिभगणाः शून्यस्रस्त्रजिनाग्निगुणाः ३२४००० ।

यस्य भगणैर्विभक्ता-

स्तत्कक्षाऽर्को भयप्यंशः ॥ ११ ॥

कल्पे ये चन्द्रभगणास्ते ३२४००० इतिगुणा लकटा भवति । सा च यस्य सहस्रस्य कल्पभगणैर्विभक्ता तत्कटा तस्य सहस्रस्य कटा भवति । अर्कस्त भवत्युशः । अर्ककटा भक्त्यायाः षष्टिभागः । अतोऽर्ककटा षष्टिगुणा भक्त्या भवतीति ।

अत्रोपपत्तिः ।

$$\begin{aligned} \text{कल्पे चन्द्रभगणाः} &= 430433'00000 \text{) } 14591708'20000'00000 = \text{लक (324000} \\ &\quad 430433 \\ &\quad \underline{430433} \\ &\quad 000000 \\ &\quad \underline{000000} \\ &\quad 000000 \\ &\quad \underline{000000} \\ &\quad 000000 \end{aligned}$$

अतो भास्करोणाचार्योक्तैश्च लकटा षड्विंशति । उपोपपत्तिर्भास्करोक्तविधिना स्फुटा ॥ ११ ॥

इदानीं यहाः कियन्ति योजनानि परिधिमन्तीत्याह ।

अपरिधिसमानि षष्ट्या लपरिधितुल्यानि कल्पपरिवर्धैः । गच्छन्ति योजनानि ग्रहाः स्वकक्षासु तुल्यानि ॥ १२ ॥

षष्ट्या रत्रिवर्षेऽष्टा यहाः स्वकक्षासु अपरिधिसमानि नक्षत्रकक्षासमानि योजनानि कल्परत्रिवर्षैश्च लपरिधितुल्यानि लकटासमानि योजनानि गच्छन्ति । तथा सर्वे यहाः कल्पे तुल्यान्येव योजनानि लकटामितानि गच्छन्ति ।

अत्रोपपत्तिः । भास्करोक्तेन विधिना स्फुटा ।

$$\text{नक्षत्रकटा} = \text{लकटा} = \frac{\text{लकटा}}{\text{कक्षा}} \times 60 \therefore \text{लकटा} = \frac{\text{नक्षत्रकटा} \times 60}{60}$$

कल्पसौरवर्षैः लकटामितयोजनानि तदा सौरवर्षेऽष्टा किम् । लकटानि नक्षत्रमणयोजनानि - नक्षत्रकटा । अत उपपन्नं अपरिधिसमानि षष्ट्येति । सरति वेधेन मन्तीनानां मते यहाणां योजनानि लकटा मतिर्न समानेति सुधीर्भिश्चक्यम् ॥ १२ ॥

इदानीं शतकत्ताक्रममाह ।

भगणस्याधः शनिगुरुभूमिजरविशुक्रसौम्यचन्द्राणाम् ।

कक्षाः क्रमेण शीघ्राः शनैश्चराद्याः कलाभुक्तया ॥ १३ ॥

भगणस्याधो भक्त्याया अध क्रमेण शनि-गुरु-भूमि-रवि-शुक्र-बुध-चन्द्राणां कक्षाः सन्ति । कलाभुक्त्या शनैश्चराद्याः शीघ्राः शीघ्रगतयः सन्ति । शनेर्गुरुः शीघ्रगामी । गुरोर्भौमः । भौमाद्विधिरित्यादि । एष शीघ्रतमः शरी भवतीति । यदि शशिन ऊर्ध्वक्रमेण कक्षापाठः क्रियते तदा भूमेः पिण्डः शयादूर्ध्वकक्षिरविकुत्रे-इत्यादिभास्कराक्रमेण तदनुकूपमेव ।

अत्रोपपत्तिः । 'कक्षाः सर्वे अपि द्वित्रियद्वाम्'-इत्यादिभास्करादिधिना शनैश्चराद्याः शीघ्रा भवन्ति । कक्षाक्रमश्च वेधोपलभ्याः । सप्तति वेधेन सर्वे यदा दीर्घवर्तुले भवन्ति । यदेकनाभौ रविरवल इति सर्वमुपलभ्यते । प्राचीनेभ्योमादुहाणा कक्षा एताभा भूकेन्द्रकारव निश्चिता इति ॥ १३ ॥

इदानीं शनैश्चराद्या कथं शीघ्रा इत्यस्य हेतुमाह ।

लघवोऽल्पे राश्यंशा महति महान्तोऽल्पवृत्तमल्पेन ।

पूरयतीन्दुर्महता कालेन महच्छनैश्चारी ॥ १४ ॥

अल्पे एते राश्यंशवक्राशविभागा लघवो महति वृत्ते च महान्तो भवन्ति । अत इन्दुश्चन्द्रोऽल्पवृत्त स्वकक्षाया अल्पेन कालेन शनैश्चारी शनिश्च महद्वृत्त स्वकक्षाया महता कालेन पूरयति ।

अत्रोपपत्तिरस्यैककेन्द्रकक्षानां वक्राशविभागेनैव स्फुटा ॥ १४ ॥

इदानीं परिधिर्व्यासानयनमाह ।

यन्मूलं तद्व्यासो मण्डललिप्ताकृतेर्दशहतायाः ।

तस्यार्धं व्यासार्धं योजनकर्णप्रमाणावार्धम् ॥ १५ ॥

मण्डललिप्ताकृतेस्वक्रकलाकृतेर्दशहताया यन्मूल तच्चक्ररूपापरिधिर्व्यासो भवति । तस्यार्धं व्यासार्धं भवति । तद्व्यासार्धं यद्वक्रतायोजनैर्गुण

द्वादश षोडश व्याखण्डानि व्याधानि भवन्ति । अत एभ्यो व्याधेभ्यो-
ऽन्यानि वक्ष्यमाणविधिना साध्यानि । अत्रैतदुक्तं भवति । त्रिव्यावर्गे एक
गुणश्चतुर्भक्तस्तन्मूल राशिज्याऽष्टमी ज्या । त्रिव्यावर्गे द्विगुणश्चतुर्भक्त
स्तन्मूल शरवेदभागज्या द्वादशी ज्या । त्रिव्यावर्गेस्त्रिगुणश्चतुर्भक्तस्तन्मूल
षष्टिभागज्या षोडशी ज्या ।

अत्रोपपत्तिः । भास्करज्योत्यस्या स्फुटा । भास्करेणापि तथैव
पठितत्वादिति ॥ १८ ॥

इदानीमधभागज्यानयनमाह ।

तुल्यक्रमोत्क्रमज्यासमखण्डकवर्गयुतिचतुर्भागम् ।

मोहानष्टं व्यासार्धवर्गतस्तत्पदे प्रथमम् ॥ २० ॥

तद्वलखण्डानि तदूनजिनसमानि द्वितीयमुत्पत्तौ ।

कृतयमलैकदिगोशेषुसप्तसगुणनवादीनाम् ॥ २१ ॥

तुल्यचापस्यैकस्यैव चापस्य समक्रमज्योत्क्रमज्ययोर्द्वगुणेश्चतुर्थांश
मनष्ट व्यासार्धकृते, मोह्य ङित्वा तत्पदे अनष्टस्य शेषस्य च पदे बाह्ये ।
तत्र प्रथम पदे तद्वलखण्डानि तज्जापार्धज्या द्वितीय च तदूनजिनस
मानि तदधचापकोटिज्या स्यात् । एवमुत्पत्तौ ज्योत्पत्तौ पुनः पुनः सम
ज्याधादष्टमाद् द्वादशांश कर्मणि कृते कृतयमलैकदिगोशेषुसप्तसगु
णनवादीनां ज्याधानामुत्पत्तिः स्यात् ।

यथाऽष्टमान्ज्याधात् तदधभागज्या तत्कोट्यधभागज्या च

४	२०	१०	१४	५	१६	७	१७
२	२२	११	१३				
१	२३						

द्वादशान्ज्याधात्

६	१८	८	१५
३	२१		

यतानि सिध्यन्ति ।

द्वादश षोडश चतुर्विंशतिमद्भ्यः त्रिज्येति ज्ञाय च ज्ञातमेव । अत
एष्टव्यासाधे तदधज्यानयनेन चतुर्विंशतिज्यां, सिध्यन्ति ।

अत्रोपपत्तिः । 'क्रमोत्क्रमव्याकृतियोगमूलाद्'-इत्यादिभास्करविधि-

धिना स्फुटा ॥ २०-२१ ॥

इदानीं विशेषमाह ।

एवं जीवाखण्डान्यल्पानि बहूनि वाऽऽखण्डानि ।

उपार्थानि वृत्तपरिधेः षष्ठचतुर्थत्रिभागानाम् ॥ २२ ॥

एव तदर्थं ज्ञानयनेन गणकेनाल्पानि वा बहूनि यथेप्सितानि जीवाखण्डानि साध्यानि । आचार्येण च स्वयमेव चतुर्विंशतिर्ज्याधानि साधितानि यदीप्सितानि २६ ज्याधानि स्युस्तदा पुनस्तदर्थं भागज्याविधिः कार्यः । अर्थभागज्याविधौ सर्वत्र त्रिज्याधं त्रिज्यावर्गाधंपदं त्रिगुणत्रिज्यावर्गचतुर्थीशपदं क्रमेण वृत्तपरिधेः षष्ठचतुर्थत्रिभागानां ज्याधानि चाखण्डानि व्यक्तानि । परिधिषष्ठभागस्य षष्टिभागानां या ज्या पूर्णज्या तस्या अर्थं त्रिज्याधम् । चतुर्थभागस्य नवतिर्ज्याधं त्रिज्यावर्गाधंपदम् । त्रिभागस्य विशत्यधिकशतभागानां ज्याधं त्रिगुणत्रिज्यावर्गचतुर्थीशपदम् । इति ज्याधान्याख्यानि विज्ञाय ततस्तदर्थं भागज्यानयनविधानेन वृत्तपादे यथेप्सितानि ज्याखण्डानि साध्यानीति सर्वं स्फुटम् ॥ २२ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेणार्धभागज्यानयनमाह ।

उत्क्रमसमखण्डगुणाद्व्यासादथवा चतुर्थभागाद्यत् ।

कृत्वोक्तखण्डकानि उपार्थानयनं न लघ्वस्मात् ॥ २३ ॥

इति व्याकरणम् ।

अथवोत्क्रमसमखण्डं सममह्यकज्याया उत्क्रमज्या तया गुणाद्व्यासात् किंविशिष्टात् चतुर्थभागाच्चतुर्त्रिंशत्खण्डस्तस्य तदुक्तखण्डानि क्रमोत्क्रमव्याप्यापुतसमानि कृत्वा ज्याधानयनं प्राप्नुत कार्यम् । अस्माद्वानयनादन्यद्वानयनं न लघ्वस्तीति । अनेन प्रकारेण लाघवेन ज्याधानि सिध्यन्तीत्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । 'त्रिज्यात्क्रमज्यानिहतैर्द्वैतस्य'-इत्यादिभास्करविधिना स्फुटा । व्याप्यसाधने विशेषा भास्करान्त्यज्यात्पत्तौ प्रसिद्धा इव ॥ २३ ॥

इति व्याकरणम् ।

अथ स्फुटगतिवासना ।

तात्रादौ स्पष्टीकरणे द्वेयकमाह ।

कक्षामण्डलमध्यं भूमध्ये मध्यमः स्वकक्षायाम् ।

अनुलोमं मन्दोच्चात् प्रतिलोमं भ्रमति शीघ्रोच्चात् ॥ २४ ॥

भूमध्ये कक्षामण्डलस्य मध्यं केन्द्रमस्ति । मध्यमो वहः स्वकक्षायां प्रतिवृत्ते मन्दोच्चादनुलोमं शीघ्रोच्चाच्च प्रतिलोमं भ्रमति । 'भूमिर्मध्ये खलु भवत्यस्यापि मध्यमः'—इत्यादिना तथा 'मन्दोच्चतोऽपि प्रतिलोम-
यहले प्राग्यहोऽनुलोमं निजकेन्द्रगत्या'—इत्यादिना भास्करादिभिर्माऽपीय-
मेव स्थितिः ॥ २४ ॥

इदानीं नीचोच्चवृत्तभङ्गिमाह ।

नीचोच्चवृत्तमध्यं मध्ये तदुभ्रमति मध्यगः स्वोच्चात् ।

तत्परिधौ प्रतिलोमं मन्दोच्चाद्भ्रमति शीघ्रोच्चात् ॥ २५ ॥

अनुलोमं मध्यसमं भूस्थः परयति यतो न कक्षायाम् ।

स्पष्टं तन्मध्यान्तरमृणं धनं वा ग्रहे मध्ये ॥ २६ ॥

कक्षायां यत्र मध्यग्रहविन्दः तस्मिन् मध्ये नीचोच्चवृत्तस्य मध्यं नी-
चोच्चवृत्तकेन्द्रं भवति तत् केन्द्रं च मध्यवर्तनाद्भ्रमति । शेषं भास्करभङ्गा-
स्फुटम् ॥ २५-२६ ॥

इदानीं नीचोच्चवृत्तभङ्गां शीघ्रफलं साधयति ।

कोटिफलं व्यासार्धात् पदयोराद्यन्तयोर्भवत्युपरि ।

द्वितृतीययोर्यतोऽधस्तद्युक्तोऽनं ततः कोटिः ॥ २७ ॥

कर्णस्तद्भुजफलकृतिसंयोगपदं तदुद्धृता त्रिज्या ।

भुजफलगुणितामधनुर्गणितेनैवं फलं शीघ्रे ॥ २८ ॥

स्पष्टार्थमायुक्त्युय भास्करोक्तभङ्गा ॥ २७-२८ ॥

इदानीं मन्दकर्मणि कर्णः किमु न क्रियत इत्यत्र कारणमाह ।
 त्रिज्याभक्तः कर्णः परिधिगुणो बाहुकोटिगुणकारः ।
 असकृन्मान्दे तत् फलमाव्यसमं नात्र कर्णोऽस्मात् ॥ २६ ॥
 'स्वल्पान्तरत्वान्मृदुकर्मणीह - इत्यादिभास्करोक्तेन स्पष्टेयमार्गः'
 ॥ २६ ॥

इदानीं विशेषमाह ।

प्रतिपादनार्थमुच्चं प्रकल्पितं ग्रहगतेस्तथा पातः ।
 भुक्तेरुनाधिकता मानस्य च भवति कर्णवशात् ॥ ३० ॥
 इति स्फुटगतिवासना ।

ग्रहगतेः प्रतिपादनार्थमुच्चं प्रकल्पितं तथा पातश्च प्रकल्पितः ।
 क्रान्तिवृत्तीयगत्यर्थमुच्चं विमण्डलीयगत्यर्थं पातः प्रकल्पित इति ।
 कर्णस्य न्यूनाधिकवशात् भुक्तेर्विम्बमानस्य च न्यूनाधिकता भवतीति ।
 एवं मन्दस्पष्टपट्टे स्थितिर्भवति । भौमादीनां शीघ्रकर्णवशात्तत्र विम्ब-
 माने न्यूनाधिकता भवति परन्तु स्पष्टगतेः कर्णवशेन न न्यूनाधिकता-
 त्यज्यत इति हेतुकेन सधे स्फुटम् । 'यः स्यात् प्रदेशः प्रतिमण्डलस्य'
 इत्यादि तथा 'उच्चस्थितो व्याभवतः सुदूरे' इत्यादि च भास्करोक्ते-
 दनुपपन्ने ॥ ३० ॥

इति स्फुटगतिवासना ।

इदानीं योजनार्थमकर्णानयनमाह ।

कक्षा व्यासार्धगुणा मण्डललिप्ताविभाजिता कर्णः ।
 स्वकलाकर्णेन गुणः कर्णस्त्रिज्याहृतः स्पष्टः ॥ ३१ ॥

यहकटा व्यासार्धेन त्रिज्याया गुणा मण्डललिप्ताभिरवकलाभि-
 र्विभाजिता फलं मध्यमयोजनकर्णं स्यात् । स कर्णः स्वकलाकर्णेन स्फुट-
 शीघ्रकर्णेन गुणस्त्रिज्याहृतः स्पष्टो योजनकर्णः स्यात् ।

अत्रोपरतिः । पूर्वार्धस्य परिधितो व्यासार्धानयनेन स्फुटा । त्रि-
 व्यासुन्येन कलाकर्णेन मध्यो योजनकर्णस्तदा स्पष्टकलाकर्णेन किमित्य-

नुपातेन स्फुटो योजनकर्षो भवति । 'लिप्ताश्रुतिस्त्रिगुणेन भक्तः'-इत्यादि
 दि भास्करोक्तमेतदनु रूपमेव ॥ ३१ ॥

इदानीं भू-रवि-चन्द्राणां योजनव्यासानाह ।

मृद्वहनजलमयानां

विष्कम्भो योजनैः किनेन्दुनाम् ।

शशिवसुतिथिभि-१५८१ र्थमप-

चशररसैः ६५२२ शून्यवसुवेदैः ४८० ॥ ३२ ॥

किनेन्दुना भू-रवि-चन्द्राणां किञ्चिद्विष्टानां मृद्वहनजलमयानां
 क्रमेण शशिवसुतिथिभिर्यमपचशररसैः शून्यवसुवेदैर्योजनैर्विष्कम्भो ज्ञेयः ।
 भूगोलस्य मृण्मयस्य व्यासः - १५८१ । सूर्यगोलस्याग्निमयस्य व्यासः
 - ६५२२ । जलमयस्य चन्द्रस्य व्यासः - ४८० । योजनतात्मको ज्ञेय इत्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । भास्करविधिना 'पुरान्तर चेद्विद्वमुत्तरं स्यात्'-
 इत्यादिना तथा 'विष्व रवेष्टिंष्टिगुरुत्तुसङ्ख्यानि'-इत्यादिना तत्सङ्ख्यासम्बन्धा
 च स्फुटा ॥ ३२ ॥

इदानीं भूभाविम्बमाह ।

कर्कव्यासान्तरगुणमिन्दुस्फुटकर्णमर्ककर्णहृतम् ।

गोह भुवो भूच्छाया विष्कम्भश्चन्द्रकक्षायां ॥ ३३ ॥

इन्दुस्फुटकणे कर्कव्यासान्तरगुणमर्ककर्णहृतं कृतं भुवो भूव्यासात्
 गोह चन्द्रकक्षायां भूच्छायाविष्कम्भो भवति । 'भूव्यासहीनं रविविष्कम्भ-
 मिन्दुर्कणोऽहतम्'-इत्यादि भास्करोक्तमेतदनु रूपमेव ।

अत्रोपपत्तिः । भास्करोक्तेन विधिना स्फुटा । अनेन प्रकारेण
 चन्द्रकक्षायां भूभावासो नायातीत्यस्य गोमासा कमलाकरेण तत्त्ववि-
 शेषचन्द्रग्रहणाधिकारे समीचीना इति । लाघवेन सूक्ष्मभूभाकलावि-
 म्वानयनं मदुर्लभं यथा ।

रवितनुत्रलजीवा सम्मनोर्व्या विहीना

चित्तिवर्जनितया तत्कार्मुक कार्यमायै ।

द्वित्रयतित्रयराख्य लम्बन तद्विहीनं

भवति वसुमतीभाविम्बखण्ड समूलम् ॥

अत्रोपपत्तिर्भूभादेरेण त्रिकोणमित्या च सुगमा ।

यदि रविभूविम्बयोर्विकटुपालिमया स्पर्शरेखा ज्ञियते तदा भूभा-
भोत्पद्यते यद्वशाच्चन्द्रविम्बे मालिन्यमुपलभ्यते । भूभाभासाधनार्थमुपरि-
भूभानयनसूत्रे प्रथमपादे 'विहीना' स्थाने 'व युक्ता' तृतीयपादे 'तद्वि-
हीन'मित्यत्र 'तद्युक्त सत्' इति ज्ञेयम् । ग्रहणान्यविशेषार्थं मदीयं बह-
व्यकरणं निरीक्षणीयमिति ॥ ३३ ॥

इदानीं कलात्मकविम्बान्वाह ।

तद्वर्णितं व्यासार्धं शशिकर्णद्वयं तमःप्रमाणकलाः ।

एवं त्रिलया रविशशिविष्कम्भगुणा स्वकर्णद्वयता ॥ ३४ ॥

स्पष्टार्थम् । 'सूर्येन्दुभूभातनुयोजनानि त्रिज्याहतानि'-इत्यादि
भास्करोक्तमेतदनुवर्त्यमेव ।

अत्रोपपत्तिः । त्रैराशितेन भास्करोक्तया स्फुटा ॥ ३४ ॥

इदानीं क्वादकमाह ।

अथ ग्रहणवासना ।

तत्रादौ क्वादकनिर्णयमाह ।

महदिन्दोरावरणं कुण्ठविषाणो यतोऽर्धसङ्क्रमः ।

अर्धच्छन्नो भानुस्तीक्ष्णविषाणस्ततोऽस्याल्पम् ॥ ३९ ॥

यतोऽर्धसङ्क्रमश्चन्द्रः कुण्ठविषाणो भवत्यत इन्दोरावरणं क्वाद-
कमानं मेहत् । भानुश्चार्धच्छन्नस्तीक्ष्णविषाणो भवति ततस्तस्मादस्या-
वरणमल्पमस्तीक्ष्णमप्यते । लघुपरिधौ महापरिधिष्विच्छितेन विषाणयोः
परिधियोगविन्दोः कुण्ठता महापरिधौ च लघुपरिधिष्विच्छितेन विषाणयो-
स्तीक्ष्णतोत्पद्यते । अतश्चन्द्रस्य क्वादकः एतत्तरः भूयस्याल्पतर इति ।
'क्वादकः एतत्तरस्ततो विधोः'—इत्यादि भास्करोक्तमेतदनुकूपमेव ॥ ३९ ॥

इदानीं राहुकृतं ग्रहणमिति वराहमिहिरादीनां मतं प्रतिपादयति ।

यदि राहुः प्राग्भागादिन्दुं क्वादपति किं तथा नाकम् ।

स्थित्यर्थं महदिन्दोर्यथा तथा किं न सूर्यस्य ॥ ३७ ॥

किं प्रतिविषयं सूर्यो राहुश्चान्यो यनो रविग्रहणे ।

प्रासान्यत्वं न तनो राहुकृतं ग्रहणमर्केन्दोः ॥ ३८ ॥

एवं वराहमिहिरश्रीपेणार्यभटविष्णुचन्द्रायैः ।

लोकविरुद्धमभिहितं वेदस्मृतिसंहितावाक्यम् ॥ ३९ ॥

आपोद्वयं स्पष्टार्थम् । एवं वराहमिहिरादिभ्यो राहुकृतं रवीन्दुभि-
ग्रहणमिति लोकविरुद्धं वेदस्मृतिसंहितावाक्यं चाभिहितम् ॥ ३७-३९ ॥

इदानीं संहितामतमवलम्ब्य वराहादीन् निराकरोति ।

यथैवं ग्रहणफलं गर्गायैः संहितासु यदभिहितम् ।

तदभावे होमजपस्नानादीनां फलाभावः ॥ ४० ॥

गगायै राहुवधतः संहितासु यद्ग्रहणफलमभिहितं तत्पूर्यमेव
यद्येकमेव वराहमिहिरादीनां मतमिति । तदभावे राहुकृतग्रहणाभावे ।
तुल्यं स्पष्टार्थम् ॥ ४० ॥

इदानीं लोकप्रथमाह ।

राहुकृतं ग्रहणद्वयमागोपाताङ्गनादिसिद्धमिदम् ।
बहुफलमिदमपि सिद्धं जपहोमस्नानफलमत्र ॥ ४१ ॥

स्पष्टार्थम् ॥ ४१ ॥

इदानीं राहुकृतं ग्रहणमित्यत्र स्मृतिपात्रं प्रदर्शयति ।
स्मृतिपूर्कं न स्नानं राहोरन्यत्र दर्शनाद्वाग्री ।
राहुमस्ते सूर्ये सर्वं गङ्गासमं तोयम् ॥ ४२ ॥

स्पष्टार्थम् ॥ ४२ ॥

इदानीं वेदशास्त्रं राहुकृतग्रहणे प्रदर्शयति ।

स्वर्भानुरासुरिरिनं

तमसा विव्याध वेदवाक्यमिदम् ।

श्रुतिसंहितास्मृतीनां

भवति यथैक्यं तदुक्तिरतः ॥ ४३ ॥

‘स्वर्भानुर्हं वा आसुरिः सूर्यं तमसा विव्याध’-इति माध्यन्दिनी
श्रुतिः । यद्य यथा श्रुतिसंहितास्मृतीनामैक्यं भवति तथा जपनमुचितं
मत एकवाक्यताप्रतिपादनार्थं तदुक्तिरत्रोचिता ॥ ४३ ॥

इदानीं स्वीकृतिमाह ।

राहुस्तच्छादयति प्रविशति चन्द्ररूपश्चदश्यन्ते ।

भूक्षायातमसीन्दोर्ब्रह्मदानात् कमलयोनेः ॥ ४४ ॥

चन्द्रोऽम्बुमयोऽधःस्थो यदग्निमयभास्करस्य मासान्ते ।

छादयति शमिततापो राहुरच्छादयति तत् सवितुः ॥ ४५ ॥

इन्द्रोर्घाद्विषं शुक्लपञ्चदश्यन्ते पूर्णान्ते भूक्षायातमसि भूभान्धकारे
प्रविशति तदेव विषं कमलयोनेर्ब्रह्मणो ब्रह्मदानाद्भूक्षायामाश्रित्य राहु-
श्छादयति । एवं मासान्ते दशान्तेऽग्निमयस्य भास्करस्य महद्विषं जल-
मयः शमिततापोऽधःस्थश्चन्द्रश्छादयति सवितुः सूर्यस्य तदेव विषं
चन्द्रच्छादयामाश्रित्य राहुश्छादयतीति । भास्करोक्तिरप्येतादृशी ॥ ४५ ॥

इदानीं राहुतनुमाह ।

भूद्यायाव्याससमः शशिकक्षायां स्थितः शशिग्रहणे ।

राहुरद्धादयतीन्दुं सूर्यग्रहणेऽर्कमिन्दुसमः ॥ ४६ ॥

शशिग्रहणे शशिकक्षायां स्थितो भूद्यायाव्याससमो राहुर्दिन्दुं सूर्य-

ग्रहणे चेन्दुसमोऽर्के सूर्ये च छादयति ॥ ४६ ॥

इदानीं राहुदर्शनं ग्रहणे किमु न भवतीत्यानङ्गाह ।

यत् तदधिकं तमोमथराहुव्यासस्य सूर्यदृष्टत्वात् ।

नश्यति भूद्यायेन्द्रोर्व्याससमोऽस्माद्भवति राहुः ॥ ४७ ॥

तमोमथराहुव्यासस्य यन्मानः तदधिकं ताम्या भूभावन्यव्यासाभ्या
मधिकं तत् सूर्यदृष्टत्वात् तत्तेजसा नश्यति तस्माद्वाहुर्भूद्यायासमश्चन्द्र
मसो व्याससमश्चैव भवति । स चाब्धकात्म्ये स्थितत्वाच्च दृश्यो भव
तीति स्फुटम् ॥ ४७ ॥

इदानीं निर्गलितार्थमाह ।

भूद्यायेन्दुमतो हि ग्रहणे छादयति नार्कमिन्दुर्वा ।

तत्स्थस्तद्व्याससमो राहुरद्धादयति शशिसूर्यौ ॥ ४८ ॥

यतो ग्रहणे भूद्याया चन्द्र वा चन्द्र सूर्ये न छादयति । किन्तु
तद्व्याससमस्तस्यो राहुरेव शशिसूर्यौ छादयतीति सिद्धान्तः ॥ ४८ ॥

इति ग्रहणवासना ।

अथ गोलबन्धाधिकारः ।

तत्रादौ पूर्वापरयाम्योत्तरचित्तिवृत्तान्याह ।

प्राच्यपरं सममण्डलमन्यद्याम्योत्तरं क्षितिजमन्यत् ।

परिकरवत् तन्मध्ये भूगोलस्तत्स्थितद्रष्टुः ॥ ४६ ॥

पूर्वापरमेव वृत्त सममण्डलम् । अन्यद्याम्योत्तरवृत्तम् । परिकरवत्
कटिबन्धनवत् तदर्थेऽन्यत् क्षितिजम् । तन्मध्ये तेषां वृत्तानां गर्भायकेन्द्रे
तत्स्थितद्रष्टुस्तस्य भूगोलस्योपरि स्थिता यो द्रष्टा तस्य भूगोलं कल्प्य
इति ॥ ४६ ॥

इदानीमुन्मण्डलमाह ।

पूर्वापरयोर्लभं याम्योत्तरयोर्नतोन्नतं क्षितिजात् ।

स्वाक्षांशैरुन्मण्डलमहर्निशोर्हानिवृद्धिकरम् ॥ ४७ ॥

स्पष्टार्थम् । पूर्वापरचित्तजसङ्गमं विवर्तनम्-इत्यादि भास्क
रोक्तमेतदनुकम् ॥ ४७ ॥

इदानीं विषुवन्मण्डलमाह ।

विषुवन्मण्डलमूर्ध्वं सममण्डलतः स्थितं स्वकाक्षांशैः ।

याम्येनोत्तरतोऽधः क्षितिजे प्राच्यपरयोर्लभम् ॥ ४८ ॥

कथं खल्वस्तिकम् । अधोऽधः स्वस्तिकम् । शेष स्पष्टम् ।

'पूर्वापरस्वस्तिकयोर्विवर्तनम्'-इत्यादि भास्करोक्तं चिन्त्यम् ॥ ४८ ॥

इदानीं क्रान्तिमण्डलमाह ।

विषुवन्मण्डललभं मेपतुजादावुदक् कुलीरादौ ।

जिनभागैर्याम्येन मृगादावपमण्डलमिहार्कः ॥ ४९ ॥

पाताञ्जन्त्रादीनां भ्रमन्ति भार्धे रवेश्च भूकाया ।

पातादपमण्डलवद्विभण्डलानि स्वविक्षेपैः ॥ ५० ॥

स्पष्टार्थम् । 'क्रान्तिवृत्त विधेयम्'-इत्यादि तथा 'क्रान्तिपाते च
पाताद्वृद्धान्तरे' इत्यादि भास्करोक्तं चिन्त्यम् । आचार्यमतेऽयनाभावो

ज्ञेय । पातादपमण्डलवदित्यनेन यदाद्या विमण्डलानि न्यस्तानीत्यर्थे
साम्बन्ध ।

इदानीं विमण्डलान्याह ।

सौम्यं विमण्डलार्धं प्रथमं याम्यं द्वितीयमेतेषु ।

चन्द्रकुजजीवमन्दा भ्रमन्ति शीघ्रेण बुधशुक्रौ ॥ ५४ ॥

प्रथमविमण्डलार्धं मेघादिराशिषट्क विज्ञेयाशे सौम्य द्वितीयमर्धं
तुलादिषट्कं च याम्य विज्ञेयाशेर्धेऽपीयात् । बुधशुक्रौ शीघ्रेण शीघ्रोच्चैर्न
स्वस्वविमण्डले भ्रमन्त । तयोः शीघ्रोच्चैः विमण्डले भ्रमन्त इति शेष
स्पष्टार्थम् ॥ ५४ ॥

इदानीं दृग्मण्डलमाह ।

दृग्मण्डलार्धमूर्ध्वं यत् तत्परिधिस्थितं ग्रहं द्रष्टुम् ।

पश्यति यतः क्षितिस्थस्तद्भ्रमति ततो ग्रहाभिमुखम् ॥ ५५ ॥

यत क्षितिम्य क्षितिगमस्यो द्रष्टुं यदूर्ध्वं दृग्मण्डलाध तत्परि
धिस्थितं यद्दे पश्यति ततस्तस्मात् कारणात् तद्दृग्मण्डलं यदाभिमुख
भ्रमति । 'ऊर्ध्वाधरस्वस्तिककीलपुम्पे इत्यादिभास्करात् विचिन्त्यम् ॥ ५५ ॥

इदानीं दृक्क्षेपमण्डलमाह ।

क्षितिजापमण्डलयुतिर्लग्नं लग्नाग्रया दिशा लग्नम् ।

दृक्क्षेपमण्डलं दक्षिणोत्तरं विचित्रभबिलग्रे ॥ ५६ ॥

क्षितिजक्रान्तिमण्डलयोग्यं च युतिस्तदेव लग्नम् । दृक्क्षेपमण्डल
लग्नाग्रया दिशा लग्नं विचित्रभलग्ने विचित्रभलग्नस्याने क्रान्तिमण्डले दक्षि
णोत्तरं निर्वर्गभ्रमन्ति । लग्नाद्या यद्युत्तरं तदा लग्नाद्याशैर्दक्षिणममस्यानात्
पूर्वस्वस्तिकदिशि दक्षिणाग्रया च लग्नाद्याशैर्दक्षिणममस्यानात् पश्चिमस्व
स्तिकदिशि क्षितिजे लग्नं विचित्रभस्वस्तिकगतं दृक्क्षेपमण्डलं भङ्गनी
त्यर्थे । 'ज्ञेयं तदेवाविलम्बेवपण्यम्'—इत्यादि भास्करात् विचिन्त्यम् ॥ ५६ ॥

इदानीं हादशराशीनामहेरात्रवृत्तान्याह ।

विषुवद्वृत्तं ग्रीयात् क्रान्त्यंशसमान्तरेष्वजादीनाम् ।

वृत्तत्रितयं व्यस्तं कर्क्यादीनां तुलादीनाम् ॥ ५७ ॥

विषुवद्विषतोऽन्यन्मकरादीनां तदैव निषरीनम् ।

स्वाहोरात्रायेषां व्यासाः पृथगेवमिष्टमपि ॥ ५८ ॥

स्वाहोरात्राणि कुज्या एवामहोरात्रवृत्तानां व्यासा ज्ञेयाः ।
एवमिष्टमहोरात्रवृत्तमपि पृथगुलोपरि निवेश्यम् । ज्ञेयं स्पष्टम् ।
'होमिस्तद्वान्तितुल्यऽन्तरे-इत्यादि तथा 'अथ कल्या मेवाद्याः' इत्यादि
च भास्करोक्तं विचिन्त्यम् ॥ ५७-५८ ॥

इदानीं राश्युदयाः किमु समा नेत्याशङ्क्याह ।

लङ्कासमपश्चिमगं प्राणेन कलां भ्रमण्डलं भ्रमति ।

अपमद्वलस्य राशिर्द्वादशभागः चित्तिजलग्नाः ॥ ५९ ॥

यान्त्युदयं मेवाद्या यतस्तदुदया न कालसमाः ।

क्रान्तिवशात्लङ्कायां तदूनताधिक्यमक्षवशात् ॥ ६० ॥

लङ्कासमपश्चिमगं भ्रमण्डलं भ्रमण्डलमध्यप्रदेशरूपं नाडीमण्डलं प्रा-
णैरेकेनासुना कलामिकां कलां भ्रमति । नाडीमण्डलस्यैका कलैकेनासुना-
देति । क्रान्तिमण्डलस्य द्वादशभागो द्वादशसमानभागो राशिश्च्यते ।
ते मेवाद्याः चित्तिजलग्ना यत उदयं यान्त्युदयां लङ्कायां क्रान्तिवशात् तिर-
श्चीनत्वात् तदुदयाः कालसमाः कालेन समा न सन्ति । एव स्पष्टे-
ऽपि क्रान्तिवशादक्षवशाच्च तेषां राशीनामुदयेषु जनताधिक्यं भवति ।
'यो हि प्रदेशोऽपमण्डलस्य तिर्यकस्यितो यात्युदयं तथाऽस्तम्'-इत्यादि
भास्करोक्तं विचिन्त्यम् ॥ ६० ॥

इदानीं चराचरो ज्ञानमाह ।

चित्तिजोन्मण्डलपर्यन्तं स्वाहोरात्रान्तरं चरदलं तत् ।

चित्तिजेऽग्रा प्राच्यपरस्वाहोरात्रान्तरांशज्या ॥ ६१ ॥

स्पष्टार्थम् । 'उन्मण्डलत्वावलयान्तरं ज्ञे-'

इत्यादि तथा 'स्वात्रे क्षुराजसममण्डलमध्यभागः'-इत्यादि
भास्करोक्तमनुसृत्य विचिन्त्यम् ॥ ६१ ॥

त्रेय । पातादपमण्डलवदित्यनेन यदाद्या विमण्डलानि न्यस्तानीत्येव
सम्बन्धः ।

इदानीं विमण्डलान्याह ।

सौम्यं विमण्डलार्थं प्रथमं याम्यं द्वितीयमेतेषु ।

चन्द्रकुजजीवमन्दा भ्रमन्ति शीघ्रेण बुधशुक्रौ ॥ ५४ ॥

‘प्रथमविमण्डलार्थं मेघादिराशिषट्कं विधेयार्थं सौम्यं द्वितीयमर्थं
तुलादिषट्कं च याम्यं विधेयार्थं त्रीणां । बुधशुक्रौ शीघ्रेण शीघ्रोच्चैर्न
स्वस्वविमण्डले भ्रमतः । तयोः शीघ्रोच्चैः विमण्डले भ्रमत इति शेष
स्पष्टार्थम् ॥ ५४ ॥

इदानीं दृग्मण्डलमाह ।

दृग्मण्डलार्थं मूर्ध्वं यत् तत्परिधिस्थितं ग्रहं द्रष्टा ।

पश्यति यतः क्षितिस्थस्तद्भ्रमति ततो ग्रहाभिमुखम् ॥ ५५ ॥

यतः क्षितिस्थः क्षितिगमस्यो द्रष्टा यदूर्ध्वं दृग्मण्डलात् तत्परि
धिस्थितं ग्रहं पश्यति ततस्तस्मात् कारणात् तद्दृग्मण्डलं ग्रहाभिमुख
भ्रमति । ‘ऊर्ध्वाधरस्यस्तिकक्रीलयुग्मं’ इत्यादि भास्करोक्तं विचिन्त्यम् ॥ ५५ ॥

इदानीं दृक्क्षेपमण्डलमाह ।

क्षितिजापमण्डलयुतिर्लग्नं लग्नापया दिशा लग्नम् ।

दृक्क्षेपमण्डलं दक्षिणोत्तरं विचित्रभयिलग्नौ ॥ ५६ ॥

क्षितिजक्रान्तिमण्डलयोर्यत्र युतिस्तदेव लग्नम् । दृक्क्षेपमण्डल
लग्नापया दिशा लग्नं विचित्रलग्नं विचित्रलग्नस्थाने क्रान्तिमण्डले दक्षि
णोत्तरं तिर्यग्भ्रमति । लग्नाद्या यत्रुत्तरा तदा लग्नाद्याशैर्दक्षिणममस्थानात्
पूर्वोत्तरास्तिकद्विदिशि दक्षिणापया च लग्नाद्याशैर्दक्षिणममस्थानात् पश्चिमस्य
स्तिकद्विदिशि क्षितिजे लग्नं विचित्रभयस्वस्तिकगतं दृक्क्षेपमण्डलं भवती-
त्यर्थः । ‘त्रेयं तदेवाक्षित्वात्तत्राद्याह’-इत्यादि भास्करोक्तं विचिन्त्यम् ॥ ५६ ॥

इदानीं द्वादशराशीनामहोरात्रशृङ्खलायाह ।

विषुवदुदग्मभीयात् क्रान्त्यंशसमान्तरेष्वजादीनाम् ।

वृत्तत्रितयं व्यस्तं कर्कादीनां तुलादीनाम् ॥ ५७ ॥

विषुवद्विषतोऽन्यन्मकरादीनां तदेव चिचरीतम् ।

स्वाहोरात्रायेषां व्यासाः पृथगेवमिष्टमपि ॥ ५८ ॥

स्वाहोरात्राणि क्षुब्धा एवामहोरात्रवृत्तानां व्यासा ज्ञेयाः ।
एवमिष्टमहोरात्रवृत्तमपि पृथगेवमिष्टमपि निवेश्यम् । ज्ञेयं स्पष्टम् ।
'इष्टमिष्टमहोरात्रवृत्तम्' इत्यादि तथा 'अथ कल्या मेवाद्याः' इत्यादि
॥ भास्करोक्त विचिन्त्यम् ॥ ५७-५८ ॥

इदानीं राशुदयाः किमु ममा नेत्याशङ्क्याह ।

लङ्कासमपश्चिमगं प्राणेन कलां भ्रमण्डलं भ्रमति ।

अपमण्डलस्य राशिर्द्वादशभागः क्षिनिजलप्राः ॥ ५९ ॥

यान्त्युदयं मेवाद्या यतस्तदुदया न कालसमाः ।

क्रान्तिवशात्तलङ्कायां तद्गुणताधिक्यमक्षयशात् ॥ ६० ॥

लङ्कासमपश्चिमगं भ्रमण्डलं भ्रमण्डलप्रदेशरूपं नाहीमण्डलं प्रा-
णैकैनामुना कलामेकां कलां भ्रमति । नाहीमण्डलस्यैका कलैकैनामुना-
दिति । क्रान्तिमण्डलस्य द्वादशभागो द्वादशसमानभागो राशिश्च्यते ।
ते मेवाद्याः क्षितिजलग्ना यत उदयं यान्त्यतो लङ्कायां क्रान्तिवशात् तिर-
श्चीनत्वात् तदुदयाः कालसमाः कालेन समा न सन्ति । इह स्वदेशे-
ऽपि क्रान्तिवशादक्षयशात् तेषां राशीनामुदयेषु कलाधिक्यं भवति ।
'यो हि प्रदेशोऽपमण्डलस्य तिर्यकुस्थितो यात्युदयं तथाऽस्तम्'—इत्यादि
भास्करोक्त विचिन्त्यम् ॥ ६० ॥

इदानीं चराययोः मन्थानमाह ।

क्षितिजोन्मण्डलयोर्यत् स्वाहोरात्रान्तरं चरदलं तत् ।

क्षितिजेऽग्रा प्राच्यपरस्वाहोरात्रान्तरांशज्या ॥ ६१ ॥

स्पष्टार्थम् । 'उन्मण्डलमावलयान्तरं ले—

इत्यादि तथा 'स्वाहोरात्रसममण्डलयोर्यत्'—इत्यादि
भास्करोक्तमेतदनुकूपं विचिन्त्यम् ॥ ६१ ॥

इदानीं शङ्कुद्वययोः संस्थानमाह ।

स्वाहोरात्रे जितिजादिनगतशेषोच्चता रवेः शङ्कुः ।

तस्मादिनगतशेषं शङ्कुमध्यान्तरं दृश्यते ॥ ६२ ॥

जितिजात् सकाशात् स्वाहोरात्रे दिनगते वा वरिष्ठमकराले
दिनगते वा खेक्ष्यता लम्बद्वया स शङ्कुभवति । तस्माच्छङ्कुश्च विजि-
ह्नाधिकारविधिना दिनगतशेषं च भवति । शङ्कुमध्यान्तरं शङ्कुमूलस्य
कुमध्यस्य भूगर्भस्य चान्तरं दृश्येत्तुल्यते । रश्मिकेन्द्रात् जितिजेपरि लम्बः
शङ्कुः । शङ्कुमूलं भूगर्भान्तरं च दृश्यते भवतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

इदानीं प्रकाशान्तरेण पुनस्तयोः संस्थानं शङ्कुतलं चाह ।

दृग्मण्डले नतांशज्या दृग्ज्या शङ्कुरुजतांशज्या ।

अर्कोदयास्तसूत्रादिनशङ्कोर्दक्षिणेन तलम् ॥ ६३ ॥

दिनशङ्कोर्दिवा शङ्कोस्तलं मूलमर्कोदयास्तसूत्राद्वृत्तिणेन भवति ।
अर्कोदयामुपलक्षणार्थम् ।

शेषं स्पष्टार्थम् । 'दृष्टिमण्डलभवा नत्रा. कुत्रात्'-इत्यादि भास्क-
रोक्तमेतदनुरूपं विवर्तनम् ॥ ६३ ॥

इदानीं दृग्गोलस्य दृग्ज्यादृग्मण्डलं लम्बनावनन्युत्पत्तौ कारणं चाह ।

दृग्ज्यादृग्मण्डलं दृग्गोकार्थं भूज्यासदलविहीनयुतम् ।

द्रष्टा भूगोलोपरि यतस्ततो लम्बनावनती ॥ ६४ ॥

दृग्गोलाधं दृग्मण्डलाधं भूज्यासदलेन विहीनं कुपृष्ठगाना दृश्य
अण्डं भूज्यासदलेन युतं चादृश्यवण्डं भवति । यतो द्रष्टा भूगोलोपरि
भूपृष्ठे तिष्ठति ततस्तस्माल्लम्बनावनती भवतः । 'कुपृष्ठगाना कुद-
लेन हीनम्'-इत्यादि तथा 'यतः कर्धाङ्किनो द्रष्टा'-इत्यादि भास्क-
रोक्तमेतदनुरूपं विवर्तनम् ॥ ६४ ॥

इदानीं परमलम्बनावनती चाह ।

चित्तिजे भूदललिप्ताः कक्षायां दृक्नतिर्नोममप्यात् ।

अवनतिलिप्ता याम्योसरा रविमहवदन्ध्र ॥ ६५ ॥

नभोमध्यात् खल्वस्तिकात् कक्षाया ग्रहगोले दृग्मण्डले तितित्ते
या भूदललिप्ता. कुच्छन्नलिप्ता. सा दृढनतिर्दृग्मण्डले परममुच्यते । अथ
नतिलिप्ता तत्र दृग्मण्डले याम्योत्तरा लम्बरूपा भवति । अन्यत्र ग्रह-
योर्वो भग्रहयोर्गुंतावेव दृग्मण्डलनतिसंस्थान विज्ञाय स्पष्टतन्मनादिक
रविग्रहवत् कार्यमिति दिग्मात्रमिहाचार्येण प्रदर्शितं ग्रहगुत्यादौ स
विशेषतः प्रतिपादितमिति ॥ ६५ ॥

इदानीं दृक्कर्मोहः ।

सन्निग्रहकान्तिरुदग्दक्षिणयोस्त्रिज्यया हृतं चलनम् ।
विज्ञेयगुणमृणधनं ग्रहेऽन्यदृक्कर्म चरदलवत् ॥ ६६ ॥

उदग्दक्षिणयोस्तत्तदतिषायनयोः सन्निग्रहकान्तिः सन्निग्रहका-
न्तिव्या चलनमायन चलनं भवति । तद्विवेपेण गुणं त्रिज्यया हृतं ग्रहे
चय वा धनमायनं दृक्कर्म भवति । अन्यदृक्कर्मोत्तज दृक्कर्मं चरदलवत्
चरसाधनवज्जेयम् ।

अत्रोपपत्त्यर्थमुदयास्ताधिकारे ३-४ श्लोकोपपत्तिर्विज्ञेय्या ।
अत्रैव चतुर्विंशत्यर्थेण 'सन्निग्रहकान्तिरुदग्दक्षिणयोः कान्तिः साध्ये'त्यन्यथा
व्याख्यातमत एव भास्कर. 'ग्रहगुणप्रतिरञ्ज सुन्दरी सान्यथा तदनुगैर्वि-
चार्यते' इत्याद्युक्तवान् ॥ ६६ ॥

इदानीं ग्रहर्तुगोलयोः स्थिराण्यन्याहः ।

कक्षामण्डलतुल्यं प्राच्यपरं दक्षिणोत्तरं क्षितिजम् ।
उन्मण्डलविषुबन्मण्डले स्थिराणि ग्रहर्क्षाणाम् ॥ ६७ ॥

पूर्वापरम् । दक्षिणोत्तरम् । क्षितिजम् । उन्मण्डलम् । विषुबन्म-
ण्डलम् । सर्वे कक्षामण्डलतुल्यं समानं महवृत्तं च ज्ञेयम् । ग्रहर्क्षाणां
गोलयोरन्तानि स्थिराणि घृतानि सन्तीति ॥ ६७ ॥

इदानीं ग्रहाणां चलनान्याहः ।

मन्दोच्चानां सप्तोच्चनीचवृत्तानि पञ्च शीघ्राणाम् ।
प्रतिमण्डलानि चैवं प्रत्येकं भास्करादीनाम् ॥ ६८ ॥

हृगमण्डलविच्छेपापमण्डलानि चपाकरादीनाम् ।
षट्कं विमण्डलानां चलवृत्तान्येकपञ्चाशत् ॥ ५३ ॥

मन्दनीचोच्चवृत्तानि = ०

भौमादीनां शीघ्रनीचोच्चवृत्तानि = ५

मन्दप्रतिवृत्तानि = ०

शीघ्रप्रतिवृत्तानि = ५

वृगमण्डलं वृक्षेपमण्डलं कक्षा-

मण्डलं चेति सप्तानां यदाणाम् = २१

चन्द्रादीनां षड्विंशमण्डलानि = ६

५१

एवं चलवृत्तान्येकपञ्चाशत् सन्तीति ॥ ६८-६९ ॥

इदानीमध्यायोपसंहारमाह ।

यत् स्पष्टीकरणार्थं गोलादुत्प्रेक्ष्य तत् कृतं सर्वम् ।

गोलाध्यायः सप्तत्यार्याणामेकविंशोऽयम् ॥ ७० ॥

इति श्रीब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते गोलाध्यायो नामै-
कविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

इह मया यत् स्पष्टीकरणार्थं सर्वं कृतं तद्गोलादुत्प्रेक्ष्य त्वन्यत्र
मतः सर्वं समुक्तिं कृतमिति । शेषं स्पष्टार्थम् ॥ ८० ॥

मधुसूदनमूनोदितो यस्मितकः श्रीपुनर्विजिष्णुक्रान्तिः ।

हृदि तं विनिधाय नूतनोऽयं रचितो गोलविधौ सुधाकरेण ॥

इति श्रीकपालमुद्रसमूहमुद्राकरविशेषेद्विंशतिरचिते शास्त्रस्फुटसिद्धान्तनूतन-
तिलके गोलाध्यायो नामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

अथ यन्त्राध्यायः ।

तत्रादौ गोलप्रशसामाह ।

मध्याद्यमिह यदुक्तं तत् प्रत्यक्षमिव दर्शयति यस्मात् ।
तस्मादाचार्यत्वं गोलविदो भवति नान्यस्य ॥ १ ॥

यस्माद्विदुः सिद्धान्ते यन्मध्याद्यं गणितमुक्तमस्ति तत् सर्वं गोल-
विदुः प्रत्यक्षमिव दर्शयति तस्माद्गोलविद एवाचार्यत्वं भवति नान्य-
स्येति ॥ १ ॥

इदानीं स्वगोलग्रथने कारणमाह ।

आचार्यैर्न ज्ञातः श्रीवेणार्यभटविष्णुचन्द्राद्यैः ।

गोलो यस्मात् तस्मात् ब्राह्मो गोलः कृतः स्पष्टः ॥ २ ॥

यस्मात् श्रीवेणार्यभटविष्णुचन्द्राद्यैर्गोलो न ज्ञातस्तस्मान्नया
ऽयं ब्राह्मो गोलः स्पष्टः कृत इति ॥ २ ॥

इदानीं गणितगोलप्रशसामाह ।

गणितज्ञो गोलज्ञो गोलज्ञो ग्रहगतिं विजानाति ।

यो गणितगोलवाह्यो जानाति ग्रहगतिं स कथम् ॥ ३ ॥

यो गणितज्ञः स गोलज्ञो भवति गोलस्य गणितज्ञेनान्तर्गतत्वात् ।
ये गोलज्ञः स एव ग्रहगतिं विशेषेण जानाति । तस्माद्यो गणितगोल-
वाह्योऽस्ति स कथं ग्रहगतिं जानाति । न जानातीत्यर्थः ॥ ३ ॥

इदानीं यन्त्राध्यायारम्भे कारणमाह ।

गोलस्य परिच्छेदः कर्तुं यन्त्रैर्विना यतोऽशक्यः ।

संक्षिप्तं स्पष्टार्थं यन्त्राध्यायं ततो वक्ष्ये ॥ ४ ॥

यतो यन्त्रैर्विना गोलस्य परिच्छेदः सम्यक्विचारः कर्तुं गणको-
ऽशक्यो भवति ततो गोलस्य स्पष्टार्थं संक्षिप्तं यन्त्राध्यायमहं वक्ष्ये इत्या-
द्यायाक्तिः ॥ ४ ॥

इदानीं यन्त्राण्याह ।

सप्तदशकालयन्त्राण्यतो धनुस्तुर्यगोलकं चक्रम् ।

यष्टिः शङ्कुर्घटिका कपालकं कर्त्तरी पीठम् ॥ ५ ॥

सलिलं भ्रमोऽवलम्बः कर्णरक्षाया दिनार्धमर्कोऽक्षः ।

नतकालज्ञानार्थं तेषां संसाधनान्यष्टौ ॥ ६ ॥

यतो धनुयन्त्रम् । तुर्यगोल तुरीयम् । चक्रयन्त्रम् । यष्टिः ।
शङ्कुः । घटिका घटीयन्त्रम् । कपालयन्त्रम् । कर्त्तरी । पीठसत्र यन्त्रम् ।
सलिलं जलम् । भ्रमः शणः । अवलम्बोऽवलम्बसूत्रम् । कर्णरक्षायाः कर्ण-
रक्षायाः शङ्कुः । दिनार्धं दिनार्धमानम् । अर्कं सूर्यः । अक्षः पला-
शः । यतो नतकालज्ञानार्थं सप्तदश कालयन्त्राणि भवन्ति । तेषां
यन्त्राणां मध्ये सलिलादीन्यष्टौ यन्त्रसंसाधनानि यन्त्ररचनानुसूतभूतानि
सन्ति ॥ ५-६ ॥

इदानीं सलिलादिभ्यः किं क्रियते इत्याह ।

सलिलेन समं साध्यं भ्रमेण वृत्तमवलम्बकेनोर्ध्वम् ।

तिर्यक्कर्णेनान्यैः कथितैश्च नव प्रवक्ष्यामि ॥ ७ ॥

सलिलेन समं साम्यं साध्यम् । भ्रमेण शण्डेन वृत्तं साध्यम् । अव-
लम्बकेनोर्ध्वमूर्ध्वाधरत्वं साध्यम् । कर्णेनान्यैः कथितैश्चापादिभिश्च
यन्त्रैश्च तिर्यक् तिर्यक्त्वं साध्यम् । एवमेषां दोषानि नव यन्त्राणि प्रव-
क्ष्यामि इति यावदिति ॥ ७ ॥

इदानीं धनुयन्त्रमाह ।

धार्य धनुस्तथाऽन्यत् क्षायासाम्यं यथोन्नता भागाः ।

दिनगतशेषा घटिकाः स्वलम्बमुक्ता धनुर्मप्यात् ॥ ८ ॥

धनुयन्त्रं तथा धार्यं यथाऽन्यत् क्षायासाम्यं भवेत् । अत्रैतदुक्तं
भवति । यस्मिन् दिने धनुयन्त्रेण कालज्ञानमपीष्टं तद्विनस्यन्ति कालानि ।
चरादिना ॥
क्षायया प्र-

यथा कीलच्छायाधनुस्योदन्तरे परिधौ कीलच्छायासम्बन्धि गणितागत-
शुभ्रभागसमा भागाः स्युस्तथापृष्ठे वाऽश्वलम्बोऽपि दृक्सूत्राकारो लगति ।
अतो धनुर्मध्यात् स्थलम्बभुक्ता भागा रवेस्त्वता भागास्तथा तत्राद्भुत
वचतकालश्च पूर्वापरकपालयोर्दिनगतशेषा घटिकाः स्युः ।

अत्रोपपत्तिः । गोलयुक्तैव स्पृष्टा ॥ ८ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेण यन्त्रं सूर्याभिमुखे कथं समं धार्यमित्येतद-
र्थमाह ।

धार्यं समं तथा वा ज्या छाया मध्यगा यथा भवति ।

अग्रादिष्टा घटिका ज्यामध्यच्छायाया मुक्ताः ॥ ९ ॥

यथा ज्याच्छाया धनुषो ज्यायाः पूर्णज्यायाश्चाया मध्यगा धनुषो
मध्यगा भवति तथा वा यन्त्रं समं धार्यम् । दृग्मण्डलाकारं धार्यं यथा
तत्पार्श्वयो रवेस्तुल्यं तेजो लगतीत्यर्थः । एवं ज्यामध्यच्छायाया ज्याया
धनुःपूर्णज्याया मध्येऽर्धात् केन्द्रे स्थापिता यः कीलस्तस्य छायाया
भुक्ता या अयाधनुःकोट्यपादद्भुता घटिकास्ता इष्टा घटिकाः स्युः ॥ ९ ॥

गोलयुक्तरिव वासनाऽत्र ज्ञेया ॥ ९ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेण घटिका धनुःस्वरूपं वाह ।

घटिका स्वशङ्कुभागेः पृथगगतैर्लम्बभूसमज्याधार्धात् ।

साशीतिशतांशाङ्गं चक्रस्यार्धं धनुर्यन्त्रम् ॥ १० ॥

पृथगतिः स्वशङ्कुभागेर्लम्बभूसमज्याधार्धात् घटिकाः साध्याः ।
अत्रैतदुक्तं भवति । यदि स्वाभीष्टदिनेष्टकाले शङ्कुभागा एव त्रिविधा-
स्तदा धनुःकोट्यपात् तान् भागान् दत्त्वा तदपादनुज्या या भूमिस्तस्या
उपरि लम्ब एव यो ज्याधार्धात् व्याखण्डतो भवति स शङ्कुस्तस्यात् त्रिप्र-
श्नविधिनेष्टशान्तिचरादिनेष्टान्त्यामवगम्य घटिका ज्ञेया इति । यन्त्रस्य
पृष्ठस्याधौ साशीतिशताङ्गं चक्राधोऽङ्गं धनुर्यन्त्रं भवति ॥ १० ॥

इदानीं परीक्षघट्यानयनं निराकरोति ।

मध्यदिवसोन्नतांशैर्दिनार्धनाडीर्षदन्ति तुल्या ये ।

ते सूर्यास्तच्छाया इष्टच्छायासमा न यतः ॥ ११ ॥

ये मध्यदिवसोचतायैर्दिनार्धनाहीस्तुत्या इष्टघटिकाः शक्यन्ते
 टोचतायैरनुपातेनेष्टा घटिका वदन्ति ते मूर्त्ता सन्ति । यत् इष्ट-
 टोचता यदि दिनार्धघटिकाभिर्भेद्येवताशास्त्रदेष्टघटिकाभिः किमित्य-
 नुपातेन य इष्टोचताया चाप्यन्ति तज्ज्ञाया वेवोपलब्धेष्टास्तिक-
 याममा न भवन्तीति तेषामानयनममत ॥ ११ ॥

रवानीं यन्त्रेण नतोत्रमकालज्ञानार्थमाह ।

जीवां स्वाहोरात्रे परिकल्प्याग्रासतोन्नतत्रिज्याः ।

अनुपातात् कार्यास्तुर्यगोलके चक्रके चैवम् ॥ १२ ॥

स्वाहोरात्रे क्षुण्यावृत्तेऽनुपाताद् द्वादश कोट्या चलकणं तदा शुक्र
 कोट्या किमित्यनुपातात् जीवमिष्टहृति प्रकल्प्य ततोऽयावृत्तु कोट्य
 यावन्तोन्नतत्रिज्या कार्याश्चिज्याप्रयेन नतोन्नतकानो कार्यो । अत्रेतिदुक्त
 भवति । इष्टहृतिवयेन त्रिज्यानुपातेनेष्टान्त्या कार्यो । तत्र चरसंस्करेण
 सूत्रमुत्पाद्य तत्समा ह्या धनुषि दत्त्वा धनुरशब्दा घटिकास्तात्पर
 संस्कृतोन्नतकालघटिका । ज्ञाया धनुर्यन्त्राधरभागपर्यन्त या घटिकास्ता
 नतकालघटिका । इष्ट गोलयुक्तिवशात्तोन्नतकालौ तुर्यगोलके तुरीये
 चक्रे च भवत इति ॥ १२ ॥

रवानीं यन्त्रादेव नतोन्नतकालज्ञानार्थमाह ।

दिनघटिकाङ्कितयष्टेव्यस्तनतज्याग्रमुन्नतज्यां च ।

दिङ्मध्ये च शलाका तच्छायाग्रासता नाव्यः ॥ १३ ॥

दिनघटिकाङ्कितयष्टिर्द्युज्या तस्या सकाशात् प्रतिघटिक दिङ्-
 म्भस्यापितशलाकाद्या प्रसाध्या सा रविता व्यस्तादिकका भवति । तत्र
 प्रतिघटिकोन्नतकालमन्विच्छायाये तात्कालिक नतज्याय नतज्यामु-
 न्त्या नतकालमुन्नतकालं चादुयेत् । एवमेकस्मिन् कलके प्रतिदुज्यायम-
 न्धिनी नतकालाद्वाङ्कित भागमरेणामुत्पादयेत् । इष्टदिनेष्टकाले सम-
 रातले यथादिक्के स्थापिते कलके दिङ्मध्यशलाकाद्यायाव तद्विषयमन्धि-
 भागमरेणाया यत्र लब्ध तत्राङ्कितो जीवो नता नाव्यः कृत् । इष्ट तत्राङ्क-
 तोन्नतकालादित सन्नतकालाविज्ञान भवतीति गोलयुक्तिः स्फुटम् ॥ १३ ॥

इदानीं धनुष्यन्त्रे विज्ञेयमाह ।

धनुषः पृष्ठे द्रष्टुं वेध्या ज्यामध्यसंस्थया दृष्ट्या ।

इष्टान्तरं नतज्या धनुषि च्छायास्तज्यायाः ॥ १४ ॥

ज्यार्धं दृष्टेर्दृग्ज्यां नतजीवांशं कुमुन्नतज्यां च ।

धनुषि प्रकल्प्य योज्यं यद्युक्तं नाहिकायं च ॥ १५ ॥

द्रष्टुं पुरुषेण धनुषः पृष्ठे ज्यामध्यसंस्थया पूर्णज्योपरिस्थापितन-
तकारन्धगतया दृष्ट्या दृष्टवद्वयोरन्तरम् । उन्नतज्यायाः सकाशात् धनुषि
यन्त्रे नतज्या छाया चेत्यादि सर्वं पदार्थो वेध्याः । एव धनुषि धनुष्यन्त्रे
दृष्टेर्ज्यार्धमेव दृग्ज्या नतजीवांश नतभागान् । कु भूमिपर्यन्तमर्थात्
यन्त्रे कल्पितसितिजपर्यन्तमुन्नतज्या च प्रकल्प्य यन्त्राहिकायमुपयुक्त
मस्ति तत् सर्वं योज्य गोलयुक्तिः । तथैव यन्त्रविन्तामण्यादौ तुरीय
यन्त्रेऽङ्गुलाश्चाक्षताशादयः प्रसिद्धाः सिद्धान्तविदाम् ॥ १४-१५ ॥

इदानीमन्य विज्ञेयमाह ।

अवलम्बनं शलाकां ज्यार्धं यष्टिं प्रकल्प्य वा धनुषि ।

भूम्युच्छ्रायास्तम्बो यष्ट्युत्तैरानयेत् करणैः ॥ १६ ॥

वा धनुषि धनुष्यन्त्रे केन्द्रगा शलाकामवलम्बनमवलम्बनं ज्यार्धं
वापाना स्वार्धानि शलाकापेता यष्टि च प्रकल्प्य यष्ट्युत्तैरानयेत्तद्विभक्ति
करणैः साधनेर्भूम्युच्छ्रायात् सितिजोच्छ्रायास्तम्बो बहुभागादीन् गणक
आनयेत् आवायातित एव तथैव भास्करेण फलकयन्त्रे सर्वं रचित
मिति ॥ १६ ॥

इदानीं तुर्यगोलमाह ।

अक्षितमंशनवत्या धनुषोऽर्धं तुर्यगोलकं यज्ञम् ।

घटिकानतोभतांशग्रहान्तराद्यं धनुषदिह ॥ १७ ॥

धनुषोऽर्धं कोटवद्वयवृत्तमंशनवत्याऽक्षितं तुर्यगोलकं यन्त्रं भवति ।
इहापि धनुष्यन्त्रद्रष्टुं घटिकानतोभतांशग्रहान्तराद्यं विधायति ॥ १७ ॥

इदानीं चक्रयन्त्रमाह ।

परिधौ भगणांशाङ्कं मीनान्तं चक्रतो विज्ञा ।

चक्रकपञ्चं मध्याह्नम्योऽत्र फलं धनुस्तुल्यम् ॥ १८ ॥

चक्रयन्त्र परिधौ मीनान्तं द्वादशराश्यङ्कं भगणांशाङ्कं च कार्यम् ।

यत्र परिधौ कल्पिताधारमध्याह्नस्य कार्यं । यस्मात्चक्रतश्चक्रयन्त्राङ्क-
हादीन् विदुः फलं धनुस्तुल्यं धनुर्यन्त्रसमं भवति । विशेषार्थं भास्कर-
चक्रयन्त्र तदीयगोलेयन्त्राध्याये चिन्त्यम् ॥ १८ ॥

इदानीं यष्ट्या शङ्कुमाह ।

यष्टिस्तिर्यग्धारायां नष्टच्छायावलम्बकः शङ्कुः ।

दृग्ज्यान्तरमनुपातात् स्वाहोरात्रार्धमग्रा च ॥ १९ ॥

तितितज्जुतकेन्द्रगता यष्टिस्तथा धारायां यथा सा नष्टच्छाया
स्यात् । एव यष्टिध्यासार्धप्रयोगेन यष्ट्यये रविकेन्द्रं भवति तस्मात् चि-
तितितोपरि योऽवलम्बकः स शङ्कुर्भवति । यष्टिमूलाच्छङ्कुमूलपर्यन्तमन्तर-
दृग्ज्या भवति । अनुपातात् यष्टेरनुपातात् स्वाहोरात्रार्धं व्युज्या तेषां
ऽया च साध्या । उदयकाले रविकेन्द्रोपरि यष्ट्यनुपातेनाथोऽव्यवस्था
तेन तितिते तत्प्राग्बिन्दुन्तरमग्रायां ततः चलकयनं द्वादशकोटिभक्त्या
ऽयथा किं जाता कान्तिज्या । तत्कोटिज्या व्युज्या प्रसिद्धैव । 'यष्ट्यया
लम्बोना ज्ञेया दृक्ज्या नृकेन्द्रयोर्मध्ये' इति तथा उपेक्ष्ये यष्ट्यवधायपर-
मध्यमया स्यात्'—इति च भास्करोक्तं चिन्त्यम् ॥ १९ ॥

इदानीं यष्टियन्त्रमाह ।

परिलिख्य वृत्तमवधौ यष्टिध्यासार्धमन्यदस्यान्तः ।

स्वाहोरात्रार्धार्धं घटिकापट्यङ्कितं परिधौ ॥ २० ॥

यष्टिध्यासार्धेऽग्रायष्ट्यग्रान्तरसमज्यया धनुषि ।

घटिका द्वितीयवृत्ते याताः प्रागपरतः शेषाः ॥ २१ ॥

अवधौ समावधौ यष्टिध्यासार्धं वृत्तं परिलिख्यस्यान्तरकेन्द्रकम्
न्यष्टुध्यावृत्तं च स्वाहोरात्रार्धार्धं स्वाहोरात्रार्धं व्युज्या शेषार्धं व्यासद्वयम्

यस्य तच्च परिलिख्यास्य परिधौ घटिकापट्टद्वित् कार्यम् । ततो यष्टि
व्यासार्धं गोले यत्र यष्टिर्नष्टकृतिर्जाता तत्र यष्टिः स्थिरा कार्यः । तिति-
जेऽप्यायास्तप्ययस्य च यदन्तरं तत्समा या ज्या पूर्णज्या तथा द्वितीयवृत्ते
द्व्युज्यावृत्ते यदनुर्भवेत् तस्मिन् धनुषि या घटिकास्ताः प्राक्कपाले याता
अथरत यश्चिन्नकपाले शेषा दिनशेषा घटिका. स्युः । 'त्रिज्यात्रिज्याभार्धं
वृत्तं कृत्वा द्विगुणितं तत्र' इत्यादि भास्कराक्तमेतदनुसरामहे । एकस्मिन्
दिने यदि द्व्युज्या स्थिरा स्यात् तदैवानेन विधिना कालज्ञानमिति स्फुटं
सिद्धान्तत्रिंशत् ॥ २०-२१ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेण घटिकानयनमाह ।

यष्टेः स्वाहोरात्रार्धभाजिताऽन्तरदलाहता त्रिज्या ।
फलचापांशा द्विगुणाः पङ्क्तिर्भाजिता घटिकाः ॥ २२ ॥

पूर्वमशायप्ययोरन्तरं मित्रा यद्वृद्धीत तस्य दलं कार्यम् । तेना
न्तरदलेन त्रिज्याऽऽहता यष्टेः स्वाहोरात्रार्धेन यष्टिव्यासार्धेभ्यश्चुज्यया
भाजिता फलचापांशा द्विगुणाः पङ्क्तिर्भाजिता वा घटिकाः स्युरिति ।

अत्रोपपत्तिः । अन्तरं घट्यंशपूर्णज्याऽतस्तदर्थं तदधेज्या द्व्युज्या-
व्यासार्धं ततोऽनुपात्तेन त्रिज्यावृत्ते परिणता कृता तस्यास्वाप द्विगुण्यम
शात्मकं तत् पङ्क्तिर्विभव्य घटिकाः कृता इति स्फुटम् ॥ २२ ॥

इदानीं यष्टियन्त्रात् प्रकारान्तरेण घटिकाज्ञानमाह ।

यष्टिव्यासार्धे वा घटिका शङ्कुङ्कुलादितो मूलात् ।

अवलम्बसूत्रयुक्त्या घटिका दिवसस्य गतशेषाः ॥ २३ ॥

वा यष्टिव्यासार्धं गोले शङ्कुङ्कुनादितो मूलात् शङ्कुतलाच्च
घटिकाः साध्याः । शङ्कुतलात् शङ्कोरखेटकृतिरानीय ततो द्व्युज्यानुपा-
त्तेनेष्टान्त्या सूत्रं चानीय त्रिषश्नेतव्या घटिकाः साध्या इत्यर्थः । वाऽ
अवलम्बसूत्रयुक्त्या दिवसस्य गतशेषा घटिकाः साध्याः । अथोद्गोलरचनेना
विनैव नष्टकृतेष्वेष्टेषादवलम्बकं कृत्वा शङ्कु त्रिज्याय १८ सूत्रयुक्त्या
द्व्युज्येष्टान्त्यादिना त्रिषश्नेतव्या गतशेषा घटिका ज्ञेयाः ॥ २३ ॥

इदानीं यष्टियन्त्रेण वेधेन रविचन्द्रान्तराशानमाह ।
 यष्टिव्यासार्धाद्भुवि वृत्तं भगणांशकं कृत्वा ।
 यष्टी कीलप्रोते मूले पृथगग्रयोर्बद्धे ॥ २४ ॥
 ताभ्यां सूर्यशशाङ्कौ वेध्यावग्रस्थितेन सूत्रेण ।
 सूत्रज्यपाऽन्तरांशा ये तेऽर्कविभाजितास्तिथयः ॥ २५ ॥

यष्टिव्यासार्धात् समभुवि भगणांशकं चक्रायाङ्कितं वृत्तं कृत्वा
 केन्द्रगतं कीलं कार्यं । कीलप्रोते द्वे यष्टौ दृष्टव्यामार्धग्रामाले कार्ये ।
 किञ्चिदष्टौ यष्टौ मूले पृथगग्रयोर्बद्धे । यत्र कीले यष्टिमूलावे ते एकत्र
 मिलिते कार्ये इत्यर्थः । ताभ्यां मूलमिलिताभ्यां यष्टिभ्यां मूलस्य दृष्ट्या
 युगपदेकैकपृथगगतौ सूर्यशशाङ्कौ गणकेन यष्ट्ययोगेन यत्र सूत्रं तत्र
 सूत्रेण वेधेन । तत् सूत्रं च रविचन्द्रान्तराशपूर्णत्या गोलयुक्त्या भवति ।
 अतस्तत्सूत्रज्यया पूर्णज्यया सितिजयते यद्वन्तस्त रविचन्द्रयोरन्तराशा
 भवन्ति । इव येऽन्तराशास्तेऽर्कविभाजिता द्वादशभक्तास्तिथयः स्युः
 ति ॥ २४-२५ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेणान्तराशानयनमाह ।

सूत्रार्धगुणा त्रिज्या यष्टिदृता फलधनुर्दिगुणितं वा ।
 रविचन्द्रान्तरमिष्टव्यासार्धाद्विलिखितवृत्तस्य ॥ २६ ॥

पूत्रं यत्र पूर्णज्यासमं सूत्रमागतं तस्यार्धेन त्रिज्या गुणा यष्टिदृता
 फलधनुर्दिगुणितं वा रविचन्द्रान्तरं भवति । दृष्टव्यामार्धाद्विलिखितवृत्त
 स्यादे सम्बन्धः ।

अत्रोपपत्तिः । सूत्रार्धं यष्टिव्यासार्धं रविचन्द्रान्तरार्धेन सा
 त्रिज्याव्यासार्धं परिचिता । तद्वन्तुर्दिगुणमन्तराशा भवति ॥ २६ ॥

इदानीं यष्टियन्त्रेण विक्रमाधनमाह ।

मध्यघृताया यष्टेर्लम्बकशङ्कु प्रवेशनिर्गमने ।
 कान्तिवशात् प्राच्यपरे मत्स्याद्याभ्यासरे साध्ये ॥ २७ ॥

समाव्रताविष्टव्यासाधेन लिखितस्य दृप्तस्य मध्यस्थापितकीलस्य
छाया पूर्वकपालस्थे रवौ यत्र प्रतीच्या परिधौ लगति स प्रवेशविन्दुः ।
यत्र च पश्चिमकपालस्थे रवौ प्रावि लगति स निर्गमनविन्दुः । तत्र प्रवे-
शान्तमने समये मध्यधृताया यष्टेर्नष्टद्व्युत्तरेखास्तस्य विधाय द्वौ समौ
शङ्कु साध्ये । ताभ्या तत्तत्कालकान्तिवशात् त्रिप्रश्नात्प्रा भुजान्तर
विधाय प्राच्यपरे साध्ये ताभ्या मत्स्याद्याम्योत्तरे च साध्ये इति सर्वं त्रि
प्रश्नाधिकारतः स्फुटम् ॥ २७ ॥

इदानीं भुजकोटिसाधनमाह ।

शङ्कुतलाग्रान्तरयुतिरन्यैकदिशोर्भुजो भुजस्य कृतिम् ।
दृज्याकर्णकृतेः प्रोक्ष्य पदं पूर्वापरा कोटिः ॥ २८ ॥

स्पष्टार्थम् । त्रिप्रश्नाधिकारे सर्वे स्फुटमेव प्रतिपादितम् ॥ २८ ॥

इदानीं यष्टियन्त्रेण पलभामाह ।

उदयास्तसूत्रशङ्कुन्तरं हृतं शङ्कुनाऽर्कसङ्कुणितम् ।
विषुवच्छायैव वा विनोदयास्तमयसूत्रेण ॥ २९ ॥

उदयास्तसूत्रशङ्कुन्तरं शङ्कुतल तदर्कसङ्कुणितं शङ्कुना हृतं फल
विषुवच्छाया पलभा भवति । उदयास्तसूत्रेण विनाऽपि वा पलभाज्ञान
मेव वक्ष्यमाणेन विधिना भवतीत्यस्याये सम्बन्धः ।

अत्रोपपत्तिः । अतस्तेजानुपातिन स्फुटा ॥ २९ ॥

इदानीं भुजद्वयतः पलभाज्ञानमाह ।

प्राच्यपराशङ्कुतलान्तरग्रयान्तरयुतिः समान्यदिशोः ।
द्वादशगुणिता विषुवच्छाया शङ्कुन्तरविभक्ता ॥ ३० ॥

शङ्कुमूलमाव्यपरान्तरं भुज । एषमेकस्मिन् दिने भुजद्वयं ज्ञेयम् ।
तयोः समान्यदिशोरन्तरयुतिः कायां सा द्वादशगुणिता शङ्कुन्तरवि-
भक्ता विषुवच्छाया भवति । 'भुजयोरेकान्यदिशोरन्तरमेव्य रविमुण्यमि'-
त्यादिभास्करोक्तमेतदनुकल्पमेव ।

अत्रापपत्तिः । भास्करविधिना स्फुटा सञ्जातीयत्वे न्योर्भुजयोः कोट्योः
कर्णयोरन्तरतो योगाद्वा तथैव सञ्जातीयत्वेनोत्पत्तत्वात् ॥ ३० ॥

इदानीं रविज्ञानमाह ।

शङ्कुप्राच्यपरान्तरशङ्कुप्रैक्यमुदगन्तरं याम्ये ।

लम्बगुणं यद्विहृतं क्रान्तिज्यातो रविः प्राग्वत् ॥ ३१ ॥

शङ्कुप्राच्यपरान्तरं भुजः । शङ्कुं शङ्कुतलम् । उदगभुजेऽनयोरेक्यं
याम्ये भुजेऽन्तरमथा भवति । एवमेक्यान्तरं लम्बगुणं लम्बज्या गुणं
यद्विहृतं त्रिज्याहृतं फलं क्रान्तिज्या भवति । अतः प्राग्वत् चिप्रश्नोक्ति-
वद्विधिः साध्यः ।

अत्रापपत्तिः । त्रिज्याकर्णेन लम्बज्या कोटिस्तदाऽवाकर्णेन किं
जाता क्रान्तिज्या । शेषभासना स्फुटा ॥ ३१ ॥

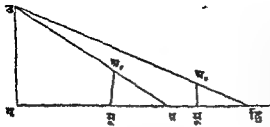
इदानीं यस्या एहाद्यौज्यमाह ।

अपसृतिरन्यशलाकागुणा शलाकान्तरेण भक्ता भूः ।

भूः स्वशलाकागुणिता यष्टिविभक्ता गृहाद्यौच्च्यम् ॥ ३२ ॥

एष्टप्रमाणैका यष्टिर्धायी । तस्या एकस्मिन्धवे लम्बकपाऽङ्कुला-
दिभिरङ्किता विपुलैका शलाका बहुा दृढीकार्या यथा यष्टिशलाकाभ्यां
कोणः समकोणो भवेत् । यष्ट्यन्यावसंस्यदृष्ट्वा समधरातलस्य एहाद्यौज्य-
मन्यथा चलयष्ट्या विधेत् । इयमन्या यष्टिर्यत्र शलाकायां लाना तस्मा
च्छलाकामूलपर्यन्तं सह्या वेधसम्बन्धिनी शलाका ज्ञेया । एवं प्रथमस्या
नतो वेधं कृत्वा शलाकाप्रमाणं विज्ञाय-प्रथमस्यानतस्तस्यामेव सरतरे-
खायाप्रसृत्य द्वितीयस्यानतो एहाद्यौज्यं विध्या तत्रापि कनाकाप्रमाणं
जानीयात् । वेधस्यानयोरन्तरं चापसृतिरुच्यते । अपसृतिरन्यशलाकागुणा
शलाकान्तरेण भक्ता तदा भूः स्वभूवेधस्यानएहान्तरे भवति । भूरेव
स्वशलाकागुणा यष्टिविभक्ता गृहाद्यौज्यं स्यात् ।

अत्रापपत्तिः । ए व - एहाद्यौज्यम् । प्र भू - यष्टिः - वि भू । प्र - प्रथ-

मवेधस्यानम् । द्वि = द्वि-
तीयवेधस्यानम् । मू अ,
= प्रथमवेधे शलाका = अ,
मू अ, द्वितीयवेधे शलाका
= अ, अद्वि-अपसृतिः = अ
एव = मू, । अद्वि = मू,
= मू, + अ ।

सञ्जातीयतेजतः

$$एउ = \frac{मू, अ,}{अ} = \frac{(मू, + अ) अ,}{अ}$$

$$\therefore मू, \cdot अ, = मू, \cdot अ, + अ \cdot अ, । ततः मू, (अ, - अ,) = अ \cdot अ,$$

$$\therefore \frac{अ \cdot अ,}{अ, - अ,} = मू, । एवम् मू, = \frac{अ \cdot अ,}{अ, - अ,} । शेषोपपत्तिः स्फुटा ॥ ३२ ॥$$

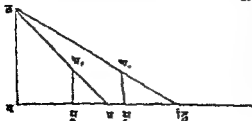
एतानां प्रकारान्तरेण एहाद्योक्त्यानवयनमाह ।

दृष्ट्या गुणिताऽपसृतिर्दृष्टिविशेषेण भाजिता भूमिः ।

भूमिः स्वदृष्टिभक्ता शलाकया सङ्गुणोक्तायः ॥ ३३ ॥

समधरातले यद्विषयधारा लम्बरूपा धार्या । धरातले दृष्टि-
स्तथा चालनीया यथा दृष्टियन्तरेण एहाद्यव चैकसरलरेखाया स्युः ।
एवं कृते दृष्टिपट्टिमूलयोरन्तर यत तद्वेधेह दृष्टिरित्युच्यते । अथ पुनः सैव
यद्विषयधारा सरलरेखाया तद्वेधोद्धाधारा स्यात्वा । तदुच्यते द्वितीय
वेधेऽपि दृष्टिस्थान निश्चेत् तथा दृष्टिपट्टिमूलान्तर द्वितीयदृष्टिश्च ज्ञा
तव्या । द्वयोर्दृष्टिस्थानयोरन्तर सञ्जापसृतिरुच्यते । अपसृतिर्द्रष्ट्या स्वदृ-
ष्ट्या गुणिता दृष्ट्योर्विशेषणान्तरेण भाजिता स्वभूमिः स्यात् । सा भूमि
शलाकया यस्या सङ्गुणा स्वदृष्टिभक्ता एहाद्युक्तायः स्यादिति ।

अज्ञोपपत्तिः । एउ = एहाद्यम् । मू अ, = मू अ, = यद्विः । मू अ,
= प्रथमदृष्टिः = दृ, । मू द्वि
= द्वितीयदृष्टिः = दृ, । अद्वि
= अपसृतिः = अ । एउ = प्र
थमभूमिः = मू, । द्वि ए = द्वि-
तीयभूमिः = मू, = मू, + अ

ततः सज्जातीयत्वेनतः ।

$$एउ = \frac{य-भ_1}{द_1} = \frac{(भ_1 + य) - य}{द_1}$$

$$ततः भ_1 \cdot द_2 = भ_1 \cdot द_1 + द_1 \cdot य$$

$$\therefore भ_1 = \frac{द_1 \cdot य}{द_2 - द_1} \quad \text{। एवम् } भ_2 = \frac{द_2 \cdot य}{द_3 - द_2} \quad \text{। ततोऽनुपातिनोक्त्याः}$$

नयनं सुगममिति ॥ ३३ ॥

इदानीं एहादिमूलवेधेन भूमिमाह ।

लम्बनिपातान्तरकं लम्बौच्छ्यान्तरविभक्तमधिकगुणम् ।

भूर्लम्बान्तरगुणितां लम्बनिपातान्तरविभक्ता ॥ ३४ ॥

इष्टप्रमाणाया यष्टेर्मूलम्यदृष्ट्या यष्ट्ययां एहादिमूलं विधेत् । यष्टिमूलायाभ्यां द्वौ लम्बौ कार्यौ । तयोर्लम्बनिपातयोरन्तरकं लम्बौच्छ्या-
योरन्तरेण विभक्तमधिकेन लम्बमानेन गुणं भूः स्यात् । लम्बान्तरगुणि-
तेत्यादेरेषे सम्बन्धः ।

अत्रापपत्तिः । यष्टिमूलानुहादिमूलपर्यन्तं रेखा कर्णः । यष्टि-
मादधिको लम्बः कोटिः । अधिकलम्बएहादिमूलयोरन्तरभूमिभुजः ।
इदमेकं त्रिभुजम् । लम्बौच्छ्यान्तरं कोटिः । यष्टिः कर्णः । लम्बनिपाता-
न्तरभूमिभुजः । इदं द्वितीयं त्रिभुजं प्रथमसज्जातीयमतोऽनुपातेन भूम्या-
नयनं सुगममिति ॥ ३४ ॥

इदानीं भूमिज्ञाने संक्षेपमाह ।

लब्धो नो दृग्लम्बो दृग्लम्बादप्रलम्बके हीने ।

अधिकेऽधिको गृहौच्छयं तलाम्रके विज्ञया दृष्ट्या ॥ ३५ ॥

इष्टप्रमाणयष्टेर्मूलम्यदृष्ट्या एहाद्ययं विधेत् । यष्टिमूलायाभ्यां
भूमि लम्बौ कार्यौ । मूलात्लम्बो दृग्लम्ब इत्युच्यते । भूर्लम्बौच्छ्यायोरन्त-
रेण गुणिता लम्बनिपातयोरन्तरेण भक्ता लम्बेन दृग्लम्बो हीनः कार्यो
दृग्लम्बादप्रलम्बके हीने सति । अधिके चाधिकः कार्यस्तथा एहाद्यौ कार्यौ

भवेत् । एव तलाक्ये ये तपोविद्वद्या दृष्टा भूमौक्ष्ये भवतः । भूमिज्ञान
तलविधेनौक्ष्यज्ञान चावविधेन भवतीत्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । लम्बनिपातान्तरेण लम्बौक्ष्ययोरन्तरं तदाऽऽत्म-
रहाद्यन्तरभूम्या किं लम्बेन हीना युतश्च दृगलम्बो दृगलम्बादयलम्बे
हीनाधिके रहाद्यौक्ष्य भवतीत्यत्र स्थितिद्वये त्रेत्रे विरल्य सर्वे स्फुट
निरीक्षणीयम् ॥ ३५ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेण भूमौक्ष्यानयनमाह ।

दृष्टिर्दृगलम्बगुणा विभाजिताऽधःशलाकया भूमिः ।

सकलशलाकागुणिता भूमिर्दृष्ट्या हृतोक्त्वायः ॥ ३६ ॥

यस्मिन् धरातले रहाद्यौक्ष्य वस्तु वर्तते तस्मिन् धरातले
ऊर्ध्वाधरा लम्बरूपैकेष्टप्रमाणा शलाका स्याप्या । ततो दृष्टिस्तथा चात्प्या
यथा दृष्टिः शलाकाय रहादिमूल चैकरेखायां स्युः । एवं तत्र दृगौक्ष्यं
दृगलम्बः । दृगौक्ष्यशलाकामूलयोरन्तरं भूमिर्दृष्टिरित्युच्यते । सा शलाका
आधःशलाका ज्ञेया । दृष्टिर्दृगलम्बगुणाऽधःशलाकया विभाजिता भूमिः
स्यात् । एव तस्मिन्नेव धरातले तथा दृष्टिर्नियोज्या यथा दृष्टिः शलाकाय
रहाद्यय चैकरेखायां स्युः । अत्र शलाका सकलशलाका । दृष्टिशलाका-
मूलयोरन्तरं दृष्टिरित्युच्यते । भूमि सकलशलाकागुणा दृष्ट्या हृतोक्त्वायो
भवति ।

अत्रोपपत्तिः । मलातीयलेनानुपातेन स्फुटा ॥ ३६ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेण श्रौक्ष्यमाह ।

मित्वा गृहैकदेशं विद्धेष्टशलाकया गृहं सर्वम् ।

प्रथमशलाकाभक्तं मितं द्वितीयागुणितमौक्ष्यम् ॥ ३७ ॥

यस्मिन् धरातले लम्बरूप रहादि वर्तते तस्मिन् धरातले लम्ब-
रूपोर्ध्वाधराङ्गनादिभिरङ्गुलेका शलाका स्याप्या । ततो दृष्टि तस्मिन्नेव
धरातले कुत्रापि मस्याप्य नलिकया वाऽययप्या ज्ञातोक्ष्य गृहैकदेशं विध्यत् ।
नलिका वाऽन्यर्याष्टयं च शलाकाया लाना तस्यात् शलाकामूलपर्यन्त

प्रथमा शलाका शलाकामूलवृष्टिस्थानान्तरं च दृष्टिर्ज्ञातव्या । पुनस्त-
त्रस्थयेन दृष्ट्या एहाय चैक्यप्रा विधीत । इयं यष्टियं च पूर्वशलाकाया
लाना तस्मात् शलाकामूलपर्यन्तं द्वितीया शलाका ज्ञेया । यद्य व्याख्या ।
एहेकदेशे प्रथमशलाकावशेन मित्वा गणयित्वा धार्यम् । इष्टशलाकया
च सर्वं एह एहेक्य विदुः द्वितीया शलाका ज्ञातव्या । ततो एहेकदे-
शैरव्य मितं गणितं द्वितीयशलाकया गुणितं प्रथमशलाकया भक्तं
एहेक्य स्यात् ।

अत्रोपपत्तिः । प्रथमशलाकया दृष्टिसुन्धे भुजस्तदा ज्ञातौक्येन
किं ज्ञाता भूमि - $\frac{\text{ज्ञातो } d}{\text{प्रथम}}$ । ततो दृष्ट्या द्वितीयशलाका तदा भूम्या
किं ज्ञात एहेक्यम् - $\frac{\text{द्वितीय ज्ञातो } d}{\text{प्रथम } d} = \frac{\text{द्वितीय यवो}}{\text{प्रथम}}$ ।

अत उपपन्नम् ॥ ३० ॥

एदानीं परमतं निराकरोति ।

यद्व्या इताच्छलाका त्रिज्याघातादनुगृहान्तरकम् ।
यैरुक्तं मूर्त्तौस्ते यतो न दृष्टान्तरं दृश्यम् ॥ ३१ ॥

पूर्वशलाकात्रिज्याना एहायवेधेऽन्ययष्टियं च शलाकाया लाना
तस्माद्दृष्टिस्थानपर्यन्तं कर्णं एव यष्टिः । द्वितीयशलाका कोटिः ।
दृष्टिर्भुजः । शलाका त्रिज्यागुणा यष्टिहृता फलस्य धनुर्वृष्टिस्थाना
दृष्टमूलान्तरेष्वेदन्तरा कोणो एहान्तराशाभिधस्त्रिकोणमित्या वास्तव
एव सिध्यति । एहायकपयस्य दृष्टान्तरं दृष्टिसन्नसमं दृश्यम् भवेदुक्तं न ।
अतो 'यैराचार्ये' पूर्वफलवापसम् एहान्तरकमुक्तं ते मूर्त्तौ सन्ति यतो
दृष्टान्तरं दृश्यम् नास्तीति वाग्रतमेतदुपपत्तिमिति सुधीभिस्त्वन्यस् ॥ ३२ ॥

एदानीं शङ्कुमाह ।

मूले शङ्कुलविपुलः सूच्यग्रे वादशाङ्कुलोच्छायः ।
शङ्कुललाभं विज्ञाज्जवेधलम्बाभ्युदययोः ॥ ३३ ॥

(शङ्कुमलावर्धितोऽयवेधलम्बादृजुर्ज्ञेयः ॥ ३८ ॥ *) --

अयवेधलम्बादवरन्ध्रगतावलीम्बादृजुर्लेम्बाकारो ज्ञेयः । तलादाध-
रक्षकेन्द्रादवपर्यन्तं विदुः सरन्ध्र इत्यर्थः । शेषं स्पष्टम् ॥ ३८ ॥

इदानीं शङ्कुयन्त्रेण कालज्जनमाह ।

क्षायां हृज्यां दृष्टिं क्षायाकर्णमवलम्बकं शङ्कुम् ।

परिकल्प्य शङ्कुयन्त्रे योज्यं घटिकादि यष्ट्युक्तम् ॥ ४० ॥

शङ्कुयन्त्रे क्षाया दृज्या दृष्टिं क्षायावशङ्कुपसूत्र क्षायाकर्णं शङ्कु-
मवलम्बकं प्रकल्प्य यष्ट्युक्तं यष्टियन्त्रोक्तं घटिकादि सर्वं योज्यम् । यष्टि-
यन्त्रात् सर्वं यथा साधितं तथाऽस्मादपि साधनीयमित्यर्थः ॥ ४० ॥

इदानीं घटीयन्त्रमाह ।

घटिका कलसार्धाकृति ताम्रं पात्रं तलेऽपृथु चिह्नम् ।

मध्ये तज्जलमज्जनपष्ट्या क्षुनिशं यथा भवति ॥ ४१ ॥

ताम्रं ताम्रभवं पात्रं कलसार्धाकृतिं घटाधं प्रतिमं घटिका घटीयन्त्रं
भवति । अस्य पात्रस्य तले मध्ये तथऽपृथु चिह्नं कार्यं यथा यत्जलमज्ज-
नपष्ट्या क्षुनिशमहोत्तममानं भवति । एवमेकनिमज्जनेनेका घटी भवतीति
सर्वं स्फुटम् ॥ ४१ ॥

इदानीं कपालयन्त्रमाह ।

मध्याद्यस्वनतांशैः कपालकं दिक्स्थसूत्रमध्याग्रात् ।

व्यस्तोन्नतांशविवरे सूत्रैकपापाततो नाख्यः ॥ ४२ ॥

मध्याद्यस्वनतांशैः कपालकं कपालयन्त्रं भवति । तितित्रानुकार-
दिगङ्कितं फनके दत्तं विरचय्य इष्टदिने क्षुष्यावरज्यादिना प्रत्यग-
नतांशं प्रकल्प्योन्नतघटिका मध्यनताशावधिं प्रमाप्य व्यस्तकपाले सा
घटिका, स्वमध्यनताशावधिं पालावद्व्याः । एव*कपालयन्त्रं भवति । इष्ट-
काले द्रुमपट्टलाकारे धृते कपालयन्त्रे केन्द्रस्य कीनच्छायानुसारि केन्द्रगत-
सूत्रं यत्र परिधौ लगति तत्राङ्कितं नाख्यं इष्टं घटिका भवति । एव

दिक्स्थसूत्रमध्यायात् सूत्रेभ्योपाततः सूत्रभयोर्यद्वैष्य तस्यापाततो वृत्त-
परिधौ सयोगतो व्यस्तोक्तताशिवरे व्यस्तकपालस्योक्ततांशान्तरे नाष्टौ
भवन्ति गोलयुक्तिः ॥ ४२ ॥

इदानीं विशेषमाह ।

अथवा कपालके नाडिकादि सर्वं यथा धनुष्युक्तम् ।
कर्त्तरियञ्च स्थूलं कृतं यतोऽन्यैर्वदामि ततः ॥ ४३ ॥

अथवा यथा धनुषि धनुर्यन्त्रे सर्वं नाडिकादि यद्योक्तं तथैव कपा-
लकेऽपि ज्ञेयम् । अथान्येयंतः कर्त्तरियन्त्र स्थूलं कृतं ततस्तस्मादहं सूत्रं
वदामीति ॥ ४३ ॥

इदानीं कर्त्तरियन्त्रमाह ।

दिक्स्थितफलकद्विपुतिस्तले तदग्रस्यसूत्रयोर्मध्ये ।
कीलस्तच्छायायात् कर्त्तर्या नाडिकाः स्थूलाः ॥ ४४ ॥

अर्धवृत्तानुकार फलकद्वय कार्यम् । एकमधोऽर्धनाडीवल्लयानुकार-
मन्यदधोऽर्धगम्योत्तरवृत्तानुकारम् । ततस्तले यथादिक्स्थितयोर्द्वयोः
फलकयोर्पुतिः कार्यः यथैक नाडीमण्डलधरातलेऽन्यत् स्वगाम्योत्तरमण्ड-
लधरातले स्यात् । तदग्रस्य ये पूर्वोपरदक्षिणोत्तरानुकारे सूत्रे तयोर्मे-
ध्योऽर्धावृत्तयोः केन्द्रे कीलः स्याद्यो यथाऽय कीलो ध्रुवयष्टिरेव भवेत् ।
एवमिदं कर्त्तरियन्त्र भवेत् । अथवा कर्त्तर्या तच्छायायात् कीलच्छाया-
यात् स्थूला नाडिका दृष्टव्ये भवन्ति । इदमेव भास्करेण 'ध्रुव
ध्रुवयष्टिस्तु वक्रम्'—इत्यादिना नाडीवल्लयाद्य यन्त्रमुद्रितम् । भास्कर-
विधिना यदि रविक्रान्तिरेकस्मिन् दिने स्थिरा तदैवोद्यतघटिका ज्ञातवा
गोलयुक्ता भवन्ति परन्तु रवेः क्रान्तिः प्रतिक्षण चलत्वा नाडिकाः स्थूला
भवन्तीत्याचार्योक्त गोलयुक्तियुत बुद्धिमद्विस्तिन्यम् । अनेन यन्त्रेण
नतकालज्ञानं सूक्ष्मं भवतीति सिद्धान्तविदा स्फुटम् ॥ ४४ ॥

इदानीं पौठयन्त्रमाह ।

दृष्टव्यौ च्छं समपीठं यष्टिव्यासार्धमन्तिकं वरिधौ ।

दिग्भगणांशैर्मूर्धन्यग्राघटिकादिरुक्तम् ॥ ४५ ॥

एक दृष्ट्योत्थ दृष्ट्योत्थसमे प्रवेशे खे गत यष्टिद्यासाधर्मनिक
समपीठ सम घात्ताकार फलक कार्यम् । परिधौ दिग्भगणांशैस्तथा
मूर्धनि परिध्यवभागेऽपघटिकादिभिर्योक्तघट्यादिभिस्तादृग् पीठसन्न
यन्त्र स्रग्गयन्त्राकार भवतीत्यर्थे ॥ ४५ ॥

तथा च लङ् ।

यत्र चोर्ध्वशलाक घटन्ति पीठ सुसिद्धाशम् ।

(शिष्यधीशुः यन्त्राध्या श्लो २५)

इदानीं यन्त्रान्तरमाह ।

नलको मूले विद्धस्तत्सुतिघटिकोद्धतः समुच्छायः ।

लब्धाङ्गुलैस्तु तैर्नाडिकाक्रियायन्नसिद्धिरतः ॥ ४६ ॥

एक इष्टप्रमाणो नलको मूले विद्धः कार्यं । स च जलैः पूर्णः
कार्यं । अधोऽन्धेय यावतीभिर्घटीभिर्जलसुति स्यात् ता सुतिघटिका
ज्ञातव्या । नलकस्य समुच्छायस्तत्सुतिघटिकोद्धतस्तैर्लब्धाङ्गुलैर्नलके
चैकैको विभागोऽङ्गुलीय । अत एवो विभागोभ्यो नाडिकाक्रियायन्त्र
सिद्धिर्भवति । नाडिकाक्रियाया यन्त्रसिद्धिर्भवतीत्यर्थे । एकविभागपर्यन्त
जलसुत्येका घटी द्वितीयभागपर्यन्त जलसुत्या घटीद्वयम् । एवमत्र
कालज्ञान भवति ।

अत्रापपत्ति । यदि सुतिघटिकाभिर्नलकोच्छ्रितिसमा जलसु
तिस्तदैकया घट्या द्वि ज्ञातैकघटीसमकालजलसुतासुच्छ्रितिरति ॥ ४६ ॥

इदानीं पुनर्यन्त्रान्तरमाह ।

घटिकाङ्गुलान्तरस्यैवीर्याङ्गुलकैर्घटीघृतैरन्यः ।

उपरि नरोऽथ सुपिरस्तिर्यक् कीलोऽस्य मुखमध्ये ॥ ४७ ॥

(घटिकाङ्गुलान्तरस्यैवीर्यङ्गुलकैर्घटीघृतैरङ्गुला ।

उपरि नरोऽथ सुपिरस्तिर्यक् कीलोऽस्य मुखमध्ये ॥ ४७ ॥

* घटिकादिभिश्चाङ्गुलम-इति पाठ साधु ।

+ अथ पाठ साधु ।

कीलोपरि गामिन्यां चीर्यायं द्वपारदमलाबुधु । *

स्रवति जले क्षिपति नरो गुटिकां कूर्मादयश्चैवम् ॥ ४८ ॥

(कीलोपरि गामिन्या चीर्या धृतपारदमलाबुधु तस्मिन् ।)

अल्पविस्तार वि० पुनर्देयं चस्त्रखण्ड चीरिरित्युच्यते । एकस्यां

घट्या मनुयमुखाद्यावदुस्त्रखण्ड तदप्यवदुसपाटलाबुधुना जलकायाघातेन
बहिर्नि सरति तद्घटिकाङ्गुलमुच्यते । चीरिघटिकाङ्गुलान्तरस्येर्गुटिकेवं
टीधृतैरङ्गुला । घटिकाङ्गुलान्तरस्यैरेकद्विध्यादिघटिकाङ्गुलान्तरमुटिकास्तत्र
योज्या इत्यर्थः । इय चीरिर्नराकारस्य यन्त्रस्याधोरन्ध्रस्य मध्ये स्थाप्या
तदुपरि च नरा स्थाप्यो यथा चीरिर्नराधोरन्ध्रस्य प्रविष्टा नरमुखस्थितये
कर्कीलोपरिभा भवेत् । नरमुखाये कीलोपरि यन्त्रीरिखण्ड तदये पारद
पूर्णमलाबुधु तुम्ब धर्षीयात । तस्मिन् तथा जलधारा नलकादिना देया
यथाधोगच्छताऽलाबुधुना घटिकया नरमुखादेका गुटिका बहिर्गच्छेत् ।
एष जले स्रवति नरो नराकारयन्त्र घटिकयेका गुटिका मुखाबुधु
क्षिपति । एष नराकारयन्त्रस्याने कूर्मादयः कूर्मादीनामाकारा बुद्धिमता
कार्ये इत्यर्थः ॥ ४७-४८ ॥

इदानीं विशेषमाह ।

जलपूर्णकृतघटीभिः स्तनास्यकर्णादिभिर्जलं क्षिपति ।

पुरुषोऽन्यर्धासक्तं चक्रचतुष्कस्य कृतमुपरि ॥ ४९ ॥

(पुरुषोऽन्यस्याऽऽसक्ते † चक्र पुरुषस्य कृतमुपरि ॥ ४९ ॥)

पुरुषो (नराकारयन्त्र) रचनीयः । जलपूर्णकृता घटी घटीयन्त्र
मस्य स्तने मुखे कर्णादौ वाऽन्तस्तथा योज्या यथाऽप्य पुरुष स्तनास्यक-
र्णादिभिरन्यस्य पुरुषस्य तदासक्ते चक्रे मुखे घटीमित्यनेन कालेन जल क्षि-
पति । एषमप्युपरि पूर्वश्लोके प्रतिपादित यन्त्र प्रकारान्तरेण कृत भवे
दित्यर्थः ॥ ४९ ॥

* अब पुवाधवाठ साधु ।

† इत्युत्तराधवाठ साधु ।

इदानीं पुनर्विशेषमाह ।

एवं बधूवरं नाडिकाकुलैः संयुता वरे योज्या ।

युद्धानि मल्लगजमहिषमेघविषायायुधभृतां च ॥ ५० ॥

निगिरति गिरति घटिकाकुलाङ्गिनैः खण्डकैर्मयूरोऽहिम् ।

वीर्यामेघं गुडकैरुपरिस्थैर्ब्रह्मचार्याद्यैः ॥ ५१ ॥

(वीर्यामेघं गुटिकोपरिस्थितैर्ब्रह्मचार्याद्यैः ॥ ५१ ॥)*

कीलोत्क्षेपाभिहतः पटहः शब्दं करोति घण्टा वा ।

एवं यन्त्रसहस्राण्यनेन बीजेन कार्याणि ॥ ५२ ॥

एष बधूव्रमुखस्यतिर्यङ्कीलोपरिगवीरिगतनाडिकाकुलैस्तथैव वरे
बधूयैः यथा बध्वधोरन्ध्रगवीर्ययत्नद्वालाबुनाऽधोगच्छता घटीमितेन
कालेनैका गुटिका धरमुखादुद्दिर्निर्गत्य बधूमुखे पविशेत् । एषमनेनैव
बीजेन घटीमितेन कालेन मल्ल-गज-महिष-मेघ-विषायायुधभृता च
युद्धानि स्युः । मयूरो घटिकाकुलाङ्गिनैः खण्डकैरहि सर्प च निगिरति
वा गिरति । एष वीर्या गुटिकोपरि स्थापितैर्ब्रह्मचार्याद्याकारैः कीलोत्क्षे
पाभिहतः पटहो वा घण्टा शब्दं करोति । एषमत्र यन्त्रसहस्राणि
भवन्ति ॥ ५०-५२ ॥

इदानीं श्लेषवदमाह ।

लघुदारुमयं चक्रं समस्तुपिरारान्तरं पृथगराणाम् ।

अर्थे रसेन पूर्णे परिधौ संश्लिष्टकृतसन्धिः ॥ ५३ ॥

तिर्यङ्कीलो मध्ये द्वाधारस्योऽस्य पारदो भ्रमति ।

छिद्राण्यूर्ध्वं भ्रमति चक्रमजस्रमेवाभ्यरं भ्रमति ॥ ५४ ॥

(छिद्राण्यूर्ध्वमधोऽतश्चक्रमजस्रं स्वयं भ्रमति ॥ ५४ ॥)†

अराणामाराणाम् । संश्लिष्टकृतसन्धिः । संश्लिष्टो मुद्रितः कृत
सन्धिश्छिद्रं यस्य चक्रस्य तत् । अस्य यन्त्रस्य मध्ये तिर्यङ्कीलो मध्ये

* इत्युत्तरार्धगाढं साधु

† इत्युत्तरार्धगाढं साधु

स्थाप्यस्वरश्वायस्कारणाणवद्दृष्टाधारस्यः कार्यः । अस्य चक्रस्य पार-
दो रस चाराणा द्विद्राणि प्रति ऊर्ध्वमधश्च यतो भ्रमति अतस्तदाऽऽहं
चक्र स्वयमेवाजस्र भ्रमति । 'लघुद्राहजसमचक्रे समसुषिराराः समानरा-
नेभ्याम्'—इत्यादि भास्करोक्तमेतदनुकूपमेव ॥ ५३-५४ ॥

इदानीं विशेषमाह ।

द्वित्रे स्वधिया क्षिप्त्वा समं यथा पारदं भ्रमति ।

कालसममिष्टमानैश्चकसमुत्तानमूर्ध्वं वा ॥ ५५ ॥

द्वित्रे स्वधिया सम पारदं क्षिप्त्वा तथा चक्र स्थाप्य यथा काल-
सम कालानुसारि चक्र समुत्तान त्रितित्रानुकार बोर्ध्वमूर्ध्वमधश्च जलयन्त्र-
वद्विष्टमानैर्भ्रमति । एकभ्रमणेन यद्येष्टमानसम कालमुत्पादयेत् तथा चतु-
विशेषे लघुगुहकाष्टमय चक्र स्वत्वाधिकपारदसहितार विरचयेदिति ॥ ५५ ॥

इदानीं पुनर्विशेषमाह ।

कीलस्योपरिगामिनि तत्पर्ययसूत्रके धृतमलाबु ।

प्राग्बलके प्रक्षिप्य नाडिका स्रवति पानीये ॥ ५६ ॥

येन त्रियंस्कीलेन सह चक्रमयस्कारणाणवद्भूत तस्मिन् सूत्र-
स्यैकमय बहु विपुलद्वैष्यं सूत्रं विष्टयेत् । तत् सूत्रं च पर्ययसूत्रकमुच्यते ।
तस्मिन् कीलस्योपरिगामिनि तत्पर्ययसूत्रकस्य द्वितीयाधेऽलाबु तुल्यं धृतं
बहु कार्यम् । तत् प्राग्बलकेऽधोरन्ध्रे जलं प्रक्षिप्य तथा जलाधारा
प्रयोन्या यथा तदाघातेनाधोगच्छताऽलाबुना नाडिकया चक्रस्यैक
भ्रमणं भवेत् । एवं पानीये जले स्रवति नाडिकोत्पद्यते इत्याचार्याभि-
प्रायः ॥ ५६ ॥

इदानीं पुनर्विशेषमध्यायोपमहार चाह ।

करणैर्ज्यादिप्रचलनमेवं शरभोद्धणं स्वशब्दाच्च ।

अध्यायो द्वाविंशो यन्त्रेस्वार्थास्त्रिपञ्चाशत् ॥ ५७ ॥

इति श्रीब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते यन्त्राध्यायो नाम

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

यस्य करणैर्जलधाराप्रवाहसाधनैर्धनुर्ज्यायाः त्रिप्रचलनं शीघ्रचलनं
भवति येन शीघ्र शरमोक्षणं शरपक्षेपणं च भवति । जलधाराप्रवाहवि-
कारेणैव यशश्च मेघमर्जनानि भवन्तीति । शेषं स्पष्टार्थम् ।

मधुमूदनमूनोदितो यस्तिलकः श्रीशुनेह जिष्णुजोक्ते ।

हृदि तं विनिधाय नूतनोऽयं रचितो यन्त्रविधौ सुधाकरेण ॥

इति श्रीप्रपालुदत्तमूनसुधाकरद्विवेदिविरचिते ब्राह्मस्फुटसिद्धान्त-
नूतनतिलके यन्त्राध्यायो द्वाविंशः ॥ २२ ॥

अथ मानाध्यायः ।

—ॐ—

०

तत्रादौ केन केन मानेन के के यदार्था एतन्त इत्याह ।

सौरैणाब्दा मासास्तिथयश्चान्द्रेण सावनैर्दिवसाः ।

दिनमासाब्दपमध्या न तदिनाऽर्केन्दुमानाभ्याम् ॥ १ ॥

सौरैणाब्दा । चान्द्रेण मासास्तिथयश्च । सावनैर्दिवसा द्विन
मासाब्दपमध्या यदाश्च दृश्यन्ते । तत माजनमान चार्केन्दुमानाभ्या
दिना न भवति । सौरचान्द्राभ्या द्विनाऽहर्गणसाधन न भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

इदानीं मानान्याह ।

मानानि सौरचान्द्रार्क्षसावनानि ग्रहानयनमेभिः ।

मानैः पृथक् चतुर्भिः संव्यवहारोऽत्र लोकस्य ॥ २ ॥

सौर चान्द्रमासं साजनमिति मानानि सन्ति । एभिर्मानैश्चानय
नमेभिश्चतुर्भिः पृथक् पृथक् भुवि लोकस्य प्राणिनो व्यवहारो भवति ।
ज्ञेय विमित्र तु मनुजमानम्'-इत्यादि भास्करोक्तमेतदनुसृतमेव ॥ २ ॥

इदानीं विशेषमाह ।

युगवर्षविपुवदयनत्वंहर्निशैर्वृद्धिहानयः सौरात् ।

तिथिकरणाधिकमासोनरात्रपर्वक्रियाश्चान्द्रात् ॥ ३ ॥

यज्ञसवनप्रमाणग्रहगत्युपवाससूतकचिकित्साः ।

सावनमानाज्ज्ञेयाः प्रायश्चित्तानि याश्चात्र ॥ ४ ॥

पर्वक्रिया पूर्णान्तदर्शान्तक्रिया दर्शयागादि । सवन पुनर्वनादि ।
प्रमाण द्रव्यदानादौ प्रमाणदिनादि । ज्ञेय स्पष्टम् । 'वर्षोयनसुषुप्तपुण्यं
कम्'-इत्यादि भास्करोक्तमेतदनुसृतमेव ॥ ३-४ ॥

इदानीं नक्षत्रसावनप्रशमाह ।

नक्षत्रसावनदिनात् सूर्यादीनां स्वसावनदिनानि ।

यस्मात् तस्मादार्क्षं दूरधिगमं मन्दकुडीनाम् ॥ ५ ॥

यस्मात् मूर्धादीना स्वस्वसावनदिनानि नक्षत्रसावनदिनादेव सि
द्धानि भवन्ति ('भधमास्तु भगणैर्विवर्जिता यस्य तस्य कुट्टिनानि तानि
घा'-इति भास्करोक्त्या स्फुटम् ।) तस्मान्मन्दबुद्धीना मध्ये ह्यार्ध मान
दुरधिगममतीव कठिनमित्यर्थे. । तदेव सूत्र्य विवेचनीयमन्यथा ग्रहसाव
नानि समीचीनानि न भवन्तीत्याचार्योच्यते. ॥ ५ ॥

इदानीं नक्ष मानान्याह ।

मानुष्यदिव्यपिच्यब्राह्मण्यपृथक्मूर्त्तकालस्य ।

उक्तानि ज्ञानार्थं बार्हस्पत्यं नवममन्यत् ॥ ६ ॥

अमूर्त्तकालस्याध्यक्तात्मककालस्य ज्ञानार्थं मानुष्य मानवतुल्यम् ।
दिव्य देव पिच्य ब्राह्मणमन्यत् बार्हस्पत्यमिति नक्ष मानान्युक्तानीति ॥ ६ ॥

इदानींश्रुतनाह ।

द्वौ द्वौ राशी मकरादृतवः षट् सूर्यगतिवशाद्भाज्याः ।

शिशिरवसन्तग्रीष्मा वर्षाशरदः सहेमन्ताः ॥ ७ ॥

मकराद्वै द्वौ द्वौ राशी षट् ऋतवः सूर्यगतिवशाद्भाज्या विभाज्य
नीया इति । शेष स्पष्टार्थम् । 'शृगादिराशिद्वयभानुभोगात् षट् वसंतः
स्यु'-इत्यादि श्रीयत्युक्तनेतदनुक्रमेऽ ॥ ७ ॥

इदानीं भूभादैर्घ्यं भूभामानं वाह ।

भूव्यासगुणो भक्तः कर्कव्यासान्तरेण रविकर्णः ।

भूमध्याद्भूज्याया दीर्घत्वं चन्द्रकर्णोऽनम् ॥ ८ ॥

शेषं भूव्यासगुणं दीर्घत्वद्वतं शशाङ्ककक्षायाम् ।

तमसो व्यासः शशिकर्णद्वतत्रिज्यागुणो लिप्ताः ॥ ९ ॥

स्पष्टार्थम् । उपपत्तिश्च भूभासाधनत्वेनानुपातेन स्फुटा ॥ ८-९ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेण भूभामाह ।

रविकर्णद्वता त्रिज्या कर्कव्यासान्तराहता शेष्या ।

त्रिज्याभूव्यासवधात् शशिकर्णद्वतात् तमोव्यासः ॥ १० ॥

स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । योजनात्मकभूमाव्यासः = भूव्यासः - $\frac{\text{चक्र (रव्या - भूव्यास)}{\text{रव्या - रजः}}$

इयं त्रिज्यागुणा चन्द्रकर्णोद्भूता जाता भूमाविम्बकताः

$$= \frac{\text{त्रि. भूव्यास}}{\text{चक्र}} - \frac{\text{त्रि (रव्या - भूव्यास)}}{\text{रजः}} ।$$

अत उपपन्नं यद्योक्तम् ॥ १० ॥

इदानीं प्रकारान्तरेण भूभामानमाह ।

भूव्यासेन्दुगतिवधात् कर्कष्यासान्तरार्कमुक्तिवधम् ।
प्रोक्षेन्दुमध्यभुसया तिथिगुणयाऽऽप्तं तमोव्यासः ॥ ११ ॥

स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । पूर्वश्लोकेन भूमाविम्बकताः

$$= \frac{\text{त्रि. भूव्यास}}{\text{चक्र}} - \frac{\text{त्रि (रव्या - भूव्यास)}}{\text{रजः}}$$

$$= \text{एवमुपरलम्बनकलाः} - \frac{\text{त्रि. भूव्यास (रव्या - भूव्यास)}}{\text{रजः भूव्यास}}$$

$$= \frac{\text{चक्रम} - \text{रजः (रव्या - भूव्यास)}}{\text{१५ भूव्यास}}$$

$$= \frac{\text{चक्रम} - \text{भूव्यास} - \text{रजः (रव्या - भूव्यास)}}{\text{१५ भूव्यास}}$$

$$= \frac{\text{चक्रम} - \text{भूव्यास} - \text{रजः (रव्या - भूव्यास)}}{\text{१५ भूव्यास}}$$

आद्यार्थमते भूव्यासदल स्वल्पान्तराज्जन्दुमध्यगतिकलासममत-
उपपन्नं यद्योक्तम् ॥ ११ ॥

इदानीमध्यायोपसंहारमाह ।

योऽधिकमासावमरात्रसम्भवज्ञः स वेत्ति मानानि ।

आर्याब्राह्मणमिरयं माभाध्यायस्योर्विंशः ॥ १२ ॥

इति श्रीब्राह्मणस्फुटसिद्धान्ते मानाध्यायस्योर्विंशः ॥ १३ ॥

ये गणकोऽधिकयासावमरात्रसम्पन्नः स एव सौरादिमानानि
वेत्ति यतः सौराष्ट्रमानाभ्यां सम्यक्ज्ञाताभ्यामधिमासज्ञानं चान्द्रमा-
घनमानाभ्यां च क्षयादज्ञानं भवति । शेषं स्पष्टम् ॥ १२ ॥

मधुमूदनमूनोदितो यस्मिन्नरुः श्रीष्टुनेह त्रिणुजाले ।
हृदि तं विनिधाय नूतनोऽयं रचितो मानविधौ सुधाकरेभ ।
इति श्रीकपालदेवमूनसुधाकरद्विवेदिविरचिते ब्राह्मस्फुटसिद्धान्त-
नूतनतिलके मानाध्यायस्त्रयोविंशः ॥ २३ ॥

अथ संज्ञाध्यायः ।

तत्रादौ सज्ञाकरणे कारणमाह ।

यस्मात् संप्रतिपत्तिर्न संज्ञया संज्ञितो विना तस्मात् ।
लोके प्रसिद्धसंज्ञा रूपादीनां शशाङ्काद्याः ॥ १ ॥

यस्मात् सज्ञया विना य संज्ञित पदार्थस्तस्य संप्रतिपत्तिं प्राप्तिं
परिचयो वा न भवति तस्मात् लोके रूपादीनां रूपवन्ता पदार्थानां
शशाङ्काद्या प्रसिद्धसज्ञा सन्ति । ये ये रूपवन्तस्ते ते सज्ञावन्त ।
सज्ञा विना परिचयो न भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

इदानीं सिद्धान्त एक प्रति प्रतिपादयति ।

युगपद्युगादिरुदयाद्याभ्यायां भास्करस्य चारुण्याम् ।
रात्र्यर्थात् सौम्यायामस्तमयादिनदलादैन्द्रियाम् ॥ २ ॥
अयमेव कृतः सूर्येन्दुपुलिशरोमकवसिष्ठयवनाद्यैः ।
यस्मात् तस्मादेकः सिद्धान्तो विरचितो नान्यः ॥ ३ ॥

वक्ष्यन्मते भास्करस्य याम्याया लङ्कायामुदयाद्युगपद्युगादि ।
अन्यमते तदैव चारुण्या रोमकपत्तने रात्र्यर्थाद्युगादि । अन्यमते तदैव
सौम्याया सिद्धपुरेस्तमयाद्युगादि । अन्यमते च तदैवेन्द्र्या यमकोट्या
दिनदलाद्युगादि । एव देशविशेषेणोदयास्तादिकाल सूर्यस्य जातो
वस्तुत आकाशे सूर्यस्य स्थितिश्च मेघादावेवातो ग्रहगणनायामेव सर्वत्र
एक एवाय सिद्धान्त सूर्येन्दुपुलिशरोमकवसिष्ठयवनाद्यै कृत । यस्मा
द्वेगविशेषस्य भिन्नभिन्नकालग्रहणेन ग्रहगणनाया भेदो न भवति तस्मात्
सूर्योदयेवस्तुत एक एव सिद्धान्तो विरचितो नान्य इति सिद्धान्तविद्या
सर्वे स्फुटम् ॥ २-३ ॥

इदानीं कस्मिन्मते सूर्यसिद्धान्तादयो भिन्ना इत्याह ।

यदि भिन्नाः सिद्धान्ताः भास्करसिद्धान्तयो विभेदसमाः ।
स स्पष्टः पूर्वस्यां विषुवत्पार्श्वयो यस्य ॥ ४ ॥

यदि सौरादयः सिद्धान्त भिन्नास्तर्हि विभेदसमा भास्करसूत्र-
न्तयः सन्ति । रविसिद्धान्तिसमय एक एव तेषां सौरादीनां गणनया
नायाति तेन हेतुना सिद्धान्त भिन्नाः । तेषां कतमः स्फुट इत्याह स
स्पष्ट इति । यस्य गणनया विपुर्वति मेपतुलादौ पूर्वस्यां दिश्येष प्राक्-
स्वस्तिकविन्दादिकौदयो वेधेनोपलभ्यते स एव स्पष्टः स्फुटो ज्ञेय इति ।
यद्युदयकाल एव रविमैपतुलादिगस्तदैवेवं भवत्यन्यथा तारतम्येन रघुव-
येन सिद्धान्तगणना परीतर्णयेति ॥ ४ ॥

इदानीं स्वसिद्धान्तोत्तरार्धेऽनुक्रमणिकामाह ।

तन्त्रपरीक्षा गणितं मध्यमगत्युत्तरादयः पञ्च ।

कुटाकारो वेद्यश्चन्द्रश्चित्युत्तरं गोलः ॥ ५ ॥

यन्त्राणि मानसंज्ञाख्याताध्यायाश्चतुर्दश ब्राह्मे ।

अध्यायचतुर्विंशतिराद्यैर्दशभिर्युताध्यायैः ॥ ६ ॥

उत्तरार्धे तन्त्रपरीक्षाध्यायः । गणितं गणितसाध्यायः । पञ्च मध्यम-
गत्युत्तरादयोऽधिकाराः सन्ति । मध्यगत्युत्तराध्यायः । स्फुटगत्युत्तराध्यायः ।
त्रिप्रश्नोत्तराध्यायः । छेदकाध्यायः । यद्गोचर्युत्तराध्यायः । कुटाकाराध्या-
यः । चन्द्रश्चित्युत्तराध्यायः । गोलो गोलाध्यायः । यन्त्राणि यन्त्राध्यायः ।
मानसंज्ञाध्यायः । ख्याताध्यायः संज्ञाध्यायोऽयमेव । एवमुत्तरार्धे ब्राह्मे
सिद्धान्ते चतुर्दशाध्यायाः सन्ति । एत आद्यैर्दशभिरध्यायैर्युता अध्याय-
चतुर्विंशतिरत्र ग्रन्थे ज्ञेयेति ॥ ६ ॥

इदानीं ग्रन्थगणनकालमाह ।

श्रीचापवंशतिलके श्रीव्याघ्रमुखे नृपे शकनृपालाम् ।

पञ्चाशत्संयुक्तैर्वर्षशतैः पञ्चभिरतीतैः ॥ ७ ॥

ब्राह्मः स्फुटसिद्धान्तः सज्जनगणितज्ञगोलविस्मृतिर्यै ।

त्रिंशद्वर्षेण कृतो जिष्णुसुतब्रह्मगुप्तेन ॥ ८ ॥

श्रीव्याघ्रमुखे नृपे एषो शासति । किंविंशति नृपे श्रीचापवंशति-
लके । शकनृपालां पञ्चाशत्संयुक्तैः पञ्चभिर्यैर्वर्षशतैरतीतैरर्थात् पञ्चाशद-
धिकपञ्चशतशके । शेषं स्पष्टम् ॥ ८-८ ॥

इदानीमस्मिन् सिद्धान्ते गणितेन साधनेन कारकव्यवहारं फल-
सिद्धिः किमु न कृतेत्याशङ्क्याह ।

गणितेन फले सिद्धिर्ब्राह्मे ध्यानग्रहे यतोऽध्याये ।

ध्यानग्रहो द्विसप्ततिरार्याणां न लिखितोऽत्र मया ॥ ९ ॥

यातो ब्राह्मे ब्रह्मकृते ध्यानग्रहे ध्यानग्रहनाम्यध्याये गणितेन
फले मान्दादिकलसाधने साधनेन सिद्धिः कृताऽनोऽचार्याणां द्विसप्त-
तिर्भानयहोऽध्याय पुनर्हृत्कटोपभयान्मया न लिखित इति ॥ ९ ॥

इदानीं ग्रन्थसत्यामाह ।

भट्टब्रह्माचार्येण जिष्णोस्तनयेन गणितगोलविदा ।

आर्याभट्टसहस्रेण स्फुटसिद्धान्तः कृतो ब्राह्मः ॥ १० ॥

आर्याणामष्टाधिकैकसहस्रेण । येन स्पष्टार्थम् ॥ १० ॥

इदानीं सूर्यग्रहणे चन्द्रशुक्रं किमु न कृत इत्याशङ्क्याह ।

भग्नहयुतिवच्छुर्विचित्रभलग्राहविग्रहोक्तिसमः ।

शशिनः कर्मबहुत्वात् न कृनोऽतो भास्करग्रहणे ॥ ११ ॥

भग्नहयुतिवच्छुर्विग्रहोक्तिसमः शशिनो विचित्रभलग्राहवच्छुः कर्मब-
हुत्वात् महताऽऽयासेन भवन्ति । अतो मया भास्करग्रहणे शशिशुक्रं न कृत-
प्रयोजनाभावात् । इयमायां निष्प्रयोजना ॥ ११ ॥

इदानीं ग्रहविशेषमाह ।

आग्नेये नैऋत्ये वेष्टदिने संस्थितस्य योऽर्कस्य ।

शङ्कुच्छाये कथयति वर्षादपि वेत्ति सूर्य सः ॥ १२ ॥

एष्टदिने आग्नेये वा नैऋत्ये कोणशृङ्गे संस्थितस्यार्कस्य वा यो
वर्षादपि वर्षपर्यन्तकालेनापि शङ्कुच्छाये कथयति स एव सूर्य वेत्तीति ।

अप्येतर कोणशङ्कुरानयनेन स्फुटम् ॥ १२ ॥

इदानीमध्यायोपसंहारमाह ।

अत्र मया यज्ञोक्तं गोलादुत्प्रेक्ष्य धीमता बोध्यम् ।

आर्यात्रयोदशोऽयं संज्ञाध्यायश्चतुर्विंशः ॥ १३ ॥

इति श्रीमदाचार्यजिष्णुसुतब्रह्मगुप्तविरचिते ब्राह्म-
स्फुटसिद्धान्ते संज्ञाध्यायश्चतुर्विंशतितमः

सम्पूर्णतामगमत् ॥ १४ ॥

अत्र मया यत् किञ्चिदुक्तं तत्सर्वं धीमता गणकेन गौनादुत्प्रेक्षा
कृत्वा बोध्यम् । गोलादुत्प्रेक्षेण हीदमेव फलं यदनुक्तमपि बुद्धिमता ज्ञायते ।
शेषं स्पष्टम् ॥ १३ ॥

मधुमूदनमूनुनादितो यस्तिलकः श्रीपृथुनेह जिष्णुजोक्ते ।

हृदि तं विनिधाय नूतनोऽयं रचितो नामविधौ सुधाकरेण ॥

इति श्री कृपालुदन्तमूनुसुधाकर द्विजेदिविरचिते ब्राह्मस्फुटसिद्धान्त
नूतनतिलके संज्ञाध्यायश्चतुर्विंशतितमः सम्पूर्णतामगमत् ॥

अथ ब्रह्मगुप्तकृतो ध्यानग्रहोपदेशाध्यायः ।

तत्रादौ वैशाखे मासगणानयनमाह ।

पञ्चाशत्संयुक्तैर्वर्षशतैः पञ्चभिर्विना शाकः ।

त्रिष्टोऽर्कैर्वसुवेदैर्नवचन्द्रैस्ताडितः कमशः ॥ १ ॥

पञ्चाब्धिपुतोऽधः पट्टिभाजितो लब्धियुक् सरसवेदः ।

*मध्यमराशिर्विष्वैर्विभाजितोऽभ्यधिकमासाः स्युः ॥ २ ॥

तैरुपरितनो युक्तो मासगणोऽभ्यधिकशेषकः शुद्धः ।

घटिकादिको भवत्क्राद्रधिरविशेषो भवेद्भादिः ॥ ३ ॥

शाकः खपश्चपञ्चोर्नस्विधा स्याप्यः । एको रविर्भुगुणः । द्वितीयो वसुवेदैस्तृतीयो नवचन्द्रैश्च गुणः । अधोराशिः पञ्चाब्धि-४५ युतः पट्टि भाजित फल मध्यराशौ लेप्यम् । तत्रैव रमवेदाश्च ४६ लेप्याः । एव सङ्कृतो मध्ये मध्यमराशिः शयाद्भुविष्वैर्विभाजितोऽधिमासाः स्युः । तैरधिमासैरुपरितनो राशिर्गुणो मासगणश्चान्द्रो भवति ।

अधोपपत्तिः । एकस्मिन् वर्षेऽधिमासः = $\frac{१५८३१०००००}{४३२०००००००}$

$$= \frac{५१९९ \times ३०००००}{१४४० \times ३०००००} = \frac{५१९९}{१४४०} = \frac{५१९९ \times १२९}{१३९ \times १४४००}$$

$$= \frac{५३९९ \times १२९}{१४४००} = \frac{४८९८}{१३९} \text{ स्वन्वान्तरात् ।}$$

अयमिष्टैः सौरवर्षैर्गुणोऽधिमासाः स्युः । अधोपपत्तिः स्फुटाः ।

४५ । ४६ अस्य लेपस्योपपत्तिर्गन्धान्ते द्रष्टव्या ।

सौरवर्षवैशाखोर्मध्येऽधिमासः वैशाखः मासात्मकश्चान्द्रस्तत्कालेन कल्पचान्द्रमासैः कल्पसौरमासास्तदाऽधिग्रहेण किं लब्धं राश्यादि चालन

* मध्य शयाद्भुविष्वै - इति पाठः साधु ।

$$\begin{aligned} \text{मृणम्} &= \frac{५९८०००००००}{५३४३३००.००} \times \frac{\text{अधिग्रे}}{४३९} = \frac{१३२८००}{१३८९९१} \times \frac{\text{अधिग्रे}}{१३९} \\ &= \frac{१३२८००}{१३८९९१} \times \frac{\text{अधिग्रे}}{१३९} \end{aligned}$$

इदं नम्रगुणं चतुर्भक्तं लब्धं नतत्रात्मकं चालनं घटिगुणं ज्ञातं
घट्यात्मकम् ।

$$\begin{aligned} &= \frac{१३२८०० \times ८ \times \text{अधिग्रे} \times ६०}{१३८९९१ \times ४ \times १३९} = \frac{१३२८०० \times १३५}{१३८९९१ \times १३९} \\ &= \frac{३३३८००० \times \text{अधिग्रे}}{३३३३५४९} = \text{अधिग्रे} \text{ । स्वल्पान्तरात्} \end{aligned}$$

सौरवर्षादौ रविर्भचक्रेण नक्षत्रसप्तविंशत्या समोऽतो भवक्रादधि-
ग्रेषघटीसप्तचालनं विज्ञेयाच्च चैत्रादौ भादौ रविर्ज्ञेय इति स्फुटम् ॥ १-३ ॥

इदानीं चैत्रादौ दिनादिकं तिथिध्रुवसाधनमः ॥

रूपेण रूपरामैः त्वसायकैस्ताडितो गणो युक्तः ।

षड्भिर्वेदैर्धृत्या वासरघटिकाघिघटिकाः स्युः ॥ ४ ॥

खखरसल्लव्यं च गणाद्घटिकासु नियोजयेत् तिथिध्रुवकाः ।

रव्यादिकस्तदुदये चैत्रादावर्कचन्द्रौ च ॥ ५ ॥

गणो मासगणो रूपेण १ दिनेन रूपरामै-३१ घंटीभिः त्रमायकै-
५० विंशतीभिस्ताडितो दिनादिस्थाने ऋमेण षड्भि-६ वेदै-४ धृत्या १८
युक्तः । गणात्मासगणात् खखरसै ६०० यन्लब्धं घट्यात्मकं फलं तद्
घटिकासु नियोजयेत् तदा वासरघटिकाघिघटिकाश्चैत्रादौ तिथिध्रुवकाः
स्युः । वासरश्च रव्यादिको ज्ञेयस्तदुदये च चैत्रादावर्कचन्द्रौ मध्यमा
भवतः । नतत्रात्मको रविश्च पूर्वे साधितो दर्शान्ते चैत्रादौ-जात्रानेश
चन्द्रश्चेति ।

अत्रोपपत्तिः । इहस्मिन् चान्द्रमासे मासत्रिदिनादि ३८।३१।५०।६

सप्ततटं ज्ञातम् = १।३१।५०।६ = १।३१ + ४।१।५०।६ येन

मासगणो गुणितो ग्रन्थारम्भलेपयुक्तेऽभीष्टे चेत्त्रादौ तिथिध्रुवो भवेदिति
स्पष्टम् । लेपोपपत्तिर्वन्यान्ते द्रष्टव्या ॥ ४-५ ॥

इदानीं चन्द्रकेन्द्रमाधनमाह ।

मासगणो यमगुणितः पृथक् कुतस्त्वोद्धृतः फलसमेतः
सार्धाप्युतो वसुयमविभक्तशेषो विधोः केन्द्रम् ॥ ६ ॥

यम-२ गुणितो मासगणः पृथक् स्याद्यः कुतस्त्व-२५१ भक्तः पृथ-
कस्य फलेन सहितः कार्यस्ततः सार्धाप्युतः । योगो वसुयमै-२८
विभक्तः शेषश्चन्द्रस्य केन्द्र भवति ।

श्रवणपत्तिः । एकस्मिन् चन्द्रकेन्द्रभागे वसुयमै २८ विभागाः
कृताः । तद्विभागजातीयमेव केन्द्रमत्र साध्यते ।

कल्पे चन्द्रभगणाः = ५००५३२०००००

चन्द्रोच्चभगणाः = ४८८१०५८५८

केन्द्रभगणाः = ५८८५१८४१४२

एते कल्पचान्द्रमासभक्ता जातमेकस्मिन् चान्द्रमासे भगवत्तामक केन्द्रम्

$$= \frac{५०२६५१८४१४२}{५१४३३३०००००} = १ + \frac{३६३१८६४१४२}{५१४३३३०००००}$$

अत्र मयाजनाभावाद्गुणं त्यक्त्वा भगवत्शेषं वसुयमैः सगुण्य इत्येव
विभक्त्य तत्र्यमभीष्टभागात्मक केन्द्रमेकस्मिन् चान्द्रमासे

$$= २ + \frac{१०६६०८८८४ \times ४}{५१३५८३३४००० \times ४} = २ + \frac{३}{२५१} \text{ स्वल्पान्तरात् । सार्धाप्युतः}$$

ग्रन्थारम्भे लेपमात्रं तदुपपत्तिश्च ग्रन्थान्ते द्रष्टव्या । अत उपपन्न केन्द्र-
नयनम् ॥ ६ ॥

इदानीमिष्टमासादौ रत्नानयनमाह ।

चैत्रादिमासगुणिते वै नक्षत्रे क्षिपेत् सहस्रांशौ ।

घटिकैकादशयुक्ते सार्धेन फलेन सहिते च ॥ ७ ॥

१ सार्धेन फलेन सहिते चेति पाठः साधु ।

हे नक्षत्रे घटिकैकादशयुक्ते सार्धनैकेन पलेन रश्मिने च चैत्रादितो
ये गतचान्द्रमासास्तेर्गुणिते चैत्राद्युत्तरधरो फलं सिपेत् तदेष्टमासाद्यो
नक्षत्रादिको रश्मिर्भवेत् ।

अत्रोपपत्तिः । कल्परश्मिभगणाः = ४३२००००००० । सप्तविंशति-
गुणाः कल्पचान्द्रमास-५३४३३३००००० भक्ता ज्ञातमेकस्मिन् चान्द्रमासे
नक्षत्रात्मकं रश्मिमानम् = $\frac{४३२००००००० \times २७}{५३४३३३०००००} = \frac{११४०० \times ३००००० \times २७}{१७०९९९ \times ३०००००}$
= $\frac{११४०० \times २७}{१७०९९९} = \frac{३०८८००}{१७०९९९} = २ \frac{३२५२८}{१७०९९९}$ जेपं पट्टा गुणं हरभक्तमेवं भक्त-
त्रादिकं रश्मिमानम् = २ । १० । ५८ $\frac{१}{२}$ स्वल्पान्तरात् ।

तदुपान्तरम् = नू । घू - (११) प- । इदमिष्टमामगुणं तत्रो नक्षत्रा-
दिको रश्मिर्भवेत् । जेपोपपत्तिः स्फुटा ॥ ८ ॥

इदानीं प्रतिमासं शशिकेन्द्रतिथिध्रुवेषावाह ।

नाक्षर्येन समेतं भक्षितयं प्रक्षिपेन्न शशिकेन्द्रे ।

रूपं रूपद्रुतायाः स्वगाराश्च तिथिध्रुवे क्रमशः ॥ = ॥

प्रतिमासं शशिकेन्द्रे नक्षत्रद्वितयं नाक्षर्येन सहितं तिथिध्रुवे च
क्रमशो दिनादौ रूपं १ रूपद्रुतायाः ॥ अगाराश्च ५० इति प्रक्षिपेत् ।

अत्रोपपत्तिः । ६ श्लोकेनैकस्मिन् चान्द्रमासे शशिकेन्द्रमानम् ।

= २ + $\frac{२}{२५९}$ = २ न + $\frac{१}{२}$ घ स्वल्पान्तरात् । अत्रैकस्मिन् भक्तं

सप्तविंशतिनक्षत्राणि कल्पितानीति शशिकेन्द्रानयनं च प्रमाणादितम् ।

तिथिध्रुवेषमानं च सप्ततष्ट चान्द्रमामयावनमानं दिनादि १ । ३१ । ५०
स्फुटमेव । अत्राधिकं ६ विपक्षमानं त्यक्तं पलात्मकमानपर्यन्तमेव गणिते
वाह्यत्वादिति स्फुटम् ॥ ८ ॥

इदानीं प्रतिदिनवाचनमाह ।

वारं दद्यात् प्रतिदिनमधिपलानां परित्यजेत् नास्तीम् ।

केन्द्रे क्षिपेद्भमेकं भक्षितयफलं घटीचतुष्कमितं ॥ ९ ॥

* मूलफलं घटीचतुष्कमितम्-इति पाठः शायुः ।

प्रतिदिनं प्रतिचान्द्रदिनं तिथिध्रुवे त्रितमेकं दद्याद्योजयेत् ।
 अथिपलानामेको नाहो च परित्यजेत् । शशिनः केन्द्रे च प्रतिचान्द्रदि-
 नमेकं भं नतत्रं घटीचतुष्कमित भूतत्वफलं घटीचतुष्क भूतत्व-२५१ हृतं
 फलं घट्यात्मकं च क्षिपेत् ।

अत्रोपपत्तिः । चिंशतिव्यात्मके चान्द्रमासे भावनदिनादि २८ ।
 ३१।५० । इदं चिशद्वर्क जातमेकस्मिन् चान्द्रदिने तिथिध्रुवे क्षेपकमानम्

$$= \frac{२८।३१।५०}{३०} = ०।५२।४ = १ दि - ५६ प - १ दि - (१ घ - ४ प$$

एकमेकस्मिन् चान्द्रमासे शशिकेन्द्रं नतत्रात्मकम् = ३० $\frac{२५१}{३०}$ ।

(६ सूत्रे भगणात्मकं केन्द्र २८ सगुण्य नतत्रात्मक यदि क्रियते
 तदा ३० $\frac{२५१}{३०}$ समुत्पद्यते ।) इदं चिशद्वर्क जातमेकस्मिन् चान्द्र दिने
 केन्द्रे क्षेपकमानम् = $\frac{३० + \frac{२५१}{३०}}{३०} = १ + \frac{२}{३० \times २५१} = १ + \frac{२ \times १०}{३० \times २५१}$ घटी
 = १ न + $\frac{२५१}{३०}$ घटी । अत्र उपपत्तिर्ये यथोक्तम् ।

भद्रितयेन भद्रितयमानेन १२० घटिकामितेन हृते घटीचतुष्क-
 मिति यत् फलं घट्यात्मकं तदपि क्षिपेदित्येके 'भद्रितयफलं घटीचतु-
 ष्कमिति' इति पाठानुसारेण व्याख्या कुर्वन्ति । अनेन '२५१' स्थाने
 १२० इयं सूत्रा सद्भूतोत्पत्तिः, त एव मया पाठान्तरमुपनिब्रूम् ॥ ८ ॥

इदानीं देशान्तररक्षारमाह ।

उज्जयिनीयाम्योत्तररेखायाः प्राग्धनं क्षयः पश्चात् ।

योजनपट्या नाडी चरदलमपि सौम्यदक्षिणयोः ॥ १० ॥

योजनपट्यैका नाडी उज्जयिनीयाम्योत्तररेखायाः प्राग्धनं पश्चात्
 क्षयो भवति । एवं सौम्यदक्षिणयोगालयोश्चरदलं चरासंज्ञाऽपि धनं
 चयश्च क्रमेण बोध्या इति ।

अत्रोपपत्तिः । यदि स्पष्टभूपरिधिप्राज्ञैः कश्चिद्वर्काल्लब्धः

देशान्तरयोजनैः किं ज्ञाता देशान्तरनाडी = $\frac{६० \text{ दे०}}{\text{मधुष}} \cdot$ आचार्येण सूत्र
स्पष्टभूपरिधिः = ३६०० योजनानि रहितः । ततो ज्ञाता देशान्तरना-
डिका = $\frac{\text{दे०}}{६०}$ । धनर्णधासना वरधनर्णधासना च गोलयुतया स्फुटा ॥१०॥

रत्नानां चन्द्रमाधनमौदयिकरविसाधनं चाह ।

तिथयो दशभागोना

रविणा समन्विता शशी भवति मध्यः ।

तिथ्यंशादद्याः शोध्या-

स्तिथिभोगजनाडिकाः केन्द्रात् ॥ ११ ॥

(तिथयो दशभागोना रविणा सहिताः शशी भवति मध्यः ।

तिथिभोगनाडिकाश्च द्विगुणोद्भूता रवेः शोध्या ॥ *)

स्वदशभागोनास्तिथयो नक्षत्रात्मक रविचन्द्रयोरन्तरं भवति । तत्

रविणा नक्षत्रात्मकसूर्येण सहिता नक्षत्रात्मिका मध्यः शशी भवति ।

तिथिभोगनाडिका द्विगुणा उद्भू-२७ हुता, फल नक्षत्रघटिका भवन्ति

ता रवेः शोध्यास्तदा नक्षत्राडिका रविहृदये भवति ।

अत्रोपपत्तिः । तिथौ तिथौ रविचन्द्रयोर्दशभागा अन्तरमत-

स्तिथयो द्वादशगुणा भागात्मक रविचन्द्रयोरन्तरम् = १२ ति । चक्राग्रे-

सप्तविंशतिनक्षत्राणि तदेष्टान्तरेण १२ति अनेन क्रिम् । ज्ञात नक्षत्रात्म-

कान्तरम् = $\frac{२७ \times १० \text{ ति}}{१६०} = \frac{२७ \text{ ति}}{३०} = \frac{६ \text{ ति}}{१०} = \text{ति} - \frac{\text{ति}}{१०}$ । एवं तिथ्यन्ते

रविचन्द्रौ आतो । तिथ्यन्तमूर्णोदययोर्मध्ये तिथिभोगनाडिकास्तत्सम्य-

न्धनक्षत्रात्मककालनेन रवी रहित उदये रविर्भवति । तिथिभोगघटिकाश्च

मात्रनाः प्रसिद्धाः । इहस्मिन् साधनविने रविगतिः = ५८' । ८" =

३५४८" । अतो नक्षत्रात्मिका गतिः = $\frac{३५४८}{६० \times ६०} = ९८$ । यदि घटीपट्टा रवे

रिणं नक्षत्रात्मिका नतिमन्त्रा तिथिभोगघटिकाभिः किं लब्धं नक्षत्र

प्रतिदिन प्रतिचान्द्रदिन तिथिध्रुवे दिनमेक दद्याद्भोजयेत् ।
अश्विपलानामेका नाहौ च परित्यजेत् । शशिन. केन्द्रे च प्रतिचान्द्रदि
नमेक भ नचत्र घटीघतुष्कमित भूतत्त्वफल घटीघतुष्क भूतत्त्व-२५१ हृत
फल घट्यात्मक च विधेत् ।

अत्रोपपत्तिः । त्रिधत्तिध्यात्मके चान्द्रमासे सावनदिनादि २८ ।
३१।५०। इदं त्रिशद्वक्त जातमेकस्मिन् चान्द्रदिने तिथिध्रुवे लेपकमानम्

$$= \frac{२८।३९।५०}{३०} = ०।५८।४ = १ दि - ५८ प = १ दि. - (१ घ - ४ प$$

इधमेकस्मिन् चान्द्रमासे शशिकेन्द्र नवत्रात्मकम् = ३० $\frac{१}{५१}$ ।

(इसूत्रे भगणात्मक केन्द्र २८ सगुण्य नवत्रात्मक यदि क्रियते
तदा ३० $\frac{१}{५१}$ समुत्पद्यते ।) इदं त्रिशद्वक्त जातमेकस्मिन् चान्द्रे दिने
केन्द्रे लेपकमानम् = $\frac{३० + \frac{१}{५१}}{३०} = १ + \frac{१}{३० \times ५१} = १ + \frac{१ \times ६०}{३० \times ५१}$ घटी
= १ न + $\frac{१}{५१}$ घटी । अत्र उपपद्यते यथोक्तम् ।

भट्टितयेन भट्टितयमानेन १२० घटिकामितेन हृते घटीघतुष्क-
मिते यत् फल घट्यात्मक तदपि लिपेदित्येकं 'भट्टितयफल घटीघतु-
ष्कमिते' इति पाठानुसारेण व्याख्या कुर्वन्ति । अनेन '२५१' स्थाने
१२० इयं सूत्रा समुत्पद्यते, त एव मया पाठान्तरमुपनिबद्धम् ॥ ८ ॥

इदानीं देशान्तरसंस्कारमाह ।

उज्जयिनीयाभ्योत्तररेखायाः प्राग्ध्वनं क्षयः पश्चात् ।
योजनपष्ठ्या नाडी चरदलमपि सौम्यदक्षिणयोः ॥ १० ॥

योजनपष्ठ्यैका नाडी उज्जयिनीयाभ्योत्तररेखायाः प्राग्ध्वनं पश्चात्
तयो भवति । एव सौम्यदक्षिणयोगालयोश्चरदलं चरदलस्योऽपि ध्वनं
तदस्य क्रमेण बोध्या इति ।

अत्रोपपत्तिः । यदि स्पष्टभूपरिधियोन्नयेः दक्षिणदिशास्तदा

देशान्तरयोजने: किं ज्ञाता देशान्तरनाडी = $\frac{६० \text{ देश}}{\text{समूह}}$ । आचार्य उच्यते
 स्पष्टभूपरिधि: = ३६०० योजनानि शहीतः । ततो ज्ञाता देशान्तरना-
 डिका = $\frac{\text{देश}}{६०}$ । धनवासासना वरधनवासासना च गोलयुक्त्या स्फुटा ३१००
 रदानो चन्द्रसाधनमौदयिकरविसाधने चाह ।

तिथयो दशभागोना

रविणा समन्विता शशी भवति मध्यः ।

तिथ्यंशादयाः शोध्या-

स्तिथिभोगजनाडिकाः केन्द्रात् ॥ ११ ॥

(तिथयो दशभागोना रविणा सहिताः शशी भवति मध्यः ।

तिथिभोगनाडिकाश्च द्विगुणोद्भूता रवेः शोध्या ॥ *)

स्वदशभागोनास्तिथयो नक्षत्रात्मक रविवन्द्योरन्तर भवति । सा
 रविणा नक्षत्रात्मकमूर्ध्वेण सहिता नक्षत्रात्मको मध्यः शशी भवति ।
 तिथिभोगनाडिका द्विगुणा उद्भूताः २० हुताः फलं नक्षत्रघटिका भवन्ति
 ता रवेः शोध्यास्तदा नक्षत्राडिको रविहृदये भवति ।

अत्रोपपत्तिः । तिथौ तिथौ रविवन्द्योर्दशभागो अन्तरमत्त-
 स्तिथयो द्वादशगुणा भागात्मक रविवन्द्योरन्तरम् = १२ ति । चक्राशैः
 सप्तविंशतिनक्षत्राणि तदेष्टान्तरेण १२ति अनेन किम् । ज्ञातं नक्षत्रात्म-
 कान्तरम् = $\frac{२० \times १० \text{ ति}}{३६०} = \frac{२० \text{ ति}}{३६} = \frac{२ \text{ ति}}{३६} = \frac{\text{ति}}{१८}$ । एवं तिथ्यन्ते
 रविवन्द्यो ज्ञातौ । तिथ्यन्तमूर्ध्वेययोर्मध्ये तिथिभोगनाडिकास्तत्सम्ब-
 न्धिनक्षत्रात्मकफलनेन रवौ रहित उद्भवे रविर्भवति । तिथिभोगघटिकाश्च
 मावनाः प्रसिद्धाः । एकस्मिन् आचनदिने रविगतिः = $५६' ५'' =$
 $३५४८''$ । अतो नक्षत्रात्मिका गतिः = $\frac{३५४८}{६० \times ६०}$ । यदि घटीपट्टा रवे-
 रितं नक्षत्रात्मिका गतिसम्या तिथिभोगघटिकाभिः किं लब्धं नक्षत्रा

$$\text{स्मरमृण्वातन घट्टिगुण जात घट्ट्यात्मकम्} = \frac{3485}{50 \times 500} \times \frac{\text{भोग} \times 50}{50} =$$

$$\frac{3485 \times \text{भोग}}{50 \times 500} = \frac{2 \times 9098 \times \text{भोग}}{80000} = \frac{2 \text{ भोग}}{80000} = \frac{2 \text{ भोग}}{29} \text{ स्वल्पान्तरात् ।}$$

$$\frac{29}{9098}$$

अत उपपन्नो मच्छोदितः पाठः ॥ ११ ॥

इदानीमौदयिकायं चन्द्रस्य तत्केन्द्रस्य च चालनमाह ।

तिथिभोगनाडिकासु द्विगुणा रसगुणोद्धृताः शोध्याः ।

पञ्चाशोत्पधिकोनास्तिथिनाड्यः शोधयेत् शशिनः ॥ १२ ॥

(पञ्चाशोत्पधिकोनास्तिथिनाड्यस्ताश्च शोधयेच्छशिनः ।

पट्टशान्ना शोध्यास्तिथिभोगत्रनाडिकाः केन्द्रात् ॥ १२ ॥)

स्वष्टार्थेयमाया ।

अत्रोपपत्तिः । रविचालनवदत्रापि चन्द्रगतिः = $320' . 35'' =$

$80834''$ । नक्षत्रात्मिकागतिः = $\frac{80834}{50 \times 500}$ । अतो रविवच्चवदत्रापि-

$$\text{स्मर चालनम्} = \frac{80834 \text{ भोग} \times 50}{50 \times 500 \times 50} = \frac{80834 \text{ भोग}}{50 \times 500} = \frac{8083 \text{ भोग}}{12 \times 500}$$

$$= \frac{8083 \text{ भोग}}{6000} = \text{भोग} - \frac{998 \text{ भोग}}{6000} = \text{भोग} - \frac{\text{भोग}}{64} \text{ स्वल्पान्तरात् ।}$$

एव चन्द्रकेन्द्रगतिः = $320' . 35'' - 5' . 39'' = 314' . 56''$

= $\frac{80834}{50}$ । चक्रकलाभिरष्टाविंशतिर्नक्षत्राणि तदा चन्द्रकेन्द्रगतिका-

लाभिः क्रिम् । ज्ञाता नक्षत्रात्मिका चन्द्रगतिः = $\frac{80834 \times 20}{50 \times 29500} =$

$$\frac{80834 \times 2}{50 \times 4800} = \frac{23499 \times 2}{50 \times 2900} = \frac{26998 \times 2}{50 \times 3800} = \frac{689 \times 2}{50 \times 900} = \frac{8083}{5000} \text{ । (यत-$$

चन्द्रकेन्द्रसाधने चक्रकलास्वष्टाविंशतिर्नक्षत्राणि कल्पितानि) । ततो

$$\text{रविवच्चवदत्रापि चालनम्} = \frac{8083 \text{ भोग} \times 50}{5000 \times 50} = \frac{8083 \text{ भोग}}{5000}$$

$$= \text{भोग} + \frac{80 \text{ भोग}}{5000} = \text{भोग} + \frac{\text{भोग}}{62} \text{ स्वल्पान्तरात् । इहाचार्येण सुकार्ये}$$

६२ स्थाने ६० गृहीता । अत उपपन्नो मच्छोदितः पाठः ॥

(अथ पाठः शायुः) ।

इदानीं रविचन्द्रकेन्द्राणां राशिमानमाह ।

त्रिगुणं सप्तविभक्तं

नगाद्रयोऽंशा रवेरुच्चम् ।

विकलाष्टकसंयुक्ता

नवबाणा लिप्तिका ५६ । ८ रवेर्भुक्तिः ॥ १३ ॥

(रविचन्द्रो वेदगुणो नन्दविभक्तो यथादिको केन्द्रम् ।

त्रिगुणं सप्तविभक्तं नगाद्रयोऽंशा रवेरुच्चम् ॥ १३ ॥)

विकलाष्टकसंयुक्ता

नवबाणा लिप्तिका ५६ । ८ रवेर्भुक्तिः ।

स्वनवनगाः शोतांशोः

पञ्चत्रिंशद्विंशतिः ॥ १४ ॥

इत्येतेन केन्द्रमिगो नवभक्तिं ताशतैस्तनो जीवाः ।

विषमे भुक्तस्य समे भोग्यस्य सदैव केन्द्रपदे ॥ १५ ॥

नक्षत्रात्मको रविचन्द्रो वेद-४ गुणो नव-८ भक्तो तदा राश्या-
दिको भवति । चन्द्रकेन्द्रं च त्रिगुणं सप्तहृतं राश्यादि भवेत् । नक्षत्र-
मिंशताशतैराद्यैश्च षोडशायैकेका जीवा पठिता । अतः केन्द्रावप्रभि-
निंशताशतैस्तनो जीवाः माध्या इत्युक्तम् । विषमे केन्द्रपदे भुक्तस्य समे
च सदैव भोग्यस्य जीवा काया । येन स्पष्टायम् ।

अत्रोपपत्तिः । यदि सप्तविंशतिनक्षत्रैर्द्वादश राशयस्तदा नक्षत्रा-
त्मकेन रविणा वा चन्द्रेण किम् । एव द्वादश गुण सप्तविंशतिभोग-
हार । गुणहारो त्रिभिरप्यतिनो जातो गुणः ४ । हरश्च ८ । केन्द्ररा-
श्यानपने चक्रकलाख्यष्टाविंशतिनक्षत्रात्मकविभागत्वात् । यदि वमुपमै-
र-नक्षत्रैर्द्वादश राशयस्तदा नक्षत्रात्मकेन्द्रेण किम् । अत्र गुणभाग-
हारो चतुर्भिरप्यतिनो । जातो गुणः ३ । हरः ९ । अत उपपन्न सर्वम् ।
तेन वासना चातिसरला ॥ १३-१५ ॥

इदानीं व्याख्यानानि केन्द्रव्यासाधनं वाह ।

त्रिंशत्सनवरसेन्दु-

जिनतिथिविषया गृहार्धचापानाम् ।

अर्धव्याख्यानानि

व्याख्येयैक्यं सभोग्यफलम् ॥ १४ ॥

गतभोग्यखण्डकान्तरदलविकलवधाच्छतैर्नवभिरासैः ।

तद्युतिदलं युतेन भोग्यादनाधिकं भोग्यम् ॥ १७ ॥

त्रिंशत् नवभिः पट्विरिन्दुना सहिता ३२ । ३६ । ३९ । जिन-२४

तिथि-१५ विषया-५ रश्च दृष्टार्धचापानां पञ्चदशभागानां व्याख्यानानि सन्ति । चापकला नवशतैर्विभक्ता, फलसंख्यासमाना व्याख्यानानामैक्यमेव व्याख्येयं ज्ञेयम् । ज्ञेयकला भोग्यखण्डेन गुणा नवशतैर्विभक्ता; फलमेव भोग्यफलं ज्ञेयम् । व्याख्येयं भोग्यफलेन सहितमभीष्टव्या भवति । अत्र स्फुटाद्वाग्यखण्डाज्ज्या मूल्यान्यथा सूत्रा भवति । मूलं भोग्य खण्ड कथं सिध्यतीत्याह गतभोग्येति । गतभोग्यखण्डयोरन्तरस्य दल मर्धं कार्यम् । तस्य विकलस्य ज्ञेयस्य च वधात् नवभिः शतैर्यानि व्याप्तानि तैस्तद्युतिदलं गतेष्वखण्डयोगदलं युतं कार्यं यदि तद्युतिदलं भोग्यादूनम् । यदि तद्युतिदलं भोग्यादधिकं तदा तैराप्तैस्तद्युतिदलं युतं कार्यम् । क्रमव्याकरणे हीनमुत्क्रमव्याकरणे युतं तद्युतिदलं कार्यं तत्रैव तद्युतिदलस्य भोग्यादधिकास्तथादिति । 'यातैष्ययोः खण्डक-योर्विशेष -' इत्यादि भास्करोक्तमेतदनुवृत्तमेव । भास्करेण आर्क-१२० मितेहाचार्येण च अतिथि-१५० मित्वा त्रिज्या दृष्टीता ।

अत्रोपपत्तिः । यदि २०० = प्र । व्याप्र = ३६ ।

चापम् = ५ · प्र + शे । ज्या (५ · प्र) = व्याप्र, तस्कोटज्या च = कोज्याम् ।

तदा व्याप्त्यतिविधिना व्याप्ता

= व्याप्र कोज्याश्रे + व्याप्र कोज्याम्

चि

$$\text{गतव्ययम्} = \text{ज्याग} - \text{ज्या} (ग - प्र)$$

$$\text{एव्यव्ययम्} = \text{ज्या} (ग + प्र) - \text{ज्याग}$$

$$\text{सद्वृत्तिदलम्} = \frac{\text{ज्या} (ग + प्र) - \text{ज्या} (ग - प्र)}{२} = \frac{\text{ज्या प्र कोज्याग}}{\text{त्रि}}$$

$$\text{सदन्तरदलम्} = \frac{२ \text{ज्याग} - \{\text{ज्या} (ग + प्र) + \text{ज्या} (ग - प्र)\}}{२}$$

$$= \text{ज्याग} - \frac{\text{ज्याग कोज्याप्र}}{\text{त्रि}}$$

$$= \frac{\text{ज्याग उज्याप्र}}{\text{त्रि}}$$

$$\text{ज्याशे} = \frac{\text{ज्या प्र शे}}{२} \text{ स्वस्थान्तरात् ।}$$

$$\text{कोज्याशे} = \sqrt{\text{त्रि}^2 - \text{ज्या}^2 प्र} = \sqrt{\text{त्रि}^2 - \frac{\text{ज्या}^2 प्र^2}{प्र^2}}$$

$$= \text{त्रि} - \frac{\text{ज्या}^2 प्र शे}{२ \text{त्रि} प्र} \text{ स्वस्थान्तरात् ।}$$

(१) समीकाछेऽनयोऽप्यापनेन

$$\text{ज्याचा} = \frac{\text{ज्याग} \left(\text{त्रि} - \frac{\text{ज्या}^2 प्र शे}{२ \text{त्रि} प्र} \right)}{\text{त्रि}} + \frac{\text{कोज्याग ज्याप्र शे}}{\text{त्रि प्र}}$$

$$= \text{ज्याग} - \frac{\text{ज्याग ज्या}^2 प्र शे}{२ \text{त्रि}^2 प्र} + \frac{\text{कोज्याग ज्याप्र शे}}{\text{त्रि प्र}}$$

$$\text{अतो ज्याचा} - \text{ज्याग} = \frac{\text{कोज्याग ज्याप्र शे}}{\text{त्रि प्र}} - \frac{\text{ज्याग ज्या}^2 प्र शे}{२ \text{त्रि}^2 प्र}$$

$$= \frac{\text{शे}}{प्र} \left(\frac{\text{कोज्याग ज्याप्र}}{\text{त्रि}} - \frac{\text{ज्याग ज्या}^2 प्र शे}{२ \text{त्रि}^2 प्र} \right)$$

$$= \frac{\text{शे}}{प्र} \left(\text{मुट} - \frac{\text{ज्याग उज्याप्र शे}}{प्र} \right)$$

$$= \frac{\text{शे}}{प्र} \left(\text{युट} - \frac{\text{चट शे}}{प्र} \right)$$

अत्र कोट्यन्तर्गतसक्या यदि भोग्यकल स्फुट कल्प्येत

तर्हि ज्याचा - ज्याग = $\frac{\text{शे स्फुटोक्त}}{प्र}$ । अत इदं सूत्रं भोग्यकल

अत्रोपपत्तिः । स्फुटार्कौदयतश्चन्द्रसाधनायै रविभुजफलसंस्कार-
 आनीतः । तदानयनोपपत्तिश्च 'भास्व व द्युमखिफल लवे-' इत्यस्य वद-
 लाघवस्य घासनाया मन्त्रतोषपत्तिरलोक्या । रघूनचन्द्रतत्तिचिह्नाधत्ते
 भवति । अतो मध्यमतिथौ रविफलानचन्द्रफल द्वादशभिर्विभक्त्य घस्या-
 र्यम् । अतो रविफलव्यस्तसंस्कृतचन्द्रफल द्वादशहुतमित्युपपद्यते ॥ २० ॥

इदानीं केन्द्रत एव तिथिसंस्कारदोष्य घटिकात्मक मन्दफलमाह ।

पञ्चेषुपञ्चयुगगुण-

यमचन्द्राश्चन्द्रकेन्द्रजफलानि ।

द्विकुसुबन्धरहिते

तथा सूर्ये ॥ २१ ॥

(द्विद्विद्विद्विकुसुबान्युल्लिखिते तथा सूर्ये ॥ २१ ॥)

एकस्मिन् पाठेऽष्टाविंशतिनक्षत्रात्मककेन्द्रसङ्ख्या ७ तत्र प्रतिनक्षत्र
 चन्द्रमन्दफलघटीभवाव्यन्तरखण्डानि पञ्चेषुपञ्चैस्त्वादीनि । एव सूर्ये
 स्वैल्लिखिते तथैव चन्द्रकेन्द्रवत् केन्द्रे क्रियमाणे प्रतिनक्षत्र रविमन्द
 फलघटीभवाव्यन्तरखण्डानि द्विद्विद्विद्विस्त्वादीनि ज्ञेयानि ।

अत्रोपपत्तिः । एकस्मिन् सत्रे २८ चन्द्रकेन्द्रभावि पूर्व कल्पितानि ।
 अतो वृत्तपादे नक्षत्रिभागात्मके सप्त भावि । एकैकस्मिन् भे स्वत्यान्तर
 तस्ययोदशभागा अतः ।

भागि	= १	२	३	४	५	६	७
भागि	= १३	२६	३९	५२	६५	७८	९०
केन्द्रत्वा	= ३४	६८	१०२	१३६	१७०	२०४	२४०
मन्दफलकमा.	= ६८	१३६	२०४	२७२	३४०	४०८	४७६
द्वादशघृता घटिका	= ५१३०	१०२६०	१५३९०	२०५२०	२५६५०	३०७८०	३५९१०
अन्तरादि	= ५१३०	१०२६०	१५३९०	२०५२०	२५६५०	३०७८०	३५९१०

आचार्यैतेषा स्थाने स्वल्पान्तरात् क्रमेणै-५ । ५ । ५ । ४ । ३ ।
२ । १ ता अन्तररूपा निरवयवघटिका एहीताः । अत्र प्रथमस्थाने महती
स्थूलता तत्र वस्तुतोऽर्धाधिकेरूपं याह्यमिति नियमेन बहुघट्यः समुचिताः ।

एव तत्कान्तरूपावशतः क्रमेण रविवन्दफलकलाः 'स्वाष्टाशोना
मष्टितु' रित्याचार्योक्तितः ।

संफल = ३०	५७	८७	१०२	११८	१२८	१३९
द्वादशकृमा घट्य = २१३०	४१४५	६१५०	८१३०	९१५०	१०१४०	१०१५५
अन्तराधि = २१३०	२१५५	३१५	११४०	११८०	०१५०	०१५५

आचार्यैतेषा स्थाने स्वल्पान्तरात् क्रमेणै-२ । २ । २ । २ । १ ।
१ । ० ता अन्तरा मका निरवयवघटिकाः घटिताः ॥ २१ ॥

इदानीं तिथिसाधनमाह ।

अर्कानवन्द्रलिप्ताः स्वयमस्वरभाजिताः फलं तिथयः ।
गतगम्ये षष्टिगुणे भुक्तान्तरभाजिते घटिकाः ॥ २२ ॥

स्पष्टार्थम् । स्पष्टाधिकारैश्च स्फुटोपपत्तिश्च ॥ २२ ॥

इदानीं भयोगमाधनमाह ।

भान्यश्विन्यादीनि ग्रहलिप्ताः स्वस्वसूद्रता लब्धम् ।
भुक्तिहृते गतगम्ये दिवसाः षष्ठ्याहते घटिकाः ॥ २३ ॥
रविवन्दयोगलिप्ताः स्वस्वमुभिर्भाजिताः फलं योगः ।
गतगम्ये षष्टिगुणे गतियोनिभाजिते घटिकाः ॥ २४ ॥

स्पष्टार्थम् । स्पष्टाधिकारस्य ६ । श्लाकनमा प्रथमायां । द्विती-
यायां तत्रैव टीका विनोक्त्या ॥

इदानीं करणानयनमाह ।

व्यर्केन्दुकला भक्ताः स्वरसगुणैर्लब्धमूनमेकेन ।
चरकरणानि ववादीन्यगताच्छेषात् तिथिवदन्वत् ॥ २५ ॥
अगताद्वाग्यात् । शेषाद्गतात् । अन्यद् भुक्तभोग्यघटिकादिक ति-
थिवत् माध्यम । शेषं स्पष्टार्थम् ॥ २५ ॥

अत्रोपपत्तिः । स्फुटार्कदयतश्चन्द्रतापनाथे रविभुजफलसंस्कार
 आनीत । तदानयनोपपत्तिश्च 'भाप्त च त्रुमखिफल सवे-' इत्यस्य बह
 लाधशस्य वासनाया मत्तुतोपपत्तिरत्रोक्त्या । रश्मिचन्द्रतस्तिचिदाभय
 भवति । अतो मध्यमतिथौ रविफलानवन्त्रफल द्वादशभिर्विभज्य प्रस्था
 येम् । अतो रविफलव्यससंस्कृतचन्द्रफल द्वादशहृतमित्युपपन्नते ॥ २० ॥

इदानीं केन्द्रत एव तिथिसंस्कारयोग घटिकात्मक मन्दफलमाह ।

पञ्चेषुपञ्चगुण-

यमचन्द्राश्चन्द्रकेन्द्रजफलानि ।

त्रिकुसुमविरहिते

तथा सूर्ये

॥ २१ ॥

(द्विद्विद्विद्विकुभलान्युल्लविरहिते तथा सूर्ये ॥ २१ ॥)

एकस्मिन् घाटेऽष्टाविंशतिनक्षत्रात्मककेन्द्रसङ्ख्या ० तत्र प्रतिनक्षत्र
 चन्द्रमन्दफलघटीभवान्यन्तरखण्डानि पञ्चेषुपञ्चेत्यादीनि । एव सूर्ये
 म्याल्लविरहिते तथैव चन्द्रकेन्द्रत केन्द्रे क्रियमात्रे प्रतिनक्षत्र रविमन्द
 फलघटीभवान्यन्तरखण्डानि द्विद्विद्वीत्यादीनि ज्ञेयानि ।

अत्रोपपत्तिः । एकस्मिन् चक्रे २८ चन्द्रकेन्द्रानि पूत्र कल्पितानि ।
 अतो वृत्तपादे नक्षत्राभागात्मके सप्त भावि । एकैकस्मिन् भे स्वल्पान्तर
 तत्त्वयोदशभागा अस्त ।

भाग	= १	२	३	४	५	६	७
भाग	= १३	२६	३९	५२	६५	७८	९०
चन्द्रलगा	= ३४	६८	१०२	१३६	१७०	२०४	२३८
मन्दफलफल	= ६८	१३६	२०४	२७२	३४०	४०८	४७६
द्वादशगुणा घटिका = ५१४०	१०२८०	२०५६०	३०८४०	४११२०	५१४००	६१६८०	७१९६०
अन्तराधि	= ५१४०	१०२८०	१५४२०	२०५६०	२५७००	३०८४०	३५९८०

आचार्यैतेषा स्थाने स्वल्पान्तरात् क्रमेणै-५ । ५ । ५ । ८ । ३ ।
२ । १ ता अन्तररूपा निरवयवघटिका एहीताः । अत्र प्रथमस्थाने महती
स्यूलता तत्र वस्तुतोऽध्याधिक्ये रूपं बाह्यमिति नियमेन पृथग्व्यः समुविताः ।

एव तत्कन्द्रज्यावशतः क्रमेण रविमन्दफनक्रमाः 'स्वाष्टाशोना
सवितु' रित्याचार्योक्तितः । ५

शेफक = ३०	५३	८३	१०२	११८	१२८	१३९
द्वादशहृता घट्य = ३१३०	४१४५	६१५०	८१३०	९१५०	१०१४०	१०१५५
अमराणि = ३१३०	३१५५	३१५	११६०	११८०	०१५०	०१५५

आचार्यैतेषा स्थाने स्वल्पान्तरात् क्रमेणै-२ । २ । २ । २ । १ ।
१ । ० ता अन्तरा मका निरवयवघटिकाः पठिताः ॥ २१ ॥

इदानीं तिथिसाधनमाह ।

अर्कानचन्द्रलिताः खलमस्वरभाजिताः फलं तिथयः ।
गतगम्ये षष्टिगुणे भुक्तयन्तरभाजिते घटिकाः ॥ २२ ॥

स्पष्टार्थम् । स्पष्टाधिकारेण स्फुटोपपत्तिश्च ॥ २२ ॥

इदानीं भयोगसाधनमाह ।

भान्यश्विन्यादीनि ग्रहलिताः खलवसूद्रता लब्धम् ।
भुक्तिहृते गतगम्ये दिवसाः षष्ट्याहते घटिकाः ॥ २३ ॥
रविचन्द्रयोगलिताः खलवमुभिर्भाजिताः फलं योगः ।
गतगम्ये षष्टिगुणे गतियोनिभाजिते घटिकाः ॥ २४ ॥

स्पष्टार्थम् । स्पष्टाधिकारस्य ६ । श्लोकप्रमा प्रथमार्था । द्विती-
यार्थं तत्रैव टीका विनोक्त्या ॥

इदानीं करणानयनमाह ।

व्यर्केन्दुकला भक्ताः खरसगुणैर्लब्धमूनमेकेन ।

चरकरणानि वषादीन्यगताच्छेषात् तिथिवदन्यत् ॥ २५ ॥

अगताद्देव्यात् । शेषाद्गतात् । अन्यद् भुक्तभोग्यघटिकादिकं ति-
थिवत् माध्यम । शेषं स्पष्टार्थम् ॥ २५ ॥

इदानीं रथज्ज्ञाने भौमादिषाधनमाह । तत्राग्रे भौमसाधनम् ।

अद्वै रुद्रैः सिद्धैर्गजैर्यमैरर्कवत्सरानं गुणयेत् ।

शीलैर्विभ्वैर्गुणितैरष्टवह्निभिर्गोत्रयेद्भौमः ॥ २६ ॥

(अद्वै ६ रुद्रैः ११ सिद्धैः-२४ गजैः ८ सुरैर्कवत्सरानं गुणयेत् ।

शीले ८ यमभिः ८ कुगुणैः-३१ विभानिभिः इष्टं योजयेद्भौमः ॥ २६ ॥) •

अत्रोपपत्तिः । भौमभगणशिकलाः कल्पसौरवर्षे विकृता जातास्त्विति

सौरवर्षं भौमशिकलामिति. — $\frac{२१६०० \times ६० \times \text{भौम}}{४३२०००००००} = \frac{५० \times ६० \text{ भौम}}{१०००००००}$

— $\frac{१ \text{ भौम}}{१००००} = \frac{३ \times ३२६८८८८८८८}{१००००} = \frac{९८०६८८८८८८}{१००००} = ९८०६८८'' = \frac{५५६६}{१००००}$

— $९८०६८८'' + ३३''$ स्वल्पान्तरात् — $९९४८५'$ । $८''$ । $३३'' = ९८१'$ ।

$२४'$ । $८''$ । $३३'' = २५$ । $११'$ । $२४'$ । $८''$ । $३३''$ ।

एते राश्याद्या इष्टसौरवर्षे गुणाः तेषामुक्ता अभीष्टसौरवर्षे राश्या
द्यो भौमः स्यात् ।

अत्राद्यायां कतिपयसंख्याभिर्विभोमेन कल्पे कुत्रभगणाः स्वल्पा
न्तरात् २२८६८८८८८८८ एते सिध्यन्ति ।

अत्र पाठपठितभगणैः कतिपयताञ्चैव ३०२८ रथ्यो विकला

त्यक्ताः कुजाः — $\frac{\text{कुज} \times १२ + ३० \times ६० \times ६० \times \text{मल}}{४३२००००००००} = \frac{\text{कुज} \times ३ \text{ मल}}{१०००००}$

— $\frac{\text{कुज} \times ११८८}{१०००००} = \frac{२३६८८८८८८८ \times ११८८}{१०००००} = २५६८८८८८८८'' = \frac{५६१४}{१०००००}$

— २५ । $१'$ । $२३''$ । $४८''$ स्वल्पान्तरात् । अयं कल्यातिक्रमेण २५ । $२८''$

$३'$ । $५०''$ अनेन युतो जातः तेषां. — २५ । $८''$ । $३१'$ । $३८''$ ।

इदानीं बुधशीघ्रानयनमाह ।

शशिना जिनैः रुद्रैः

षड्वह्निभिर्हतादन्दात् ।

शशिना द्विपैर्यमैश्चतुरन्ध्रिभि-

रन्ध्रितं भवति बुधशीघ्रम् ॥ २७ ॥

(शशिना १ त्रिने २४ शराब्धिभि-४५ रङ्गे षड्वद्विभिर्हतादध्याह्न ।

शशिना १ द्विपै ८ सुरै ३३ चतुरन्ध्रिभि ॥॥ रन्ध्रित बुधशीघ्रम् ॥ २७ ॥)*

अत्रोपपत्तिः । भौमप्रदुधशीघ्रविकलामितिरैकस्मिन् सौरवर्षे

$$= \frac{3 \text{ बुधोभ}}{90000} = \frac{3 \times 9083888888}{90000} = \frac{4359088888}{90000} = 483232$$

$$\frac{8248}{90000} = 483232 + 89'' = 483232' . 12'' . 89''' = 483232' . 12'' . 89'''$$

$$88' . 12'' . 89''' = 88' . 12'' . 89''' = 88' . 12'' . 89''' = 88' . 12'' . 89'''$$

$$88' . 12'' . 89'''$$

आचार्योक्तलिखितस व्याभिर्विलोमेन कल्पे बुधशीघ्रभगणा

१०८३००२००० इति सिध्यन्ति ।

अत्र भौमसाधनवत् कनिगताब्देभ्य ३०२८ एभ्यो मध्यमाधिकारं पाठपठितभगणेभ्यश्च विकलात्मकबुधशीघ्रम् ।

$$= \frac{\text{बुध} \times 3 \text{ तय}}{90000} = \frac{9083888888 \times 99999}{90000} = 9083888888 \times 11111 = 100937500000$$

$$= 88' . 12'' . 89''' \text{ अथ कल्यादिबुधशीघ्रेणा } 88' . 12'' . 89'''$$

$$\text{नेन युतो जातः सैव.} = 88' . 12'' . 89'''$$

$$\text{आचार्योक्तसैव.} = 88' . 12'' . 89'''$$

$$\text{अन्तरम्} = 88' . 12'' . 89'''$$

इदानीं गुरोरानयनमाह ।

रूपेण १ खेन० कुयमै-२१ रङ्गै-६ नवभिश्च करणान्दाः ।

शुण्ठिता युक्ता वेदैः कुयमैस्त्रियमैश्च भवति गुरुः ॥ २८ ॥

(रूपेण १ खेन ० कुयमै २१ रश्मिरङ्गैश्च करणाध्या. ।)†

अत्रोपपत्तिः । पूर्वबुधशीघ्रविकलामितिरैकस्मिन् सौरवर्षे

* अथ पाठः बाधु ।

† अथ पाठः बाधु ।

$$= २५ । ०' । ३२' । ४'' । अयं कल्यादिशुक्रयोर्वेक्ष २५ । २८' । ४२' । १४''$$

$$\text{अनेन युतो जातः क्षेपः} = २५ । ६' । १४' । १८''$$

$$\text{आचार्योक्तक्षेपः} = ८ । ५ । २४ । ३६$$

$$\text{अन्तरम्} = ० । ४८ । ४२$$

इदानीं शून्यानयनमाह ।

शून्येन द्वादशभिर्द्वादशभिः क्षेपुभिस्त्रयोदशभिः ।

शुचिता युता रसैरन्धिभिस्त्रिपदैर्दशभिरार्कः ॥३०॥

$$\text{अत्रोपपत्तिः । पूर्ववदेकस्मिन् सौरवर्षे शनिविकलात्मितिः} = \frac{३ \text{ व्रभ}}{१००००}$$

$$= \frac{१४६५६७२६८ \times ३}{१००००} = \frac{४३९७०१८६४}{१०००} = ४३९७०'' \frac{१०६४}{१००००} = ४३९७०'' + ११''$$

$$= ०३२' । ५०'' । ११'' = १२' । १२' । ५०'' । ११'' = २५ । १२' । १२' । ५०'' । ११''$$

आचार्योक्तमध्याभिर्वितोमेन कल्पे शनिभगणा १४६५६७३८८ एते विधन्ति ।

$$\text{पन्ध्यारम्भे कलिगताब्दाः} = ३१०८ + ५५० = ३७२८ एभ्यः शनि-$$

$$\text{विकलात्मकः} = \frac{१४६५६७३८८ \times १२ \times ३० \times ६० \times ६० \times ३७२८}{४३२०००००००}$$

$$= \frac{१४६५६७३८८ \times ३ \times ३७२८}{१००००}$$

$$= \frac{१४६५६७३८८ \times १११८७}{१००००} = १६३८६४८६८'' \frac{७४३}{१००००}$$

इदानीं राहोरावयनमाह ।

गगनेन नवचन्द्रैः कुपमै रसान्विभिः संवरेण हताः ।
रुद्रैः स्ववेदैर्युक्ता राश्यादिकः पातः ॥ ३१ ॥

। गगनेन नन्दचन्द्रैः कुपमै रसान्विभिरम्बरेण हताः ।

रुद्रैर्विशेषवेदैर्युक्ता राश्यादिकः पातः ॥ ३१ ॥ *

अशेषवृत्तिः । पूर्वोदयेऽस्मिन् सौरवर्षे चन्द्रपातविकलाप्रतिः

$$= \frac{3 \text{ पात}}{१००००} = \frac{३३३३११६८}{१००००} = ३ \frac{६८६८३१०४}{१००००} = ६८६८३'' \frac{३१०४}{१००००}$$

$$= ६८६८३'' + २१'' = ११६९' । ३३'' । २१'' = १८' । २१' । ३३'' ।$$

$$२१'' = ८' । १८' । २१' । ३३'' । २१''$$

$$\text{आयंभटानुसारेण} \frac{३ \text{ पात}}{१००००} = \frac{३३३३३६००० \times ३}{१००००} = \frac{६६६६६८०००}{१००००}$$

$$= ६६६६०'' \frac{८०००}{१००००}$$

$$= ६६६६०'' + ४८'' = ११६९' । ०'' । ४८''$$

$$= १८' । २१' । ०'' । ४८'' = ८' । १८' । २१' । ०'' । ४८''$$

अत्रापि भौमसाधनवद्वयन्यारम्भे कलिगताब्देत पातविकलाः

$$= \frac{\text{पात} \times ३ \text{ तव}}{१००००} = \frac{३३३३११६८ \times १११८०}{१००००} = २५८८८५०३'' \frac{४४१६}{१००००}$$

$$= ८' । १०' । ४१' । ४३'' । अथ कल्यादिपातेना ८' । ३' । १२' । ५८''$$

$$\text{नेन युते जात तेषः} = ८' । १३' । ५४' । ४१''$$

$$\text{आवर्गितक्षेपः} = ११ । १३ । ४० । ००$$

अन्तरम्

$$= १४ । ४१$$

इदानीं ग्रहानयने विशेषमाह ।

सर्वाणि स्थानानि क्रमतः स्वहरैर्नयेदुपरि ।

एवं रव्यब्दान्ते ग्रहभ्रुवा मध्यमाः स्युस्ते ॥ ३२ ॥

इदानीं सुधानयनमाह ।

चतुरारतोऽन्विगुणितः पृथक् च सप्ताहतोऽन्विष्टतिभक्तः ।
फलसंयुतो विधेयो ज्वलन्मुखको ज्ञशिघ्रं स्यात् ॥ ३४ ॥

स्पष्टायम् ।

अज्ञोपपत्तिः । कल्पवृक्षोद्भवगणा. = १८८३६८८८८८

रविभगणा: = ४३२०००००००

$$\text{सयोनर्ण्यति} = 8 + \frac{84544477}{8330000000}$$
[illegible]
$$= \frac{9}{8 + \frac{9}{7 + \frac{9}{6 + \frac{9}{5 + \frac{9}{4 + \frac{9}{3 + \frac{9}{2 + \frac{9}{1}}}}}}}}$$

अत आश्रयमानानि १, ३, ५, ७, ९,

११ = १८ इदमाचार्येण ग्रहीतम् । ततो निष्पत्तिमानम् = $8 + \frac{9 \times 8}{45}$

$$\text{अनेन रविर्गुणो सुधर्मीयमानम्} = ४२ + \frac{४ \times ४२}{१८५}$$

शेवसासना चातिमुगमा ॥ ३४ ॥

इदानीं गुह्यनिराख्यानमवाह ।

सप्तहस्तस्त्रिषसुहृतो गुरुः शनिर्द्विगुणितो नवेषुहृतः ।

दिग्गुणितो रसधृतिद्वत् राहोर्लिप्तासुकृतलिप्तः ॥ ३५ ॥

अत्रोपपत्तिः । पूर्ववत् $\frac{गुण}{रम} = \frac{३६४७८६४५४}{४३२०००००००}$

$$\frac{१}{११ + \frac{१}{१ + \frac{१}{४ + \frac{१}{५ + \frac{१}{४६४६४५}}}}}$$

अत आसन्नमानानि $\frac{१}{११}, \frac{१}{१२}, \frac{१}{१३} \dots$

$\frac{१}{१३}$ इदमाचार्येण एहीतम् ।

$$\frac{गुण}{रम} = \frac{१४४५६७२८८}{४३२०००००००} = \frac{१}{२८ + \frac{१}{३ + \frac{१}{४६४६४५}}}$$

अत आसन्नमानानि, $\frac{१}{२८}, \frac{१}{२९} \dots$

$\frac{१}{२९}$ इदमाचार्येण एहीतम् ।

$$\text{एवम् । } \frac{गुण}{रम} = \frac{३३३९९९८८}{४३२०००००००} = \frac{१}{१८ + \frac{१}{१ + \frac{१}{१ + \frac{१}{३ + \frac{१}{४६४६४५}}}}}$$

अत आसन्नमानानि

$\frac{१}{१८}, \frac{१}{१९}, \frac{१}{२०}, \frac{१}{२१} \dots$

॥ $\frac{१}{२१}$ इदमाचार्येण एहीतम् । अत उपपन्नते सर्वम् ॥ ३३ ॥

इदीनां शुद्धचतानयनमन्येषां चले चाह ।

त्रिगुणो दलितः स्वद्वादशांशयुक्तः सितचलं भुवं स्यात् ।

तात्कालिकं चलं स्याद्विरन्येषां जगुको स्तः ॥ ३६ ॥

अन्येषा भौमगुरुहनीना रविरेव तात्कालिक खग शीघ्रोच्चमस्ति ।

तथा रविरेव मध्यमो जगुको स्त । शेष स्पष्टम् ।

$$\text{अत्रोपपत्ति । पूर्ववत् } \frac{\text{शुभ्रीम}}{\text{रम}} = \frac{७०२२३८८४२२}{४३२०००००००}$$

$$= १ + \frac{१}{१ + \frac{१}{१ + \frac{१}{१ + \frac{१}{१ + \frac{१}{१२४१५२३६}}}}}$$

$$= १ + \frac{१}{१ + \frac{१}{१ + \frac{१}{१ + \frac{१}{१ + \frac{१}{४३-८३१५३४}}}}}$$

अत आसन्नमानानि

$$\frac{१}{१}, \frac{१}{१}, \frac{१}{१}, \frac{१}{१}, \frac{१}{१}$$

$$\frac{११}{८} = \frac{१३ \times ३}{८ \times ३} = \frac{३९}{२४} = \frac{३६}{२४} + \frac{३}{२४} = \frac{३}{३} + \frac{३}{३ \times १२} \text{ इदमात्रा}$$

येन ह्येतत् । ततो जात सितचलम् = $८ \left(\frac{१}{३} + \frac{३}{३ \times १२} \right)$

$$= \frac{३२}{३} + \frac{३२}{३} \cdot \frac{१}{१२} \text{ अत उपपन्न सितचलानयनम् ।}$$

शेषशतना स्फुटा ॥ २६ ॥

इदानीं भौमादीना मन्दाब्जाशानाह ।

मन्दांशा नगरवयो भगमाः स्वनगेन्द्रवः स्वनन्दाश्च ।

यमतत्त्वानि तदूनान्मध्याब्ज्या सूर्यवत् प्राच्या ॥ ३७ ॥

भौमादीना मन्दांशा मन्दाब्जाशा क्रमेण १२०° । २२०° । १७०° । ८०° । २५२° । इति सन्ति । तदूनान्मध्याद्दहात सूर्यवत्प्राच्या प्राच्या । मन्दाच्चैव हीना मध्या मन्दकेन्द्रम् । सूर्यकेन्द्रवत् तस्य गतमन्मस्य व्या केन्द्रभुज्या बाह्येत्यर्थः ।

अत्रोपपत्ति । मन्दाब्जानामल्पगतिस्त्वात् शुक्राद्यै बहुकालोपयोगित्वात् स्वमये विराजा पठिता । शेषशतना जातिसुगमा ॥ ३७ ॥

इदानीं भौमादीना मन्दफलानियनमाह ।

रदगुणिता सप्तहता

कुजस्य सौम्यस्य नगगुणा त्रिहता ।

द्विगुणा हि फलं सुरे-

र्द्विगुणाग्निविभाजिता स्फुजितः ॥ ३८ ॥

त्रिगुणा त्रिंशद्भक्ता रविजस्य फलस्य मन्दफललिप्ताः ।

मन्दफलयुतो न स्वशीघ्रोच्चाच्छोधयेन्मध्यम् ॥ ३९ ॥

स्यटाधिकात्तन्मन्दपरिधिना भौमादीना स्वल्पान्तरात् परममन्दफलकता ।

भौ = ६००' , बु = ३६२' । गु = ३१४' । शु = १०५' । श = ४०६'

ततो यदि ज्ञेयया परममन्दफलकतास्तदा केन्द्रज्यया क्षिप् ।

कालो मन्दफलकता

$$\begin{aligned} \text{भौ} &= \frac{६०० \text{ ज्याके}}{१५०} = \frac{६० \text{ ज्याके}}{१५} = \frac{४० \times ३२ \text{ ज्याके}}{१५ \times ३२} = \frac{४० \times ३२ \text{ ज्याके}}{४८०} \\ &= \frac{३२ \text{ ज्याके}}{४८०} = \frac{३२ \text{ ज्याके}}{४८०} \text{ स्वल्पान्तरात् ।} \end{aligned}$$

$$\text{बु} = \frac{३६२ \text{ ज्याके}}{१५०} = \frac{७ \text{ ज्याके}}{३} \text{ स्वल्पान्तरात् ।}$$

$$\text{गु} = \frac{३१४ \text{ ज्याके}}{१५०} = २ \text{ ज्याके स्वल्पान्तरात् ।}$$

$$\text{शु} = \frac{१०५ \text{ ज्याके}}{१५०} = \frac{२ \text{ ज्याके}}{३} ।$$

$$\text{श} = \frac{४०६ \text{ ज्याके}}{१५०} = २ \text{ ज्याके} + \frac{२६ \text{ ज्याके}}{१५०} = ३ \text{ ज्याके} + \frac{१३ \text{ ज्याके}}{७५} \text{ स्वल्पान्तरात् ।}$$

इदानीं स्फुटपहाये सस्कारमाह ।

तस्माच्छोधकफलदलं स्वमृणं वा मन्दसंस्कृते दत्त्वा ।

प्राग्बन्मन्दफलमतः सकलं मन्दग्रहात् कुर्यात् ॥ ४० ॥

* (त्रिगुणायेवेयुक्ता)

† (मन्दग्रहे)

तस्मात् पृथक् सितादिशीघ्रोच्चविवर्जितात् (स्फुटं केन्द्रम्) ।
तस्मात् शीघ्रफलेन* संस्कृतः स्फुटो जायते स्पष्टः ॥ ४१ ॥

मन्दफलयुतेन मध्यं शीघ्रान्वाच्छोध्यतेवं शीघ्रकेन्द्रं भवति ।
तस्माच्छीघ्रफलं कृत्वा तदर्थं स्व वा अथ यथागतं मन्दसंस्कृते मन्द-
फलमस्कृते मध्ययहे दत्त्वा त मध्ययहं प्रकल्प्यातः प्रागुत्पन्नमन्दफलं
साध्यं तद्वयागतं सकलं स्मरणं मध्ययहे देयम् । एवं मयको मन्दयहं
मन्दस्पष्टं कुर्यात् । तस्मात् पृथक् स्यापितात् शुक्रादिशीघ्रान्वाच्छिविवर्जि-
तात् स्फुटं केन्द्रं द्वितीयं शीघ्रकेन्द्रं कुर्यात् । तस्मात् पुनः शीघ्रफलं
साध्यम् । तेन संस्कृतमन्दः पृथक् स्यापितो मन्दस्पष्टश्च संस्कृतः । एवं
स्पष्टो यदो जायते । लाघवेन शीघ्रफलसाधनार्थमग्रे अष्टात्रिं वक्ष्यामि ।

अत्रोपपत्तिः । उपलब्धिरेव ॥ ४०-४१ ॥

इदानीं लाघवेन शीघ्रफलानपनार्थं पिण्डमाह ।

भागीकृतचलकेन्द्रे त्रिगुणे स्वाग्न्युद्धृते फलं पिण्डः ।

षड्राश्यधिके चक्राद्विशोध्य शेषेण पिण्डः स्यात् ॥ ४२ ॥

(भागीकृतचलकेन्द्रे त्रिगुणे स्वाग्न्युद्धृते फलं पिण्डः ।)†

चलकेन्द्रस्य भागाः कर्तव्याः । केन्द्रे षड्राश्यधिके चक्रात् राशि-
द्वादशकात् केन्द्रं विशोध्य शेषस्य भागाः कर्तव्याः । भागास्त्रिगुणाः
वाच्यम् ४० हुताः फलं फलमगो मतपिण्डः स्यात् ।

अत्रोपपत्तिः । उल्लनीक्ष्योः शीघ्रकर्णस्य खेलसव्यादावापैक केन्द्र-
षड्राशिमध्ये सध्यशत्रयोदशभागवृद्धा भौमादीनां चलकेन्द्राणि प्रकल्प-
तेभ्यः शीघ्रफलान्यानीय तद्भागा नवगुणाः पिण्डाङ्काः पठिताः । ते षड्-
राशिमध्ये सार्धत्रयोदश पिण्डाङ्का भवन्ति । त्रयोदश अनुदंशपिण्डयो
मध्ये च केन्द्रान्तरं १० मय्य दलं १० मित्रमस्तीति चिन्तयम् । इष्टकेन्द्र-
भागेषु कियन्तः पिण्डाङ्का गता एतदर्थमनुपातः । यदि १० केन्द्रभागैरेकः

* संस्कृतमन्दश्च जायते स्पष्टः । अर्थं पाठः साधु ।

† अर्थं पाठः साधु ।

पिण्डमण्डकेन्द्राग्रेः किम् । जातो गतपिण्डः । शेषकलानयनार्थमये
वस्यति ।

इदानीं शेषसंश्लिष्य पिण्डावयवानयनमाह ।

पिण्डान्तरेण गुणिते शेषे खान्ध्युद्धृते क्रमादेयम् ।

उत्क्रमविधौ विशेष्यं गतपिण्डे शीघ्रफलमेतत् ॥ ४३ ॥

शेषे पिण्डान्तरेण गतैष्यपिण्डयोरन्तरेण गुणिते खान्ध्युद्धृते क्रमादुपचयात् गतपिण्डस्य एष्यपिण्डेऽधिजे गतपिण्डे देयम् । उत्क्रमविधौ योद्गतपिण्डस्य एष्यपिण्डेऽन्ये फलं गतपिण्डे विशेष्यं तदेतत् संस्मृतं शीघ्रफलं शीघ्रफलसंश्लिष्य पिण्डमानं भवेत् ।

अत्रोपपत्तिः । यदि चत्वारिंशत्समेन त्रिगुणशेषेण गतैष्यपिण्ड-
योरन्तरं लभ्यते तदाऽभीष्टत्रिगुणशेषेण किमित्यनुपातिन स्फुटा । धन-
बोधोपपत्तिश्चातिसुवमा ॥ ४३ ॥

इदानीं विशेषमाह ।

पिण्डाभावे विकलं गुणयेदाद्येन पिण्डकेन ततः ।

गणयन्ते तु खवेदैस्तदेव फलमत्र बोद्धव्यम् ॥ ४४ ॥

धनकेन्द्रे त्रिगुणे खान्ध्युद्धृते यदि फलं शून्यं तदा पिण्डाभावः
स्यात् । तस्मिन् पिण्डाभावे विकलं शेषमाद्येन पिण्डकेन गुणयेत् ततो
गुणनफलानि खवेदैः ४० गणयन्ते विधायन्ते । अत्र यत् फलं तदेव शीघ्र-
फलसंश्लिष्य पिण्डमानं बोद्धव्यं ज्ञातव्यमित्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । प्राग्वत्यादि खवेदमितेन त्रिगुणशेषेण प्रथमपिण्ड-
मानं लभ्यते तदेष्टत्रिगुणशेषेण किं जातं शेषसंश्लिष्य फलं गतपिण्डा-
भावात् तदेव शीघ्रफलसंश्लिष्य पिण्डमानम् । एतदनुक्तमपि बुद्धिमता
ज्ञायते । आचार्येण बालावबोधार्थं लिखितम् ॥ ४४ ॥

इदानीं विश्वमिते गतपिण्डे विशेषमाह ।

पिण्डे चतुर्दश विश्वैर्गुणिते नखोद्धृते विकलाः ।

खन्धेन विश्वपिण्डो रहितः शेषं फलं भवति ॥ ४५ ॥

(पिण्डे चतुर्दशैव विश्वविगुणिते नक्षोदृते विक्रते ।) •

चतुर्दशस्यैक एवपिण्डे मति विक्रते शेष विश्वविगुणिते त्रयोदशस्यैकपिण्डेन गुणिते नक्षो २० दृते यस्तत्र भवेत् तत्र लब्धेन विश्वविगुणिते त्रयोदशस्यैकपिण्डे रक्षित शेष फल शीघ्रफलसञ्चि पिण्डमान भवेत् ।

अत्रोपपत्ति । त्रयोदशचतुर्दशपिण्डयोरन्तरं ११ केन्द्रान्तरमस्ति । इति पूर्वमेव ४२ सूत्रे प्रतिपादितम् । चतुर्दशपिण्डमान शून्यसमम् । अतोऽनुपातो यदि विगुणितेन त्रिगुणशेषे विश्वचतुर्दशपिण्डयोरन्तरं त्रिगुणितम् लभ्यते तदेष्टशेषेण किं लब्धेन विश्वविगुणिते रक्षित चतुर्दशपिण्डस्याल्पत्वात् शेष शीघ्रफलसञ्चि पिण्डमान भवेत् ॥ ४५ ॥

इदानीं पिण्डित शीघ्रफलमाह ।

पिण्डफलनवमभागो भागादिकत्वं ग्रहेषु चा स्वमृणम् ।
चलकेन्द्रे मेपादौ तुलादिके कारयेत् ममशः ॥ ४६ ॥

पिण्डफलस्य नवमाशो भागादि शीघ्रफल भवेत् । शेष स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्ति । नवगुणित भागादि शीघ्रफलमेव पिण्डाङ्गो यद्विज्ञा इति ४२ सूत्रे प्रतिपादितम् । अतः पिण्डफल नवहृत भागादि शीघ्रफलं भवति । धनार्थवासना स्पष्टाधिकारतः स्फुटा ॥ ४६ ॥

इदानीं भौमस्य चतुर्दशपिण्डानाह ।

वसुवेदा युगनन्दाः खवेदचन्द्राः समुद्रवसुचन्द्राः ।

वसुयमयमा रसनभोरामा नन्दामिरामाश्च ॥ ४७ ॥

मोक्षगुणा रसरसरामा विलोचनाब्धिगुणाः ।

वसुवसुयमा वसुदिशो नभश्च कुजशीघ्रपिण्डाः स्युः

(वसुवेदा युगनन्दा खवेदचन्द्रा समुद्रवसुचन्द्रा ।

वसुयमयमा विषययमास्तथा रसनभोरामा ॥ ४७ ॥

गोऽग्निगुणा गोऽसुगुणा रसरसरासा त्रितोचनाश्चिगुणा ।

वसुरमयमा वसुत्रियो नभश्च कुजशीघ्रपिण्डाः स्युः ॥ ४८ ॥ *

क्रमेण चतुर्दश पिण्डाः = ४८ । ८४ । १४० । १८४ । २२८ । २७० ।
३०६ । ३३८ । ३५८ । ३६६ । ३८२ । ३९८ । ४०८ । ० ॥ अत्र महत्तम-

पिण्डो नवभक्तो भौमस्य परम शीघ्रफलम् = $\frac{३६६}{८} = ४०^{\circ} ४०'$ ॥

अत्रोपपत्तिः ।

केन्द्रांशाः = १३° । २०' ॥ २६° । ४०' ॥ ४०° । ०' ॥ ५३° । २०' ॥ ६६° । ४०' ॥
८०° । ०' ॥ ८३° । २०' ॥ १०६° । ४०' ॥ १२०° । ०' ॥

१३३° । २०' ॥ १४६° । ४०' ॥ १६०° । ०' ॥ १७३° । २०' ॥

सार्कमिते व्यासार्धे

केन्द्रज्या = २७ । ४० ॥ ५३ । ४० ॥ ७१ ॥ ०० ॥ ८६ ॥ १०० ॥ १११ ॥ ०० ॥ १२१ ॥ १२६ ॥ १२८ ॥

केन्द्रकोटिज्या = ११६ । ४० ॥ १०७ । १०० ॥ ८६ ॥ ७० ॥ ५३ ॥ ४० ॥ ३७ ॥ २० ॥ १०० ॥ ७१ ॥ ०० ॥

अन्वयजनज्या = ७८ । १०० ॥ ७८ । १०० ॥ ७८ । १०० ॥ ७८ । १०० ॥ ७८ । १०० ॥ ७८ । १०० ॥ ७८ । १०० ॥

स्पष्टा कोटि = १२६ । ४० ॥ १२६ । ४० ॥ १२६ । ४० ॥ १२६ । ४० ॥ १२६ । ४० ॥ १२६ । ४० ॥ १२६ । ४० ॥

शीघ्र-रं = ११७७६ ॥ ११११५५ ॥ ११११५५ ॥ ११११५५ ॥ ११११५५ ॥ ११११५५ ॥ ११११५५ ॥ ११११५५ ॥

शीघ्रजनज्या = १० ५८८ ॥ १०७ ॥ ७३११३२ ॥ १०७११३२ ॥ १०७११३२ ॥ १०७११३२ ॥ १०७११३२ ॥ १०७११३२ ॥

शीघ्रफलम् = ५° ०५ ॥ ११०° ४ ॥ ११५° ६ ॥ १२०° ६ ॥ १२५° ५ ॥ १२८° ८ ॥ १३४° ० ॥ १३४ ॥

६ X शीफ = ४५ ॥ ४५ ॥ ८३ ॥ ८ ॥ ११० ॥ ४५ ॥ ४५ ॥ ८३ ॥ ८ ॥ ११० ॥ ४५ ॥ ४५ ॥ ८३ ॥ ८ ॥ ११० ॥

केन्द्रज्या = ११४ । ४० ॥ १०४ । ०० ॥ ८७ । ०० ॥ ६५ । ४० ॥ ४५ । ०० ॥ ११४ । ४० ॥

केन्द्रकोटिज्या = ३४ । ४० ॥ ३४ । ०० ॥ ८२ । ०० ॥ ११०० । ०० ॥ १११३ । ०० ॥ १११८ । ४० ॥

अन्वयजनज्या = ७८ । ०० ॥ ७८ । ०० ॥ ७८ । ०० ॥ ७८ । ०० ॥ ७८ । ०० ॥ ७८ । ०० ॥ ७८ । ०० ॥

स्पष्टा कोटि = ४३ । ४० ॥ १२८ । ०० ॥ ४१०० ॥ ४२१ । ०० ॥ ४३५ । ०० ॥ ४५० ॥ १०० ॥

शीघ्रकर्णः = ०३४३ ॥ ६३३३ ॥ ५२२६ ॥ ४१५५ ॥ ३२३५ ॥ २५०२ ॥

शीघ्रफलज्या = ०२ ॥ ६८ ॥ ७६ ॥ ८५४ ॥ ७७ ॥ ८१११०३ ॥ ८६४ ॥ ५८ ॥ ३१४ ॥ २६ ॥ १८० ॥

शीघ्रफलम् = ३७° ६ ॥ ३८° ८ ॥ ४०° ६ ॥ ३८° २ ॥ २८° ६ ॥ १२ ६ ॥

८ X शीफ = ३३८ ॥ ४१ ॥ ३५८ ॥ ४१ ॥ ३४३ ॥ ८ ॥ २६६ ॥ ४११३ ॥ ४ ॥

श्रीक = ६८६६" ६ ६२६६ ६ ५६६८ ६ ५०६८ ६ ४३०६ ६ ३६३३ ६

श्रीकण्ठ्या = ४५ ६५ ॥ ४५ ४५ ॥ ४५ ४५ ॥ ४५ ४५ ॥ ४५ ४५ ॥ ४५ ४५ ॥ ४५ ४५ ॥ ४५ ४५ ॥

श्रीक = २२° ६॥ २२° ५॥ २०° ८॥ १७° ३३ ११° ५॥ ३° ६८ ।

६ X श्रीक = २०३ ४ ॥ २०२ ५ ॥ १८७ २ ॥ १५५ ७ ॥ १०३ ५४३५ ८२ ॥

आचार्यपिण्डाः = ३३ । ६६ । ६८ । १२८ । १५४ । २०७ । १८४ ।

मत्साधिताः = ३३ । ६६ । ६६ । १२७ । १५४ । १०६ । १८४ ।

आचार्यपिण्डाः = २०४ । २०४ । १८८ । ११७ । १०७ । ३६ । ० ।

मत्साधिताः = २०३ । २०३ । १८७ । १५६ । १०४ । ३६ । ० ।

इदानीं गुरोः पिण्डानाह ।

धृतिरसगुणाश्च स्वशराः षट्करसा गजनगा रसाधौ च ।

खाक्काश्च भुजगवसवः सागरवसवः समुद्रनगाः ॥ ५१ ॥

भुजगशरा रसरामा *रसेन्दवः पिण्डकाः सुरैः ।

चक्राभिमुखशेषः स्फुटो भवेत् सिंहिकासूनुः ॥ ५२ ॥

गुरोः क्रमेण चतुर्दश पिण्डाः = १८ । ३६ । ५० । ६६ । ७८ ।

८६ । ९० । ८८ । ८४ । ७४ । ५८ । ३६ । १६ । ० । अत्र महत्तमपिण्डो

९० नवभक्तः परम श्रीगणेशम् = १०° । अस्य व्यान्यफलव्या = २१ खाकं

मिति व्यासार्धं ।

गगनेन नवचन्द्रैरित्यादि३१श्लोकविधिना यः पातः स चक्राद्विशुद्धः

शेषः सिंहिकासूनु राहुः स्फुटो भवेदिति ।

अबोधपतिः । भौमपिण्डसाधनवद्व्यापि

श्रीकण्ठ्या = ३५।४०४५३ ॥ ५०४५३ ॥ १०४५३ ॥ १०४५३ ॥ १०४५३ ॥ १०४५३ ॥ १०४५३ ॥ १०४५३ ॥

श्रीकण्ठ्यादिपति = १५६।८०४५३ ॥ १०४५३ ॥ १०४५३ ॥ १०४५३ ॥ १०४५३ ॥ १०४५३ ॥ १०४५३ ॥ १०४५३ ॥

अन्त्यकण्ठ्या = ८५।००४ ॥ ८५।००४ ॥ ८५।००४ ॥ ८५।००४ ॥ ८५।००४ ॥ ८५।००४ ॥ ८५।००४ ॥ ८५।००४ ॥

स्वगो = १३३ ॥ १३३ ॥ १३३ ॥ १३३ ॥ १३३ ॥ १३३ ॥ १३३ ॥ १३३ ॥ १३३ ॥ १३३ ॥ १३३ ॥ १३३ ॥ १३३ ॥ १३३ ॥ १३३ ॥

श्रीक = ८५।०६ ॥ ८५।०६ ॥ ८५।०६ ॥ ८५।०६ ॥ ८५।०६ ॥ ८५।०६ ॥ ८५।०६ ॥ ८५।०६ ॥ ८५।०६ ॥ ८५।०६ ॥

श्रीकण्ठ्या = ५ ॥

श्रीक	= १ ६७४३ ८७ ४५ ६३ ४७ ३० ३८ ५८ ४६ ४३ ४
६ X श्रीक	= १७७३३ ४३४ ८३४ ५० ५८ ४६४ ८० ४७६ ३२ ४८४ ७८ ४८६
कन्दुल्या	= १९४। ४० ४१०४। ०० ४८७। ०० ४६५। ४० ४४९। ०० ४९४। १९
कन्दुकोटिज्या	= ३४। २० ४६०। ०० ४८३। ८० ४९००। ०० ४९३। ०० ४९८। ४०
अन्यफलज्या	= २९। ०० ४२९। ०० ४३९। ०० ४२९। ०० ४२९। ०० ४०४ ३९।
म्यको	= १३। ३० ४३६। ०० ४६९। ०० ४७६। ०० ४८३। ०० ४८४। ४०
श्रीक	= ६६०७ ४ ६६६४ ४ ६६५५ ४ ६६६४ ४ ६०४४ ४ ५६४० ४
श्रीफलज्या	= २० ८। ४९६ ६७ ४ ९७ ९८ ४ ९३ ४७ ४ ५३ ४ ७ ६८ ४
श्रीक	= ६ ६२ ४ ६ ९७ ४ ८ ९८ ४ ६ ३५ ४ ४ ०४ ४ ९ ४४ ४
६ X श्रीक	= ८६ ३८ ४८ ४४ ४३ ४ ७३ ६२ ४ ५७ ९५ ४ ३६ ६३ ४ ९२ ७८
आचार्यपिण्डा	= १८ । ३६ । ५० । ६६ । ८८ । ८६ । ८० ४
मत्साधिता	= १८ । ३५ । ५९ । ६५ । ८६ । ८५ । ८६ ४
आचार्यपिण्डा	= ८८ । ८४ । ०४ । ५८ । ३६ । १८ । ० ४
मत्साधिता	= ८८ । ८४ । ०४ । ५७ । ३७ । १३ । ० ४ ५९-३२ ४

इदानीं शुक्रपिण्डानाह ।

खशराः शतं खतिथ्यः सागरनन्देन्दवोऽङ्गजिनाः ।
 गुणगुणरामाः कुनगगुणाः शून्यखाम्बुधयः ॥ ५३ ॥
 कुञ्जरचन्द्रसमुद्रा गजाभवेदा नभोऽम्बुधिज्वलनाः ।
 गगनशिलीमुखचन्द्रा वियच्च पिण्डाः सुरारिगुरोः ॥ ५४ ॥

(खशरा शत खतिथ्यस्तथाङ्गनन्देन्दवोऽङ्गजिनाः ।

आद्भुयसा सुरारामाः कुनगगुणाः शून्यखाम्बुधयः ॥ ५३ ॥

कुञ्जरचन्द्रसमुद्रा गजाभवेदा नभोऽम्बुधिज्वलनाः ।

गगनशिलीमुखचन्द्रा वियच्च पिण्डा सुरारिगुरोः ॥ ५४ ॥) •

शुक्रस्य क्रमेण चतुर्दश पिण्डा ५० । १०० । १२० । १८८ । २४६ ।

२८० । ३३३ । ३८९ । ४०० । ४९८ । ४०८ । ३४० । १५० । ० । अथ मत्स-

सपिण्डो ४९८ नवभक्त परमफलम = $\frac{४९८}{६} = ८३^{\circ}$ । २६' । ४०" । अस्य

ज्याऽन्यफलज्या = ८६ । ४९ आर्कमित्यासाधै ।

नवभक्त परम शीघ्रफलम् = $2^{\circ} = 2^{\circ} 120'$ । अस्य व्यान्यफलज्या = ११ ।
१२ स्वार्कमिते व्यासार्धे ।

अत्रोपपत्ति । भौमपिण्डमाधनवदत्रापि

केन्द्रज्या = २७ । ४०३ ५३ । ४०३ ७७ । ०० ६६ । ०० ४१९७ । ०० ४१९८ । ०० ४१९८ । २०४

केन्द्रकोटिज्या = ११९ । २० ४१९० । ०० ४६७ । ०० ४९१ । २० ४६७ । २० ४२९ । ०० ४१ । ०० ४

अन्यफलज्या = ११ १२४ १११ १२ ४१९ । १२ ४१९१२४ ४१९ । १२ ४१९१२४ ४१९१२४ ४१९ ४१९

स्यको = १२० । ३३ ४१९८१ २२ ४१९३१ २२ ४२१ । ३३ ४१९ । ३३ ४१९३१ २२ ४१९ ४१९

शोक = ३०-३० ४ ३०८६ ४ ३०२२ ४ ३०८६ ४ ३०२६ ४ ३०३८ ४ ३०२५ ४

शीकज्या = २३ ३० ४ ४ ६० ४ ६ ७० ४ ८ ४८ ४ ८ ८८ ४ १० ८० ४ ११ २० ४

शीक = २९ १३ ४ २९ १८ ४ ३० १८ ४ ३० ४ ३० ४ ३० ४ ३० ४ ३० ४ ३० ४ ३० ४

६ X शीक = १० १३ ४ १८ ४ २२ ४ २८ ४ ३३ ४ ३३ ४ ३३ ४ ३३ ४ ३३ ४ ३३ ४ ३३ ४

केन्द्रज्या = ११९४ । ४० ४ १०४ । ०० ४ ८० । ०० ४ ४० । ४० ४ ४१९ । ०० ४ १४ । ०० ४

केन्द्रकोटिज्या = ३४ । २० ४ ६० । ०० ४ ८२ । ०० ४ १०० । ०० ४ ११९३ । ०० ४ ११९८ । ४० ४

अन्यफलज्या = ११९ । १२ ४ ११९ । १२ ४ ११९ । १२ ४ ११९ । १२ ४ ११९ । १२ ४ ११९ । १२ ४

स्यको = २३३ । ६ ४ ४८ । ४८ ४ ७० । ४८ ४ ८८ । ४८ ४ १०० । ४८ ४ १०३ । ४८ ४

शोक = ६६६६ ४ ६६६६ ४ ६६६६ ४ ६६६६ ४ ६६६६ ४ ६६६६ ४ ६६६६ ४

शीकज्या = ११० ६० ४ १० १३ ४ ८ ६८ ४ ६ ६४ ४ ४ ४० ४ १ ४३ ४

शीक = २५ ४२ ४ ४ ८३ ४ ४ १३ ४ ३ १३ ४ ३ ०० ४ ० ६८ ४

६ X शीक = ४६ ६८ ४ ४३ ४ ४३ ४ ४३ ४ ४३ ४ ४३ ४ ४३ ४ ४३ ४ ४३ ४

आचार्यपिण्डा = ११ । २२ । ३१ । ३८ । ४४ । ४८ । ४८ ।

मत्साधिता = १० । २० । २६ । ३६ । ४२ । ४६ । ४८ ।

आचार्यपिण्डा = ४६ । ४२ । ३५ । २० । १६ । ६ । ०० ।

मत्साधित = ४० । ४३ । ३७ । २६ । १८ । ६ । ०० ।

पिण्डमानमिति साधित मया शीघ्रकर्णवशतः पराख्यया ।

जीवया लघुफलस्य विद्वरैश्चिन्नानीयमक्षित च विद्वरैः ५ ३५ ३ ४

इदानीं भौमादीना मध्यगतीर्द्विगुणितफलानि दाहः ।

रूपगुणा ३१ बाणजिनाः ३५५

यत् ५ वषण्व ६६ यत् २ गुणाः ३ क्रमशः ॥ ५६ ॥

मध्यमभुक्तिकलाः स्युः

षड्वि २६ रदाः ३२ खं वसु ८ शका ११ विकलाः ।

मन्दगुणिता भुक्तिः

खलनवविहृता भुक्तिः स्यात् ॥ ५७ ॥

(मन्दविगुणिता भुक्तिः खलनवविहृता स्वभुक्ते. स्यात् ॥ ५७ ॥)

ग्रहवत् तन्मन्दफलं मृदुकेन्द्रवशात् स्वमृषं तदूनां च ।

भौमादीना मध्यमा गतिकला. क्रमेण भौ ३९। बुधौ २४५। गु ५।
शुशौ २६। श २। रा ३। कलानामध एता विकलाश्च भौ २६। बुधौ
३२। गु०। शुशौ ८। श ०। रा ११॥ भुक्तिर्भौमादीना मृदुकेन्द्र
गतिमैत्रोच्छानामत्यल्पगतिस्त्वादुद्धमध्यगतिरेव मन्दविगुणिता मन्दभौ-
ग्यस्वयमेव विगुणिता खलनवो २०० हृता फलमद्वयतनस्वस्तनमन्दकेन्द्र
व्ययान्तर स्यात् । इदमन्तरमेव केन्द्रव्या पकल्प्य ग्रहवत् ३८-३९ सूच
तस्तन्मन्दफल साध्य तच्च भुक्ते फल मृदुगतिफल भवति । तच्च स्वमृ-
दुकेन्द्रवशात् कुलीरादौ केन्द्रे धन मकरादावृण कार्ये मध्यमगतौ । एव
मन्दस्पष्टा गति स्यात् । तदूना शीघ्रगति शीघ्रोच्चगतिमित्ये सम्बन्धः ॥

अत्रोपपत्तिः । रवमन्दगतिफलसाधनवत् स्फुटा ॥ ५६-५७ ॥

रदानो शीघ्रगतिफलमाह ।

शीघ्रगतिं सङ्गुणये-

देवं शीघ्रस्य खण्डेन ॥ ५८ ॥

पिण्डान्तरेण खाकै- १२०

र्जितार्थं स्यात् फलं गतेः शीघ्रम् ।

स्वमृषं क्रमोत्क्रमविधौ

चतुर्दश विधिभिः पिण्डको गुणकः ॥ ५९ ॥

* गलामित्रविकला - इति पाठ साधु ।

† खं पाठ साधु ।

‡ चतुर्विंशो विधिरपिण्डको गुणक - इति पाठ साधु ।

अत्रोपपत्तिस्तेराशिकेन स्फुटा ॥ ६२ ॥

गतिपादं पादोनां गतिं विशोध्यास्तकाल उदये च ।

संसाधितस्य तस्य ग्रहस्य चरकर्म चान्यस्य ॥ ६३ ॥

निशीथकालिकग्रहे गतिवतुर्गोश घतुर्गोशेना गति च विशोध्य
क्रमेणास्तकाले उदये च यद्वा भवति । एव तस्य रेखाऽन्यस्य ग्रहस्य
समाधितस्य मध्ये चरकर्म कार्यम् । अस्ते उदये वा ग्रहे चरकर्म द्वय न
दिनार्धे निशीथे चेति स्पष्ट मिद्वान्तविदामिति ॥ ६३ ॥

चरदलविनाडिकागति-

कलावधात् स्वस्वरसाग्नि ३६०० लब्धकलाः ।

क्षणमुदयेऽस्तिमये धन-

सुत्तरगोलेऽन्यथा याम्ये ॥ ६४ ॥

स्पष्टार्थम् । उपपत्तिश्च 'वर्धमानभक्तिर्मुनिशासुभक्ति'त्यादिना भा-
स्करोक्तेन स्फुटा ॥ ६४ ॥

पञ्चदश हीनयुक्ताश्चरार्धनाडीभिरुत्तरे गोले ।

याम्ये युक्तविहीना द्विसङ्ख्युणा रात्रिदिननाड्यः ॥ ६५ ॥

स्पष्टार्थम् । उपपत्तिश्च 'वर्धमानभक्तिर्मुनिशासुभक्ति'त्यादिना भा-
स्करोक्तेन स्फुटा ॥ ६५ ॥

मिश्रेष्टान्तरगुणिता भुक्तिर्दिवसे निशादले प्रथमे ।

षष्ठ्या विभज्य लब्धं विशोध्य तात्कालिको भवति ॥ ६६ ॥

दिवसे दिनेष्टकाले वा प्रथमे निशादले निशीथतोऽर्धकाले खेष्टकाले
मिश्रस्य रात्र्यर्धकालस्य खेष्टकालस्य च यदन्तर तेन भुक्तिर्दिवसतिर्गुणा
फल षष्ठ्या विभज्य लब्धं निशीथकालिकग्रहादिशोध्य ज्ञेयं तात्कालिकं
यद्वा भवति । एव निशीथानन्तरेष्टकाले लब्धं निशीथकालिकग्रहे सयोन्य
तात्कालिकग्रह कार्यं इत्यनुक्तमपि बुद्धिमता ज्ञायत इति ।

अत्रोपपत्तिस्तेराशिकेन स्फुटा ॥ ६६ ॥

क्रान्त्ययुतिवियोगादक्षपदेः शोधिते दिनदले भा ।

भाश्रुतिकृत्योः कृतमनुयुतो नयाकृत्वकर्षः स्यात् ॥ ६७ ॥

(क्रान्त्ययुतिवियोगाद्वक्षपदात् शोधिते दिनदले भा)

भाश्रुतिकृत्योः कृतमनुयुतो नयोः कृतिरकर्षस्य ॥)*

क्रान्त्ययुत्युतिवियोगात् त्रिप्रश्नाक्त्या मध्यनतायाः साध्याः ।
नताशमाने चक्षपदाक्षपदे, शोधिते शुद्धवापमाने विदिते सति त्रिप्रश्ना-
धिकारविधिना शुद्धना मध्यनतायज्या तदा द्वादशाङ्गुलशुद्धना किमि-
त्यनुपातेन दिनदले मध्याह्ने भा छाया साध्या । छायाकर्णकृत्योः कृत
मनुयुतो नयोः सत्यो रकर्षस्यापरस्य कृतिः क्रमेण भवति । छायाकृतिः
कृतमनु १४४ युता छायाकर्णकृतिस्तथा छायाकर्णकृतिः कृतमनु-१४४
भिज्जना छायाकृतिर्भवतीत्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । त्रिप्रश्नाधिकारविधिना स्फुटा ॥ ६० ॥

इदानीमिष्टकाले स्थूल छायाकर्णमाह ।

षड्गुणिता गतशेषा नाह्यो दिवस विभाजिता ज्ञातत् ।

दिनदलकर्मगुणाः स्वानया त्रिभज्या भक्तं फलं कर्णः ॥ ६८ ॥

(षड्गुणिता गतशेषा नाह्यो दिवसाधंभाजिता सज्या ।

दिनदलकर्णगुणाऽप्तानया त्रिभज्या फल कर्णः ॥)*

गतशेषा नाह्य उच्यतेकालः । षड्गुणिता दिनाधंभाजिता यत् फल
स्यात् तत्सज्या व्या साध्या । यस्तस्य तत्सज्याकाना १५ मूत्रे लिखि-
ताना ज्ञातव्याना योग कार्य सा ज्ञ्या भवतीत्यर्थः । एवमिय ज्ञ्या
स्थूनेष्टान्या ज्ञातव्येति । त्रिभज्या दिनाधंकर्णं गुणाऽनया पूर्वसाधि-
तया स्थूनेष्टान्याऽऽप्ता फल स्थूल दृष्टकाले छायाकर्णः भवतीति ।

अत्रोपपत्तिः । यदि दिनदलोच्यकालेन नवतिभागास्तद्वेष्टोक्त-
कालेन क्रि नज्या भागाः दृष्टिगुणाः कलास्ताः अक्षनयो २०० युता सज्या

* अथ वाटं साधु ।

† अथ वाटं साधु ।

$$= \frac{६० \text{ उका} \times ६०}{६६८ \times ६००} = \frac{६ \text{ उका}}{६६८}$$
 । लघुसध्यकाना ज्याखण्डाना योग स्युने
 दान्त्या जाता । ततो यदि दिनाधान्यया स्युनतया त्रिज्यासमया दि-
 नाधंक्रणौ लभ्यते तदेदान्त्यया किं व्यस्तानुपातन जात इष्टकर्ण

$$= \frac{\text{दिक्} \times \text{त्रि}}{६४}$$
 । अत उपपन्नम् ॥ ६८ ॥

इदानीमिष्टकर्णत उच्यतकालमाह ।

दिनदलकर्णं त्रिभज्यागुणे अवयोद्धृते कलस्य धनुः ।
 पुदलगुणं तिथिभक्तं दिनगतशेषासवः कमशः ॥ ६९ ॥

धनुर्दिनाधगुण पञ्चदशभक्त कल क्रमशः पूर्वापरकपालयोर्दिनगत
 शेषासवो भवन्ति । शेष स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्ति । सूत्रेणकारडेपरीत्येन

धनुः
$$= \frac{६० \times ६० \times \text{उका}}{६६८}$$
 । अतो घट्यात्मक उच्यतकाल

$$= \frac{\text{दिक्} \times \text{ध}}{६० \times ६०}$$
 । अथ ३६० गुणो जातोऽस्वात्मक उच्यतकाल

$$= \frac{\text{दिक्} \times \text{ध}}{१५}$$
 । अत उपपन्नम् ॥ ६९ ॥

इदानीं ज्यातश्चापानयनमाह ।

ज्याखण्डोने शेषे गुणिते नवमिः शतैरशुद्धकृते ।

क्षेप्याणि शुद्धखण्डैर्गुणितानि शतानि नव चापम् ॥ ७० ॥

ज्यामाने ज्याखण्ड १५ सूत्र पठितैरुने शेषे नवशतैर्गुणितेऽशुद्ध
 खण्डकृते तथैव शुद्धखण्डे शुद्धखण्डसंख्याभिर्गुणितानि नवशतानि क्षेप्या-
 णि तदा चाप भवति ।

अत्रोपपत्ति । ज्यासाधनवेपरीत्येन सुगमा ॥ ७० ॥

इदानीमुपसंहारमाह ।

इति तिथिनक्षत्रदिनभाषादिकसिद्धौ प्रथममुक्तेन ।

शाससत्पार्याणां संचितोऽतिस्फुटशेषः ॥ ७१ ॥

* त्रिज्यामिद्धते इति पाठः चापु ।

स्पष्टार्थम् ॥ ७१ ॥

इदानीमथ कस्मै न दातव्य इत्याह ।

वुर्जनकृतघनशत्रुप्रतिकर्षककारिणे न दातव्यः ।

ध्यानग्रहाधिकारो जिष्णुसुतब्रह्मगुप्तकृतः ॥ ७२ ॥

इति श्रीब्रह्मगुप्तकृतो ध्यानग्रहोपदेशाध्यायः समाप्तः ।

प्रतिकर्षककारी पिशुनः । शेष स्पष्टम् ॥ ७२ ॥

मधुसूदनसूनुनादितो यस्तिलक श्रीपृथुनेह जिष्णुज्ञोक्ते ।

हृदि । विनिधाय नूतनोऽय रक्षितो ध्यानवने मुधाकरेण ॥ १ ॥

अपहृत्य दृष्टावतारलीला प्रकृतिपामकलामलङ्करोति ।

परिहाय सुपात्रमन्न लोकाः सकलाः सकूलयन्ति कैः कुपात्रम् ॥ २ ॥

या ब्रह्मगुप्तकृतिरत्र सहस्रमूर्ते-

नानाप्रकारकरणेन च भास्करेण ।

मन्दीकृता पृथुश्यातिलकेन सेव

विद्योतिता निजकरेण मुधाकरेण ॥ ३ ॥

ये भास्करादिकृतिपारगता नवीने

चापप्रपञ्चनविधौ कुशलाः सुशीलाः ।

श्रीमत्सुधाकरकृत तिलक निधाय

सकल्योतिषेऽत्र विहरन्तु त एव धीराः ॥ ४ ॥

कपालसूनुना मुधाकरद्विषेदिना सुत

धरात्पर निधाय मानसे सुकोशलाधतेः ।

मन्त्रिणनन्दभूमिहायने मधौ सिते गुरौ

मुरामज्जन्मसत्तिथावकारि सोपपत्तिका ॥ ५ ॥

सन् १८०१ मार्चमासस्याष्टाविंशतिदिने श्रीबानकीरमण-

चरणसरोवरत्रय प्रसादेनाय तिलकः सम्पूर्णतामगात् ।

इति श्रीकपालदेवसूनुमुधाकरद्विषेदिविरचितो ब्रह्मगुप्तकृतध्यान-

ब्रह्मोपदेशाध्यायतिलकः समाप्तः ॥

अथ ध्यानग्रहोपदेशाध्याये शेषसाधनम् ।

—X—O—X—

२ श्लोके पञ्चचत्वारिंशत् षष्टिभक्ता फलम् = $\frac{1}{2} = \frac{1}{2}$ इदं सूक्त-
त्वेन ध्येयमेव मध्वराशावाचार्येण प्रतिप्लुम् ।

‘अथ सरसवेद्युक्त’ इति दर्शय-
‘गोत्रीन्द्रोद्विक्ताद्भुदसनगोचन्द्रा - १८०२८४०१०८ अकाब्दा

न्यिता = इति भास्करोक्तया खपञ्चपञ्च-५५० मिते शके कल्पगताब्दा
= १८०२८४००२८ । * वर्षोदायधिशेषज्ञानायाऽनुवात, कल्पसौरवर्षे
कल्पाधिमासा लभ्यन्ते सदेष्टसौरवर्षेरेभि क इति ज्ञाता दृष्टाऽधिमा

$$\text{सा} = \frac{१८०२८४००२८ \times १५८३३०००००}{४३८०००००००} = \frac{१८०२८४००२८ \times ५३१९}{१४४००}$$

(१) कल्पगताब्देषु हरतष्टेषु शेषम् = ३८२८ = *

$$(२) \frac{३३१८ \times ५३१९}{१४४००} = \frac{१८०५३१८}{१४४००} = १२५५ \frac{३३१८}{१४४००}$$

(३) यद्वेतावति १४४०० हरे ४०१८ शेषकोऽय तद्वेतावति १३१ क

$$\text{इति सर्वारित शेषक} = \frac{३३१८ \times १३१}{१४४००} = \frac{४३८१८८}{१४४००} = ३० \frac{१३२८८}{१४४००} = ४३२४०$$

अतोऽन ‘सगुणवेद’ इति पाठः सम्पत्तिरिति सिध्यति ।

(१) १४४ ००) १८०२८४०० २८ (१३००१० = नष्टि ।

५३२

१००८

१४४

* १३०८ = कनिगताब्दा ।

$$(२) \frac{५३१९}{३३१८}$$

३३२८

१११८३

१८८४४

१८८०४३,३८ (१३०५ = कनिमुक्ताद्भुदसाधिमासा ।

$$\begin{array}{r}
 ५४० \\
 १०८४ \\
 ७६७ \\
 ४७१६ \\
 १३५ \\
 (३) \hline ४७१६ \\
 १४१५७ \\
 ४७१६ \\
 \hline ६१८१८६ \text{ (४३ = सेवकः)} \\
 ४७१ \\
 १३३८६ = शेषम् ।
 \end{array}$$

* लब्धः = १३७०१० । गुणः = ५३११ । अनयोर्घातः-

$$\begin{array}{r}
 १३७०१० \\
 १३७०१ \\
 ४११०३ \\
 \hline ६८५०५ \\
 ७२७६०११० = कल्पारम्भे गता अधिमासाः । \\
 १३०५ = कल्पारम्भाद् अन्त्यारम्भशकावधि गता अधिमासाः । \\
 ७२७६०१४८५ = कल्पादितो अन्त्यारम्भशकावधि गता अधिमासाः ।
 \end{array}$$

४ श्लोकसिधसाधनम्-

पूर्वभाधिताः कल्पगताब्दाः १६०२६४००२६ मासीकृताः
 २३६०५३०२०४८ पूर्वसाधिते ०२७६६१४८५ अधिमासैर्युता

जाताश्चान्द्रमासाः = २४४०३०३४२३३ । कल्पचान्द्रमासैः कल्प
 कुदिनानि लभ्यन्ते तद्भिः किमिति ज्ञाते वर्षारम्भसमीपस्य मध्यमदर्शो
 न्तकालिकः कुदिनगणः

$$= \frac{२४४०३०३४२३३ \times १५७७६१६४५००००}{५३४३३३०००००} = \frac{२४४०३०३४२३३ \times १०५१६४४३}{३५६२२२}$$

सप्तगुणितहरेणा २४६३५५४ नेन गुण्यगुणक्रयोस्तत्तणाय न्यासः-

$$\begin{array}{r}
 २४६३५५४ \quad २४४०३०३४, २३३ \text{ (६७८६)} \quad १०५१६४४३ \text{ (४)} \\
 २२४४१६८६ \quad ६६७४२१६ \\
 \hline १६६१०४८३ \quad ५४५२२७ = गुणकशेषम् \\
 १०४५४८७८ \\
 \hline २१५५६०४३
 \end{array}$$

१११४८४३३

११००६११३

१४१६१३३४

१११५०८६ = गुणयोगम् ।

५५५२-७ = गुणकयोगम् ।

०८०१५२३

३३३६५०८

३३३६५०८

५५०३६४५

२४५६१५६

५५०३६४५

३५६२२२) ६०३-१३०६२१०३ (१००६२३० संततये शेष आरा = ५

३५६२२२

३५५५६१०

३४६३५५४

३३३५६६२

३१३०३३२

६८३३०९

७९२४४५

३४०८५३०

३४१३५५४

३५५०९६३

३१३०३३२

१२८३९

६०

०६६८६० (घटीया ३ ।

०९२४४४

५०४५६

६०

३४४४६६० (घनाभि ६ ; स्थ ० ।

३३०५६६८

३३८६६२

अत्र वर्तमानवाराधे ५ स्थाने ६ सख्या एहीताऽऽचार्येण तथा
२ स्थाने ४, ८ स्थाने च १८ सख्या एहीता । एषमत्र घटीद्वय पलनवक
वाधिक एहीतमाचार्येणेति ज्योतिर्विद्विश्चिन्तयम् ।

६ श्लोकसिपसाधनम् ।

पूर्वसाधिताः कल्पगताब्दाः = १६०२६४००२६ । एते द्वादशगु-
णिता जाताः सौरमासाः = २३६०५३०२०४८ । इष्टशका - ५५० रम्भे गता-
धिमामाः = १३००१० × ५३११ + १३०५ = ०२०६६१४८५ *

इष्टचान्द्रमासाः = २३६०५३०२०४८ + ०२०६६१४८५ = २४४०३०३४२३३

कल्पचान्द्रमासैः कल्पचन्द्रमन्दकेन्द्रभागाः कल्पचान्द्रमासोना लभ्यन्ते ते-

वैभिः क इति जातं भगणात्मकं चन्द्रकेन्द्रम् = $\frac{०४४०३०३४२३३ \times ३८३९८६४९४८}{५३४३३३०००००}$

१	०४४०३०३४२३३	१	५३४३३३
२	४८८०६०६८४६६	२	१०६८६६६
३	७३२०९१०२६८८	३	१६०२६८८
४	९७६१२१३६९३२	४	२१३६९३२
५	१२२०२२४०३८६४	५	२६७०३८६
६	१६६०३२५००८०	६	३२०४००८
७	२१००४२६०४००	७	३७३७३७
८	२५४०५२६८००	८	४२७०६८०
९	२९८०६२७६००	९	४८०८९८०

४८८०६०६८४६६

६७६१२१३६९३२

०४४०३०३४२३३

६७६१२१३६९३२

०२६६२७३०८०८

१६५२२४०३८६४

०४४०३०३४२३३

०३२०६१०२६८८

१६५२२४०३८६४

०३२०६१०२६८८

५३४३३३०००००) ६३५०८८४३६६४४५८९ ६३०८६ (१७५००२८३६४

५३४३३३

४००७६५४

३७४०३३९

२६७३२३३

२६७१६६१

१४६८८२४

* २ श्लोकसिपसाधन द्रष्टव्यम् ।

